

Обществени и хуманитарни науки	
Маруся Любчева, Цанко Иванов, Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев, Опит за идентифициране на икономическия и иновационен потенциал в Бургаски регион	9
Нако Стефанов, Дончо Керемидчиев, Подходи за усъвършенстване на контролинга в условията на турбулентност	17
Драгомир Манолов, Велика Бинева, Стратегическото планиране като основа за оптимизиране на производствените мощности в нефтопреработвателните заводи	25
Христина Михалева, Възможности за операционализиране при анализа на риска в маркетинга	31
Мими Стойчева, Златина Иванова, Анализ на влиянието на рекламата и промоцията върху пазара на лекарствени продукти без рецепта и хранителни добавки	37
Братой Копринаров, Иновации и конкурентоспособност на българския туризъм в условия на икономическа криза	41
Братой Копринаров, Културен туризъм и култура на туризма в контекста на глобализацията	49
Соня Стефанова, Глобалната етика като ценностна система и условие за развитие на екологично-отговорния туризъм	57
Златина Караджова, Маркетингова концепция за позициониране на бургаски минерални бани като атрактивна, устойчиво развиваща се туристическа дестинация. Част I	65
Златина Караджова, Стратегии за повишаване конкурентоспособността на дестинация бургаски минерални бани. Част II	70
Георги Димитров, Теоретико-приложни аспекти на рекламната кампания и стратегия в спортно-туристическия бизнес	78
Георги Димитров, Алтернативи за оптимизиране управлението на спортната анимация в туристическите центрове	85
Веселина Атанасова-Георгиева, Сегментиране на пазара в туристическия отрасъл	91
Катя Илиева, Роля на човешките ресурси във външния кетъринг	95
Катя Илиева, Модел за развитие на стратегия за организация на операциите в кетъринга	101
Диана Инджелиева, Приложението на системата НАССР в ресторанта - гаранция за качество и безвредност на храната	107
Розалин Иванов, Необходими предварителни условия за изграждане на ефективно средство за настаняване	112
Светозар Димитров, Обяснителен потенциал на изследователската концепция за ментални репрезентации относно функционирането на личността при тежка психотична патология	119

Мария Костурова-Парашкевова, Проблемът за нравствено-възпитателната ефективност на управленското решение	125
Стоян Транев, Методика за изследване на конфликти	131
Мариана Каприева, Homo sapiens и предизвикателствата на изкуствения интелект	135
Неделчо Неделчев, Арийското наследство в българската история. Част I	140
Неделчо Неделчев, Арийското наследство в българската история. Част II	148
Димчо Момчилов, По въпроса за старобългарската керамика от територията на днешната бургаска област	156
Пенка Пеева, Дебатът за английската революция – историографски преглед. Част I	164
Пенка Пеева, Дебатът за английската революция – историографски преглед. Част II	170
Антоанета Буюклиева, Козма за съпружеството	177
Антоанета Буюклиева, Композиционни особености на житие на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки	182
София Ангелова, Името на жената в поезията на П. К. Яворов	188
Веска Шивачева, Методологически ориентири на университетското образование, базирано на научни изследвания	192
Надежда Калоянова, Учител-възпитател – статус и роли в учителската професия	197
Тинка Иванова, Педагогическа диагностика чрез лична история на детството	204
Маргарита Терзиева, Из историята на училищното образование по немски език и култура в Бургас през първата половина на XX век	209
Маргарита Терзиева, Учителят Васил Карагъзов	212
Нели Колева, Мултисензорно обучение и информационни технологии в образованието	215
Марияна Тодорова, Развитие на практически умения при шестгодишни деца	222
Галина Цанева, Особенности на езиковото репродуциране на приказен текст от първокласниците	226
Веска Шивачева, Христивелина Жечева, Компетентностноориентираният учебен химичен експеримент в училище	230
Антонина Недкова, Модулното обучение – алтернатива на традиционните учебни модели	236
Антонина Недкова, Образователното портфолио – иновационна форма за оценяване подготовката на студентите от колеж по туризъм	240
Радка Джендова, Педагогическото творчество – фактор за реализиране на интегративния подход в обучението по музика	245

Даниела Заберска, Интеркултурно образование и обучението по изобразително изкуство в началното училище	252
Дечко Игнатов, Проучване възрастова динамика на физическите качества на децата от начална училищна възраст	256
Мими Стойчева, Светла Шопова, Качество на професионалното обучение и готовност за професионална реализация на стажант-рехабилитатори от Медицински колеж при Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, в условията на европейската образователна интеграция	261

ОПИТ ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ И ИНОВАЦИОНЕН ПОТЕНЦИАЛ В БУРГАСКИ РЕГИОН

Маруся Любчева, Цанко Иванов, Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев

SURVEY ON BUSINESS INTERESTS IN PUBLIC – PRIVATE PARTNERSHIP IN THE FIELD OF EDUCATION AND SCIENCE

Marusya Lyubcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Tzvetelin Panchev
E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

In this report we present the results of a research on business interests in public – private partnership. The research was made in May 2009 among members of the Bourgas business chamber.

Key words: *public - private partnership, investments, science, education, corruption.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата статия има за цел да обобщи информацията за нагласите на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата относно идентифициране на икономическия и иновационен потенциал в Бургаски регион. Предоставяме на Вашето внимание резултатите от допитване, проведено чрез персонални анкети, сред 87 представители на бизнеса (членове на Бургаската търговско-промишлена палата) през месец април 2010 г. по инициатива и ръководството на доц. д-р инж. Маруся Любчева – депутат в Европейския парламент – Брюксел (2007-2009 г) и Председателя на Бургаската търговско-промишлена палата и Председател на Настоятелството на Университет “Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас инж. Цанко Иванов. Проучването бе проведено от екип от над 100 студента от Факултета по обществени науки при Университет “Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас с ръководител доц. д-р инж. Дончо Керемидчиев.

Изследвайки нагласите на бизнеса към публично-частното партньорство извършихме писмено допитване, включващо 15 въпроса сред 87 различни видове търговци, по смисъла на Търговския закон.

Обект на изследването е икономическия и иновационен потенциал в Бургаски регион като предизвикателство пред българския биз-

нес в условията на пълноправното ни членство в Европейския съюз.

Предмет на изследването е проучване нагласите на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата по отношение на икономическия и иновационен потенциал в Бургаски регион.

Целта на изследването е като се анализира мнението на анкетиранията относно *икономическия и иновационен потенциал в Бургаски регион*, да се направят изводи въз основа на резултатите от проучването и набележат препоръки във връзка с общоевропейските процеси на икономически растеж и реализирането на целите на обновената Лисабонска стратегия.

Аналитичния модел на извадката, който е използван е *графичният*. Резултатите са обработени на Excel 2007.

Целевата съвкупност включва 87 различни видове *търговци*, по смисъла на Търговския закон, работещи основно на територията на община Бургас за периода от 1 до 30 април 2010 г.

Използван е *извадковия подход*.

Методът за събиране на данните е *дескриптивен*.

Приложен е *методът за допитване – анкета /писмено допитване/*.

Равнището на измерване е извършено с *ординална скала*.

2. ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

2.1. На въпроса „В коя зона попада бизнесът на Вашата компания, познавайки стратегията за икономическо развитие на България”, - 29 % от анкетираните посочват, че техният бизнес е с местна значимост, 27 % - с регионална значимост, 18 % - с национална значимост, 15 % - в приоритетната зона, 6 % - в неприоритетната зона и 5 % са посочили друго.

2.2. На въпроса „Кои са според Вас приоритетните икономически области за развитие на регион Бургас?” – 53 % от респондентите посочват туризъм, 12 % - земеделие, 11 % - риболов, 11 % - химическа промишленост, 9 % - хранително-вкусова промишленост, 2 % - машиностроене и 2 % са посочили друго.

2.3. На въпроса „Кои са според Вас приоритетните икономически области за развитие на България?” – 46 % посочват туризъм, 23 % - земеделие, 17 % - хранително-вкусова промишленост, 5 % - химическа промишленост, 4 % - риболов, 3 % - машиностроене и 2 % - друго.

2.4. На въпроса „Познавате ли политиката на национално ниво по отношение на иновациите и високите технологии?” – 9 % от анкетираните отговарят „Да, определено”, 41 % - „По-скоро да”, 20 % - „Нито да, нито не”, 27 % - „По-скоро не” и 3 % - „Определено не”.

2.5. На въпроса „Интересувате ли се от иновационни разработки в областта, в която работи Вашата организация?” – 62 % отговарят „Да, определено”, 29 % - „По-скоро да”, 5 % - „Нито да, нито не”, 3 % - „По-скоро не” и 1 % - „Определено не”.

2.6. На въпроса „Създава ли условия правителствената политика на внедряване на иновации?” – 2 % от интервюираните отговарят „Да, определено”, 18 % - „По-скоро да”, 31 % - „Нито да, нито не”, 37 % - „По-скоро не” и 12 % - „Определено не”.

2.7. На въпроса „Коя от институциите ви оказва подкрепа в реализирането на целите на Вашата компания?” - 69 % от респондентите посочват, че никоя институция не им помага, 21 % отговарят, че Общинската администрация им помага и 10 % получават подкрепа от Областната администрация.

На въпроса *„Коя от институциите ви оказва подкрепа в реализирането на целите на Вашата компания?”* - респондентите посочват по 29 % Министерствата на икономиката и на транспорта и по 14 % посочват Министерствата на енергетиката, туризма и земеделието.

2.8. На въпроса „Налага ли Ви се да ползвате консултантите за подготовка на проект по оперативните програми (в случай, че сте кандидатствали)?” – 17 % отговарят „Да, определено”, 30 % - „По-скоро да”, 13 % - „Нито да, нито не”, 15 % - „По-скоро не” и 25 % - „Определено не”.

2.9. На въпроса „Ако сте ползвали консултантска фирма за изготвяне на проект, считате ли, че това е печеливш ход за спечелване на проекта?” – 16 % от анкетираните отговарят „Да, определено”, 39 % - „По-скоро да”, 22 % - „Нито да, нито не”, 8 % - „По-скоро не” и 15 % - „Определено не”.

2.10. На въпроса „Отделяте ли финансови ресурси за подобряване на информираността на служителите си, свързано с професионалното направление на вашата компания?” – 29 % от респондентите отговарят „Да, определено”, 43 % - „По-скоро да”, 15 % - „Нито да, нито не”, 11 % - „По-скоро не” и 2 % - „Определено не”.

2.11. На въпроса „Отделяте ли човешки ресурси за повишаване капацитета и внедряване на иновации?” – 21 % отговарят „Да, определено”, 49 % - „По-скоро да”, 16 % - „Нито да, нито не”, 12 % - „По-скоро не” и 2 % - „Определено не”.

2.12. На въпроса „Подобри ли се връзката между бизнеса и образованието в последните 3 години?” – 10 % отговарят „Да, определено”, 25 % - „По-скоро да”, 28 % - „Нито да, нито не”, 28 % - „По-скоро не” и 9 % - „Определено не”.

2.13. На въпроса „Считате ли, че в условията на икономическа криза е възможно развитие на инвестиционна политика?” – 18 % отговарят „Да, определено”, 37 % - „По-скоро да”, 23 % - „Нито да, нито не”, 20 % - „По-скоро не” и 2 % - „Определено не”.

2.14. На въпроса „Готов ли е бизнесът да сътрудничи с научни структури и университети за изграждане на консорциуми и кластери?” – 12 % отговарят „Да, определено”, 27 % - „По-скоро да”, 26 % - „Нито да, нито не”, 32 % - „По-скоро не” и 3 % - „Определено не”.

2.15. На въпроса „Вашата компания попада в категорията?“ – 31 % от респондентите са посочили, че са представители на микропредприятие (до 10 човека), 35 % - малко предприятие (до 50 човека), 23 % - средно предприятие (до 250 човека) и 11 % - над 250 човека.

3. ИЗВОДИ, НАПРАВЕНИ ВЪЗ ОСНОВА НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

3.1. На въпроса „В коя зона попада бизнесът на Вашата компания, познавайки стратегията за икономическо развитие на България“, - се налага извода, че бизнеса на над половината от анкетираните фирми (56 %) е с местна значимост и регионална значимост и 18 % - с национална значимост. В приоритетната зона попадат 15 % от анкетираните търговски дружества, а 6 % - в неприоритетната зона.

3.2. На въпроса „Кои са според Вас приоритетните икономически области за развитие на регион Бургас?“ – над половината от 87-те респонденти посочват като приоритетна икономическа област за региона сферата на услугите - 53 % - туризъм. 32 % от анкетираните дават приоритет на земеделието, риболова и хранително-вкусовата промишленост. Смущаващо е, че химическата промишленост и машиностроенето са приоритетни само за 13 %.

3.3. На въпроса „Кои са според Вас приоритетните икономически области за развитие на България?“ – на национално ниво отново се дава приоритет на сферата на услугите - 46 % посочват туризъм. Земеделието, хранително-вкусовата промишленост и риболова събират общо 44 %. Още по-смущаващи резултати за приоритетните икономически области на развитие на страната се получават за химическата промишленост и машиностроенето – 8 %.

3.4. На въпроса „Познавате ли политиката на национално ниво по отношение на иновациите и високите технологии?“ – половината от анкетираните дават положителен отговор. Тревожно е, че 30 % дават отрицателен отговор и 20 % не изразяват определено мнение.

3.5. На въпроса „Интересувате ли се от иновационни разработки в областта, в която работи Вашата организация?“ – 91 % от респондентите дават положителен отговор,

което е добре. 4 % изразяват отрицателно становище, а 5 % не изразяват мнение.

3.6. На въпроса „Създава ли условия правителствената политика за внедряване на иновации?“ – отново смущаващи отрицателни отговори дават почти половината от анкетираните (49 %), което говори зле за провежданата политика на изпълнителната власт в тази област. 31 % не изразяват определено становище и само 20 % дават положителен отговор.

3.7. На въпроса „Коя от институциите ви оказва подкрепа в реализирането на целите на Вашата компания?“ – отново смущаващи резултати - 69 % от респондентите посочват, че никоя институция не им помага, 21 % отговарят, че Общинската администрация им помага и 10 % получават подкрепа от Областната администрация.

3.8. На въпроса „Налага ли Ви се да ползвате консултанти за подготовка на проект по оперативните програми (в случай, че сте кандидатствали)?“ – почти половината респонденти ползват консултантски услуги (47 %), но и почти толкова (40 %) подготвя проектите си самостоятелно.

3.9. На въпроса „Ако сте ползвали консултантска фирма за изготвяне на проект, считате ли, че това е печеливш ход за спечелване на проекта?“ – над половината от запитаните (55 %) отговарят положително, което показва, че консултантските услуги подпомагат бизнеса, но 23 % са на противното мнение, а 22 % не изразяват определено становище.

3.10. На въпроса „Отделяте ли финансови ресурси за подобряване на информираността на служителите си, свързано с професионалното направление на вашата компания?“ – прави добро впечатление, че 72 % от анкетираните дават положителен отговор и само 13 % - отрицателен, като 15 % не изразяват определено становище.

3.11. На въпроса „Отделяте ли човешки ресурси за повишаване капацитета и внедряване на иновации?“ – отново позитивен резултат - 70 % от анкетираните дават положителен отговор и само 14 % - отрицателен, като 16 % не изразяват определено мнение.

3.12. На въпроса „Подобри ли се връзката между бизнеса и образованието в последните 3 години?“ – мненията са почти изравнени – 37 % изразяват отрицателно становище, 35 % положително и 28 % не изразяват определено мнение.

3.13. На въпроса „Считате ли, че в условията на икономическа криза е възможно развитие на инвестиционна политика?“

– положителен отговор изразяват над половината от анкетираните (55 %), 22 % изразяват несъгласие и 23 % не заемат определено становище.

3.14. На въпроса „Готов ли е бизнесът да сътрудничи с научни структури и университети за изграждане на консорциуми и клъстери?“ – позитивен отговор дават 39 % от респондентите, отрицателен – 35 % и 26 % са без конкретно мнение.

3.15. На въпроса „Вашата компания попада в категорията?“ – 31 % от респондентите са посочили, че са представители на микропредприятие (до 10 човека), 35 % - малко предприятие (до 50 човека), 23 % - средно предприятие (до 250 човека) и 11 % - над 250 човека. Изводът, който се налага е, че допитването е проведено сред всички възможни представители на бизнеса, членове на Бургаската търговско-промишлена палата.

4. ПРЕПОРЪКИ, НАПРАВЕНИ ВЪЗ ОСНОВА НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

4.1. Законодателната и изпълнителната власт да разработят и приемат актуално зако-

нодателство, стимулиращо развитието на промишлеността и иновационните технологии в страната.

4.2. Правителствената политика да създава условия и подкрепа за внедряване на иновации във всички области на човешкото знание в страната.

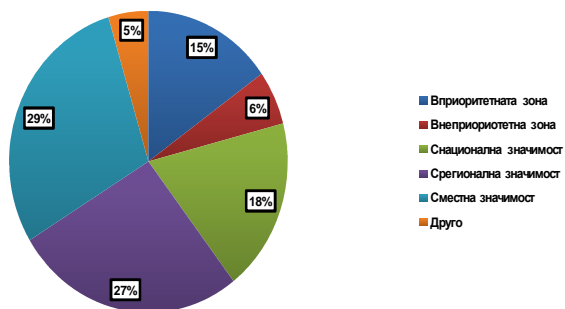
ЛИТЕРАТУРА

1. Благоев, В. Маркетинг. София, International University, 2003.
2. Желев, С. Маркетингови изследвания. София, Тракия-М, 2002.
3. Котлър, Ф. Управление на маркетинга (Структура на управлението на пазарното предлагане). София, Класика и стил, 2002.
4. Котлър, Ф., Д. Джайн, С. Месинси. Управление на маркетинга (Нов подход към печалбата, ръста и обновяването). София, Класика и стил, 2003.
5. Котлър, Ф., Дж. Каслионе. Хаотика (Мениджмънт и маркетинг в епохата на турбулентността). София, Локус Пъблишинг ЕООД, 2009.
6. www.government.bg
7. www.nsi.bg
8. www.econ.bg
9. www.stat.bg.

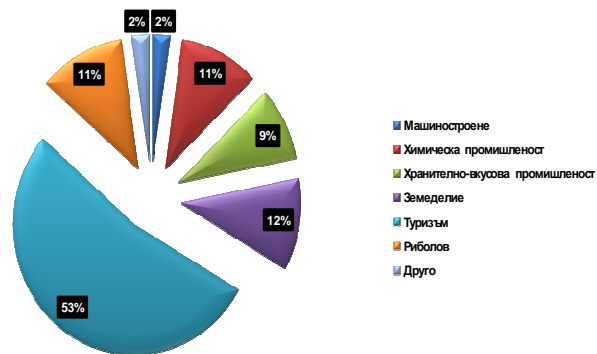
ПРИЛОЖЕНИЕ

ГРАФИЧНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

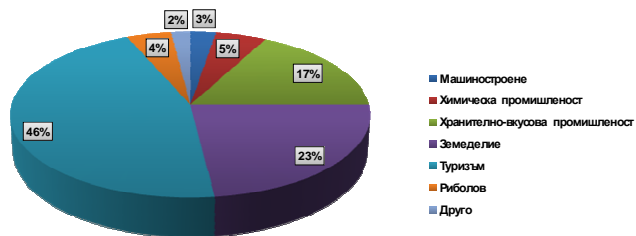
В коя зона попада бизнесът на Вашата компания, познавайки стратегията за икономическо развитие на България?

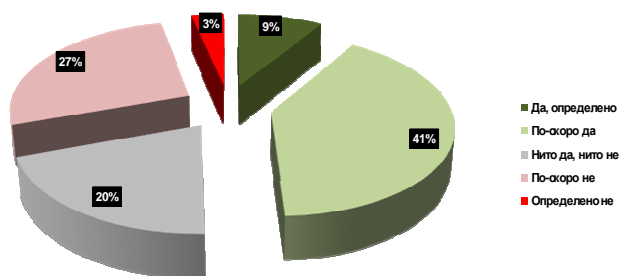
Кои са според Вас приоритетните икономически области за развитие на регион Бургас?

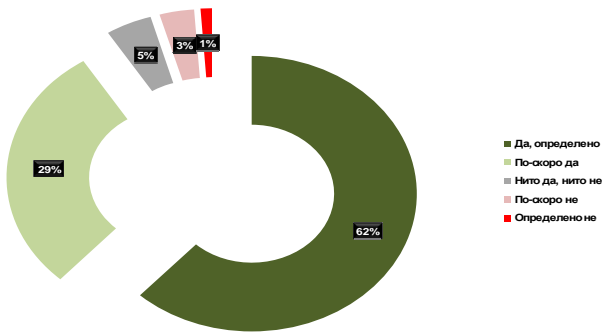
Кои са според Вас приоритетните икономически области за развитие на България?

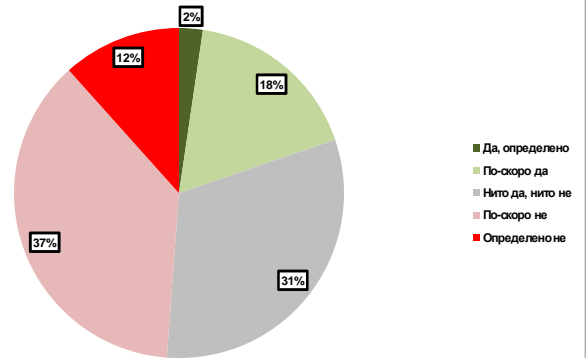
Познавате ли политиката на национално ниво по отношение на иновациите и високите технологии?

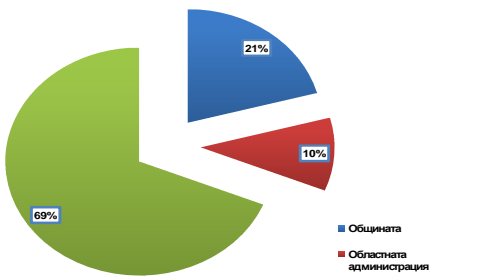
Интересувате ли се от иновационни разработки в областта, в която работи Вашата организация?

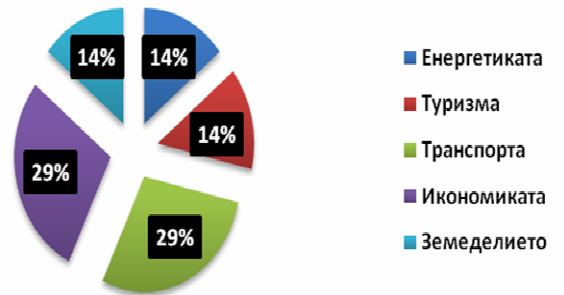
Създава ли условия правителствената политика на внедряване на иновации?

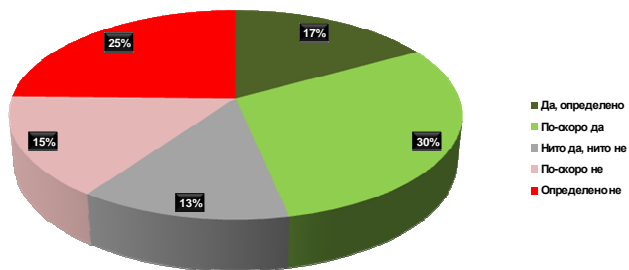
Коя от институциите ви оказва подкрепа в реализирането на целите на Вашата компания?

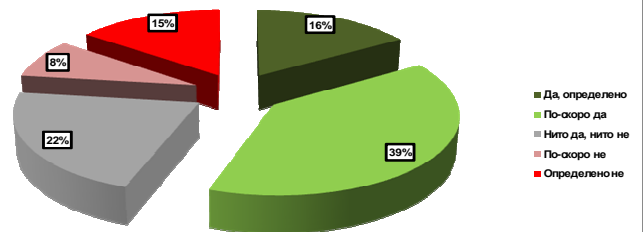
Министерството на....

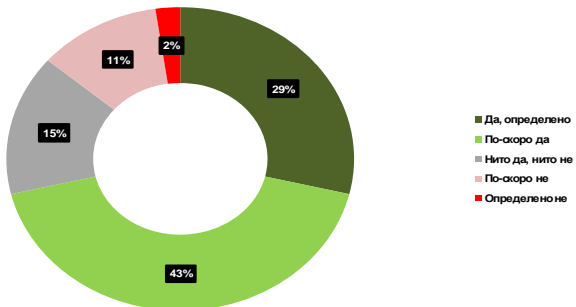
Налага ли Ви се да ползвате консултанти за подготовка на проект по оперативните програми (в случай, че сте кандидатствали)?

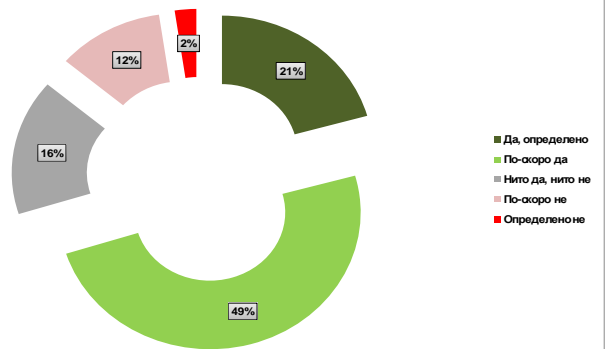
Ако сте ползвали консултантска фирма за изготвяне на проект, считате ли, че това печеливш ход за спечелване на проекта?

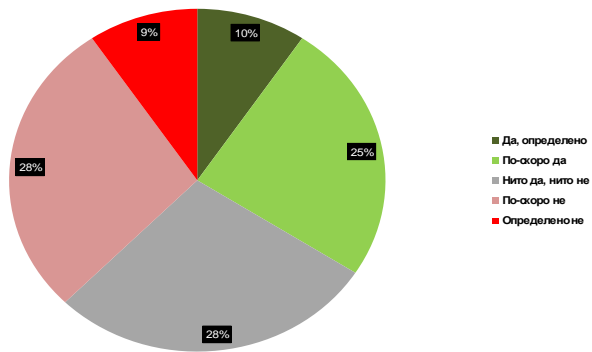
Отделяте ли финансови ресурси за подобряване на информираността на служителите си, свързано с професионалното направление на вашата компания?

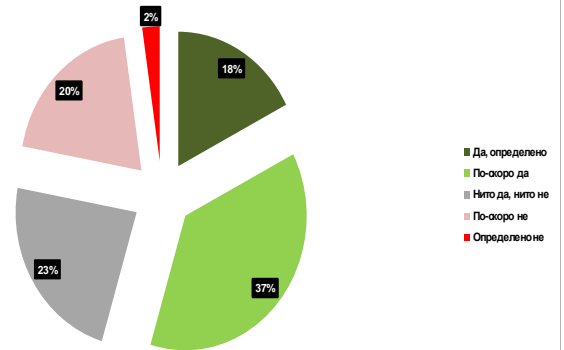
Отделяте ли човешки ресурси за повишаване капацитета и внедряване на иновации?

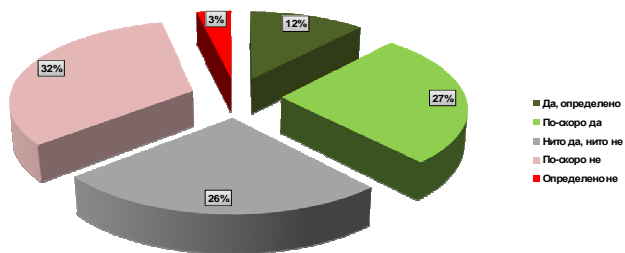
Подобри ли се връзката между бизнеса и образованието в последните 3 години?

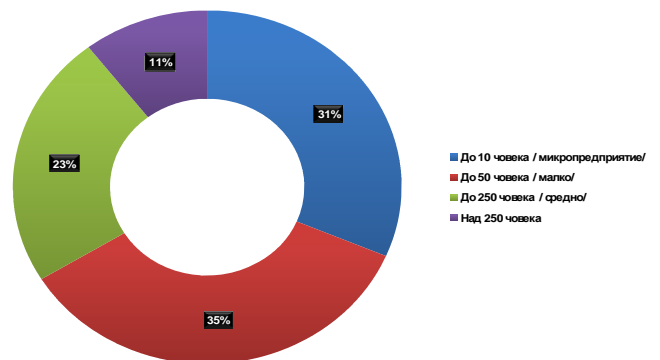
Считате ли, че в условията на икономическа криза е възможно развитие на инвестиционна политика?

Готов ли е бизнесът да сътрудничи с научни структури и университети за изграждане на консорциуми и клъстери?

Вашата компания попада в категорията?

ПОДХОДИ ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА КОНТРОЛИНГА В УСЛОВИЯТА НА ТУРБУЛЕНТНОСТ

Нако Стефанов, Дончо Керемидчиев

APPROACHES FOR CONTROLLING'S IMPROVEMENT IN TURBULENT CONDITIONS

Nako Stefanov, Doncho Keremidchiev
E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

This report deals with an important and actual theme – how a working and successful management model like the controlling has to be improved in such a manner as to be adequate to the new borne turbulence. This turbulence is a consequence of the global crisis, which, if taking in account its complex character, probably will last a very long time. This means that the controlling has to be adapted to this turbulence. We think that the basic transformation has to start in the sphere of management philosophy. In the past lineal times the ultimate goal was creating competitive advantages on the base of which to maximize profit. In turbulent condition the goal is sustainable development, which is possible to create, using three weapons:

- *Network type relationships inside and outside the organizations, on the base of which integrated teambuilding has to be established inside while outside - a stable relationship, as a prerequisite for sustainability;*
- *Risk management as a tool of escaping disastrous hazards, which are a part of the turbulence environment;*
- *Innovation platform as a key instrument for breakthrough changes, which will help to support the balance for sustainability and create development in turbulence.*

Here the problem lies in the way how to improve the controlling as a management model keeping in mind the abovementioned requirements for developing sustainability. It is well known that cost considerations taken from long term perspective are the very essence of controlling management decision making. Here the introduction of cost-benefit analysis in synthesis with risk management tools and innovation ideas generation methods are to become the bridge of the controlling's improvement and its adaptation to the new borne global turbulence.

Key words: *Turbulence environment, Sustainable Development, Controlling's Improvement, Network Relationship, Risk Management, Innovation Platform, Cost Benefit Analysis.*

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Днес в условията на глобална криза, далече надхвърляща пространството и сложността на една тривиална финансово-икономическа такава, става ясно, че неравномерните и неравновесни условия на функциониране, т.е. турбулентността, ще има дългосрочно присъствие в стопанския и социалния живот, както на много страни по различни континенти, така и в общ световен план.

Контролингът като цялостен управленски модел, играеш доминираща роля особено в някои немскоезични страни, се е утвърдил

като работеща управленска конфигурация и успешна цялостна схема на вземане на управленски решения. Това несъмнено го прави примамлив за използване в специфичните условия на Източна Европа и в частност на България.

Но доколко този модел в оригиналния си вид е приемлив в изменилите се условия на функциониране? Следва да се признае, че тъй като става дума за действително качествени изменения в общата среда на функциониране, тук не може да се мине с т.нар. „инкрементално иновиране”, т.е. просто подобряване на съществуващото. Необходимо е радикално

усъвършенстване, радикална иновация, чрез която да се излезе на качествено ново равнище на функциониране.

Естествено застава въпросът за подходите за това усъвършенстване. Какви трябва да бъдат те? В каква насока следва да се движим? Целта на дадения доклад е в разкриване на същността на тези толкова нужни подходи за усъвършенстване и разработката на работни варианти за използване на същите. Ключовите задачи, на базата на които се постига тази цел, се разкриват в отделните части на доклада:

- обобщение на основната схема на действие на контролинга като управленски модел;
- анализ на решаващи характеристики на турбулентната среда и синтез на решения за формиране на устойчивост;
- интегриране на техники и начини за действия, които усъвършенстват функционирането на контролинга до равнището на изискванията за създаване на устойчивост в турбулентна среда.

Като базова методология се използват принципите на системността, на активизма, на мрежата, на иновацията и на интеграцията, на основата на които се осъществява нашия опит за проектиране на качествено усъвършенстван модел на контролинг.

2. Основна схема на действие на контролинга като управленски модел

Същността на контролинга като управленски модел може да бъде разкрита, чрез демонстриране на ключовите му особености във вид на определени заявления, а именно:

- В основата на контролинга като управленски модел е заложено отчитане на себестойността като основен фактор при вземане на управленски решения. Т.е. решаващ момент в контролинга е отчитане на баланса приходи-разходи при залагане на задачите по изпълнение на целите, били те дълго, средно или краткосрочни, общи или функционални. Ключовата логика на контролинга се демонстрира чрез израза “гърсене на оптимални разходи за постигане на целта”. Казано по друг начин фундаментален принцип на филосо-

фията на контролинга е принципът на оптималния разход;

- Следва да се каже, че няма управленски модел, при който себестойността да не присъства като основен или като един от основните фактори при вземане на управленски решения. Разликата между другите управленски модели и контролинга е в това, че в случая с последния се създава специална конфигурация – ролята на контролера/контрольора, респ. екипа от такива. Последният / последните въоръжени със съответните методи извършват задълбочено изчисление на себестойността на една или друга алтернатива за постигане на определена цел. Също така предварително видовете разходи се класифицират по начин, който позволява да се изясни тяхната зависимост от определени управленски решения и развитието на организацията. Тези изчисления лягат в основата на вземането на управленски решения. В този смисъл може да се каже, че друг фундаментален принцип на контролинга е този за специализирания контрол;

- Като правило без изключения при контролинга се акцентира върху предварителния анализ, оценка и прогноза на вероятни алтернативи при постигане на цел. При това се използва такъв базов прогнозен метод като „Анализ на дървото на решенията” (Decision Tree Analysis). Въз основа на това може да се твърди, че трети фундаментален принцип на контролинга е този на активизма, т.е. да не се чака да се случат нещата, а да се действа в изпреварващ план, изхождайки естествено от принцип 1, постигане на оптимални разходи, използвайки принцип 2 – специализирания контрол.

3. Турбулентната среда и устойчивото развитие

В съвременни условия светът се намира в глобална криза, която е най-демонстративен израз на турбулентност, т.е. на нелинеен, неравномерен, неравновесен, хаотичен тип динамика. За да разберем базови характеристики на тази турбулентност следва да видим, какво представлява като общ модел на социално-икономическо движение глобалната криза.

Първото нещо, което трябва да разберем е самото понятие криза. Терминът идва от старогръцки език, където „krisis“ означава *решение, повратен пункт*. Кризата е поврат и преврат, тежко преходно състояние, прелом, при което неадекватността на средствата за достигане на целите ражда непредсказуеми проблеми. Тя е следствие на диспропорция, дисбаланс, който формира конфликта, т.е. кризата. По същността си кризата е ситуация, при която:

- Досегашният начин на функциониране води до загуби, до ущърб;
- Невъзможност да се продължи функционирането по стария начин, т.е. в рамките на досегашния модел на действие;
- Ситуацията безалтернативно изисква вземане на решение за смяна на модела на функциониране;
- Появява се шанс за обновяване.

В това разбиране на кризата има нещо общо с логиката, която се залага в това понятие и при източноазиатската цивилизация. На китайски и японски езици думата „криза“, се пише с два йероглифа, първият от които - “危” означава „опасност“, но вторият - “機” е „шанс“.

Днешната глобална криза представлява многоаспектно, многослойно и многоизмерно явление, характеризиращо се със следното:

- В социо-технически план това е криза на Индустриалното общество, което се появи за първи път в Англия преди 200 г.;
- В социо-икономическо измерение това е криза на екстензивния модел на възпроизводство и свръхпотребление;
- В еко-социален аспект това от една страна е криза, родена от изчерпване на ключови невъзобновяеми ресурси от една страна и свръхзамърсяване и антропогенен натиск от друга;
- В парадигмален план става дума за криза на неолибералния модел с неговото фундаменталистско доминиране на пазарните сили като доминиращ демиург на развитието;
- В духовно-философски аспект това е криза на класическия рационализъм, роден в епохата на Ренесанса и Реформацията и явил се идеологическа база на днешното „модерно развитие“.

Глобалната криза комбинира много геополитически, геоикономически, общополитически, военно-политически, граждански, и стопански, социални и прочее фактори, моменти, елементи и последствия. Но без да попадаме в капана на технократическото мислене следва да кажем, че според редица мнения ядрото на съвременната глобална криза най-добре се обяснява с концепцията на Кондратиев за дългите вълни.

По този начин, освен като криза родена в резултат на финансов дисбаланс, създаден от глобалния неолиберален модел на развитие тя следва да се разгледа и като криза на петата технологична вълна. Благодарение на такъв поглед може да се прогнозира, че преодоляването на глобалните дисбаланси, днес е възможно да се осъществи само въз основа на реализацията на шестата технологическа вълна. Но съграждането на тази шеста технологическа вълна означава смяна на технологическия начин на производствокойто, създаването на нови технологическа цивилизация, заменяща Индустриалната такава с нова, която може би не много точно наричаме засега Информационна цивилизация. (Табл. 1)

В тази връзка следва да кажем, че ставаме свидетели на съсредоточаване на интелектуални усилия от хуманитарен, натуралистичен, технически, художествен, философски и друг характер предвид генериране на идеи за антропогенен оптимизъм. Така тези усилия родиха виждането за устойчивото развитие. На фона на превръщането на турбулентната динамика, т.е. тип на развитие, характеризиращ се с дисбаланси, нестабилност и разпад на ключовата парадигма на цивилизационно съществуване, все повече и повече на концепцията за "устойчивост" и "устойчиво развитие" набира актуалност и важност.

Терминът "устойчивост" има много значения в различните области, където се използва. От една страна се разбира способността на системата да се възстанови функцията си след настъпването на дисфункционалност. От друга страна "устойчивост" се формулира като способност да устои на неблагоприятните и неочаквани промени.

Разбирането за устойчиво развитие е свързано с необходимостта от разработката на дългосрочните перспективи на съответната система. Оттук връзката със стремежа да се разбере бъдещето днес. Основната идея, която трябва да бъде поставена в основата на устойчивото развитие: устойчиво - на първо

място означава "предвидимо" и в резултат на това "управляемо" в определени граници. Именно тук на стика на тези разбирания може и следва да се извърши пресичането с важен управленски инструмент като контролинга.

4. Новите възможни решения на контролинга като управленски модел

Предвид приспособяването на контролинга като управленски модел, който да предлага «устойчиво развитие» в съвременните турбулентни условия предлагаме интегрирането в последния на няколко ключови решения. В случая предлаганите решения предполагат ясна логическа схема, която напълно се вписва във философията на контролинга. В случая говорим за три такива решения:

- Съвременни инструменти за управление на риска;
- Подходи за оценка не само на стойности във финансово-паричен смисъл, но и в план обществени стойности;
- Методи за генериране на иновативни идеи от инкрементален и радикален характер.

По-долу даваме накратко съдържанието на всяко едно от предлаганите решения.

4.1. Експертна система по управление на безопасността

В съвременните турбулентни условия от особено значение е необходимостта от действие в режим на «активен подход», т.е. да не се чака дадено събитие да се случи, а точно обратното то да се изпревари във времето и пространството с адекватно мероприятие. Следва да кажем, че съществува необходимата технологична база и технически средства, които позволяват да бъдат използван споменатия «активен» подход в лицето на това, което най-общо може да изразим с термина «информационни технологии».

Ключов инструмент на такъв «активизъм» са безспорно т.нар. «експертни системи» на компютърна база. Накратко казано това са програмни продукти, които позволяват на основата на формирана база данни да се разработят предварително решения чрез които:

- Да се подготвят предварително най-оптимални модели за реакция на вече

осъществило се негативно събитие (инцидент), чрез което да се получи максимално високо равнище на ефективност и ефикасност на контра-действията;

- Да се осъществят превантивни (предварителни) действия, чрез които да се избягнат негативните събития или най-малко за се минимизират загубите от тях, а ако събитията са позитивни чрез превантивните действия да се усили позитивния ефект.

Една такава експертна система може да включва следните блокове: (фиг. 1)

Блок 1: Класификация на рисковете по схемата «риск – причини – предпоставки – признаци» и картиране на рисковете

Блок 1 включва логически канал включващ база данни за всички възможни рискове, които се класифицират в рамките на логически канал: «риск» - «Причини за риска» - «Предпоставки (условия) за възникване на причините за риска» - Признаци на проява на предпоставките на риска». В този блок влиза и картиране на вероятността от рискове и в организационно-териториален и времево-сезонен план;

Блок 2: «Оценка на риска».

В рамките на блок 2 всички рискове се оценяват по следните критерии:

- Степен на тежест на въздействие на риска;
- Равнище на вероятност на възникване на риска;
- Възможност за предварително разкриване на причините за риска и предотвратяване на тяхното възникване;

На основата на това се изчислява т.нар. «коефициент на риска» за всеки риск, за да може на тази основа да се групират различните рискове с цел по-нататъшен анализ и работа по тях;

Блок 3: Оптимизиране на реактивни мероприятия

Блок 3 включва в себе си следния логически канал: «Възникнал риск – подготовка на най-ефективни и ефикасни мероприятия за

действие при възникнал риск и премахване на последствията от него/тях»;

Блок 4: Превантивни мероприятия

В блок 4 се включва логически канал «Признаци на проява на предпоставки за риск – превантивни дейности (предварителни, изпреварващи мероприятия) по предотвратяване на риска»;

4.2. Анализ и оценка на разходи-ползи

Анализът и оценката „разходи-ползи”, т.нар. Cost-Benefit Analysis and Assessment (СВАА) следва да се превърне в ключов подход за оценка не просто на финансови и икономически разходи, но за анализ и оценка на организационни и обществени ползи в дългосрочна перспектива. За тази цел е нужно да се изгради развита система от критерии, чрез която да се анализира ситуацията и да оценяват алтернативите.

В този смисъл в основата на вземането на решение да се има предвид не само тясно разбираните финансови разходи, т.е. себестойността. Но тук трябва да се има предвид и баланса „разходи-ползи”. В този смисъл не просто да се интересуваме от това да търсим ниски разходи, но да търсим постигането на най-висока ефективност при относително най-ниска себестойност.

4.3. Организационни форми и методи за творческо включване и интегриране на иновативни идеи

Разкриване на творческия потенциал на хората в организацията е пряко свързан както с усъвършенстване на контролинга, така и с въпроса за интеграция чрез творчество. Творческият процес е „включващ”, интегративен процес, т.е. такъв, който допринася сътрудниците на една организация да се чувстват като част от общото, като елементи на една общност, да имат общи цели и интереси.

Важен е този момент, че творческият процес в съвременната епоха изисква не просто какви да е идеи, а преди всичко „радикалната иновация”, т.е. качествено новите, невиджаните досега прояви на творческа мисъл.

Естествено тук застава проблемът за това чрез какви подходи и механизми творческият процес ще се превърне в интегративен процес.

От огромно значение, според нас, е включването на информационно-комуникационните технологии (ИКТ) в тази нова творческа парадигма.

Но несъмнено техническата платформа в лицето на ИКТ е само едната страна. Другата страна е човешкият фактор, а най-вече формирането на базата за неговото творческо интегриране. В случая тази база се разбира като съвкупност от:

- Организационните форми на творческото включване – тук следва да се има предвид, че тези организационни форми трябва да отговарят на две ключови изисквания: (1) Да са насочени към генериране на радикални иновации; (2) Да умеят да интегрират не само хора от самата организация, но да умеят активно да привличат и сътрудници извън организацията. Това активно привличане на „външни ресурси” или по-вярно ще бъде да кажем „външни фактори” може да се окаже от ключово значение за формиране на устойчиво развитие на конкретната организация. Доколкото *мрежовият подход* предполага свързането на различни организационни структури в осъществяването на обща цел основен момент става именно това как да се интегрират хората от тези различни организационни структури и звена в едно цяло. В този смисъл основна роля започват да играят такива механизми като *„проектният подход”*, планиран и осъществяван чрез т.нар. *„мрежови график”*, както и формирането на многофункционални и обединяващи специалисти от различни организационни структури *„работни групи”*.

- Подходите и методите на това творческо включване предполагат различни техники за генериране на радикални по своята същност творчески иновационни идеи. Тук могат да се споменат редица техники и методи такива като ТРИЗ (Theory of Inventive Problem Solving), „Дърво на решенията”, „Техниката на абсурда”, „Техника на гирляндата” и други;

- Общият климат на организационната атмосфера. В тази област през последните години се появи концепцията на т.нар. „емоционална интелигентност”. Накратко казано емоционалната интелигентност означава формиране на атмосфера, при която съответствието между чувство, мисъл и действие означава да няма различие между

това, което чувствувате, това което казвате и това което правите. Колкото повече се осъзнавате своите чувства, толкова се засилват шансовете за съгласие с това, което се казва и за постигане на единство с действията. Такова съответствие е нещо по-различно от това да се говори истината. Това съответствие е съществено, особено, когато става дума за даване на оценка. Емоциите са нещо, което трудно може да бъде предизвикано. Те създават въздействие, когато са изразявани. Те правят хората да бъдат по-реални и по-човешки. Но от ключово значение тук е преодоляването на негативните емоции, които създават негативен климат. Последният може да наречем „ключов убиец“ на творческата атмосфера. Най-често срещаните негативни и деструктивни емоции, с които се среща организацията са гняв, отчуждение и безпомощност. Те започват под повърхността на осъзнаването, докато се проявят и засилят до равнище на конфликт. Колкото по-рано ги забележим, толкова по-ефективни ще бъдем в начина на справяне с тях. Нужна е цяла програма, включваща технология за справяне с деструктивните емоции. Съответно трябва да се търси баланс между ситуации, които именно формират това, което наричаме „емоционална интелигентност“. След системни усилия в тази посока могат да се идентифицират ситуацияите, формиращи негативни емоции, както и да се разработят десетки алтернативни начини те да бъдат избягвани. От

друга страна е нужно да се разработват онези ситуации, които формират позитивни емоции като начин за изграждане на творческа и съзидателна атмосфера.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение трябва да кажем, че въпросът за по-нататъшното използване на „контролинг“ като цялостен управленки модел особено днес в условията на нарастваща турбулентност е в пряка връзка с това, доколко „контролингът“ ще се окаже достатъчно гъвкав за да служи на организациите в тази нова среда. Даденият материал е един опит не просто да се запази контролингът като управленско оръжие, но най-вече това оръжие да се усъвършенства за да продължава да ни служи и в това турбулентно бъдеще, което ни очаква.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стефанов Н., Организационни иновации и управление на устойчивото развитие, София, Институт по стратегическо управление, 2009
2. Стефанов Н., Д. Керемидчиев, Управление на човешките ресурси - теоретически и практически модели, София, "Персонал-Консулт" 2009.
3. Стефанов Н., Д. Керемидчиев, Управление на човешкия фактор в организацията, София, Институт по стратегическо управление, 2004.

Таблица 1. Хронология и характеристика на технологичните вълни

	Номер на технологическата вълна				
	1	2	3	4	5
Период на доминиране	1770-1830 г.	1830-1880 г.	1880-1930 г.	1930-1980 г.	от 1980-1990 до 2020-2040 (?) г.
Технологични лидери	Великобритания, Франция, Белгия	Великобритания, Франция, Белгия, Германия, САЩ	Германия, САЩ, Великобритания, Франция, Белгия, Швейцария, Холандия	САЩ, страните от Западна Европа, СССР, Канада, Австралия, Япония, Швеция, Швейцария	Япония, САЩ, ЕС
Развити страни	Германските държави, Холандия	Италия, Холандия, Швейцария, Австро-Унгария, Русия	Русия, Италия, Дания, Австро-Унгария, Канада, Япония, Испания, Швеция	Бразилия, Мексико, Китай, Тайван, Индия	Бразилия, Мексико, Аржентина, Венецуела, Китай, Индия, Индонезия, Турция, Източна Европа, Канада, Австралия, Тайван, Корея, <i>Русия и ОНД -?</i>
Ядро на технологичната вълна	Текстилна индустрия, текстилно машиностроене, чугунолеене, обработка на желязо, строителство на канали, воден двигател	Парен двигател, железопътно строително-транспортни машини, параходостроене, въгледобив, инструменти и строителство на канали, черна металургия	Електротехническо и тежко машиностроение, производство и прокатна стомана, електропроводни линии, неорганична химия	Автомобило и тракторостроене, цветна металургия, производство на стоки с дълготрайно ползване, синтетични материали, органична химия, производство и переработка на нефт	Електронна промишленост, изчислителна техника, оптични влакна, програмно осигуряване, телекомуникации, роботостроене, производство и переработка на газ, информационни услуги
Ключов фактор	Текстилни машини	Парен двигател, стругове	Електродвигател, стомана	Двигател с вътрешно горене, нефтохимия	Микроелектронни компоненти
Формиращо се ядро на новата вълна	Парни двигатели, машиностроене	Стомана, електроенергетика, тежко машиностроене, неорганична химия	Автомобилостроене, органична химия, производство и переработка на нефт, цветна металургия, пътно строителство	Радари, строителство тръбопроводи, авиационна промишленост, производство и переработка на газ	Биотехнологии, космическа техника, „тънка“ химия
Преимущества на дадената технологическа вълна по сравнение с предходната	Механизация и концентрация на производството във фабрики	Нарастване на мащаба и концентрация на производството на основа на използване на парния двигател	Повишаване на гъвкавостта на производство чрез използване на електродвигатели, стандартизация на производство, урбанизация	Масово и серийно производство	Индивидуализация и гъвкавост на производство и потребление, търсене на екологичност чрез автоматични системи на управление и ограничение на енерго и материалопотребление

Блок 1: – Класификация на риска по логически канал:
„риск- причини-предпоставки-признаци” и
картиране на рисковете

Феномен	Връзка	Причина 1	Връзка	Подпричина 2 и т.н., ако има други подп- причини

Блок 4: Превантивни мероприятия
Причина – предпоставки (условия) за
причината – признаци за причината –
оптимални превантивни мероприятия
по отделни феномени

Рискове Причина	Предпоставки за причина	Признаци и времева дис- танция на проява	Превантивни мероприятия за изпревар- вашо действие

Блок 2 – Оценка на риска

Критерии за оценка на риска, респ. важ- ността	Равнище на риска			Рисково число RPZ
	високо	средно	слабо	
1.Равнище на въз- действие	10	5	1	
2.Вероятност за възникване	10	5	1	
3.Възможност за откриване на причи- ните и превантивни действия	1	5	10	Примерно ако по 1 и 2 и 3 има по 10 т. то RPZ е равно на $10 \times 10 \times 10 = 1000$, т.е. максимален риск
Други				

Блок 3: Оптимизиране на Реактивни мероприятия
„Риск – Оптимални мероприятия (ОМ) – Параметри на
оптималните мероприятия (ПОМ)

Риск	ПОМ	Структури и базови операции	Ресурси и раз- ходи	Контрол и отговорност
	ОМ			

Фиг. 1. Схема на блоковете на системата по управление на безопасността

СТРАТЕГИЧЕСКОТО ПЛАНИРАНЕ КАТО ОСНОВА ЗА ОПТИМИЗИРАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ МОЩНОСТИ В НЕФТОПРЕРАБОТВАТЕЛНИТЕ ЗАВОДИ

Драгомир Манолов, Велика Бинева

STRATEGIC PLANNING AS A BASIS FOR MANUFACTURING CAPACITY OPTIMIZATION IN REFINERY

Dragomir Manolov, Velika Bineva
E-mail: Bineva@abv.bg

ABSTRACTS

The aim of this paper is to present different strategic approaches, which lead to cost prising decrease and consequently to profit increase in the refinery. Some requirements for expansion of production rates are considered. In this connection the construction and market trends in the world oil industry are described. The basic strategic planning stages in oil manufacturing are explained. Moreover resources and methodologies for effective results and main moments for technological production scheme are indicated.

Key words: *strategy, strategic approach, greenhouse gas, fluid catalytic cracking, heavy and light straight run.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременните икономически условия изискват преразглеждане на ефективността на технологичните системи, оптимизиране и модернизирание на мощностите в производствените бизнес организации, в частност в нефтопреработвателните организации.

За запазване на пазарните позиции и увеличаване на приходите от дейността, е необходимо да се инвестира в нови, по-съвършени технологии. Също така е нужно тяхното разширяване по начин, който да осигури гъвкавост при удовлетворяване желанията на потребителите. Потребността от тези мероприятия е предизвикана от влязлото в сила по-строго екологично законодателство. В същото време, възникналата преди няколко години икономическа криза предизвика актуализиране на инвестиционните програми. Основната цел на преразглеждането на бизнес организацията е запазване на доходите.

Постъпките, направени от правителствата на страните, водят до голямо съкращаване на парниковите газове. Това влияе на работата на нефтопреработвателните заводи, дори и при блиндиране на моторните горива. Проме-

ните на финансовите пазари, правят още по-трудно стратегическото планиране, което изисква рационалност, от специалистите, при оценяване на различните алтернативи. Избира се този стратегически план, който в най-голяма степен спомага за повишаване на приходите от дейността и за, екологичното съответствие на произвежданите горива.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Промени на световните пазари за горива

Преди да се приложат конкретни мероприятия за повишаване на доходите, е необходимо да се направи анализ на текущото състояние и възможностите за бъдещо развитие на нефтопреработвателната промишленост. През изминалите няколко години нефтопреработвателната промишленост премина през поредица от кризи и свръх потребление. Увеличаващото се през годините, световно потребление на нефтопродукти, допринесе за усъвършенстване на технологията за производство на горива [8]. С особена сила това важи за Индия и Китай. Направения преход в сектора, от етап на получаване на недостатъ-

чен доход през последните двадесет години на миналия век, до „свръх” доход през 2005 и 2006 година, доведе до ключовото позициониране на процеса каталитичен крекинг в отрасъла. Това съсредоточи вниманието на специалистите върху достигане на неговата максимална производителност и интегриране в технологичните вериги на рафинерията [8].

От края на XX век, на дневен ред стои инсталация хидрокрекинг, нейното интегриране и достигане на рационална производителност. Процесите за хидроочистване и хидрокрекиране на нефтените дестилати заемат „пиедестално” място в съвременната технологична схема на рафинериите. Чрез тях се достигат екологичните и химмотологични предписания към горивата.

Преди реализирането на нови инвестиционни проекти е необходимо изследване на съществуващата технологична верига. На та-

зи основа се планира строителството на нови инсталации, които да отговарят на пазарните тенденции [2, 5, 11]. Високите цени, в съчетание с икономическата криза доведоха до значително понижаване на търсенето на моторните горива в САЩ и страните от Европейския съюз. Единствено непроменен остана пазара за горива в Азиатско-Тихоокеанския регион.

Основната цел на стратегическите планове е насочена към повишаване на приходите и рентабилността на рафинериите при понижена производителност [1, 4]. Подобна промяна в производителността в ситуация на глобално преразпределение на пазарите изисква оптимизиране на процесите. В тази връзка е необходимо да се вземат под внимание промените в нефтопреработвателната промишленост, по отношение на структурата и пазарните тенденции през годините (табл. 1).

Таблица 1. Структура и пазарни тенденции в световната нефтопреработвателна промишленост

Параметри	1990 г.	2009г.
Качество на суров петрол	Лек и среден нефт.	Плавен преход към тежък нефт с висока киселинност; синтетична суровина.
Световни пазарни тенденции	Плавно и незначително увеличение на търсенето.	Понижено търсене, поради икономическата криза. В дългосрочен план – увеличение с 1 % на година.
Предпочитан продукт	Преход от бензин към дизелово гориво.	Дизелово гориво.
Пазар	Национален.	Световен; повишено движение между регионите.
Биогорива, биодобавки	Ограничено използване.	Значителни обеми, поради законодателни изисквания.
Мощност и натоварване на рафинериите	Съществена свръх номинална световна мощност.	Относително неголяма; проектирани за удовлетворяване на повишеното търсене.
Екология	Обхваща води и въздух.	Обхваща всички области, включително парникови газове, въглеродороди и др.
Ключови технологични изисквания	Дизелово гориво с ниско съдържание на сяра и автомобилен бензин с подобрен състав (важи в някои страни).	Бензин и дизелово гориво с ултраниско съдържание на сяра, оксигенати в бензина, дизелово гориво с високо цетаново число, биодобавка.
Проекти	Само екологични.	Екологични, разширения, програми за алтернативен суров петрол.
Данни, инструментални средства и обработка на данни	Оскъдни данни, линейно програмиране и прости модели, компютри навлизат в практиката.	Високо производителна обработка на данните, сложно линейно програмиране и точно моделиране на технологичните схеми.

В условията на постоянни и глобални икономически промени е необходимо постоянно изучаване и усъвършенстване на производ-

ствените мощности. Познаването на възможностите на инсталациите, улеснява тяхното оптимизиране и разширяване при понижаване

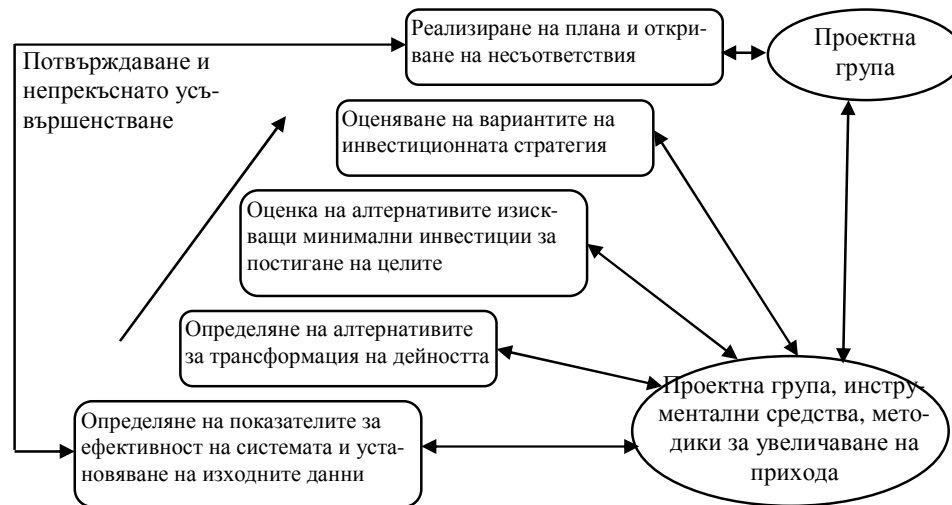
на капиталовите инвестиции. Необходимо е да се отчетат следните елементи:

- преобразуване на получаваните изходни данни в използвани и имащи по-голямо практическо значение критерии за ефективност;
- изграждане на производствени и проектни групи от квалифицирани специалисти;
- анализиране на измененията в програмите за обезпечаване със суровина и продукт.

2. Стратегически ориентири за постигане на резултат

Специалистите се обединяват около мнението,

че нефтопреработвателните заводи се нуждаят от постоянно във времето оптимизиране и усъвършенстване на технологичните вериги. По този начин, рафинериите достигат максимална гъвкавост и оптимална рентабилност [1, 3]. Необходимо е стратегически планираното производство и реализиране на нефтопродукти да се проектира по начин, който да осигурява устойчивост в продължителен интервал от време. Общият обем от действия може да се види на фиг. 1.

Фиг. 1. Етапи за разработване на стратегия за оптимизиране на производствени мощности

Стратегическото планиране на производството включва следните етапи:

Етап 1. Определяне на текущото състояние на системата и установяване на изходните данни. Този етап включва установяване степента на ефективност на инсталациите, посредством определяне на изходните данни. Целта е получаването на база за последващо сравнение. Изходни данни могат да се получат при извършване на пробни пускови мероприятия или от работа на пилотни инсталации, данни предоставени от проведен мониторинг или от модел на линейно или нелинейно програмиране.

Етап 2. Определяне на алтернативите за трансформация на дейностите. Сформира се проектна група за избор на перспективна насока за развитие, в която се включват високо квалифицирани кадри. Този етап е ключов в големите организации.

Етап 3. Оценка на алтернативите, изискващи минимални инвестиции за постигане на

целите. При съгласувани изходни данни и определени потенциални възможности, следва да се оценят алтернативите изискващи минимални инвестиции. Този етап е част от комплексната програма за оптимизиране с налични активи. Възможно е някои от алтернативите да не изискват средства (например по-висока или ниска твърдост на водене на процес и т.н.) или да изискват малки инвестиции (например замяна на регулиращи клапани и т.н.). Оптимизирането на съществуващите инсталации преди големи инвестиции, е наложително при даване на обективна оценка на инвестиционния проект.

Етап 4. Оценка на вариантите на инвестиционния проект. На дадения етап проектната група разглежда възможностите за стратегически инвестиции в съответствие с потребностите на пазара. Оптимизирането на инсталациите е добра основа, за оценяване на проектите, които могат да включват модернизиране или промяна в конфигурацията на

рафинерията.

Етап 5. Въвеждане на плана в експлоатация. Разработеният план за увеличаване на приходите, не се счита за рентабилен докато това не бъде потвърдено от промишлената експлоатация. Планът по внедряване на процеса включва в себе си, приоритетен списък със стъпки, а също и формиране на проектни групи за реализирането им.

Етап 6. Потвърждаване и непрекъснато усъвършенстване. Във всеки успешен процес съществува линия за обратна връзка. Етапът на непрекъснато усъвършенстване гарантира, самопроверка на изходните данни и приетите критерии за ефективност. По този начин, пазарните изменения се отразяват на бъдещите възможности. В основата на този етап е моделираща програма, по която периодично се проследява организационното развитие.

Правилният ред на действие, винаги обезпечават приход, пропорционален на количеството отделено време от групата по перспективно развитие. Неточно е пристъпването към непосредствено реализиране възможностите на процеса, преди определяне на изходните данни. Определянето на ефективността на системата и установяване на изходните данни за разработване на алтернативи, изисква сравнително по кратък период от време. За да бъдат извършени инвестиции е необходимо оптимизиране на съществуващите активи, преди реализацията на конкретния стратегически проект.

3. Средства и методики за постигане на ефективни резултати

Много от използваните инструменти се прилагат в качеството на спомагателни средства за идентифициране и оценка на алтернативите. Използването на правилните средства в подходящото време помага за анализиране на измененията в програмите за суров петрол и продуктите от преработката му. Много специалисти се стремят да достигнат оптимални ключови показатели за ефективност на инсталациите. Тези показатели са необходими компоненти за системата, но оптимизиране на ползите от методите се ограничава, поради сложността на протичащите процеси и взаимодействията между системите, свързани с постоянно изменящите се екологични и икономически изисквания.

Понижаването на себестойността на произвежданата продукция по време на криза е желана стъпка, която лесно може да бъде ви-

дяна и измерена. В същото време е необходимо да се даде отговор на въпроса как рентабилността влияе на инсталациите.

В тази връзка може да се даде следния пример понижаване на енергийните разходи на инсталация каталитичен крекинг от тип „флуид“ се повишава интензивността на водната пара, в точката на въвеждане на суровината. Пробно пускане на инсталацията се извършва при повишено налягане на водната пара. Това от своя страна увеличава ефективността на инсталацията. Повишената рентабилност на инсталацията компенсира допълнителните разходи за водна пара. Използване на парата като процент от суровината, може да бъде по-ефективно средство на измерване, отколкото налягането в точката на подаване за достигане на оптимална селективност и добив на инсталацията.

Този пример е показателен за необходимостта от стратегическо планиране. Формирането на екип от стратегии спомага проследяването на цялостната картина от различните методи за анализ. За да се видят преките резултати от въведените изменения на операционните параметри.

Могат да се разграничат няколко източника, които да се прилагат като спомагателни при изграждането на стратегически план, а именно:

- Пилотни инсталации – пуск на пилотна инсталация, може да се използва за тестване на операционните условия и влиянието им, на работата на инсталацията. За получаването на ефективни лабораторни анализи, по време на пускови операции на пилотната инсталация е необходима координация и планиране;
- Фирмата доставяща технологията – лицензиращата организация доставяща тази технология, може да помогне при нейното оптимизиране. Лицензатора може да оцени влиянието на суровината или операционната стратегия, върху дейността на инсталацията [6];
- Модели на линейно програмиране – линейното програмиране е подходящ инструмент за оптимизиране на системните взаимодействия в рафинерията. Чрез линейното програмиране се постига оптимизиране на икономическата ефективност с отчитане на задържащите фактори суровина, експлоатация и производителност. Като резултат се получава надеждна информация както за работата на рафинерията с различна суровина, така и за икономическите и операционни параметри,

зависещи от структурата и сложността на организацията. Недостатък е ограничената възможност за прогнозиране на големи отклонения.

- Устройства, моделиращи технологичната схема на рафинерия – Отклоненията които се наблюдават могат да бъдат игнорирани чрез интерактивно нелинейно устройство, моделиращо инсталациите. Нелинейните устройства, имат висока точност, която позволява да се фиксира нелинейността на повечето инсталации. Моделите могат да изчисляват различни параметри в различно време, позволявайки анализирани на перспективите и възможностите на инсталациите.

4. Способи за моделиране на технологична схема

Моделирането на технологичната схема е важен инструмент за оптимизиране на рафинерия. Този процес обикновено се постига чрез съединяване на няколко моделиращи

устройства. Способността едно моделиращо устройство да отразява свойствата на суровия петрол и точно да моделира сложните реакции, сепарирането и ефекта от топлообмена на всяка една инсталация, позволява точното и целенасочено моделиране на комплексното взаимодействие в една рафинерия. Допълващи инструменти са технологичната схема на рафинерията и линейното програмиране. Комбинацията на тези елементи позволява лесното управление на взаимодействията в системата и води до устойчив доход от производството и реализацията на горива, остава устойчив, дори и в условията на икономическа криза. В табл. 2 е показано прогнозното световно потребление на нефтопродукти до 2030 година [10]. За последните пет години се наблюдава ръст в потреблението на дизелово гориво, при сравнително стабилно потреблението на горивата до 2010 година [9].

Таблица 2. Световно потребление на нефтопродукти

Продукт	Млн.дол.				Ръст, % за година			Дял, %			
	2005	2007	2010	2030	2005-2007	2007-2010	2010-2030	2005	2007	2010	2030
Газ	6,6	6,9	7,3	8,2	2,5	1,9	0,6	8	8	8	8
НОБ	4,9	5,2	5,2	8,6	2,8	-0,1	2,6	6	6	6	8
Бензин	21,2	21,8	21,9	26,6	1,5	0,1	1,0	25	25	25	25
Керосин	6,6	6,6	6,8	8,4	0,1	0,6	1,1	8	8	8	8
Дизелово гориво	23,3	24,1	25,1	31,2	1,6	1,4	1,1	28	28	29	29
Котелно гориво	10,0	9,7	9,4	8,8	-1,4	-1,1	-0,3	12	11	11	8
Други продукти	11,0	11,5	11,9	15,0	2,1	1,2	1,1	13	13	14	14
Общо	83,7	85,9	87,6	106,8	1,3	0,7	1,0	100	100	100	100

Източник: http://www.pennenergy.com/index/research-and_data/oil-and_gas/surveys.html [12]

Съществуват множество потенциални възможности, водещи до оптимално производство на дизелово гориво. Част от тези възможности са:

- промяна в границите на кипене на отделните фракции;
- отбор на фракциите от тарелките на колоната – при първична дестилация, вакуумна дестилация, каталитичен крекинг-флуид и инсталация за забавено коксуване;
- максимален отбор на дизелово гориво от газойлевитите фракции;
- увеличаване капацитета на хидроочистващите инсталации за дизелово гориво;
- преразглеждане на ограниченията при дизеловите горива.

Постигането на оптимален добив на дизе-

лово гориво се явява комплексна задача, при изпълнението, на която са възможни няколко алтернативи. Възможно е да се извършат промишлени изпитания, но на практика е сложно проследяването на всички изменения настъпили в рафинерията.

Друг подход е моделирането на конкретна инсталация. Този модел прогнозира реакцията на съответната инсталация на база предоставени данни. Събирането на необходимите данни е сложно. Това прави подходът по-малко подходящ в сравнение с промишлените изпитания на инсталацията.

Най-приложимият способ е съчетаването на линейното програмиране с нелинейни устройства. Линейното програмиране събира данни за всички въздействия на инсталациите, за техническото и експлоатационно със-

тояние на оборудването и въздействието на катализатора. Нелинейният модул, от своя страна, моделира инсталацията, достигаща максимално производство на дизелово гориво.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Глобализацията на нефтопреработващия бизнес и крупните изменения в структурата, способите и методите на управление са характерни черти на развиващата се световна промишленост. За повишаване на конкурентоспособността и развитието на потенциала за по-нататъшен ръст на ефективността и рентабилността е необходимо да се направят промени както при показателите за измерване, така и при мониторинга [7]. Наблюдаваните тенденции през последните години изискват съществено преобразуване в няколко направления:

- постоянно реорганизиране на компонентите;
- повишаване автономността на активите;
- обръщение на новите технологии;
- акцент върху стратегическите действия и изменения в очакванията за инвестициите;
- интензификация на процесите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дунаев, В. Ф., В. Н. Шиаков, А. П. Епифанова, В. Н. Лындит, Экономика предприятий нефтяной и газовой промышленности, Нефть и газ, Москва, 2006
2. Забродин, Ю. Н., В. Л. Коликов, А. М. Михайличенко, А. М. Саруханов. Управление нефтегазостроительными проектами, Омега-Л Москва, 2006
3. Ковалеев, А. И., К. Н. Миловидов, Е. А. Николаева, Н. К. Праведников, К. В. Скиткин, В. В. Мишнякова, Анализ основных показателей и тенденций развития ведущих мировых нефтяных компаний, ОАО Вниоэнг, Москва, 2001
4. Ламбен, Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок. Стратегический и операционный маркетинг, Питер, 2007
5. Миловидов, К. Н., А. Г. Коржубаев, Л. В. Эедер, Нефтеобеспечение глобальной экономики, Центр ЛитНефтеГаз, Москва, 2006
6. Calverley, S. Refocusing on refinery profit, Driving Competitive Advantage, Q2 2004
7. Naak, R. Theory and Management of Collective Strategies in International Business, Palgrave Macmillan, London, 2004
8. International Energy Agency, Statistics and Balances, <http://www.iea.org/stats/index.asp>
9. KBC Market Services. World Long Term Oil & Energy Outlook, November 2008
10. Ohmes, R., S. Sayles. Analyzing and addressing the clean fuels and expansion challenge, NPRA Annual Meeting, 2007
11. Sadler, P. Strategic Management, Kogan Page, London, 2003
12. Worldwide Refining Survey, http://www.pennenergy.com/index/research-and_data/oil-and_gas/surveys.html

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ОПЕРАЦИОНАЛИЗИРАНЕ ПРИ АНАЛИЗА НА РИСКА В МАРКЕТИНГА

Христина Михалева

OPERATIONALISATION OPPORTUNITIES FOR RISK ANALYSIS IN MARKETING

Hristina Mihaleva

E-mail: ch.michaleva@abv.bg

ABSTRACT

The main objective in the identification of risk is to identify its components. For the purposes of this study, risk is defined as a negative deviation from the objectives of the company. The next stage is to operationalize risk. To overcome this step the concepts of "probability of occurrence" and "deviation from the objective have been analyzed in detail. The author has presented their verbal specification, which is reliable enough to improve the quality of marketing at a practical level. A methodology for operationalization of risks in marketing has been proposed. This methodology is expected to enhance the management of uncertainty and to improve the achievement of goals.

Key words: *marketing, risk, opportunities for risk analysis,*

ВЪВЕДЕНИЕ

В изкуството на бизнеса рисковете са част от ежедневието и дейността на всяка организация. Управлението на риска е наука, която има за цел да разграничи рисковете на такива с негативен и позитивен резултат, за да бъде организацията в състояние да се защитава и съответно възползва от тях. Взимането на маркетингови решения в условията на недостатъчна и непълна информация се характеризира като действие в условия на риск. [11] За преодоляване на този несигурност в рамките на тази работа се представя система за операционализиране на рисковете. Тя има както теоретично така и чисто практическо приложение и независимо от вербалното си изражение е в състояние да подобри овладяването на несигурността и да съдейства за постигане на планираните цели.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Анализ на риска в маркетинга

При идентифицирането на риска в маркетинга съществуват множество фактори на риска, чиято сума не е известна към момента на въздействието.

Това означава, че е необходимо в анализа на риска, да се направи генерална разлика между три различни причини, които са отговорни за едно цялостно несигурно въздействие. [9 S.113-115]

Трябва да се приеме, че не всички рискови фактори са известни на обекта подложен на риск. Не може да се направи достатъчно достоверно предположение за ефекта и интензивността на отделните фактори на риска, както и да се определи начален час в който стартира тяхното действие.

Несигурността на резултати от общото въздействие се основава на липсата на познания за взаимозависимостта между отделните фактори. Обикновено се знае твърде малко за връзката на отделните рискови фактори помежду им, както и за въздействията, които са способни да предизвикат.

В процеса на анализ на риска трябва да бъде ефикасно и ефективно създаване на отделна единица въз основа на оценка на риска. Операционализирането на риска трябва да има еднакви размери. Например при изоставане в доходите, така и продажбите ще бъдат измерени. Основите на операционализирането на рисковете са обяснени в следващите подточки.

1. 1. Операционализиране на риска

Дефиницията на понятието "риск" в тази разработка позволява операционализирането на анализ на риска в областта на маркетинга т.е количественото му оценяване и измерване, както и възможността той да бъде преценен.

За целите на това изследване риска се определя като отрицателно отклонение от поставените цели на фирмата. Предвиждането на размера на възможното отклонение от поставената цел представлява първа стъпка в анализа на риска. Предпоставка за анализ на риска в маркетинга са определени маркетингови цели.

Операционализирането на риска би могло да се представи по следният начин [2 S. 57]:

$$ОЦ = PP - ЗЦ$$

Където:

ОЦ – отклонение от целта;

PP – реализиран резултат;

ЗЦ – запланувана цел;

В случай, че $ОЦ < 0$ (отклоненията са негативни,) се наблюдава поява на риск, в случай на положителна стойност е налице една възможност (шанс).

Редица изследователи на тематиката критикуват тази закономерност, въз основа на предположения, че постигнатото отклонение от целите съответно положително или отрицателно зависи преди всичко от размера на заплануваните цели. В тази посока на размисли е вероятно предприятието да ориентира целите си в съответствие на отклонението и по този начин да манипулира ситуацията.[7 S. 38]" по отношение на риска. Една и съща ситуация може да се тълкува като възможност (шанс) или риск, в зависимост от поставените цели.

"Тъй като само субектите могат да реализират целите си. [10 S. 17]" т.е., на системите от цели могат да се създават само от физически лица, не е възможно да се създаде напълно обективна такава. Отказа от операционализация на риска с помощта на отклонението от целите би било непрактично, и до голяма степен ще осуети анализа на риска.

Докато терминологията продължава да бъде упреквана, Фасе и Нойбург [7 S. 29] говорят, че в горе показаната формула (1) става дума за реализирана печалба. Според тях реализирания резултат се равнява на вече настъпилия такъв и в тази връзка по скоро не може

да се говори за риска, тъй като тези условия се отнасят за бъдещи събития.

Независимо от тези разсъждения в литературата регулярно се говори за отклонение от целите.

Тъй като рисковете се свързват предимно с бъдещи ситуации, би било правилно да се говори за потенциално отклонение. В математическата дефиниция на Фасе се говори по скоро за загуба, отколкото за риск. За риск става въпрос в случаите когато:

$$ПОЦ = ОР / ЗЦ$$

Където:

ПОЦ – Потенциално отклонение от целта;

ОР – Очакван резултат;

ЗЦ – Запланувана цел;

В рамките на тази статия, от съображения за прозрачност ще се говори за отклонение от целта, доколкото това определение включва в себе си и потенциалното отклонение.

Една следваща компонента на рисковете се отнася за вероятността от поява на определено събитие. По отношение на размера на риска Фасе казва следното: „Той не се поддава на прогнозиране като една детерминирана величина”. [2 S. 59] Следователно, вероятността от поява на отклонение при рискови ситуации би била втората компонента подпомагаща операционализацията на риска. [9 S. 25]

В рамките на настоящата статия този подход не се възприема напълно. Оценката на риска, се измерва посредством произведение от следните две величини: размера на максималната потенциална щета и максималната вероятност от нейното настъпване. [1 S. 40] Максималната потенциална щета в горе представената формула би бил възможно най лошият очакван резултат. В практиката до голяма степен се използва точно този вид оценяване на риска. [2 S. 219]

Операционализирането на рисковете е с двойствен характер. В реална опасност (ниво то на риска) се появява през мултипликативна комбинация от променливи: отклонение от целта и вероятността от възникването му. Това означава например, че определено ниво на риск, може да се състои от относително голямо отклонение от целта и вероятността за поява или сравнително ниско отклонение и висока степен на вероятност [9 S. 26] Стаал ни посочва и други възможни компоненти за операционализирането на риска. Той говори

също и за пространствени и времеви компоненти.

Пространствената компонента се отнася за описанието на произхода и мястото където риска действа, т.е. посредством нея се уточнява въпроса за възникването и съответно пространственото разширение на риска (на регионално, национално, международно ниво)

Времевият елемент заема особено място. „В действителност само във времето е възможна появата на риска. По тази причина той е един винаги действащ компонент, играещ ролята на основна предпоставка за поява на риска. Елементът време включва всъщност в себе си компонентите отклонение от целта и вероятност за поява.

Времевия компонент се характеризира с още едно специфично качество – той определя продължителността на въздействие на даден риск. Съществуването на риска би било продължителността от неговото създаване до съответното му изчезване. През този период риска може да заема различна степен на опасност, например при промяна на факторите на риска и вероятността от поява (Примерно при въвеждане на нови условия относно отговорността по гаранциите на даден продукт). [9 S. 28].

В контекста на елемента време се наблюдава един важен феномен. В немскоезичната литература той се среща под наименованието „Wirkungsremanenz“, докато английските автори говорят за един „carry-over-Effekt“. Той е налице в случаите когато въздействието на един фактор на риска не изчезва веднага с преодоляване на появилия се риск, а продължава да действа независимо от неговото отстраняване. Както например въздейства една рекламната кампания върху размера на оборота, дори и след прекратяване на нейното излъчване или активност. [9 S. 128].

1.2. Оценка на отклонението

Принципно е добре да се разяснят следните факти: Към момента на разработване на статията не бе открита единна общоприета целева система характерна за маркетинг, това ни дава основание да заключим, че системата от цели е специфична за всяко едно предприятие и бива определяна в съответствие с водещите в него закономерности.

Това означава, че отклонения от целите се възприемат от дружествата като заплахи от

различна степен. Нивото на заплаха зависи от значението на всяка цел (главни или подцели). Различната значимост на заплахата се определя от желанието на предприятието и поставените приоритети. Наред с това целите могат да доведат до временна нестабилност, доколкото те биват променяни (в зависимост от промени в средата) или техният приоритет бива коригиран. Така например за определен момент главна цел на предприятието може да бъде осигуряване на ликвидност при затруднена платежоспособност (дори и за кратко). [9 S. 172].

Като правило определянето на количествени цели е безпроблемно. Обикновено целите имат изражения в количества или в парични единици и постигнатите отклонения лесно могат да се изчислят. По принцип, тези цели са лесно определени, например под формата на финансови загуби, пропуснати ползи или капиталови загуби. Рискът може да бъде обяснен чрез следния пример:

Планирани продажби (цел): 200 000 т

Най-нисък размер на очакваните продажби: 120 000 тона

Отклонение от целта = Риск: 80,000 тона

Фасе твърди, че „за по доброто операционализиране на риска е необходимо предприятието да поставя приоритетни цели, в количествени измерители, но много често съобразяването с всички възможни промени във външната среда и настъпили нови обстоятелства представлява особено сложен комплекс от неизвестни, в резултат на което е невъзможно да се достигне до еднозначно конкретизиране [2 S. 215].

В чисто практически аспект в маркетинга, риска може да се определи количествено под формата на очакван оборот или печалба, само когато маркетинговата цел и обектът под риск се поддават на количествено измерване. Размерът на планираните продажби притежава количествен израз под формата на финансови постъпления и съответно като бройки от продадения продукт, недостигането на запланиваните количества представлява отклонение. По различна е ситуацията при поставяне на друг вид цели, а именно добър (по-добър) имидж на предприятието. Този тип цели са характерни и често са приоритетни за множество организации, но сами по себе си не подлежат на измерване, а още по малко може да бъде изчислено отклонението от запланиваното. Фикер предлага практически лесна за използване система за степенуване на откло-

нението от цели, неподлежащи на количествено измерване. Той използва вербална формулировка състояща се от пет нива. В случаите на най - голямо отклонение от маркетинговите цели се използва първата и най - тежка степен на заплахата а именно – отклонение заплашващо съществуването на организацията. Следващите 4 нива са следните: тежко, средно, незначително, маловажно. [3 S. 93]. Авторът твърди, че този вид вербално степенуване може да се обвърже с всяка една планирана маркетингова цел. Заплахата за екзистирването на предприятието се отнася най вече за изпълнението на отделните маркетингови цели, но много често тази степен е израз на заплахата и за физическото оцеляване на организацията. От представения модел е видно, че отклонението може да заема различни нива, а особено важно е самото интегриране на отклонението в модела Цел – Обект на риска – Взаимовръзки. Активирането на механизмите за контрол в предприятието са принципно обвързани с политиката на организацията по отношение на рискмениджмънта, както и с вградените граници и допустими нива.

1.3. Определяне на вероятността от поява

В сферата на маркетинга обикновено е невъзможно да се определят обективните вероятности. Поради това, при анализа на риска, на вземащите решения се налага да определят вероятността субективно. Въпреки възможните отклонения поради мотивационни, възприятелни и познавателни причини (например получаване на процент при достигане на определен оборот) този метод изглежда да е единствената възможност за подпомагане и използване на практическото операционализиране на рисковете в маркетинга. Определянето на обективната вероятност, по принцип е възможно след многократно повторение на един и същ или подобен опит, което не е възможно в реалната маркетингова практика.

Определянето на вероятността въз основа на чисто субективни аргументи може да бъде прието като позитивно решение. За целта Фикер предлага използването на така нареченото вербално степенуване на вероятността (виж таблица 1). [3 S. 95] Този тип степенуване е присъщо и често се използва в света на икономиката, на регионално национално и глобално ниво. Изказвания на влиятелни личности по отношение на определящи за ико-

номиката явления често биват автоматично последвани от незабавни промени във валутни курсове, акции и други инструменти. Позитивно изявление за намаление на безработицата в САЩ например води директно до увеличение на инвеститорското търсенето там. Аналогично на този пример Стаал следното степенуване: „песимистична”, „средна”, „оптимистична” [9 S. 123]. Трудностите които възникват при практическата употреба на този тип степенуване се оказва залаганият в съответните вербални изрази различен смисъл. Представената по долу таблица 1 е опит за преодоляване на този проблем и съответно уеднаквяване на използваните вербални изрази.

Таблица 1. Трансформация на вербалната преценка при субективната вероятност.[9 S. 123]

След преценка дадено събитие е:	процент
абсолютно невъзможно	0%
Изключително невъзможно	1 – 10 %
Напълно невъзможно	11 – 20 %
Доста невъзможно	21 – 30 %
Невъзможно	31 – 40 %
Съвсем възможно	41 – 50 %
възможно	51 – 60 %
Доста възможно	61 – 70 %
Напълно възможно	71 – 80 %
Изключително възможно	81 - 90 %
Абсолютно възможно	90 – 99 %
Напълно сигурно	100%

В таблица 1 е представен детайлна и конкретна система от вербално изразяване на субективната вероятност. За по добра яснота вероятността от поява може да се представи под формата на скала с три нива. [5]. Цифрата „1” означава „ниска”, цифрата „2” означава „средно”, а „3” е висока. Степенуването може да се представи по следния начин:

За „1” = 0 – 33%

За „2” = 34 – 66%

За „3” = 67 – 100%

Целта на едно такова ранжиране е да направи възможна следната преценка – каква е вероятността от поява на отклонение от целта при настъпване на даден риск.

В рамките на тази статия обектът на риска и факторите на риска се разглеждат отделно. Вероятността от поява на риска се определя от вероятността от поява факторите на риска, докато обекта подложен на риск може да при-

ема стойности само от „1” или „0”, т.е. той или съществува или не съществува. Стаал говори за връзката между вероятността от поява на факторите на риска и формата на тяхното въздействие, като различава определени степени на въздействие и влияние върху обекта на риска. Автора описва феномен характерен за въздействието на факторите на риска. Наблюдава се влияние на даден рисков фактор дълго време след неговото отстраняване и съответно в различна степен. [9, S. 128 - 129].

Таблица 2. Определяне на вероятността от поява на даден риск [4].

Маркетингова цел: Заплануван оборот Рисков обект: Нов продукт от пазара за шоколадови изделия	Вероятност от поява		
	ниска	средна	висока
Рисков фактор	1	2	3
<i>Оборот</i> Трябва ли да бъдат генерирани нови дистрибуторски канали?			x
<i>Продукт</i> Могат ли да бъдат използвани съществуващите поточни линии или са необходими нови?			x
<i>Стандарт за качество</i> Различава ли се нашия продукт по цена и качество от този на конкуренцията?		x	
<i>Продукция</i> Доколко е стандартизирано производството на нашия продукт?			x
<i>Конкурентноспособност</i> Различават ли се качествата на нашия продукт от тези на конкуренцията?		x	
средно	2,6		

В таблица 2 е представена вероятността от поява на рискове при въвеждането на нов продукт на пазара. Обект на разглеждане е шоколадов десерт и поведението му на пазара. Предложените въпроси имат задача да подпомогнат анализа в чисто практически аспект. В случай, че вземащия решение предвижда по скоро необходимост от генериране на нови дистрибуционни канали, той ще оцени рисковият фактор с посока вероятност от поява на риск. В заключение може да се обобщи, че вероятността от поява на рискове при предлагането на нов шоколадов десерт на пазара на шоколадови изделия е сравнително рисково. Средната стойност възлиза на 2,6., в скала от 1 до 3.

В посока на усъвършенстване на системата за операционализиране на рисковете се предлага да бъдат оценени поне 10 фактора. Най важните характеристики за тях са:

- да бъдат с най силно въздействие върху обекта (но и с най голяма вероятност от поява);
- да са условие за съществуването на обекта (пр: дистрибуционният канал – за да е налице изобщо възможността за продажба);
- тяхното въздействие трябва да повишава и подсилва риска;

Тези три условия подпомагат изясняването на механизма за оценка на риска в областта на маркетинга. Принципно поставените ограничения (изискването за максимум 10 фактора) не бива да се приема абсолютно. По важно е да бъдат изпълнени изискванията поставени от трите допълнително представени точки. В обобщение може да се заключи, че вземащият решение трябва да включи онези фактори, които смята за най – въздействащи, за които се сеща най – бързо и които може да си представи най лесно [8 S. 60].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За сферата на маркетинга е характерно процесите да са обвързани в особено сложна комплексност. Поради тази причина анализа на риска се оказва нелека задача за решаването на която е необходимо детайлно разглеждане на всички обстоятелства свързани с вероятността от поява, появата, въздействието и степента на влияние на риска. Това налага разделяне на дефиницията за риска на две части, а именно след като отклонението от заплануваната цел се приема за риск, то по отделно е необходимо да бъдат разгледани двете основни понятия – обект на риска (тъй като той стои в директна връзка с маркетинговата цел) и факторите на риска, защото те въздействат върху обекта.

Основна цел при идентифицирането на риска е да бъдат открити съставните му части (за тази стъпка от анализа в теорията и практиката са налице множество методи и инструменти). Следващият етап (за когото не могат да бъдат открити „работещи готови решения”) е операционализирането на риска. За преодоляването на тази стъпка са анализирани детайлно понятията „вероятност от поява” и „отклонение от целта”. За целите на тази статия е представено вербалното им конкретизиране, което е достатъчно надеждно за

подобряване качеството на маркетинга на практическо ниво. Предложената система за ранжиране при операционализирането на рисковете в маркетинга е в състояние да подобри овладяването на несигурността и да подобри постигането на поставените цели.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Bitz Horst, 2000**, Risikomanagement nach KonTraG: Einrichtung von Frühwarnsystemen zur Effizienzsteigerung und zur Vermeidung persönlicher Haftung, Stuttgart : Schäffer-Poeschel, S. 40 (сборник)
2. **Fasse, Friedrich-Wilhelm 1995**, Risk-Management im strategischen internationalen Marketing, Hamburg: S und W, Steuer- und Wirtschaftsverl., S. 57. (монография)
3. **Fikar Michael, 2003**, Risikomanagement im Marketing : der Risikomanagementprozess unter besonderer Berücksichtigung der Risikoidentifikation, Frankfurt am Main ; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, (монография)
4. **Holste, A.: 2000**, Marketing - Controlling der Kapitalkosten für Investitionsentscheidungen, in: Zerres, M. (Hrsg.): Handbuch Marketing-Controlling, 2. Aufl., Heidelberg, S. 244
5. **Krelle Wilhelm**, Unsicherheit und Risiko in der Preisbildung, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 113-1957, S. 623-677, (сборник)
6. **Neubürger, Klaus W. 1989**, Chancen- und Risikobeurteilung im strategischen Management: die informatorische Lücke, Stuttgart : Poeschel, S. 115 – 134. (сборник)
7. **Neubürger, Klaus W., 1980**, Risikobeurteilung bei strategischen Unternehmensentscheidungen: Grundlagen d. Einsatzes e. Risiko-Chancen-Kalküls, Stuttgart: Poeschel, S. 38, (монография)
8. **Ruff Frank M., 1990**, Ökologische Krise und Risikobewusstsein: zur psychischen Verarbeitung von Umweltbelastungen, Wiesbaden: Dt. Univ.-Verl., S. 60. (монография)
9. **Stahl Wolfgang, 1992**, Risiko- und Chancenanalyse im Marketing: Ansätze zur Identifikation, Untersuchung und Beurteilung von Risiken und Chancen, Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris: Lang, C. 114 – 115. (монография)
10. **Streitferdt Lothar, 1973**, Grundlagen und Probleme der betriebswirtschaftlichen Risikotheorie, Wiesbaden: Betriebswirtschaftlicher Verlag Gabler, S. 17 (монография)
11. **Kotler, P., 1974**, Marketing – Management, Stuttgart (монография)

АНАЛИЗ НА ВЛИЯНИЕТО НА РЕКЛАМАТА И ПРОМОЦИЯТА ВЪРХУ ПАЗАРА НА ЛЕКАРСТВЕНИ ПРОДУКТИ БЕЗ РЕЦЕПТА И ХРАНИТЕЛНИ ДОБАВКИ

Мими Стойчева, Златина Иванова

ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF ADVERTISING AND PROMOTION ON THE MARKET OF MEDICINES WITHOUT PRESCRIPTIONS AND NUTRITION SUPPLEMENTS

Mimy Stoycheva, Zlatina Ivanova
E-mail: stmimi@abv.bg

ABSTRACT

The objective of the present paper is to give a general idea about the influence of the medicine promotion and advertisement on the customers, emphasizing on the medicines without prescriptions and nutrition supplements. The importance of the problem is in the attempts for the commercialization of the pharmaceutical industry and trade with this type of pharmaceutical goods. We made conceptions for the necessity of strict control on behalf of the authorized institutions and departments viewing the abiding by the existing regulation base.

Key words: *medicine information, medicine promotion and advertising, advertising, regulation base.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Поради специфичния характер на продукцията фармацевтичната индустрия трябва да бъде една от най-регулираните производствени дейности в страните с развита и пазарна икономика. Тази регулация има определяща роля при реализацията и контрола на продуктите на фармацевтичната индустрия и трябва да се осъществява от държавните институции в лицето на Министерството на здравеопазването, Министерството на финансиите и ИАЛ.

Често пъти промоцията и рекламата са подвеждащи, не обективни и комерсиално ориентирани.

Последните промени в директива 2001/83 от 2005 година, дефинират промоционалните дейности на производителите в широк аспект на проява. Включването в подробни регулаторни текстове на почти всички промоционални дейности на фармацевтичните производители предполага, че в бъдеще ще се увеличат усилията на регулаторните органи върху контрола на лекарствената промоция и реклама.

През 1997 година на кръгла маса на етичната комисия на Световната здравна организация/ СЗО/ са обсъдени проблемите с промоцията на лекарствата и се достига до общото мнение, че тя има важно влияние върху употребата на лекарства за развитите и за развиващите се страни. Не етичната и не подходящата промоция на лекарствата е причина за нарастващото безпокойство на неправителствените организации и на СЗО. Независимо че има информация за начините на промотиране, няма системна документация с данни от отделни организации, правителства, представители. Това ограничава достъпът до реални данни за разпространението на информацията, начините за нейното натрупване, анализът ѝ, влиянието върху обучението и разпространението на лекарства. СЗО е създавала проект за създаване на база данни за публикации в областта на лекарствената промоция. За целта на този проект лекарствената промоция е дефинирана, като ”информация и съзнателно приложени методи от производителите, чиято цел е да стимулират предписване, снабдяване, търсене и употреба”

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ

Въз основа на събраните данни, за аптечния пазар в България, да се направи анализ на състоянието и динамиката, както и да се проследи, влиянието на рекламата и промоцията върху пазарът на лекарствени продукти без и с лекарско предписание и на хранителни добавки.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

За постигане на поставените цели бяха използвани статистически данни и направени анализи на ръста на аптечния пазар за 2007-2008 година, и на пазара на хранителни добавки през 2009 година по данни на IMS.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Промоция и реклама

Като цяло промоционалната стратегия е съобразена с интереса, желанията и вниманието на потребителите. Стремежът на хората към осигуряване на по-добро качество на живот ги кара да участват в процеса на непрекъснато търсене и употреба на стоки, свързани със здравето им. Много малко са фирмите които притежават уникален продукт за лечение на дадено заболяване. Рядко са случаите на съществени нови открития.

Основната роля на лекарствената промоция е да осведоми и убеди клиентите в "печелившите" различия: по-бърз ефект, по-добра поносимост, по-ниска цена, специфични ползи за пациентите в определена възраст и други. Ето защо позиционирането на лекарствения продукт в съзнанието на клиента/пациента/ е важна предпоставка за търговски успех.

Рекламата е най-мощното средство за разпространение на информация за дадена фирма и нейния продукт. "Рекламата е всяка форма на налично представяне и лансиране на идеи, стоки и услуги, заплащана от точно установен източник". Обект на рекламата са фирмата, марката и продуктите, с които се представя на пазара. Въз основа на различни теоретични становища рекламата притежава няколко характеристики:

- Рекламата не е персонална комуникация - тя е най-ефективна, когато е насочена към строго ограничена група потребители
- Рекламата се заплаща

- Рекламната цел е убеждаване на отсрещната страна

- Рекламната е винаги от явен платец

Според научните литературни източници рекламата включва пет компонента :

- Мисия
- Послание
- Медия
- Пари
- Измерване

Според етапа от жизнения цикъл на изследваните продукти рекламните имат следната характерна разновидност:

- Въвеждаща реклама - характерно за този вид реклама, че тя е свързана с високи разходи по обхващането на широка аудитория.

- Поддържаща реклама - тя стабилизира търсенето на дадена стока или марка. Нейната основно цел е да затвърди и запази вече извоювана позиция на пазара.

- Напомняща реклама - целта ѝ е да поддържа в съзнанието на потребителите информацията касаеща продукта, при това да безпредставя същия в нова светлина. Тази реклама се представя във фаза на зрялост или спад на жизнения цикъл на продукта. Напомнящата реклама има покупно действие - прилага се в близост до места, които ще доведат до импулсивни покупки.

Международната асоциация на рекламните агенции създава класификационна схема на рекламните средства. Тези които намират приложение във фармацевтичната индустрия са:

- печатни средства за разпространение /рекламни брошури, плакати, списания/
- електронно разпръсквателни средства
- справочни издания
- рекламни насърчителни средства
- реклама на мястото на продажбите и промоции
- рекламни опаковки и амбалаж

Пазарът на хранителни добавки генерира над 32% от оборота и е най-бързо развиващия се в така наречения ОТС сегмент /лекарствени продукти, отпускани без лекарско предписание, и продукти, подпомагащи превенцията и лечението на различен тип заболявания/. По данни на IMS през 2009 година пазарът на хранителни добавки за поредна година бележи сериозен ръст, съответно от 9,2% в стойност и 5,8% в опаковка, въпреки забавеното развитие на ОТС сегмента като цяло .

Таблица 1.

	Опаковки /брой/	Опаковки /брой/	Стойност /в лева/	Ръст /в лева/
ОТС сегмент /лекарства без рецепта хранителни добавки	97 622 794	4,2 %	397 541 542	3,2 %
Хранителни добавки	23 066 039	5,8 %	129 211 690	9,2 %

Средната цена на продадена опаковка хранителна добавка в лева достига 5,42 лева, което е с 4% по-високо от нивото през 2008 година. През 2009 година най-продаваните хранителни добавки са били от класа на мултивитамините, с над 10% пазарен дял.

Лидери в този сегмент с най-висок дял в продажбите за 2009 година са :

Опаковки/брой/

-Centrum A to Zinc	162 153
-Neorenal	203 379
-Citrosept	103 288
-Restavit	162 837
-Sanostol	158 343
-Flax Oil	70 059
-Ginko Prim Max	80 619

Безспорно всеки човек трябва да има достъп до информация относно различните заболявания и лечението им. Досегашната практика на САЩ и Нова Зеландия повдига много въпроси, а именно защо се рекламират единствено нови лекарства "пионери", често по подвеждащ начин. Според Интернационалната Здравна Инициатива /мрежа от потребителски здравни групи/ през 2000 година компаниите, които произвеждат лекарствени продукти във САЩ са похарчили над 95% от рекламните си бюджети за общо 50 лекарства, които са им донесли продажби от 41.3 милиарда долара. Всеки изразходван долар за телевизионната реклама се равнява на 1.69 долара продажби, а рекламата в списания дава възвращаемост 2.51 долара.

Сравнителната характеристика на аптекния пазар в България, която може да се направи по данни от 2007- 2008 година, показва значителен ръст в продажбите. През 2007 година от 996 милиона лева на 1066 милиона лева за 2008 година или изразено в проценти -

6,9% ръст. Същата тенденция на нарастване по данни от 2007-2008 година се забелязва в обема /брой опаковки/ -169 милиона единици на 187 милиона единици. Добрият ръст в обема /опаковки/ е съпроводен от ръст и в стойността, който в проценти изглежда така: от 2,3% за 2007 година на 6.9% за 2008 година /таблица 2/.

Таблица 2. Ръст на аптекния пазар 2007-2008 година

Аптекен пазар	Опаковки /брой/	Опаковки /брой/	Стойност /в лева/	Ръст /в лева/
2007 година	168 818 721	16.5 %	996 497 704	2.3 %
2008 година	186 756 992	10,6 %	1 065 809 920	6.9 %

Все още няма достатъчно данни дали рекламата е полезна за общественото здраве и съществуват множество противоречиви мнения. Опитът и реалността в живота показват, че хората имат нужда от лекарства, и хранителни добавки за успешното решаване на здравните си проблеми. И не е нужно производителите и търговците на всяка цена и със всички всевъзможни средства, рекламни трикове и промоции да злоупотребяват с доверието и здравето им. Налага се смяна на приоритетите, защото водещи не трябва да са търговските интереси, а професионалните знания и поведение и интересите на пациентите. И на проявената от хората готовност и желание да заплатят цената на вярното обосноваване от индивидуалните нужди, решение на здравните проблеми. Недопустимо е да се подхожда комерсиално, особено в условията на влошено обществено здраве.

Производителите на лекарства и фармацевти твърдят, че рекламата подтиква към лечение на болестното състояние, но лекарите често предписват скъпи нови лекарствени продукти вместо по евтини генерици. Медицинските специалисти са на мнение, че рекламите в медицинските издания, както и честите посещения на медицинските представители не оказват влияние върху тяхното решение. Хората, които се занимават с маркетинг и реклама в областта на фармацевтичната индустрия, обаче, са наясно, че това не е така. Много водещи търговски марки са изградени

благодарение на добре обмислени и мощни рекламни кампании.

Въз основа на различни теоретични становища общите принципи на рекламата в сферата на потребителските стоки, здравеопазването или рекламата на организацията гарантира нейния успех. Рекламата трябва да продава или поне да мотивира хората да действат така, че да облагодетелствуват този, който рекламира. В тази връзка е удачно да припомним какво казва Дейвид Огилви - "Когато създавам една реклама не искам да ми казвате, че е творческа реклама. Искам да Ви се стори толкова интересна, че да пожелаете да купите продукта"./3/

Пълен анализ на отношението "изгода-риск-разходи" за рекламата насочена директно към пациентите все още не е правен, поради високата цена и сложност на проучването.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на горе изложеното, бихме желали да обобщим следните по значими

ИЗВОДИ

Стремежът на хората към осигуряване на по-добро качество на живот, по-красива фигура, ги кара да участват в процеса на непрекъснато търсене и употреба на фармацевтични продукти свързани с тяхното здраве;

- Поради ограничените си финансови средства, хората често пъти прибягват към замяна на истинското лечение с хранителни добавки, или с лекарствени средства не по лекарско предписание;

- Връзката между продажбите и лекарствената промоция /рекламата/ е двупосочна. Повечето лекарствени промоции и реклами водят до високи продажби, което от своя страна води до повече лекарствена промоция.

ПРЕПОРЪКИ

- Поради комерсиалната насоченост на някои, рекламни и промоторни дейности, предимно на хранителни добавки се налага строг контрол от държавните институции в лицето на Министерството на здравеопазването, Министерството на финансите и Изпълнителната агенция по лекарствата.

- Необходимо е целенасочено обучение на здравните специалисти, за да може да реагира адекватно на комерсиално ориентирани промоции, с оглед запазване обективността и критичността на възприемането си;

ЛИТЕРАТУРА

1. Доганов Д., Д. Дуранкиев, *Реклама и насърчаване на продажбите, УИ "Стопанство", 2003*
2. Маринова Е., *"Маркетинг", Princeps 2002 г.*
3. Митков Ц., Г. Петрова, Т. Бенишева - Димитров Ст. *Измерване на лекарствената промоция върху здравните специалисти.- Здравна политика и мениджмънт, 2009, №3 27-32*
4. Огилви Д., *"Изповеди на един рекламист", Princeps 1999*

ИНОВАЦИИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ В УСЛОВИЯ НА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА

Братой Копринаров

INNOVATIONS AND COMPETITIVENESS OF BULGARIAN TOURISM UNDER THE CONDITIONS OF AN ECONOMIC CRISIS

Bratoi Koprinarov
E-mail: bgko@abv.bg

ABSTRACT

The present paper focuses on the innovation and competitiveness in the maritime tourism as an anti-crisis opportunity. It regards the conceptual framework of the innovation in tourism, the critical challenges facing the coastal tourism and the ways of overcoming them on an innovative base.

Keywords: *innovation, tourism, tourism crisis.*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години туризмът се утвърди като важен отрасъл за българската икономика генерирайки приблизително от 7% до 10% от брутния продукт на страната, или около 6 млрд. лв. Освен това след срива на имотния пазар, спада в производството и отлива на чужди инвестиции, туризмът е един от малкото сектори, които могат да осигурят нова добавена стойност в икономиката. За съжаление засега България привлича най-много масовите туристи, които се отличават с ниска платежоспособност, търсене на ограничен обем туристически услуги, ограничено потребление, т.е. налице е ясно изразена ниска конкурентоспособност на българския туристически продукт продиктувана от липсата на иновационна дейност в отрасъла.

Глобално затопляне, климатични промени, глобална икономическа криза, безработица, поскъпваща енергия, несигурност и колебаещо се туристическо търсене са негативните детерминанти на средата на съвременния туризъм. Като техен антидот през последните години все по често и усилено усилено се лансират концепциите за „алтернативни видове туризъм“, „устойчив туризъм“ и „зелена икономика в туризма“. (Tourism outlook 2010)

Доколкото в предлагания продукт на българския туризъм, морският масов туризъм е с доминиращ дял в пътуванията, то посочените кризисни предизвикателства го засягат в най-голяма степен.

Настоящото изложение има за цел, да маркира някои от възможните измерения на иновациите като средство за практическа реализация на „устойчивостта“ и „зелената ориентация“, да разкрие възможностите за повишаване на конкурентоспособността на българския туризъм чрез задълбочаване на инвестиционната дейност, в контекста на глобални кризисни условия.

ВЛИЯНИЕ НА ГЛОБАЛНАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА ВЪРХУ МОРСКИЯ ТУРИЗЪМ

Данните за развитието на туризма в България и света през последните три години-2008-2010 г. ни дават основание да направим следните изводи:(ITB world travel trends report 2009/2010)

➤ Негативните влияния на световната финансово-икономическа криза върху туристическото търсене към морските дестинации започва да се проявяват в края на 2008 г. и се

засилват в началото на 2009 год., но те са значително под мрачните прогнози за 30-40% спад на туристическите посещения и на приходите от международен туризъм.

През периода януари – декември 2009 г. България е посетена общо от 7 872 805 чужденци. Намалението спрямо предходната година е **7.7%**. Посещенията с цел туризъм, според определенията на Световната организация по туризъм са 5 738 873. Техният брой показва, че почти е достигнато нивото на посещения от същия период на 2008 г. със слаб спад от **0.7 %**. За съжаление същественото намаление от **20.1%** е именно при посещенията с цел екскурзия и почивка, като са реализирани 3 809 561 посещения. (www.tourism.government.bg)

➤ В резултат на кризисните въздействия се наблюдава реструктуриране на туристическото търсене към морските дестинации – губещи са класически дестинации като Гърция, Испания, Португалия, Кипър, Малта, Италия, а печеливши дори и в кризата са дестинации като Турция и Мароко. Според изнесената информация, за първото полугодие Турция отчита близо 10% ръст на чуждестранните туристи. Очакванията на местната асоциация на хотелиерите е той да достигне над 15 на сто до края на годината. Европейските консултантски компании GfK и "Евромонитор" пък поставиха Турция в дестинациите, които ще отчетат най-голямо увеличение през 2010 година. (www.travelguide-bg.com)

➤ Съкращава се продължителността на престоя

Статистическите данни за 2008г. ясно показват, че престоят на чуждестранните туристи е средно 9.3 нощувки, а през 2001 г - 11.2. (www.tourism.government.bg)

Средният престой е по-кратък с близо едно денонощие в сравнение с 2004 г. и с 1.3 - с 2001 г. Ваканционните туристи са останали в България средно 9.9 нощувки, докато през 2004 г. престоят им е бил 11.0,

➤ Съкращават се разходите на туристите в морските дестинации.

Приходите от международен туризъм в текущата сметка на платежния баланс по данни на БНБ за периода януари - декември 2009 г. възлизат на **2 681.2 млн. евро**, което е с **6.7 %** по-малко в сравнение със същия период на 2008 г. **Разходите** на българските граждани за пътувания в чужбина за 2009 г.

са общо **1 258.7 млн. евро** или с **19.7%** по-малко спрямо 2008 г. (www.tourism.government.bg).

Неокончателните данни за 2010 година показват слаба тенденция за повишаване броя на туристите, но приходите все още са значително по ниски от предходните години. Основна причина за този факт е значителното понижение на цените на основните туристически услуги. Предварителната и обхващаща сравнително кратък период от време информация за проявленията на световната икономическа криза в морския туризъм дава основание и за **следните прогнози**:

а) Постисканото и реструктуриращо се туристическо търсене към морските дестинации ще постави туристическите предприемачи в нови, много по-трудни, условия на бизнес като остра ценова конкуренция, намаляваща норма на печалба, ново равнище на конкурентоспособност на основа маркетингов мениджмънт;

б) Кризисната ситуация ще доведе не само до спиране на нелогични според маркетинговите критерии туристически бизнес проекти, но и до „почистване” на пазара от реализирани такива чрез тяхното отпадане от предлагането;

с) Ще се продължават да се разширяват и задълбочават опитите за комуникация и координация между представителите на държавната власт, общинската власт и частния бизнес с цел провеждане на ефективни съвместни мероприятия за антикризисно повишаване на конкурентоспособността на всяка една морска туристическа дестинация на международния и вътрешния туристически пазари. (Копринаров; ВТК, 2009)

СЪЩНОСТ НА ИНОВАЦИИТЕ В ТУРИЗМА

Съществуват различни определения за иновация. Някои от тях са навлезли широко в публичното пространство. Като пример може да се даде определението за иновация записано в Закона за стимулиране на изследванията и разработките приет в Япония през 2007 година. Според горното, създаването на иновациите означава „разработка и внедряване на нови продукти, на нови приложения, на нов начин на производство, предлагане и продажба, на нови методи на управление,

чрез които се създават нови ценности и формират значителни промени в обществото и икономиката". Същевременно иновацията може да се разглежда като нов начин на мислене и нов начин за правене на нещо. Тя може да се отнася както за малки подобрения и изменения, така и за радикални и революционни промени в мисленето, продуктите, процесите или организациите. В икономиката иновациите трябва да увеличат полезната стойност. Целта на иновациите е положителна промяна, която да направи някой или нещо по-добро. Иновациите, водещи до повишаване на производителността са основен източник за увеличаване на богатството в икономиката, на нейната конкурентоспособност.

За да отговори на изискванията за иновация даден феномен, независимо от областта на човешка дейност и обществено функциониране, където той е формиран и прилаган, трябва да притежава следните базови параметри:

Новост - т.е. да притежава качествено различна степен на усъвършенстване спрямо предходно състояние или спрямо предходен феномен от подобен клас или вид, или да е нещо ново - нововъведение, новооткритие, което досега не е

съществувало във времето и пространството;

Значителна позитивна стойност –

феноменът, за да бъде приет за иновация не е достатъчно да е нещо ново, но да създава силен позитивен ефект в сравнение с предходни феномени от същият клас и вид или като ново действие, функциониране, откритие и т.н.;

Минимални разходи - важна характеристика на иновацията е позитивният ефект да се постига с минимални разходи или най-малко съотношението позитивен ефект - разходи да бъде многократно в полза на ефекта.

Според определението на ОИСР, което може да приемем като работно, технологичната иновация на продукт или процес (ТИПП) означава въвеждане на технологично нови продукти и процеси, както и значително подобрение на продукти и процеси. ТИПП се счита за въведена, ако е достигнала до потребителския пазар (**иновация на продукт**) или се използва в процеса на производство (**иновация на процес**).

Теоретико-понятийната рамка на иновацията и туризма може да се представи както следва:

Иновацията в сферата на туризма е въвеждането в употреба на нова или значително подобрена идея, стока, услуга, процес или практика, характеризира се с значителна позитивна стойност и минимални разходи при задоволяване на определена туристическа потребност.

Логично възникват следните въпроси: «Как държавата вижда своята роля за стимулиране на технологичните иновации в българския туризъм?», «Как технологичните иновации моделират съвременното туристическо търсене?», «Какви са добрите практики на технологични иновации в секторите на българската туристическа индустрия?», «Кои са проблемите на обучението по туризъм в контекста на технологичните иновации?» „В каква степен е възможно иновациите в туризма да повишат неговата конкурентоспособност“?

Изясняването на логическата обвързаност между иновации и конкурентоспособност в сферата на стопанския туризъм, обективно се основава на съдържанието на тази специфична дейност.

Въпреки привидната яснота на понятието и явлението „**туризъм**“, в специализираната туристическа литература съществуват множество определения и дефиниции. Общо възприето е, че туризмът е многоаспектен феномен, който включва движение до и престой в дестинация извън местоживеенето. Той е сложно явление, което включва разнообразие от променливи и връзки.

Според Mathieson и Wall туризмът се състои от три основни елемента:

- ✓ Динамичен елемент, който представлява пътуване до избрана дестинация;
- ✓ Статичен елемент, т.е. престой в дестинацията;
- ✓ Елемент, който произтича от двата предходни елемента и се занимава с въздействията на икономическите, физически и социални подсистеми, с които туризмът е в директен или косвен контакт.

(Mathieson 1982 :63)

Проф. Хунцикер и проф. Крапф (1942) определят туризма като „свкупност от отношения и явления, които се създават при пътуване и пребиваване на хора, които не са местни жители, доколкото пребиваването не се превръща в постоянно местожителство и не се свързва с дейност за печалба”(Hunzicker 1942: 125). От своя страна Holloway (1989) конкретизира понятието, като смята, че „туризмът е

производство и обмяна на услуги и стоки от стопанските единици, създаващи организация или разполагащи с материално-техническа база (МТБ) за осигуряване престоя на туристите (настаняване, храна, транспорт, развлечения, възстановяване на здравето, спорт и т.), които временно пребивават извън местожителството си (минимум 24 часа), без да упражняват трудова дейност.”

Обобщавайки основните специфики и особености на туризма, като явление и стопанска дейност, можем да посочим, че е налице триединство от:

а) Туристически дейности – процеси

1. Туроператорска дейност и туристическа агентска дейност;
2. Хотелиерство и ресторантьорството;
3. Предоставяне на допълнителни туристически услуги.

б) Туристически обекти

1. Средства за подслон и места за настаняване
2. Заведения за хранене и развлечения
4. Места за упражняване на туроператорска и туристическа агентска и информационна дейност;
5. Плажове към естествени и изкуствени водни обекти
6. Ски-писти
7. Центрове и места за предлагане и потребление на допълнителни туристически услуги: балнеоложки, спортни и др.
8. Музеи, резервати, паметници на културата и на историческото наследство по ЗПКМ, както и културните институти по Закона за закрила и развитие на културата;
9. Национални паркове, природните паркове, резерватите и др. защитени обекти по Закона за защитените територии;
10. Туристическите хижи и заведения за хранене към тях

в) Туристически продукти

1. Основни и допълнителни туристически услуги – хотелиерски, ресторантьорски, развлекателни, информационни и др.

2. Стоки – храни, напитки, екипировка, лодки и др.

Посоченото дава възможност да обосновем и изводът, че в туризма двете основни иновационни направления - иновация на процес и иновация на продукт са неразривно свързани с третото - иновация на туристически обект,

АНТИКРИЗИСНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ИНОВАЦИИТЕ В МОРСКИЯ ТУРИЗЪМ

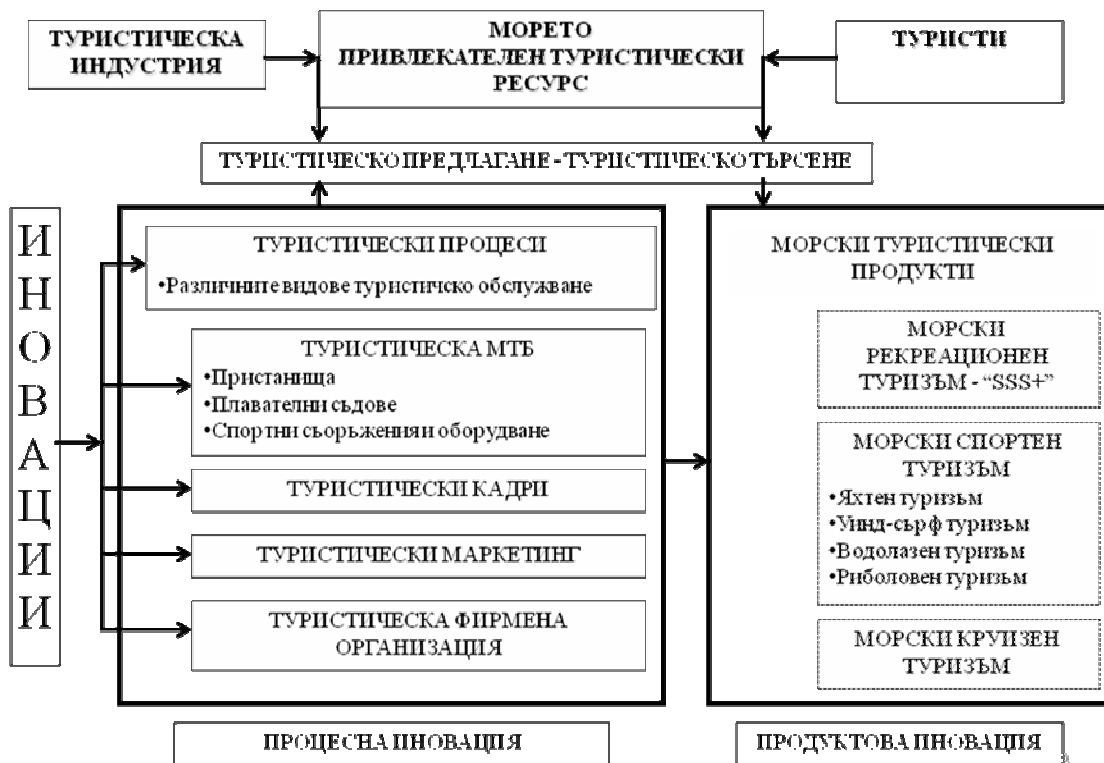
Антикризисните въздействия на иновациите в туризма, в частност в морския туризъм могат да се видят на фигура 1. Посочената фигура разкрива как са конструирани взаимовръзките между иновациите и морския туризъм.

Създаването на конкурентоспособни морски туристически продукти, а на тази основа и на конкурентноспособни морски туристически дестинации е резултат от паралелната процесна иновация в следните направления:

а) Иновиране на технологията на туристическото обслужване в морските туристически обекти. Например, за целта при масовия морски рекреационен туризъм следва да се избягват екстензивни и евтини формули на обслужване като традиционен „all inclusive” и да се разработват и внедряват устойчиви формули от вида на „all inclusive lux”;

б) Прилагане на авангардни технологии при проектирането, изграждането, поддържането и реновирането на морската туристическа материална база. Препоръчително е внедряването на международно утвърден процесната, респективно продуктовата иновация, в възможностите на новите информационни технологии. Осъществяването на информационни технологии в хотелиерската индустрия в морските курорти. Удачно би било използването на Европейската екомаркировка: Европейски ефективни целеви пазарни сегменти на маркетингова дейност за позициониране на пазара на морски ваканционен туризъм чрез по систематично използване на възможностите на новия екологичен знак – „Цветето на ЕС” (Маринов, 2009).

Фигура 1. Иновации в морския туризъм

в) Подготовка и развитие на кадрите в морския туризъм чрез използване на модерни подходи и методи на теоретико-практическо обучение;

г) Проектиране и рационализиране на туристическата фирмена организация на предприятията в морския туризъм на кооперативна основа чрез прилагане на клъстерния подход; (www.touristcluster.com 2010).

д) Осъществяване на проактивна маркетингова дейност за позициониране на ефективни целеви пазарни сегменти на пазара на морски ваканционен туризъм чрез по систематично използване на възможностите на новите информационни технологии в хотелиерската индустрия в морските курорти. Удачно би било използването на Европейската екомаркировка: Европейски възможностите на новите информационни технологии. Осъществяването на процесната, респективно продуктовата иновация, в разграничените направления е възможност за постигане на печеливши позиции в кризисни

условия.

И Н О В А Ц И И И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ

Конкурентоспособността, национална или на конкретна туристическа дестинация може да се разглежда като една комплексна реалност, която е невъзможно да бъде лесно измерена. В литературата се посочват редица важни компонента на тази категория. Най-често акцентът се поставя върху промени в производителността, иновационната дейност и други. Без да навлизаме в детайли, ще приемем като представителен инструмент за количествен израз при оценка на конкурентоспособността „Глобалният индекс за конкурентоспособност възприет от Световния икономически форум (Институт за икономическа политика, 2009). Самият индекс включва различни компоненти, групирани в 12 стълба на икономическата конкурентоспособност. Стълбът „Иновации и развитие” на Глобалният индекс включва

доброто развитие на бизнеса и иновациите. Според Института за икономическа политика и фондация Ханс Зайдел, съвременният стадий на развитие на България се определя като „движен от ефективността“. За сравнение, при Финландия, Дания, Чехия и редица други страни тази характеристика е „икономика, движена от иновации“, а Естония е в процес на преход от икономика на ефективността към такава на иновациите. В цялостния Глобален индекс на конкурентоспособността България е поставена на 76-то място от 132 страни.

Сходна дефиниция използва и един от най-авторитетните съвременни икономисти Майкъл Портър. Според него „единствената смислена концепция за конкурентоспособност на национално равнище е националната производителност.

Повишаването на жизнения стандарт зависи от способността на националните фирми да постигат високи нива на производителност и да я увеличават с течение на времето.” (Porter, 1990:69)

Следователно конкурентоспособността може да се определи като непрекъснато устойчиво нарастване на производителността, водещо до увеличаване на заплатите и подобряване на жизнения стандарт. Тя е още и ръст на дела на износа на външни пазари. Изразена по друг начин конкурентността се проявява в “способността да се издържи на изпитанието на свободните международни пазари, като в същото време нарастват на реалните доходи.”(Porter, 1990:130)

Истинската конкурентоспособност се гради върху създаването на по-висока стойност посредством подобрени производителност, качество, услуги и нововъведения. Оказва се също, че конкурентоспособността е явление, чиято движеща сила е регионалният и частният сектор. Характерни за нея са свързаните производства от сътруднящи си и състезаващи се предприятия.

Цитираните трактовки са общо валидни за всяка една икономическа система и отрасъл, в това число и за развитието на българския стопански туризъм.

Израз на необходимостта от повишаване конкурентоспособността на туризма в България е приемането на работната рамка за политика в областта на туризма, представена от ЕК, която се концентрира върху 4 елемента, разбити по подробно на 21 мерки. Четирите основни сфери са пряко свързани с този

процес и обхващат подобряване на конкурентоспособността на туристическия сектор в Европа; стимулиране на устойчивото развитие на туризма; популяризиране на имиджа на устойчивите дестинации от висока класа; максимално използване на потенциала на политиките и финансовите инструменти на ЕС за развитието на туризма.

Ако направим опит логически да обвържем иновационната дейност и развитието на туризма с концепцията на М. Портър за конкурентните предимства, в чисто емпиричен план конкурентните предимства в българския туризъм може да се установят чрез анализ на конкретните туристически дейности. Същевременно световният опит показва, че отделните държави успяват да извоюват конкурентни предимства не в отделни производства и отрасли, а в **кластери** от производства, които са обединени чрез вертикални и хоризонтални връзки. Прилагайки концепцията на М. Портър за стadiите на икономическо развитие, дори и елементарен анализ на конкурентните предимства на българския туризъм разкрива, че той все още се развива в т.н. **ресурсно-обусловеният стадий** (Porter, 2009:545). За него е характерно, че международно конкурентните производства на страната се основават почти изцяло на предимства в сферата на първичните (базовите) производствени фактори: естествени ресурси, добро географско разположение, благоприятни почвени и климатични условия за морски и планински рекреационен туризъм, изобилни и евтини източници на полуквалифицирана работна сила. Тук източник на предимства е само детерминантата “ресурсни условия” на диаманта на М. Портър. Това силно ограничава обхвата на туристическите дейности, в които националните фирми могат успешно да заемат конкурентни позиции на международния туристически пазар. Доста условно можем да приемем, че българският туризъм навлиза в **инвестиционно-обусловения стадий**, при който конкурентните предимства се основават върху действието на две детерминанти: първо, детерминантата на ресурсните условия - чрез осъществяване на инвестиции в тяхното подобряване; второ, детерминантата “фирмена структура, стратегия и междуфирмена конкуренция”. На този стадий националните фирми продължават да поддържат конкурентността си на основата на първичните ресурси. Но главната им цел вече е да разширяват предимствата си чрез използ-

ване на по-усъвършенствани ресурси.

За съжаление все още този определен за „приоритетен“ отрасъл в страната е доста далеч от характеристиките на **иновационно-обусловеният стадий**, отличаващ се с пълно включване в действие на всички детерминанти на диаманта. Вътрешното търсене при него става много възискателно и оказва силно влияние върху предлагането. Причините в сферата на туризма са растящите доходи на туристопотока, постигнатото високо образователно равнище, нарастващият стремеж към подобряване на качеството на живота и удобствата, засилващата се конкуренция на националния и международен туристически пазар. Стадият се определя като “иновационно-обусловен”, не само защото местните туристически фирми внасят и усъвършенстват чуждестранни технологии, но и поради стремежа им сами да създават нови изделия и нови технологии за тяхното производство, т.е. налице е активна инвестиционна дейност.

Същевременно неправилно и непълно е тълкуването, че иновационната дейност в сферата на туризма е необходимост единствено в условията на стагнация и криза в глобалната икономика и в отрасъла. Иновационната дейност е феномен, който задължително трябва да присъства, да се превърне в обективна неделима част от всяка една туристическа дейност. Настъпващите промени в туристическото търсене през последните десетилетия, както и необходимостта да се задоволи това качествено ново търсене предопределят широко използване на иновационни действия във всяко едно от основните иновационни направления - иновация на туристическия процес, иновация на предлагания туристически продукт и иновация на туристически обект.

Основната цел на новата туристическа политика, за Европа, в т.ч. и за България, е да допринесе за „подобряване на конкурентоспособността на европейската туристическа индустрия и създаване на повече и по-добри работни места чрез устойчиво развитие на туризма, както в Европа, така и в глобален мащаб» (Commission of the European Communities, 2006). В контекста на тази туристическа политика Комисията подготвя приемането на «Европейски дневен ред 21» за туризма, който се основава на резултатите в публикувания през февруари 2007 год. доклад „Действия за по-устойчив европейски туризъм“, изготвен от създадената през 2004 год.

Група за устойчивост на туризма (TSG).

Според «Дневен ред», намирането на точния баланс между подсигурирането на благополучието на туристите, нуждите на природната и културната среда, и развитието и конкурентоспособността на дестинациите и бизнеса изискват интегриран и цялостен политически подход, при който всички заинтересовани страни споделят едни и същи цели. Според документа, при преследването на конкретните цели е необходимо преодоляването на известни предизвикателства, специфични за сектора на туризма. Те се изразяват в следното: (Commission of the European Communities, 2006)

- необходимост от устойчиво съхраняване и управление на природните и културните ресурси;
- намаляване на използването на ресурсите и замърсяването на туристическите дестинации;
- управление на промените в интерес на добруването на общността;
- намаляване на сезонния характер на търсенето;
- справяне с негативния ефект на свързания с туризма транспорт;
- създаване на възможности за достъпен за всички туризъм;
- подобряването на качеството на работните места, предлагани в сферата на туризма;
- гарантиране на безопасността и сигурността на туристите, а също и на местните общности, които участват в предлагането на туристически услуги.

«Дневен ред» систематизира принципите за постигане на **конкурентоспособен** и устойчив туризъм и те са:

- Прилагане на цялостен и интегриран подход.
- Дългосрочно планиране
- Постигане на подходящо темпо и ритъм на развитие
- Ангажиране на всички заинтересовани страни – устойчивият подход изисква широкообхватно и ангажирано участие във вземането на решения и практическото им прилагане от всички, свързани с крайния резултат.
- Прилагане на най-добрите налични знания – политиките и действията следва да се изработват в съответствие с най-новите и най-добрите налични знания. Информацията

относно направленията и влиянията в туризма, както и относно уменията и опита, следва да се споделя в цяла Европа.

- Предприемане на текущ мониторинг – устойчивостта е преди всичко разбиране на въздействията и постоянно насочено към тях внимание, така че да е възможно да бъдат направени необходимите промени и подобрения.

- Активно и непрекъснато развитие на иновационната дейност

ЛИТЕРАТУРА

1. **Институт за икономическа политика, (2009)** "Българската конкурентоспособност в условията на криза – предизвикателства и възможни решения".
2. **СОМ (2007)** Комисия на европейските общности. Дневен ред за устойчив и конкурентоспособен европейски туризъм. Съобщение на комисията, Брюксел, eurlex.europa.eu, 2008
3. **Копринаров(2010)** Бр., Копринаров, Ст. Маринов, Иновацията в морския туризъм като антикризисна мярка", Икономически университет Варна, Международна научна конференция.
4. **Копринаров (2009)** Бр., Копринаров, „Маркетинг на локалните черноморски туристически дестинации. Място и роля на държавните органи и местните сдружения", БТК, Бургас
5. **Маринов (2009)**, Ст., Маринов, „Насоки за внедряване на концепцията „зелени хотели" в община Варна., Варна
6. **Туристически клъстер (2010)**-Варна
7. **ITB (2010)** ITB WORLD TRAVEL TRENDS REPORT 2009/2010. IPK International on behalf of ITB Berlin
8. **Hunzicker (1942)** W., Hunzicker, K. Krapf. Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre. Zurich
9. **Mathieson(1982)** A., Mathieson, Wall, Geoffrey., Tourism: Economic, physical, and social impacts., Longman (London and New York).
10. **Porter(1990)** M. Porter The Competitive Advantage of Nations. The Free Press, New York,
11. **Tourism outlook (2010)**. UNWTO News. Magazine of the World Tourism Organization www.UNWTO.org. Issue 1/2010
12. <http://www.tourism.government.bg> 2009
13. <http://www.touristcluster.com/>,2010
14. <http://www.travelguide-bg.com>.2009

КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ И КУЛТУРА НА ТУРИЗМА В КОНТЕКСТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА

Братой Копринаров

CULTURAL TOURISM AND THE CULTURE OF TOURISM IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Bratoy Koprinarov
E-mail: bgko@abv.bg

ABSTRACT

In order to explain the trend of the growing importance of culture as a tourist resource, it is necessary to name a number of correlations between tourism and globalization. Globalization is a structural process, which ensures a high development potential for international tourism, but apart from some feasible benefits it also causes potential negative consequences and places dilemmas before cultural tourism as well as creates some of the conditions for its development in our country.

Key words: *cultural tourism, culture of tourism, globalization*

Културният туризъм е едновременно много старо и почти ново явление. Неговите корени са дълбоки и са почти неотделими от историята на туризма изобщо. Немският изследовател Албрехт Щайнеке твърди в книгата си „Културният туризъм: пазарни структури, казуси, перспективи”, че първите прояви на модерния туризъм са имали в основата си културна мотивация. Като сочи, че културата е „туристически ресурс с дълга традиция”, той се обосновава с факта, че още от XVII и XVIII век, когато английската аристокрация е пропътувала в рамките на „Гранд Тур” знаменитите в културно отношение европейски градове, на „преден план са стояли образователни и възпитателни мотиви” (Steinecke 2007: 1). Всъщност генезисът на културния туризъм е още по-дълбок. Някои автори изтъкват арабския пътешественик от XIV в. Ибн Батута като един от първите пътешественици, ентусиазирани от културни съображения. Той е изминал близо 120 000 км из различни арабски страни, за да стигне до Китай и Суматра по „силата на жаждата си да изучи нови страни и нови народи” (Malkin 1999: 24).

Независимо от основанията на тези автори, по-убедително е да се счита, че пряк предшественик на културния туризъм е поклонничеството, чието начало може да се търси още в ранното Средновековие. Италианският учен и писател Умберто Еко фиксира красноречи-

во този феномен, като пояснява, че през Средните векове селяните рядко са пътували до съседното село, но напълно било възможно да се запознаят със съседите си, срещайки ги по пътищата към „светите места”. Средновековните пилигрими са прекосявали при неимоверно трудни и опасни условия стотици и дори хиляди километри в името на грижата за спасение на душата. А какво е онова, което наричаме култура, ако не тъкмо и най-вече грижата за човешката душа? Поклонниците, задвижвани от жаждата да се докоснат до „светите места”, за да спасят душите си, са всъщност пътешественици с културна мотивация.

* * *

Културният туризъм има дълга, многовековна история. Но също така справедливо е да се каже, че той е и съвсем ново явление – по актуалните си големи мащаби, по широкото разнообразие на сегашните си прояви, по изострящата се конкуренция между различните му дестинации и т.н. Заченат далеч в историята, той става масово явление едва в наше време. Макар че и в миналото културата е била важен ресурс на туризма, тъкмо в съвременните условия нейното значение се засилва. Културата в нейните разновидности – от т.н. „висока култура” до поп- и етнокулту-

рата – заема мястото на водещ източник за динамизиране на съвременния туризъм. Холандският изследовател Грег Ричардс твърди с необходимото основание, че през последните две-три десетилетия тъкмо културата се е превърнала в „най-големия детерминиращ фактор за ръст на туризма и за консумирането на свободното време” (Richards 2001: 8). В полза на това твърдение са редица факти. Например, според Европейската комисия броят на посещенията на исторически паметници и археологически разкопки се е удвоил през периода от 1977 до 1997 г. В страни като Испания, преживели туристически бум през последните две-три десетилетия, в същия този период е бил удвоен броят на музеите (цит. по: Richards 2001: 3). Растящото значение на културния ресурс в мотивационната структура на туризма се установява и от актуалните социологически проучвания. В «Изследване на нагласите на европейците към туризма», проведено в края на 2009 г по поръчка на Европейската комисия, се установява, че културата заема много високо място сред факторите, влияещи върху избора на дестинация. Европейските граждани избират сред тези фактори на първо място цялостната атрактивност на мястото (31%), на второ място – културното наследство (24%), на трето – възможностите за развлечения (15%), следвани от гастрономията (7%), изкуствата (5%), фестивалите и събитията (5%) (Survey (2009: 47).

За да бъде обяснена тенденцията за нарастващо значение на културата като туристически ресурс, е необходимо да разгледаме някои от взаимовръзките на туризма и глобализацията. След това ще се спрем накратко на възможните ползи, потенциалните негативни последици и дилемите на културния туризъм, както и на някои от условията за неговото развитие у нас.

* * *

Влиянието на глобализацията върху туризма се осъществява преди всичко на две нива. Макар да са в действителност тясно обвързани помежду си, заради познавателните цели е целесъобразно те да бъдат разграничени. Едното ниво касае предпоставките и условията за осъществяването на **туризма като дейност**. Това ниво можем да наречем „*инфраструктурно ниво*”. То има отношение към транспортната инфраструктура, към ха-

рактера на информационната система, към структурирането на работното и свободното време и пр. Това са фактори, чиято същностна промяна в процеса на глобализация води след себе си до трансформации в условията, характера, мащабите и насоките на развитие на съвременния туризъм.

Другото ниво касае онези **промени в стила на живот на съвременния човек**, които се предизвикват или поне се благоприятстват от глобализацията и имат пряко отношение към мотивацията за туризъм. Става дума за промените в битието на съвременния човек, от които се поражда определена „воля за туризъм”. Това ниво ще обозначим като „*ниво на мета-мотивацията за туризъм*”.

В какво се изразяват ефектите на глобализацията върху инфраструктурното ниво и върху метамотивационното ниво на туризма? Заслужават отбелязване няколко глобализационни фактора, които имат пряко отношение върху инфраструктурното ниво на туризма и особено на международния туризъм.

Глобализацията разкрива нови възможности за бум на международния туризъм чрез стремглавото развитие на **въздушния транспорт и неговото поевтиняване**. Според данни на Световната организация на туризма през 2008 г. 58% от туристите са използвали въздушен транспорт, 39% - сухоземен, 6% морски и 3% железопътен транспорт (вж. Рапогата 2009: 3). С помощта на въздушния транспорт се създава глобална свобода за бързо придвижване: светът става сякаш по мярката на туриста – няма нищо, което да е недостижимо поради своята отдалеченост. Затова теоретици като Пол Вирильо заговориха, че сме свидетели на „края на географията”, а Зигмунд Бауман написа, че последната четвърт от XX век „ще остане в историята като великата война за независимост от пространствените граници”(Бауман 1999: 29). Бързото, комфортното, поевтиненото преодоляване на големи разстояния придаде на масовия туризъм глобален мащаб. Английският изследовател Сауло Цвернър, който проявява подчертан изследователски интерес към взаимовръзките на туризма и транспорта, сочи, че авиокомпаниите прогнозира за 2011 г. над 2 млрд. пътници. Той изтъква, че от 2007 г. техният брой непрекъснато нараства с над 5% годишно. Значителна част от този контингент има пряко отношение към туризма. В изследване, осъществено през 2006 г. във Великобритания, се констатира, че 90% от пътниците

на авиокомпаниите са били с туристическа мотивация, а едва 15% за посещения на приятели и роднини и 13% за бизнес. (Swerner 2009: 2).

Значението на новите транспортни средства се откроява не само в бързото и изпълнено с удобства преодоляване на огромни разстояния. Те влияят на ориентирите за пътувания, на модата в туризма, на мотивацията и туристическото въображение. Както е известно, типът на транспорта, неговите възможности и цената му са сред най-мощните фактори при определяне на типичните за дадена епоха туристически маршрути. Смяната на типа на транспортното средство обикновено е предизвиквал смяна и на предпочитаните дестинации. Например, през XVIII век във Великобритания и Централна Европа са продавали маршрути за Испания и Португалия като за екзотични дестинации. Днес под влияние на новите транспортни възможности екзотизмът е сменил мястото си. В перспективите на западния турист „днешната“ екзотика е някъде в Карибите, в Африка, в слабоизвестни места в Азия. В този контекст е уместно да се отбележи, че според социологическите изследвания Азия е най-предпочитаното от съвременните европейци място за културен туризъм. Такава ориентация би била немислима за туристически пазар, лишен от относително евтиния, удобен и бърз съвременен въздушен транспорт.

В последно време особено значима роля за развитието на туризма започват да придобиват нискотарифните полети. С. Цвернър ги определя като източници на „воля за туризъм“ (Swerner 2009:). Проучванията показват, че нискотарифните авиокомпании причиняват експанзия на краткосрочните пътувания и най-вече на културния туризъм, ориентиран към фестивални и концертни прояви, както и към визити на градове, богати на културно наследство.

Глобализацията стимулира растежа на туризма чрез **глобалните електронни информационни и комуникационни технологии и мрежи**, както и чрез глобалните медии. С помощта на електронните технологии се осигурява бързо работеща и много икономична система за резервации на транспорт, хотели и услуги по всички кътчета на земното кълбо. Същевременно съвременните медии и особено интернет създават своеобразна глобална прозрачност, умножавайки по този начин потенциала за избор на дестинация. Годфри

Харис и Кенет М. Кац пишат в предговора към второто издание на книгата си „Стимулиране на международния туризъм в XXI век“: „Сега туристите знаят не само значително повече за възможностите на избор за пътувания в чужбина, но те са станали много по-взискателни и по отношение на удовлетворяване на своите потребности по време на пътешествията си“ (Харрис 2000: 7). С помощта на глобалната мрежа съвременният човек може самолично да изучи стотици дестинации и забележителности, предлагани по различни краища на света. Във вече цитираното «Изследване на нагласите на европейците към туризма» се установява, че интернет е вторият по значение (след препоръките на приятели и колеги) източник на информация при планиране на ваканцията (Survey (2009: 39). Туристическите агенции са с все по-редуцирано значение при избора на дестинация. Използването в този процес на глобалната мрежа увеличава конкурентната среда в международния туризъм и повишава шанса за подходящ избор на дестинация и за постигане на по-голямо съответствие с потребностите и личния вкус на туриста. Чрез глобалната прозрачност се постига по-висока степен на личен избор и относително по-ниска цена на туристическата услуга. Към този ефект следва да се добави и възможността за значително по-голяма информираност за условията на услугите, а това от своя страна повишава взискателността на туристите и отговорността на предлагащите туристическите услуги.

Глобализацията създава в развитите общества **нова конфигурация на социалното време**. Тази нова конфигурация намира израз в по-голямата подвижност и във фрагментацията на ваканционното време. Този процес благоприятства развитието на туризма, в това число увеличава търсенето в областта на културния туризъм.

Масовият туризъм възниква през XIX в. в резултат на редица благоприятни обществени условия, сред които са повишаването на благосъстоянието и постигането на такова социално завоевание като правото на годишен отпуск. В съвременните развити общества настъпват дълбоки промени в това отношение. Постфордската организация на икономиката – една икономика, все по-силно доминирана от услугите – осигурява възможности за съкращаване на работното време. Заедно с това хората в тези държави разполагат с възможността да използват гъвкаво неработното

си време - налице са възможности за неговото „накъсване“ на множество кратки порции, което създава огромен потенциал за туризъм, за повече и по-разнообразни краткосрочни пътувания, за намирането на време за удовлетворяването на повече туристически мотивации. В развитите държави това концентриране на времето за туризъм вече е твърде относително. Отчетливо се очертава тенденцията за фрагментиране и за календарно „разпръскване“ на периода за отпих и туризъм. Налице е една повишаваща се подвижност при очертаване на ваканционните периоди. В полза на това твърдение могат да бъдат привлечени данни от вече цитираното «Изследване на нагласите на европейците към туризма». То показва, че броят на европейците, които правят през различни периоди на годината по няколко краткосрочни пътувания за туризъм или бизнес, е значителен - 33% от анкетираните имат по едно пътуване годишно, но 24% правят две пътувания, 12% - три, още толкова имат по 3 или 4 пътувания, 10% са с 6 до 10 пътувания, а 6% пътуват над 10 пъти годишно (Survey 2009: 11).

Отбелязвайки тенденцията към раздробяване на неработното време, съпровождано от намаляване на продължителността и цените на полетите, испанският изследовател Даниел Йерно стига до следното основателно твърдение: „онова, което по-рано беше чисто и просто съботно-неделно „възстановяване на работната сила“ с пица, бира и телевизия, днес може да се трансформира в отскачане до Лондон за пазаруване или до прекарване на уикенда в Ню Йорк. В този смисъл се наблюдава една безпрецедентна експанзия на урбанистичния туризъм, свързан било с културни прояви, производни от офертата на културните индустрии (големи изложби, концерти, фестивали и т.н.), било с консуматорски практики.” (Niernaux 2008).

Дотук визирахме някои от проявите и последиците на глобализацията, способстващи за създаване на такава обща инфраструктура, която да интензифицира материалните възможности за практикуване на туризъм. Другото ниво на влиянията на глобализацията – нивото на мета-мотивацията за туризъм – обхваща онези нейни структурни влияния върху социалното битие на съвременния човек, в резултат на които се интензифицират мотивациите му за туризъм. Част от тези влияния имат пряка проява в нарастващия интерес към културата като мотив за туризъм. Ще

спрем внимание върху две от тези метамотивационни влияния: **демографското застаряване** на развитите общества и **детериториализирането** на живота на хората в тези общества.

В настоящия момент най-висока средна възраст (42 г.) в света има японското население. След него, сред първите най-„застарели“ 20 държави, се разполага населението на 18 европейски страни. Възрастното население е най-динамично нарастващата социална група в Стария континент. Ако през 2009 г. делът на населението над 65 г. в света е 7.5%, в Европа то е 16.2%. Колкото и да е парадоксално, макар да носи в себе си сериозни заплахи за бъдещата динамика на икономиката на развитите държави, този демографски процес има относително положително влияние върху развитието на туризъм. Особено позитивен ефект от негова страна се очаква в сегмента на културния туризъм. Анализирайки социално-психологическото и пазарно поведение на „третата възраст“ в Западна Европа, Ж. Липовецки пише: «Епохата, когато пенсионерите бяха с изчерпани сили и малко години живот пред тях, или когато бабите и дядовците се задоволяваха да гледат внуците, вече е отминала. Понастоящем пенсионерът представлява идеалната фигура на хиперконсуматора, освободен от императива на труда, обсебен единствено от грижите за тялото и здравето, от пътуванията и излизанията, от личните и колективните удоволствия.» (Липовецки 2009: 110). Това поведение на «третата възраст» дава основание в Западна Европа да я наричат «големият пазар на бъдещето». Тази възрастова група има активно отношение към туризма и особено към културния туризъм. Социологически е установено, че тъкмо тя е главен контингент на културния туризъм. Във вече цитираното изследване на нагласите на европейците към туризма се констатира, че за туристите на възраст 15-24 г. основен мотив е слънцето и плажът, докато за туристите над 54 г. възраст са city trips, културен и религиозен туризъм, както и еко-туризъм. 10% от туристите над 54 г. възраст са предимно ориентирани от културни мотиви, докато сред младежите от 15 до 24 г. – само 6%. (Survey 2009:18). Оказва се, че перспективите за развитие на културния туризъм са базирани преимуществено върху интересите на „третата възраст“ в Япония и развитите западноевропейски страни.

Друга изключително важна последица на глобализацията е **детериториализация на живота** на хората в развитите страни. В основата на детериториализацията лежат множество фактори, които ерозират социалното значение на физическата дистанция в живота на човека – това са мобилността на съвременния човек, участието му в мрежите на транснационалния бизнес, въввлечеността му в дейности с глобален обхват, както и интензивните миграционни процеси, осъществявани без прекъсване на връзките с родните места, виртуалните мрежи, глобалните медии, интернет и т.н. Всичко това предразполага хората от една и съща улица в големите западно-европейски и американски градове да нямат почти нищо общо помежду си, но едновременно с това да поддържат интензивни връзки и да се чувстват в една активна общност с хора от други страни и континенти. В такава ситуация личностната идентичност е все по-малко обвързана с местната общност, с конкретното място на пребиваване.

Днешният човек е детериториализиран и в пряк, и в преносен смисъл. Статистиките сочат, например, че близо една десета от жилищата в ЕС са собственост на хора, които обикновено не живеят постоянно в тях, а ги използват като „вторична“ или „третична резиденция“, т.е. като място за временно пребиваване, като ваканционно жилище, като условие за живот, необвързан с едно единствено място (вж. Негпаух 2008). Съвременният човек е делокализиран обаче и в преносен смисъл. Границите на неговата лична среда, на пространството, в което се разгръща и осъществява животът му, не са границите на неговия град, на неговата държава. Човекът в развитите общества избира как да се самоопредели сред репертоар от възможности за контакти, за общуване и дори за труд, които надхвърлят местоживеенето му. Така неминуемо се стига до силно плурализиране на стиловете на живот, нещо, което има преки последици в областта на туризма. От една страна такъв тип човек е склонен да пътува все по-далеч, да достига до непознати земи, да опознава различни култури. Тъй като неговата идентичност не е предопределена от мястото на живот, а и самото то често се мени, този тип хора изпитват непрекъсната жажда по новости. Английският изследовател Зигмунт Бауман, който е създал в книгата си „Глобализацията“ един много впечатляващ портрет на съвременния човек, отбелязва, че неговите

„жизнени амбиции най-често биват изразявани в термините на подвижността, свободата при избора на мястото, пътуванията, опознаването на света“ (Бауман 1999: 145). От друга страна плурализмът на стиловете на живот в развитите общества разнообразява мотивациите за туризъм. Тъкмо защото стават все по-различни и разнообразни стиловете на живот, това води до умножаване на ценностните ориентации в туризма. За една група хора е достатъчна релаксацията, произвеждана от слънцето, водата, пясъкът. За други обаче това не стига и те го искат заедно или паралелно с авантюрата, поставяща на изпитание и риск техните физически и психически способности. За трета група туризъмът се оказва начин за търсене на екзистенциални устои чрез допира до християнски, будистки, ислямски светилища. Други хора пък удовлетворяват чрез туризма съвсем различни потребности – познавателни, естетически, гастрономически, сексуални, медицински и прочие. Грек Ричардс и Джули Уилсън очертават още една разновидност на новите туристически мотивации – интересът към изчезващите културни форми. Те пишат в „Глобалният номад“: „изчезването на домодерните култури ги прави особено атрактивни като места за туристическа консумация и дистинкция – шанс да се види миналото преди то да изчезне.“ (Richards, Wilson 2004: 5). Изобщо, колкото по-широк става спектърът на стиловете на живот, пораждан при детериториализиране на човешкото битие в процеса на глобализация, толкова по-разнообразна ще става и мотивацията за туризъм.

И така, глобализацията е структурен процес, осигуряващ висок потенциал за развитие на международния туризъм. Електронните технологии, средствата за глобална мобилност, компютъризирането на информационната и резервационната система, които стават и по-удобни за манипулиране, и по-икономични като разход да средства, са едното измерение – инфраструктурното – на благоприятните възможности, осигурявани от глобализацията. От друга страна, глобализацията предизвиква такива промени в стиловете на живот на развитите общества, които са източник на засилена „воля за туризъм“. В този контекст се съдържа засилена мотивация и благоприятни предпоставки за развитие на културен туризъм.

* * *

Както е добре известно, България разполага с големи резерви за културен туризъм. Тяхното използване предполага съобразяването с няколко условия и принципи за неговата реализация:

Първо. На потенциала за културен туризъм в България не бива да се гледа в утопична светлина. За неговото осъществяване е необходим **реалистичен и балансиран подход**. Това означава съобразяване както с позитивните перспективи, така и с предизвикателствата, с трудностите, с някои възможни негативни последици при реализацията на културния туризъм.

(а) **Културният туризъм е свободен от ограниченията на сезонността.** Той е до голяма степен деконцентриран във времето. Изследванията показват, че докато рекреационният туризъм е съсредоточен в периода юни – септември (средно около 75% от неговия обем е в рамките на тези месеци), културният туризъм се разполага през цялата година (28% през януари – май, 58% през летните месеци и 13% през есенно-зимния период) (вж. Survey 2009: 27). Тази деконцентрация във времето създава условията за поустойчива заетост на персонала, ангажиран в туристическото обслужване. Но заедно с това културният туризъм **изисква значително по-високи инвестиции** от останалите разновидности на туризма. Туристите с културна мотивация са обикновено с висока образованост, с по-високи изисквания за условията и качеството на туристическите услуги. Към това трябва да се добави, че културните ценности като предмет на този туризъм трябва да бъдат поставени в подходяща среда (от пътищата, транспорта, чистота до музейната експозиция и рекламата). Наивно е да се смята, че сами по себе си археологическите находки и историческите останки, колкото и да са впечатляващи от историографска гледна точка, са достатъчна „атракция“ за чуждестранните туристи. Дилемата на Венеция илюстрира този проблем. Културата е същественият фактор за привличане на милиони туристи в този град, но културното потребление е само малка част от общата активност на тези туристи. Във Венеция туристите изразходват само 2% от парите си за култура – голямата част от техните разходи са за хотели (45%) и за шопинг (21%). Но колко биха били онези туристи, които биха отишли във Венеция, ако тя не разполагаше със своите културни забележителности.

(б) Културният туризъм създава възможността за устойчив туризъм. По този начин се очаква да бъдат превъзможнати някои от негативните последици на масовия туризъм, който води след себе си относително бърза амортизация на природната и културната среда. Но развитието на културния туризъм предполага не само по-високи приходи, но и **по-висок риск**, тъй като конкуренцията на предлагането в областта на културния туризъм нараства непрекъснато и се ожесточава. Следва да се отбележи фактът, че със свое атрактивно предлагане в областта на културния туризъм се включват множество страни и региони по света, които до преди едно-две десетилетия изобщо не са присъствали на картата на туризма. Както правилно посочва А. Щайнеке, „в началото на 21 век културният туризъм е изключително популярен и заедно с това ubiquitous: предложенията за фестивали и събития са почти необозрими, а изложби и концерти имат рекорден брой посетители“ (Steinecke 2007: 1). В такъв контекст е заблуда да се смята, че българският пробив в културния туризъм би бил лесен, както и че би бил гарантиран от богатото културно наследство. Заслужава отбелязване фактът, че в условията на рязко засиленото предлагане и голямата конкуренция се забелязват проблеми дори в страни като Гърция, която е успяла да се наложи като своеобразна емблема на културния туризъм. След 1990 г. се забелязва сложна динамика и в края на краищата намаляване на броя на посетителите в музеите и археологическото културно наследство на Гърция. Тази тенденция навярно ще се запази. В полза на подобно твърдение говори прогнозата на Световната организация по туризъм за периода до 2020 г. Съгласно тази прогноза най-популярните видове туризъм след едно десетилетие ще бъдат приключенският, екологическият, културно-познавателният, тематическият и круизите (вж. Tourism 2020 Vision). Културно-познавателният туризъм, който е традиционен и приоритетен за Гърция, ще заема след едно десетилетие водещо място в световния туризъм. Но в цитираната прогноза Гърция не попада сред десетте най-популярни дестинации. Това показва, че не се справят с острата конкуренция дори страни с големи традиции и с изключително културно наследство.

(в) Културният туризъм **формира положителен образ** на града, региона, страната, в които се осъществява. Заедно с това има при-

нос за ръст на самосъзнанието на местното население чрез интереса на чужденците към „неговата“ култура. Но необходимостта от съхраняване и поддържане на автентичността на културното наследство и неговата среда обикновено води до **музеифициране** на съответното място, до **бариири пред модернизацията му**, до затруднения в живота на населението. Подобни противоречия са типични за редица градове и „места“ по света, обявени за световни или национални паметници на културата. Заслужава посочване фактът, че тъкмо по подобни причини населението на Венеция, вече редуцирано до 65 хиляди души, се бори за своето оцеляване. Такива противоречия, вече познати у нас в Несебър, Созопол и другаде, неминуемо ще се засилват с развитието на културния туризъм.

Второ. Перспективите за успешен културен туризъм в България са обвързани със следването на една нова култура на туризма, адекватна на човешките последици от глобализацията. Изработването и прилагането на тази нова култура на туризма би трябвало да се съсредоточи в няколко направления:

(а) Необходимо е **да се преодолее редуциционисткото, остаряло разбиране за предмета на културния туризъм**. Ако в продължение на десетилетия той е бил насочен най-вече към културното наследство, днес в неговия обсег попадат множество нови „реалии“ – от „високото“ изкуство до етнокултурата, от археологическите останки до пърформансите. Изследователите установяват, че съвременният турист не се самоограничава до високата или до поп-културата. Той изпитва удоволствие и от едното, и от другото.

(б) Туристическите пътеводители следва да отделят повече място за разнообразните прояви на миналата и настоящата българска култура, разглеждана в цялото ѝ разнообразие. Така ще подпомагат и културния туризъм, и всеки друг вид туризъм, защото културата създава благоприятна атмосфера и атрактивност на всяко туристическо място. Прав е Тони Уийлър, издателят на известната серия от пътеводители „Лоунли Планет“, който пише: „Един модерен пътеводител е нещо повече от списък на хотели, ресторанти и практически съвети. Убедени сме, че по-добре информираният турист са по-внимателни и по-удовлетворени туристи. Онзи, който е в течение на ...на същностните елементи на културата – оценява и се наслажда-

ва повече на посещаваното място.” (Wheeler 1999: 54).

(в) Важно условие за бъдещето на българския културен туризъм е модернизацията на нашите музеи – не само като архитектура и технически инструментариум, но и като начин на експониране. Голямата част от тях са подчинени на една отдавна остаряла философия, която им придава силно дидактичен, информационно-обяснителен характер. Съвременните туристи са, както ги определя З. Бауман, „търсачи на усещания и колекционери на преживявания; тяхното отношение към света е предимно естетическо: те схващат света като храна за чувствителността си” (Бауман 1999: 118). Немският изследовател на културния туризъм Томас Хайнце е още по-категоричен в тезата, че мотивираният за културен туризъм човек се движи не толкова от волята за познание и повишаване на образоваността си, колкото от потребността от преживявания. Той стига до обобщението, че в културния туризъм „трябва да се продават не туристически продукти, а преживявания.” (Heinze 1999: 20). Съвременният турист изпитва все по-малко информационни потребности – той би могъл да ги задоволи чрез интернет и без да посещава музея или съответния културен обект. За него е важен контактът с автентичния културен «предмет». Но и това не му е достатъчно – той ще му се наслажда и ще се интересува от него, ще запази жив спомен за него тогава, когато този предмет му се представи като елемент на увлекателна история, като своеобразно доказателство на някаква атрактивна, увлекателна легенда. Един от персонажите на авторитетния медиевист и писател Умберто Еко казва следното, разсъждавайки за мощите на светец, които били със съмнителен произход: «Вярващият, който ги целува, чувства, че излъчват свръхестествени благоухания. Вярата ги прави истински, не те правят вярата истинска.» А Баудолино, главният персонаж в едноименния роман на У. Еко, го допълва: «една реликва добива стойност, ако се озове на точно то място в една истинска история» (Еко 2003: 107). Казаното по повод на мощите на светците, толкова актуално с оглед неотдавнашния казус в Созопол, е с пълна сила и по отношение на всеки културен артефакт, имащ място в програмата на културния туризъм. Ще е погрешно, ако смятаме, че е достатъчно да туристът да бъде доведен до автентични културно-исторически реликти. Необходимо

е така да се осъществи срещата на туриста с музейния експонат, че той да го включи не само в контекста на своите познания, но най-вече в космоса на своите преживявания.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бауман (1999)**. Зигмунт Бауман, Глобализацията. Последниците за човека, С., изд. ЛИК.
2. **Еко (2003)**. Баудолино, С., изд. „Бард”.
3. **Липовецки (2009)**. Жил Липовецки, Парадоксалното щастие, С., изд. „Рива”.
4. **Олброу (2001)**. Мартин Олброу, Глобалната епоха, С., изд. „Обсидиан”.
5. **Харрис(2000)**. Годфри Харис и Кенет М. Кац, Стимулирование международного туризма в XXI веке, второе изд., Киев, изд. Финансы и статистика.
6. **BIS (2010)**. The Shape of Jobs to Come. Fast Future. London. (http://fastfuture.com/wp-content/uploads/2010/01/FastFuture_Shapeofjobstocome_FullReport1.pdf).
7. **Cwerner (2009)**. Saulo Cwerner, Sven Kesselring, John Urry (ed.), Aeromobilities, Routledge, New York.
8. **Heinze (1999)**. Thomas Heinze. Kulturtourismus – Grundlagen, Trends und Fallstudien, München etc. Oldenbourg.
9. **Hiernaux (2008)**. Daniel Hiernaux, Una década de cambios: la geografía humana y el estudio del turismo in: *Scripta Nova*, Universidad de Barcelona, vol. XII, num.270 (87), agosto 2008.
10. **Malkin (1999)**. Roy Malkin, Los pioneros. *El Correo de UNESCO*, julio-agosto 1999.
11. **Panorama (2009)**. Panorama del turismo internacional, edición 2009 WTO.
12. **Richards (2001)**. Greg Richards, Development of cultural tourism in Europe. - in: G. Richards (ed.), Cultural Attractions and European Tourism. Wallingford Oxon: CABI Publishing.
13. **Richards, Wilson (2004)**. Greg Richards, Julie Wilson, The global nomad: backpacker travel in theory and practice. Channel View Publication. Cromwell Press.
14. **Statistics in focus (2008)**. Ageing characterises the demographic perspectives of the European societies / *Statistics in focus*. Population and Social Conditions. 72/2008.
15. **Steinecke (2007)**. Albrecht Steinecke, Kulturtourismus – Marktstrukturen, Fallstudien, Perspektiven. München etc. Oldenbourg.
16. **Survey (2009)**. Survey on the attitudes of European towards tourism. Analytical Report, Eurobarometer 158.
17. **Tourism 2020 Vision**. World Tourism Organization (<http://www.unwto.org/facts/pub.html>).
18. **Wheeler (1999)**. Tony Wheeler, Sigán al guía. *El Correo de UNESCO*, julio-agosto 1999.

ГЛОБАЛНАТА ЕТИКА КАТО ЦЕННОСТНА СИСТЕМА И УСЛОВИЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА ЕКОЛОГИЧНО-ОТГОВОРНИЯ ТУРИЗЪМ

Соня Стефанова

GLOBAL ETHICS AS VALUE AND REQUIREMENT FOR THE DEVELOPMENT OF EN- VIRONMENTALLY AWARE TOURISM

Sonia Stefanova
E-mail: sonia_st@ymail.com

ABSTRACT

In the 1950s, when the serious ecological changes shifted the public focus to the problems of global environmental crisis, many renown scientists and experts in the field of natural and social sciences, government and private organizations called to mankind to consider a brand new morale. The need of introduction and realization of global ethics, aimed at the self, the definition and growth of self have been recognized. By the present moment a common image of a person has been formed in the public to fit the needs of the 21 century. Physically healthy, educated and well behaved, capable of harmonious co-existence. A morally and ethically educated person with modern view of the world that defines the parameters of their behavior and even emotional responses. Those parameters are the boundaries of successful development of environmentally aware tourism.

Keywords: *global ethics, environmental culture, environmental responsibility, eco-tourism, environmentally aware tourism.*

**„Днес никой не може да каже, че разви-
ва успешен туризъм, ако не го прави с отго-
ворност към околната среда, към хората и
културата им”**

*Фиона Джефри,
Председател на директорския борд на
Световната туристическа борса за
професионалисти*

Въвеждането в проблематиката на насто-
ящата статия налага не само решаването на
въпроса за глобалното значение на взаимоот-
ношението „етика – природа – туризъм”, но и
изясняването на диалектиката между тези яв-
ления и техните производни - екологична
етика, екологична отговорност, екологичен
туризъм. Основание са както многобройните
аспекти на етиката, като обществено явление,
така и актуалността на отношението между
личността и природата, техните взаимодейст-
вия и взаимозависимости.

Взаимоотношението „етика – природа –
туризъм” е постепенно движение, възпроиз-
водство и преработка на идеите, привичките,
оценките и т.н. в процеса на индивидуалната
и съвместната дейност на хората, в общуване-

то и взаимодействието между тях. Този про-
цес прониква навсякъде, обхващайки всички
аспекти на живота, като е особено чувствите-
лен, защото въздейства дори върху най-
дребните подробности в поведението и отно-
шението към света. Раждането на етичната
екологично-културна и екологично-отговорна
личност започва с подсъзнателния стремеж
към психологическо единство със света на
природата, позволяващ да се реализира ду-
ховният потенциал във взаимодействащото
пространство.

Възникнала още в Античността, благода-
рение на три древни цивилизации - Индийска
(с будизма), Китайска (с конфуцианството) и
Гръцка (с антропологията) и преплитането на
философията с културата, религията, полити-
ката и социалния живот, етиката притежава
качество на универсална човешка способност,
тъй като засяга моралното съзнание и морал-
ната самооценка на индивида. Тя касае теори-
ята и практиката на човека в тяхната цело-
купност и е сбор от правила, водещи към мо-
рално поведение и явяващи се основа за за-
пазване и продължаване на организирания
начин на живот.

Зараждането на глобалната етика е още в Древна Гърция, когато Аристотел учи, че животът е благ, когато е добродетелен.(2) И в по-късните епохи много от философите са убедени, че именно добродетелната етика може да стане ефективна глобална етика.

Най-яркият представител на материалистическата философия от древността, който има огромни заслуги за разработката на етическите знания - Епикур, смята, че произходът и източникът на морала трябва да се търси в самата природа и по-точно в природата на човека. Моралът според него има напълно естествен произход и не е резултат от действието на никакви свръхестествени сили и фактори. Основно положение в етиката на Епикур е принципът на единството между природата и човека. Човек е природно същество. Природата и човекът се схващат като единно цяло, защото се подчиняват на едни и същи закони. Човекът е неделимо цяло от природата и осмисля своето поведение в съгласие с нейните изисквания и закони.(6;7)

Друг съществен елемент при създаването на глобалната етика е идеята за задължението на пръв поглед - *prima facie* - очевидният дълг, чийто основоположник е британският философ Дейвид Рос. Авторът обръща внимание на тези задължения, които на пръв поглед се приемат като морално правилни и по силата на своята очевидност те трябва да бъдат признати за общовалидни морални стандарти - без да е необходима допълнителна проверка. Рос разглежда тези задължения в качеството им на абсолютни, приложими за всички хора във всякакви жизнени обстоятелства. Според него, ако приемем в качеството на всеобщо правило, че всеки човек трябва да прояви усърдие постоянно да се самоусъвършенства - морално, социално, физически и пр., този етичен постулат може би ще бъде способен да промени света.(11)

И тъй като едната от отличителните черти на етиката е аксиологичността (другата е нормативността), тя никога не е била отделена от природата и много от нравствените изисквания намират своето потвърждение именно в нея. Представители на цяло направление в древногръцката етика - киниците (от др.гр. куче), получават своето наименование от животно, чието поведение взимат за образец. Необходимостта от съвместна работа и социална хармония е обоснована с примери от живота на животните. Социалната структура на човечеството се оприличава на жив

организъм, в който различните слоеве и класи изпълняват функциите на главата, ръцете и пр. Дарвиновата теория за борбата за съществуване и оцеляване на по-силния и по-приспособимия като метод за формиране на нови видове живот, се използва от социалдарвинистите за оправдание на войните, а от еволюционистите - за потвърждаване на възможностите за социален прогрес.

За разлика от концепцията на Дарвин, руският учен и революционер Пьотър Кропоткин твърди, че „борбата в природата в по-голямата си част е ограничена в борба между различните видове; но в рамките на всеки вид, а много често и в рамките на съобществата, съществува общо правило - това на взаимната помощ, като господстващ фактор в природата.” Доказано е, че докато борбата за съществуване води еднакво до развитие и на прогресивното и на регресивното, то практиката на взаимната помощ представлява сила, водеща винаги до прогрес. Оттук Кропоткин заключава, че „моралните принципи при човека не са нищо, без по-нататъшния социален инстинкт, характерен за почти всички живи същества и наблюдаем във всяка жива природа.”(9)

Съвременната етология и концепцията за коеволюция до голяма степен потвърждават идеите на Кропоткин.

В епохата на научно-техническата революция, когато човекът получава достатъчно мощ, за да прави с природната среда всичко, което му се струва благоразумно и най-вече доходно, на дневен ред застава проблемът за отговорността към природата и създаването на хармония с нея. Човечеството, въпреки еднаквия си биологичен вид, никога не съставлява единен социален колектив. Затова етичните и културните норми и правила не представляват наследствени признаци, зложени в нашите гени, а се усвояват в продължение на целия ни съзнателен живот. За решаването на този изключително важен проблем се поставя началото на ново научно направление - екологичната етика. Развитие на етиката започва да се изразява не само чрез философски, но и чрез екологични понятия. Етиката в екологичен смисъл намира изява, най-общо казано, в „ограничаване свободата на действие в борбата за съществуване.“

Възникнала в началото на 70-те години на 20-ти век като интердисциплинарна научна област, обединяваща екологията и етиката, екологичната етика придобива статут на от-

носително самостоятелна наука със свой теоретичен фундамент и с ясно обособени обект и предмет на изследване. Изучава моралните норми и ценности, регулиращи взаимоотношенията между природата и човека, базирайки се на екофилософията (с теорията си за Вселената като единно цяло и за човека, като част от него) и на екологията (с основните си категории, понятия и закономерности, даващи познание за същността и функционирането на екосистемите). Нейните основоположници - американският еколог Алдо Леополд и немският лекар и философ Алберт Швайцер считат, че екологичната етика е призвана да измени ролята на човека в биосферата, като го превърне от завоевател на природата в пълноправен неин представител и формулират принципа за благоговение пред живота, считайки, че нравствената отговорност за всички форми на живот следва да бъде основание на „нова универсална етика“ и нов светоглед, от който зависи прогреса на човечеството.(15;18)

Моралът притежава форми на самоотговорност, самоконтрол, самоотказ. От гледна точка на екологичната етика, условие за морално поведение на човека се явява отказът от насилие по отношение на природата, т.е. ненанасяне на вреда на всички живи същества, отхвърлянето на лукса и консуматорството.

Основната задача на екологичната етика се фокусира върху изграждането на екологичен морал и ценностни нормативи, необходими както при комплексното оценяване на дадена екологична ситуация, така и за теоретичното обосноваване на дългосрочни мерки, свързани с опазването на природната среда. Целта е да се формират личности, притежаващи екоцентричен тип екологично съзнание, характеризиращо се с три главни особености:

- Психологическа обвързаност на човека със света на природата.
- Субектен характер на възприятията към природните обекти.
- Стремение към непрагматично взаимодействие с природния свят.

Още през 17 в. Спиноза в своята „Етика“ пише „Няма нищо във и от природата, което да не е произтекло от някакво действие. Всичко, което съществува, изразява по определен начин природата. Длъжен съм да докажа, че в природата всичко произтича в някаква вечна необходимост и възвишено съвършенство; че природата не поставя за себе си никакви цели

и че всички причини и следствия са само човешки изобретения.“(13)

През 1894 година Томас Хъксли пише трактат, озаглавявайки го „Мястото на човека в природата“ и аргументирано обосновава своята теза, че тъй като ние се явяваме продукт на еволюцията, то трябва да разгледаме себе си в контекста на останалия свят, независимо от това, какви особени свойства, духовни, ценностни или други принадлежности можем да си припишем. Затова, ако се опитаме да разберем своя еволюционен произход, безспорно далеч по-лесно ще се „поместим“ в екологичната перспектива, т.е. придържайки се към аксиомата в екологичната теория, че всички организми, до някаква степен видоизменят екосистемата, в която живеят, а човекът е организъм, трябва да се поддържа едно относително равновесие между среда и организми – екологично равновесие.(14)

Идеята за човешката отговорност при трансформирането на природата става близка и на екзистенциалистите. Още преди появата на глобалната екологична криза, но след създаването на атомните оръжия, Албер Камю казва, че задачата на неговото поколение е да не позволи да погине светът. В „Митът на Сизиф“ пише: „светът не е толкова рационален, нито до такава степен ирационален. Той е единствен и само неразумен.“(8)

Антоан Екзюпери чрез своя Малък Принц също съветва да бъдем отговорни за всички, които сме опитомили.(5)

Заедно с отговорността, в основата на екологичната етика стои любовта към природата. Вилхелм Вундт твърди, че човекът търси доброто за това, че то го прави щастлив. Обаче самото добро не е материално, то е духовно. „Чистият алтруизъм естествено може да се развие само при прехода от морални мотиви към морални чувства; при допускането, че непосредствените чувства на симпатия и любов се явяват основата на алтруистичното поведение“.(4) Ето защо ако всичко бъде базирано, както предлага Конфуций, на морал, а не на принуда, ще станем свидетели на тържеството на човека, но не над природата, а в отношението си с нея.

Необходимостта от по-грижовно и отговорно отношение към природата се обосновава и в мистиката на 20 век. Един от най-известните руски философи от началото на XX век Даниил Андреев в трактата си "Розата на света" пише: „Когато имаме сила и здраве от Природата, ние после ще трябва да имаме

знанията и идеите за тяхното прилагане в живота. Или пък, ако имаме тези знания и идеи, ние ще трябва да извършим онези съзнателни постъпки в природата, чрез които да черпим енергии и да възстановяваме силите и здравето си.“ Разгръщайки своята философия за самостоятелността във и на природата („Материалната или духовната ценност на който и да е обект - материален или духовен, се увеличава с размера на усилието, което е изразходвано за да стане той това, което е.“), в противовес на принципа за духовните ценности авторът поставя принципа за нравствения дълг, който формулира по следния начин: „Като се започне от нивото на човека, задълженията по отношение на по-нискостоящите същества, се увеличават във възходящ ред с всяка следваща степен.“(1)

Погледнато през тази призма, екологичната етика е възможна, дори ако оставим настрана дискуссионните въпроси за равнопоставеност и равноценност на всичко живо; по силата на несъпоставимостта на истинската стойност на всяко живо същество.

Днес, когато човек може да унищожи всичко живо на Земята, някак си се размиват и биват неосъзнати и/или неразбрани тези етични принципи и предписания. А моментът, в който трябва да се извърши преходът от екологичната към глобалната етика, според която човек е отговорен за цялата природа (жива и нежива), отдавна е напълно узрял. Нравствено-философските принципи на технократската цивилизация за все по-голямо увеличение на властта на човека над природата се оказват не само несъстоятелни, но и въвличащи ни в една илюзорна плоскост, в която човекът става сам за себе си ахилесова пета, мислейки се за единствената отправна точка – „в мен е началото и краят“.

В Древна Гърция човекът се е разглеждал като микрокосмос на Вселената. Той е предмет на природните закони и не може да ги избегне. Ето защо, като се впише в контекста на законите на Природата, които се опитва да заобикаля, пренебрегва или управлява, той не ще постигне познание за вътрешния си свят. Тези идеи са приели и древноримските стоици, и философите на късното Средновековие.

В началото на 60-те години на 20-ти век, приоритетно, но и далеч по-алармиращо, ги поставят на дневен ред учените създатели на „Римски клуб“. Основната тенденция за съществуването и развитието на живота логически се свързва с идеята за възвръщане на

биоравновесието, както и за постигане и запазване на естествения баланс между живата и неживата природа. Тези приоритети залягат като основни постулати и/или теории в отделни научни дисциплини и в техни конкретни вътрешнозначими раздели и клонове, като процесът постига своята безспорна положителна роля по отношение задълбоченост и всеобхватност на познанието в съответните частно-научни теоретични и приложни изследвания.

От друга страна мощният технологичен подем на човечеството ни сблъска с така наречения „технократски проблем“ или „глобална екологична криза“. Зачева се представата за наличие на два вида цивилизации по признака за отношението и възприятието към природата: биосферна и потребителска.

Биосферният светоглед се отличава от потребителския по това, че се опитва да се приспособи към природата, а не да я подчини на себе си. „Биосферният човек“ възприема себе си като същество с висш разум, същество на висшия порядък и не му е нужно да покорява природата, само защото у него са заложили способности да превъзхожда другите същества. Той обича, уважава и се възхищава на природата.

Стремежът на „потребителския човек“ е да подчини природата на себе си; взима от нея всичко, което е възможно; безпощадно гребете от ресурсите, а след изтощението на последните, просто напуска тази територия, оставяйки след себе си деградираща екосистема.

Между биосферната и потребителската цивилизация съществува непреодолим антагонизъм и на всяко действие от едната страна настъпва противодействие от другата. Колкото повече се налага схващането, че природата и нейните ресурси са общи и принадлежат на човечеството, толкова повече проблемът за глобалната екологична криза стои пред всички хора, без изключение. Разбираемо е, че става дума не за отъждествяване на явленията „етика“, „отговорност“ и „екология“, а за тяхната перманентна взаимозависимост и релевантност.

Основните въпроси, които се поставят, в по-голямата си част са реторични: Какво е необходимо сега за Човека - не само да се чувства част от Универсума, но и да се чувства отговорен за всичко, което го заобикаля. Сложността и авангардността на задачите, стоящи пред екологичната етика закономерно обуславят ситуацията на „многоетажност“ на

глобалната етика, тъй като в нея съществуват, противопоставят се една на друга и си взаимодействат културни норми, ценности и интереси на отделните слоеве и групи на обществото.

Без глобална етика, признаваща основните ценности и морални стандарти, свързващи цялото човечество, хармония и единство с природата не могат да бъдат постигнати. Такава етика не е необходимо да се измисля; тя трябва да бъде открита в отношенията човек-човек и човек-природа. Целият свят е загрижен за тези отношения и именно общата загриженост е в основата ѝ.

Изложените по-горе идеи и гледни точки са достатъчно доказателство, че една ефективна глобална етика, е не само възможна, тя е необходима.

Безспорно туризмът, като един от основните икономически отрасли на едно стопанство, най-чувствително понася всички промени, протичащи в природната среда. Разбира се релацията е двупосочна - от една страна туризмът оказва влияние върху социалната и културната среда и върху екологията, от друга - социо-културните и екологичните фактори въздействат върху него.

През последните 20 години увеличил се ръст на международния туризъм става причина да се наблюдават някои отрицателни ефекти като инфлация, нарушаване на традициите на местното население, замърсяване и унищожаване на околната среда. Това особено ярко се забелязва в развиващите се страни, където туристи от богати индустриални държави с присъствието си налагат своя начин на живот и потребление. Ето защо изготвянето една своевременна и изчерпателна оценка за последствията от международния туризъм, която би позволила максимално да се извлекат ползите и да се предотвратят отрицателните ефекти, е важен фактор за икономическата и туристическата политика.

Проблемът за развитието на туризма, предвид въздействието върху природната среда, става все по-актуален и това налага необходимостта да се заговори за екологичен туризъм, особено в сектора на тези туристически райони, които обхващат повече от 10% от туристическия пазар, а темповете на неговия растеж са 2-3 пъти по-високи в сравнение с темповете на цялата туристическа индустрия.

Терминът „екотуризм“ е въведен за първи път през 1980 г. от мексиканския холистик

Хектор Цебалос-Ласкурен. Според него екологичен туризъм означава съчетаване на пътуването с грижовното отношение към природата и позволява да се обединят радостта от запознаването и изучаването на обекти от флората и фауната с възможността да се съдейства за тяхното опазване. „Екотуризмът е туристически сегмент с много голям потенциал, но той ще е осъществим само ако се развиват екологичните проекти по един съзнателен начин в хармония с околната среда. Всеки екологичен проект трябва да се стреми да постигне най-високите нива на екологичните и икономическите стандарти.“ (16)

Въпросът за дефинирането на екологичния туризъм започва да вълнува много специалисти и към момента съществуват поне десет такива.

Според определението на Обществото по екотуризм в САЩ, екологичен туризъм - това е пътешествие до места с относително съхранена природа. Тези пътувания не нарушават целостта на екосистемите и са ориентирани към изграждане на представи за природните и културно-етнографските особености на съответния район. Паралелно с това екотуризмът спомага за създаването на такива социално-икономически условия, при които опазването на природата е от полза за местното население. С други думи, екотуризмът - това е устойчив и природно-ориентиран туризъм и рекреация. Той е тенденция в туристическата индустрия, но не винаги се разбира по един и същи начин в различните страни; предвид динамичните си форми и прояви, екотуризмът прониква далеч по-напред от екологичната ориентация на туристическата дейност. Затова ограничаването на приложното му поле в строги рамки и едноединствено определение, едва ли е разумно.

Появата и развитието на екологичния туризъм се обуславят от стремежа на човечеството да ограничи до минимум изменението на природната среда. В предвид на това, че екологичният туризъм е специален сектор в туристическата сфера и е насочен предимно към единение с природата, към получаване на знания за нейните обекти и явления и към рекреационна почивка, което безусловно може да бъде обезпечено единствено съгласно етичните стандарти на поведение в природната и социалната среда, на Генералната асамблея на Световната организация по туризъм в Сантяго през Октомври 1999 година се приема Световния кодекс на етиката в туризъм,

който поставя една рамка с препоръки за отговорното и устойчиво развитие на световния туризъм в зората на новото хилядолетие. (17)

В контекста на настоящото изложение интерес представлява чл. 3 от Кодекса, а именно: Туризмът - фактор за устойчиво развитие, както и точките, залегнали в него.

Чл. 3, ал. 1. Всички участници в развитието на туризма трябва да опазват природната среда с оглед постигане на сигурен, траен и устойчив икономически ръст, предназначен да задоволява справедливо нуждите и желанията на настоящото и бъдещите поколения;

Чл. 3, ал. 2. Всички форми на развитие на туризма, водещи до запазване на редки и ценни ресурси, особено водни и енергийни, както и избягващи, доколкото това е възможно, производството на отпадъци, трябва да получат приоритет и да бъдат насърчавани от националните, регионалните и местните власти;

Чл. 3, ал. 3. С цел да се намали силното въздействие на туристическата дейност върху околната среда и да се засили полезното ѝ влияние върху туристическата индустрия и местната икономика трябва да се търсят начини за контролиране във времето и пространството на потоците от туристи и посетители, особено тези, свързани с платените отпуски и училищните ваканции, както и да се търси по-равномерно разпределение на почивките;

Чл. 3, ал. 4. Туристическата инфраструктура трябва да бъде така проектирана и туристическите дейности така програмирани, че да запазват природното наследство, състоящо се от екосистеми и биологично разнообразие и да защитават застрашените видове; участниците в развитието на туризма и по-специално професионалистите трябва да се съгласяват на въвеждане на лимити и ограничения върху дейностите им, особено когато тези дейности се упражняват в особено чувствителни райони: пустини, полярни и високпланински райони, крайбрежни райони, тропически гори или блатисти местности, благоприятни за създаване на природни резервати или защитени райони;

Чл. 3, ал. 5. Природният туризъм и екотуризмът са признати за особено благоприятстващи за обогатяване и заздравяване позициите на туризма, при условие че зачитат природното наследство и местното население и отговарят на капацитета на обектите;

Даден е мощен тласък на едно ново до този момент явление - екологично-отговорният

туризъм. Приоритетно започва да се работи и върху изграждането на екологично-отговорни личности, притежаващи следните характеристики:

1. За екологично-отговорната личност е свойствена психологическата обвързаност с природния свят, базираща се на представите за взаимовръзките и взаимозависимостите между света на хората и света на природата, в основата на които са залегнали следните положения:

- човекът не стои изолирано над природата, а е включен в качеството си на един от елементите в сложната система на екологичните взаимовръзки – всяко негово действие може да има непредсказуеми последици, нарушаващи баланса в екосистемата;

- резултатите от човешката дейност „се изхвърлят“ в природата и там те не изчезват безследно, а се връщат назад към човека и оказват разрушително въздействие на неговия организъм: всички закони за функционирането на екосистемите се явяват, както за останалите живи същества, така и за човека, задължителни. Затова екологично-отговорната личност се стреми да бъде екологично-умерена;

- светът на природата се явява не толкова източник на материални ресурси, но и фактор за личностно и духовно развитие на човека. Затова екологично-отговорната личност се стреми към психологическо единство с природния свят, позволяващ му да реализира своя духовен потенциал;

- не само човешкото общество оказва едностранно влияние на природата, но и природата влияе върху характера на развитие на обществото. Затова екологично-отговорната личност се стреми да въздейства на другите хора, на различни икономически и политически структури, чиято дейност ако е екологично-целесъобразна, няма да доведе до такива изменения в природата, които ще оказват негативно влияние върху развитието на обществото. С други думи, екологично-отговорната личност се стреми да бъде екологично-активна.

2. За екологично-отговорната личност е свойствен субектният характер при възприемането на природни обекти, който се изразява в следното:

- природните обекти я отнасят в сферата на „човешкото“, равно на природата в своята самоценност и съответно взаимодействието с нея включва в дейностите етичните норми, правила и ценности;

- природните обекти могат да изпълняват спрямо нея ролята на референтни лица, изменящи възгледите, оценките, отношението ѝ към себе си, към предметите, към природата и към другите хора;

- природните обекти могат да встъпват към нея в качеството си на пълноправни партньори в общуването и съвместната дейност.

3. За екологично-отговорната личност е свойствен стремежът към непрагматично взаимодействие със света на природата, което се проявява в четири основни сфери:

- естетическо усвояване на природните обекти и техните комплекси;

- познавателна дейност, обусловен интерес към живота в природата, удоволствие от самия процес на познание;

- практическо взаимодействие с природните обекти, в основата на което лежи нежелание да се извлече някакъв „полезен продукт“, а потребност от общуване с нея;

- участие в природозащитни дейности, продиктувано не от съображения за „далновиден прагматизъм“ (необходимост от съхраняване на природата, за да могат да я ползват бъдещите поколения), а потребност от грижи за природата заради самата нея.

Възникването и развитието на екологично-отговорния туризъм, инициран със съвместните усилия на правителствени и неправителствени природозащитни организации, туроператори, учени и експерти в областта на туризма, биха били невъзможни и непродуктивни, ако не отговарят на определени социални потребности на обществото. Тези потребности, които са в съответствие с екологичния императив, отчетливо се проявяват в създаването на баланс между икономическата полза от екотуризма и опазването на рекреационните зони в рамките на глобалната идея - съхраняване на природата, като основа за живот на планетата.

Разглеждането на въпросите за морала, нравствеността и етиката в екологичното съзнание, както и правилата за отношенията с околната действителност поставят на една съвършено нова плоскост диадата „човек-природа“. Фактът, че природата е наш морален партньор по силата на притежаването на вътрешни ценности и убеждения, е показателен за тясната и неразривна връзка между глобалната етика и екологичната отговорност. Основополагащ фактор и главно условие за развитието на екологично-отговорния туризъм е приемането от обществото на нова еко-

хуманна и етична парадигма, утвърждаваща безусловната ценност на природата и признаваща необходимостта от коеволуция на човека и природата. Следователно нравствено-етичните идеали, и в частност принципът за благоговението пред живота, трябва да бъдат основните регулатори, както при социалните отношения, така и при взаимодействието на обществото с природата. Не е необходимо да се доказва, че всяка социална промяна се обуславя преди всичко от морално-духовната атмосфера на едно общество. Можем да дадем адекватен отговор на предизвикателствата на околната среда само тогава, когато съумеем да се отърсим от своите технократски илюзии, напълно променим ценностната си система и се опитаме да разберем етичните принципи на живота като основополагащи и фундаментални.

Днес, когато сме изправени пред императива за революция в съзнанието и поведението ни, а именно еколого-етична революция, засягаща структурата на обществото, глобалната етика предлага нова концепция за самореализация на човека, според която тесногръдото его на човека се развива в алтруистично "Аз"- отворено към света, способно да обхваща цялата същност на освобождаващата любов. Само такава разширено съзнание е в състояние да преодолее гео- и апоцентризма и да стане изразител на интересите на биосферната цялост.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, Даниил., Розата на света, Книга V, Структура Шаданакара. Стихиали, Глава 3., Отношение к животному царству; <http://mirosvet.narod.ru/da/rm/5-3.htm>
2. Аристотел., Етика, <http://plato.stanford.edu/entries/aristotle-ethics/>; www.philosophypages.com/hy/2s.htm; <http://www.iep.utm.edu/aris-eth/>
3. Арънсън, Елиът., Човекът – социално животно, Изд. „Дамян Яков“, С., 2009.
4. Вундт, Вилхелм., Към науката за човешката природа, <http://www.questia.com/library/psychology/psychologists/wilhelm-wundt.jsp>
5. Екзюпери, Антоан., Малкият принц, Издателска къща „Лъчезар Минчев“, С., 2003.
6. Епикур, Етика, <http://www.greecehistori.hit.bg/Etikata%20na>

- %20epikur.doc;
<http://www.iep.utm.edu/epicur/>
7. Епикур, За щастието, Сборник от текстове, Превод от старогръцки, С., 1999.
 8. Камю, Албер., Митът за Сизиф, Издателска къща „Андина“, Варна, 1993.
 9. Кропоткин, Пьотър., Взаимопомощта - фактор на еволюцията, Издателство „Артиздаг“, С., 1995.
 10. Нешев, Кирил., Етика, Издателство „Софи – Р“, С., 1994.
 11. Рос, Дейвид.
<http://www.manitowoc.uwc.edu/staff/awhite/ken95.htm>;
 12. Селърс, Джон., Материализъм и етика, Учейки се от Епикур, Философ, т. LXXXXXI № 2
 13. Спиноза, Барух., Етика, Теорема 36, Издателство „Наука и изкуство“, С., 1981.
 14. Хъксли, Томас., Еволюция и етика, и други есета, Лондон, 1894, с. 202-218.
 15. Швайцер, Алберт., Миротворци - нобелисти (20 - 21 век), част трета, 39. Сборник.
 16. Ceballos-Lascurain, Hector., Ecotourism, <http://www.ceballos-lascurain.com/english/serv03.htm>
 17. Code of Ethics in Tourism, www.world-tourism.org/code_ethics/eng.html
 18. Leopold, Aldo., A Sand County Almanac, and Sketches Here and There, Oxford University Press, New York, 1987, pp. 227-228.

МАРКЕТИНГОВА КОНЦЕПЦИЯ ЗА ПОЗИЦИОНИРАНЕ НА БУРГАСКИ
МИНЕРАЛНИ БАНИ КАТО АТРАКТИВНА, УСТОЙЧИВО РАЗВИВАЩА СЕ
ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ. ЧАСТ I

Златина Караджова

MARKETING CONCEPTION FOR THE POSITIONING OF BURGAS MINERAL BATH
AS AN ATTRACTIVE SUSTAINABLE TOURIST DESTINATION. PART I

Zlatina Karadjova
E-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

Bulgaria was, is and will always be a tourist destination. Seasonal tourism is predominant, but it is well known, that the season is getting shorter. In this sense we can say that the development of maritime tourism, which slowly but surely is exhausting its resources, is not a profitable approach. To develop tourism our country should rely on the development of destinations that offer security, availability, safety and opportunity for year-round development.

One such destination is Burgas Mineral Baths. The development of such a location, as well as the healing properties of water, renowned for their health-effect from Thracian times, and their year-round and sustainable use, will enable the development of spa, eco, rural, adventure, extreme and ornithological tourism. In other words, the development of Burgas Mineral Baths will ensure the development of most types of tourism and it is only within one specific destination.

Key words: sustainable tourism, Burgas Mineral Bath destination.

ВЪВЕДЕНИЕ

Устойчивото развитие е "Развитие, което задоволява потребностите на настоящите поколения, без да отнема възможността на бъдещите поколения да задоволяват техните потребности". [2](Доклад „Нашето общо бъдеще“ 1983г. на Световната комисия (комисията на Гру Харлем Брундтланд) за околна среда и развитие към ООН) "Устойчиво развитие означава живот от „приходите на Земята“ вместо разрушаване на „нейните капитали“. Това означава поддържане на нивата на консумация на възобновими ресурси в баланс с нивата на тяхното възобновяване. Означава и предаване на следващите поколения не само на богатства, изградени от човешката цивилизация ... но и на природните богатства..." [1]

Загрижеността на съвременното човечество за своето бъдеще задвижва концептуалната и законодателната дейност на легитимните международни организации за съхраняване на планетата Земя. Развива се и се утвърждава идеята за устойчивото развитие.

Концепцията за устойчиво развитие включва три взаимосвързани измерения - устойчивост на околната среда, икономическа устойчивост и социална устойчивост.

Съществените характеристики на устойчивия туризъм са следните:

► оптимално използване на ресурсите на околната среда, поддържане на екологичния процес, подпомагане на опазването на природното наследство и на биоразнообразието;

► уважение към социално-културната автентичност на общностите-домакини, опазване на тяхното материално и духовно наследство;

► осигуряване на дългосрочна жизнеспособна икономическа дейност, подсигуриране на всички заинтересовани страни със социално-икономически ползи, които да бъдат справедливо разпределяни и да включват възможности за стабилна трудова заетост, доходи и социални услуги за местното население, водещи до премахване на бедността.

Развитието на устойчив туризъм е постоянен процес, който изисква непрекъснато наб-

людение на туристическите въздействия и своевременно предприемане на необходимите коригиращи действия. Устойчивият туризъм трябва да поддържа високо равнище на удовлетвореност на туристите и да осигурява значими туристически преживявания, като същевременно възпитава позитивно отношение в туристите към устойчивите туристически практики.

България е била, е и винаги ще бъде туристическа дестинация. Преобладаващ е делът на морския, т.е. сезонния туризъм, който в годините се оказва, че се свива все повече, тъй като сезонът става все по-кратък. В този смисъл може да се каже, че развитието на морски туризъм, който бавно, но сигурно изчерпва ресурсите си, не е печеливш подход. За да пребъде туризмът в България следва да заложим на развитието на дестинации, които предлагат сигурност, достъпност, безопасност и възможност за целогодишно развитие.

Една такава дестинация, неоползотворила своите възможности е Бургаски минерални бани. Разработването на една такава локация и развиването на лечебните свойства на водите, получили признание за здравеносната им сила още от времето на траките и възможността за тяхното целогодишно и устойчиво използване ще даде възможност за развиване на балнео, СПА, еко, селски, приключенски, екстрем и орнитоложки туризъм. С други думи, с разработването на Бургаски минерални бани ще се осигури развитието на по-голямата част от видовете туризъм и то на територията само на една конкретна дестинация.

SWOT-анализ на дестинация Бургаски Минерални Бани

Силни страни

► Бургаски минерални бани е дестинация, която функционира целогодишно и е един от най-древните български балнеологични курорти. Намира се на 15 км северозападно от втория по големина черноморски пристанищен град Бургас, сред добре озеленена местност, лозя и плодни градини върху югоизточните меки скатове на Стара Планина; в непосредствена близост е до магистрала „Тракия“ и отстои на 21 км от модерно летище. Надморската височина е 31 м. Очертанията на дестинацията включват територии от землищата Ветрен, Банево, Изворище и Рудник, оставащи извън структурите на активните черноморски курорти. Териториите са предимно земеделска земя, обезлесените меки

скатове на Стара планина, микро язовирчета, етнографски обекти, Бургаски минерални бани и резервата и буферната зона на „Атанасовско езеро“;

► Дестинацията е богата на следните ресурси:

ВОДИ: *Минерални води:* Характерни са с гореща (41°C) вода, слабоминерализирана (0,604 г/л), хлоридно-хидрокарбонатно-натриева, с висока алкална реакция (pH 9,95), силициева (94 мг колоидална метасилициева киселина в л), умерено флуорна (8 мг флуор в л), с общ дебит 36 л/сек или около 3 млн. л в денонощие;

Изворна вода: запазени са няколко вододайни зони;

Микроязовири: седем са микроязовирите в територията, които захранват мелиоративната система, разнасяща живителната влага до обработваемите земи;

Атанасовското езеро: защитен обект под егидата на Рамсарското споразумение и европейските влажни зони. В езерото се срещат над 230 вида висши растения, редица бозайници, някои от които особено редки – полевка, дива котка, видра и най-голямото богатство на езерото – птиците: над 300 вида, 12 от които са застрашени от изчезване в световен мащаб;

Бургаските черноморски солници (неделима част от Атанасовско езеро): осигуряват лечебна терапия с луга и калолечение, конкурираща се с възстановителните и лечебни свойства на магическото Мъртво море;

КЛИМАТ: Курортът е крайморски с континентално влияние. Средногодишната температура на въздуха е около 12,4°C, при средна януарска около 1°C, а през юли около 23,8°C. Лятото е топло и горещо, зимата е мека до умерено студена, влажността на въздуха е умерена. Мъгливостта също е слаба. Продължителността на слънчевото греене е значителна;

КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО:

Акве калиде – Термополис, чиито минерални бани са едни от най-древните в източната част на Балканите. Тук са открити и запазени артефакти от пет култури: тракийска, римска, византийска, българска, отоманска. Началото на ползване на минералната вода се предполага, че е започнало 3 000 год преди новата ера;

Манастир тене – останки от тракийски култов комплекс;

Етнографски ресурси: Във Ветрен, Банево, Изворище и Рудник в някои от къщите има възможност да се организират различни работилнички, показващи по автентичен начин местния бит и даващи възможност да се консумират екологично чисти продукти;

ЕКОЛОГИЧНИ РЕСУРСИ: дестинацията включва защитените от Натура 2000 зони Атанасовско езеро и част от защитената зона Айтоска планина. Дава възможност за разполагане на пунктове за наблюдение на птици, места за провеждане на образователни програми, с гледки към обектите на територията;

Цялостният туристически продукт, предлаган от дестинация Бургаски минерални бани е структуриран с оглед обезпечаване на възможността за възпитаване на всички участници, от създаването до потреблението му, в ценностите на устойчивото развитие, целящи запазване на наличните ресурси, така че те да останат във вид качествен за потребление и от следващите поколения.

► **Достъпност:**

Бургаски минерални бани се намират на 15 км северозападно от град Бургас. Достъпността на дестинацията се гарантира от непосредствената близост на магистрала „Тракия“, добре развитата вътрешна инфраструктура, от международното летище Бургас, което отстои на 21 км от пристанище Бургас, яхт пристанище „Марина-Диневи“, намиращо в с. Св. Влас, което е на 50 км от Бургас, наличието на редовен градски транспорт и възможността за ползване на превозни средства като велосипеди и личен транспорт. Еко и етнопътеките са разположени върху съществуващи земеделски пътища и се регламентират в съответствие със зоната и ограничителите, заложи от Натура 2000.

► **Сигурност на дестинацията:** Бургаски минерални бани е място, което се характеризира с изключителна сигурност и безопасност, както за потенциалните и реални туристи, така и за местното население. Наличието на основна пътна артерия като автомагистрала Тракия /в отсечка Карнобат - Ветрен/ налага засилено полицейско присъствие, което от своя страна се явява гаранция за физическата и имуществената неприкосновеност на хората – местни и посетители. За недопускане на криминални престъпления срещу туристи и гарантиране на тяхната сигурност при пребиваването им се провеждат редица организационни, информационни и други мероприятия. Налице е и системно провеждан контрол

по безопасност на движението и осигуряване на обществения ред, монтирани са информационни табели, както на български, така и на латински език. В зеления парк на Бургаски Минерални Бани са обозначени и с табели местата, където посетителите могат да почиват необезпокоявани или да прекарат красив уикенд сред природата. Мястото е незасегнато от пороците на туристически мегаполиси като Слънчев бряг и са избегнати проблеми като незаконна търговия, спекула, проституция, наркотици, нападения.

Транспортната осигуреност на дестинацията се гарантира от наличието на автомагистрала, добре развити вътрешни пътни артерии, близостта до международното летище Бургас, което отстои на около 21 км. и излиза на Черно море.

В близост до дестинацията няма химически замърсители, нито пък такива се използват извън допустимите норми от земеделските стопани и кооперации.

В дестинацията не са регистрирани формални обстоятелства като граждански конфликти, местни размирици или природни бедствия като земетресения, наводнения и т.н.

Бургаски минерални бани е дестинация, която може да предложи всички условия за гарантиране на сигурна, безопасна и спокойна почивка, както на вътрешните, така и на международните туристи, предоставяйки им чист въздух, подходящ климат, възстановяващо психическите и физическите сили въздействие на наличните природни ресурси и най-вече желанието на хората за развитие и просперитет на района в контекста на устойчивото развитие на Българския туризъм.

Слаби страни

► моноструктура на предлагания продукт и слабо развита вътрешна инфраструктура;

► недостатъчно високо ниво на услугите /почивни станции, къщи за гости, заведения за хранене и развлечения и др./ ;

► налице е диспропорция – концентрация на контингент на морето и неусвоен туристически ресурс в разглежданата локация;

► липсват съвременни информационни технологии и резервационни системи в малкото налични средства за подслон и места за настаняване;

► Слаб интензитет на туристическия поток. Към настоящия момент в Бургаски минерални бани се наблюдава някаква форма на туризъм – става въпрос за действащите ве-

домствени и общодостъпни балнеосанаториуми. По направление на НОИ тук идват потребители на балнеопроцедури. Предлаганите допълнителни услуги се ограничават до възможностите на нискокатегорийни ресторанти, магазинчета и сладкарници, барачен тип.

Според данни за дестинацията предоставени от ТИЦ туристическия поток се характеризира с ниска интензивност. Броят на реализираните нощувки за 2007 г. е 87 255 (с внесена туристическа такса от 73 257,70 лв.); за 2008 г. е съответно 97 124 (с внесена туристическа такса от 77 402,20 лв.); и за 2009 г. – 96 115 (туристическа такса – 77 308,59 лв.). По отношение на материалната база в дестинацията към настоящия момент функционират 7 обекта (средства за подслон и места за настаняване), както следва: самостоятелни стаи (3 бр), къщи (1 бр.), почивна станция (1бр.), балнеохотел 1 звезда (1бр.) и балнеохотел 3 звезди (1 бр.). Капацитетът на легловата база в дестинацията е 442 легла. и това е за четирите населени места и курорта взети заедно.

► Икономическа ефективност на реализираните туристически продукти към настоящия момент: само по НОИ нископлатежоспособен контингент, консуматор на ограничен вид услуги, основно балнеопроцедури и услугата нощувка;

► Туристическия продукт на дестинацията в стопански и социален контекст: Към настоящия момент, в разглежданата дестинация, няма условия за развитие на съвременен туризъм, тъй като туристическото място е едностранно ориентирано и е със затихнали функции.

Възможности

► разширяване на спектъра на предлаганите продукти с цел целогодишен туристически поток: морски почивки – обиколни маршрути с посещение на манастири, винарски турове, и други специализирани турове;

► подобряване на квалификацията и уменията на работещите;

► Основна възможност за развитието на Бургаски Минерални Бани са все още неизползваните и непроучените природни и културно-исторически ресурси;

► Използване на средства от Еврофондовете;

► Друга възможност за развитието на разглеждания курорт е изграждането на тематични маршрути и екопътеки;

► Да се разработят програми за пълноценно използване потенциала на настоящите и бъдещите туристи, като те биват запознавани с лечебните свойства на водите и климата на дестинацията и включвани в различни профилактични програми;

► Възможности за разнообразяване на предлаганите туристически продукти чрез въвеждане на подходяща анимация;

► Възможности за привличане и задържане на квалифицирана работна сила от различни области на страната.

Заплахи

► Икономически и законови промени, които могат да доведат до повишаване на цената на предлагания туристически продукт и загуба на конкурентни позиции и клиента;

► масирани кампании на конкурентни дестинации, предлагащи почивки с много големи намаления;

► заплаха от природни бедствия;

► поради оскъдните средства за реклама, дестинацията да не успее да създаде дълбочинна рекламна кампания, което от своя страна ще ѝ попречи да се възползва от наплива от туристи, стимулиран от международното икономическо стабилизиране;

► Унищожаване на туристическите ресурси и надхвърляне на техния капацитет;

► Финансовата икономическа криза в която се намира страната ни. Това се отразява неблагоприятно не само върху туристическия сектор и туризма като цяло. Също така и върху всички други отрасли;

► Сравнително ниските цени на туристическите пакети и услуги в сравнение с останалите Европейски държави, могат да доведат до създаване на негативно мнение за страната ни и да се изгради имидж на „евтина дестинация“;

► Липса на достатъчно предложения, насочени към българския клиент. Това може да доведе до загуба на българските клиенти за сметка на съседни дестинации, които също развиват алтернативни видове туризъм – например Гърция, Турция, Хърватска.

► Свиване на туристическото търсене, поради нарасналата заплаха от терористични атаки в световен мащаб. Това се отразява като цяло основно на туризма;

► Заплаха може да се окаже също и съществуваща регионална нестабилност и конфликти;

► Конкуренцията – провеждането на силни кампании от страна на конкурентни дестинации и съседни страни от България;

► За да се повиши потенциала на разглежданата дестинация трябва оптимално да се използват силните страни, възможностите и предимствата за развитие и да се неутрализират слабите страни и проблемите. Като основни проблеми можем да посочим лошата инфраструктура, липсата на национална реклама и проблема с обучението и квалификацията на персонала.

Маркетингови цели, които следва да бъдат постигнати в рамките на три години:

► Привличане на повече и по-платежоспособни туристи на територията на Бургаски Минерални Бани чрез изграждане на нова и реновиране на наличната хотелска база и разнообразяване на туристическото предлагане;

► Нарастване на чистите приходи от алтернативните видове туризъм, които дестинацията е в състояние да предложи;

► Увеличаване продължителността на престоя на посетителите;

► Разширяване позициите на дестинацията на целевите пазари чрез диверсификация на предлагания продукт (комбинирани пътувания и специализиран туризъм) и привличане на нови потребителски сегменти;

► Разнообразяване на предлаганите продукти с цел целогодишно използване на туристически потенциал на дестинацията;

► Прилагане на стратегии за повишаване конкурентоспособността на разглежданата територия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

България е добре позната и предпочитана от български и чуждестранни туристи привлекателна и модерна целогодишна туристическа дестинация, със специфичен облик и характерна национална идентичност на средата (природна, архитектурна и културна), със запазени културни традиции и уникално съчетание на съхранени природни ресурси.

Туризмът в България е проспериращ сектор, допринасящ за прилагането на принципите на устойчивото развитие във всичките

му аспекти – опазване на околната среда, просперитет на местните общности и икономически растеж.

Туристическият сектор в страната се изгражда върху успешни дългосрочни партньорства на национално, регионално и местно ниво, между всички заинтересовани страни – националните, регионалните и местните власти, бизнесът, неправителствените организации, местните общности и международните партньори.

Необходимо е, обаче да се създадат нови условия за изграждане и ползване на общата и туристическата инфраструктура, както и рамка и параметри на маркетинговата отговорност за провежданата пазарна, продуктова, дистрибуционна и промоционална политика от частния и публичния сектор, съобразно специфичната роля на всеки един от посочените субекти. Изследването на пазарите, сегментирането и изборът на целеви пазари, предоставянето на необходимата профилирана информация за туристите, управлението на туристическото потребление чрез управление на туристическите потоци, на основата на технологични иновации, заедно с политиката на подготовка и привличане на висококвалифициран персонал са жалоните за развитие на устойчив, качествен туризъм в страната.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Великобритания, парламентарният доклад „Общо наследство”, 1990г.
2. United Nations. 1983. "Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and beyond." General Assembly Resolution 38/161, 19 December 1983; World Commission on Environment and Development. „Our Common Future", Report., 1987. Published as Annex to General Assembly document A/42/427, Development and International Co-operation: Environment August 2, 1987. Retrieved, 2007.11.14 ^A United Nations. 1987. Report of the World Commission on Environment and Development, General Assembly Resolution 42/187, 11 December 1987.

СТРАТЕГИИ ЗА ПОВИШАВАНЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА ДЕСТИНАЦИЯ БУРГАСКИ МИНЕРАЛНИ БАНИ. ЧАСТ II

Златина Караджова

STRATEGIES FOR INCREASING COMPETITIVENESS OF DESTINATION BURGAS MINERAL BATHS. PART II

Zlatina Karadjova

E-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

The term "strategy" was included in management concepts in the 50's, when the reaction of unexpected changes in the external environment became more important. The strategy can be defined as a common agenda for action and setting guidelines and providing the resources for achieving the global objectives of the organization. It includes: targeted programs to achieve these objectives, policy management of resources, identification of major long-term goals for the organization and adopting a set of actions and allocation of necessary resources to achieve those goals. For a prosperous modern tourist country managers must know when to develop broad markets and what strategies to implement them, when to come up with a new brand and when to extend brands, already imposed, when the product is put into circulation and when to withdraw from circulation, when the internal market should defend and when should attack the international market, when to include more benefits to offer and when to reduce the price. Their decisions must be consistent with global technological, economic and social challenges of the times in which we live.

Key words: strategy, competitiveness, tourism.

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятието „стратегия“ се включва в управленските понятия през 50-те години, когато реакцията на неочакваните изменения във външната среда придобива голямо значение. В началото смисълът на това понятие е неясен. Все още стратегията биваше определяна като наука и изкуство за разположение на войските за бой. И наистина има основание за такова разбиране, защото думата „стратегия“ е образувана от двете древногръцки думи „stratos“ – войска, армия и „ago“ – воля.

Съществуват много определения за стратегия. Според Кирил Палешутски [1, с.71] „стратегията е определение и оценка на алтернативните пътища за достигане на вече избрани задачи и цели, и избор на един от вариантите за реализация“. Според А. Чандлър тя е „определяне на дългосрочните основни задачи на предприятието и приемането на курс за действие и разпределение на ресурсите, необходими за изпълнението на поставените цели“.

Стратегията може да се дефинира и като обща програма за действие и определяне на насоки и осигуряване с ресурси за постигане на глобални цели на организацията. Тя включва: целеви програми за постигане на тези цели, политика за управление на ресурсите, определяне на основни дългосрочни цели за организацията и възприемане на набор от действия и разпределяне на необходимите ресурси за постигане на тези цели.

Игор Ансоф, наричан още баща на стратегическото управление, разглежда стратегията като набор от правила за вземане на решения, от които организацията се ръководи в своята дейност. Съществуват четири различни групи правила:

1) Правила, използвани при оценка на резултатите от дейността на фирмата понастоящем и в перспектива. Качествената страна на оценката на критериите обикновено се нарича ориентир, а количественото съдържание — задание;

2) Правила, по които се създават отношенията на фирмата с нейната външна среда,

определящи: какви видове продукция и технология тя ще разработва, къде и на кого ще продава своите изделия, по какъв начин ще получи превъзходство над конкурентите. Този набор от правила се нарича продуктово-пазарна стратегия или бизнес-стратегия;

3) Правила, по които се установяват отношенията и процедурите вътре в организацията. Обикновено те се наричат организационна концепция;

4) Правила, съгласно които фирмата извършва своята ежедневна дейност, наричани основни оперативни способности.

Ако се направи анализ на определенията за стратегия, ще се забележи, че общото и повтарящо се в тях се свежда до следното:

- Повечето от авторите разглеждат стратегията като процес на вземане на решения;
- Тези решения се отнасят за глобални цели на организацията в бъдеще;
- Времевият хоризонт на тези решения е голям (т.е. отнасят се за по-дълъг период от време).

Стратегиите са свързани с въображението, със създаването и концептуализирането на идеи за работата. Открояват се четири основни техни характеристики:

1. Стратегията е ръководно начало в дейността за много години. В самото начало е необходимо доста време за нейното изграждане и тя фиксира основно момента на създаването си. Веднъж формулирана, тя вече трудно може да се променя в големи мащаби.

2. Стратегията е доста селективна и поставя акценти върху определен набор характеристики, които са достатъчно устойчиви във времето и отличават организацията от други, подобни на нея, организации (с аналогичен или подобен предмет на дейност).

3. Стратегията е доминантния водач към действие. Тя определя приоритетите между множество оперативни цели на организацията. Би могло да се каже, че стратегията изпълва организацията със заряда на една мисия.

4. Стратегията определя отношението на организацията, както към външната, така и към вътрешната среда.

ФАКТОЛОГИЧНА РАМКА

Стратегиите, конкретно, които могат и следва да се приложат с оглед повишаване конкурентоспособността на разглежданата от нас дестинация са следните:

■ Стратегия на диференциация на туристическия продукт на дестинация Бургаски Минерални Бани

Стратегията на диференциацията е стратегия на отличаване на локацията от нейните конкуренти, без това да се отразява чувствително на цената. Това е стратегията, която придава специфичен образ на дестинацията, с който тя е известна сред клиентите си. За отличителните качества на предлаганите от нея продукти или услуги, потребителят е готов да заплати допълнителна цена.

Основното при стратегията на диференциация е, че производителят избира един или два елемента от предлаганите продукти или услуги, които повечето потребители намират за важни. Територията посреща потребителските изисквания по отношение на тези елементи по уникален начин. Затова офериращият е възнаграден не само със специално място сред конкурентите си, но и с допълнителна цена.

Тази стратегия се прилага, когато потребителските нужди и предпочитания не могат да бъдат удовлетворени напълно с наличните стандартни стоки. За успешна диференциация организациите трябва да изучат потребностите, поведението, предпочитанията на клиентите и да решат на тази основа какви нови качества трябва да придават към своите стоки, за да удовлетворят новите потребности от една страна и да направят своите стоки различни от тези на конкурентите от друга страна.

Дестинация Бургаски Минерални Бани разполага с възможности за оползотворяване на лечебните свойства на водите, за тяхното целогодишно и устойчиво използване, което от своя страна ще даде възможност за развитие на балнео-, СПА, еко, селски, приключенски, екстремни и орнитоложки туризъм. Необходимата стратегия, която да повиши интереса към локацията и съответно тя да се наложи като целогодишно функционираща, е стратегията на диференциация. При нея е налице предлагане на услуги, които са значително различни от тези на конкурентите. За целта ще се водят преговори за включване на локацията в програмата на Националния Осигурителен Институт за профилактика, рехабилитация и лечение на осигурени лица. След проверка ще се приемат туристи по посочената програма, с което значително се увеличава заетостта. В медицинският център могат да се извършват процедури с продукти

на базата на специфичните за дестинацията курортни и световноизвестни ресурси – лечебна вода и климат. Налице е и възможност да се оферира широка гама от кинезитерапия, масажи, хидромасажни вани, сауна, парна баня, фитнес и открит басейн. Спа-менюто предлага: луголечение, таласотерапия - сух и подводен масажи, почистваща терапия с лечебна кал, ароматерапия, Анхиало пилинг, масаж с мед, класически масаж, лимфодренаж, антицелулитни програми, както и ексклузивни програми, включващи подходящи релаксиращи и разкрасяващи процедури, професионално съчетани със здравословно хранене.

Много комплекси, не само в летните и зимните ни курорти, а и в цяла България, вече разполагат със Спа центрове. Много малко обаче от тях са включени в програмата за профилактика и лечение на НОИ поради редица изисквания, на които трябва да отговаря съответното средство за настаняване. След проучване на района се стига до заключението, че все още няма обект, който да предлага тази услуга. Именно поради този факт стратегията на диференциация на представената територия ще допринесе за ефективно постигане на целта.

Бургаски Минерални Бани е все още недостатъчно развит курорт. Затова, за да се оптимизира посещаемостта е необходимо да се използват богатата и ресурсите, които този район предлага. Това са лечебните минерални води и климат. С тяхното използване се модифицира, иновира и подобряват предлаганите досега спа-услуги и по този начин се постига диференциация от предлаганите продукти и услуги на конкурентите в дадения район.

Така основната полза, която се постига, е факта, че заетостта не е концентрирана само в един сезон, а е разпределена през цялата година. Използваната стратегия на диференциация предизвиква голям интерес от страна на потребителите. Взет е под внимание факта, че богатата и ресурсите на курорта, спомагащи за подобряване здравето на хората, са уникални и ценни за тях и те са готови да заплатят съответната цена. В описаният случай цената на услугите по програмата на НОИ не е висока от установените цени на отделните Спа процедури в хотелските комплекси, което е допълнителен стимул за потребителите да ползват услугите именно на този хотел.[3, с. 2,3]

Успешната диференциация ще позволи:

1. Да се определят по-високи цени на стоките и/или услугите;

2. Да увеличи обема на продажбите.

Диференциацията е успешна тогава, когато осигурява нарастване на приходите без разходите за диференциацията да превишават доходите.

Стратегия на диференциация може да се поддържа тогава, когато допълнителните разходи за постигане на уникалността се покриват от повишението на цената. При това условие може да се запази конкурентната позиция.

За тази стратегия е характерна по-голяма гъвкавост, за разлика от стратегията на ниската цена. Когато се анализират елементите на продукта или услугата и на тяхното предлагане на пазара, може да се окаже, че е налице възможност да се предложи уникалност в повече от един елемент. Например, освен уникалност в обслужването, може да се предложи и ползване на допълнителна услуга на територията на комплекса, която да е безплатна или с определен процент отстъпка в случай на ползване на други по-скъпи услуги.

Съществува широк диапазон от предимства, които могат да се използват, за да се постигне уникалността на предлаганите продукти и услуги. Диференциацията може да се постигне чрез по-добро качество, чрез нови характеристики на предлаганите продукти или услуги или чрез привлекателен имидж, създаден посредством маркетингови усилия. Съществуват много различни начини, по които конкурентите, преследващи стратегия на диференциация, могат да се опитат да разграничат своите продукти от тези на техните конкуренти на пазара. Това, което е необходимо за успешната стратегия на диференциация е клиентите да възприемат предложението като ясно различни продукти или услуги от тези на конкурентите.

Както във всеки бизнес, успешната стратегия се базира на ясното разбиране на средата, в която функционира даден бизнес, и на ясен анализ на способността на организацията да я изпълни.

Най-важните отговори на въпросите какво очакват потребителите се получават след обстойно проучване на пазара и чрез логическа и чиста интуиция да се идентифицират желанията и нуждите на потенциалните клиенти. Развитие на предлаган продукт или услуга включва основна модификация на съществуващите продукти или услуги или създаването

на нови, но свързани такива, които могат да се предлагат на потребителите чрез установени канали. Идеята е да се насочи вниманието на задоволени вече потребители към новия продукт или услуга и по този начин те да увеличат своето потребление на територията на дадения курорт.

В днешно време, когато всичко се развива динамично, е изключително рисковано за всяка една туристическа дестинация да не подобрява и усъвършенства своите продукти и услуги. Както пазарите, така и потребителите са придобили навик да очакват периодични промени и подобрения на предлаганите продукти и услуги. Като резултат някои от тях считат за изгодно да направят иновацията своя основна стратегия. [10, с.47]

Диференциацията изисква да има целесъобразни предимства, които позволяват да се привлекат потребители с нещо уникално ценно за тях.

Успешната стратегия на диференциация позволява да се предложи продукт или услуга с възприета по-висока ценност за потребителя от цената. С други думи потребителя чувства, че допълнителната цена, която трябва да заплати за съответния продукт или услуга е по-ниска от това, което всъщност струва продукта. [8, с.168]

■ Стратегия на диверсификация на туристическия продукт на дестинация Бургаски Минерални Бани

Диверсификацията е стратегия, при която се навлиза едновременно в нови и относително непознати пазари и се предлагат продукти (услуги), различни от текущите. Съществуват два вида диверсификация: свързана, наричана още концентрична и несвързана – конгломератна.

Концентрична диверсификация - диверсификация в нова дейност, която е свързана със съществуващата такава със сходство между един или повече компоненти на стойностната верига на на всяка дейност. Обикновено тези връзки се основават на производство, маркетинг, управление на суровините и технологични сходства. Основанието или закупуването на бизнес, който произвежда или пласира близки продукти, се определя като концентрична диверсификация. Тази стратегическа алтернатива може да допринесе за разпространяването на дейността, като в същото време допълва някоя от нейните силни страни. Концентрична диверсификация би могла да настъпи в резултат убедеността на ръководите-

лите, че съществуват общи технологии, потребители, канали за реализация управленски опит и общи доставчици. Концентричната диверсификация включва придобиване на бизнеси, които са свързани с придобивания от гледна точка на технологии, пазари или продукти. С тази основна стратегия, избраните нови бизнеси притежават висока степен на съвместимост с настоящите. Идеалната концентрична диверсификация се появява тогава, когато комбинираната печалба увеличава възможностите и силните страни и намалява слабите страни и излагането на риск. [5, с.263-265]

Конгломератна диверсификация - диверсификация в нова дейност, която няма сходство с никоя от съществуващите дейности на. Тя се проявява тогава, когато един бизнес основе или закупи друг, който произвежда или пласира несвързани продукти. Тази стратегическа алтернатива е привлекателна за ръководители, за които е от особена важност постигането на висока възвращаемост на инвестициите. Новите дейности се оценяват от гледна точка на техния принос в общия обем печалба, а не от гледна точка на общите им страни. В много отношения, конгломератната диверсификация представлява подход, подобен на оформянето на портфейл от ценни книжа от инвестиционните мениджъри на фондовата борса.

За конгломератна диверсификация можем да говорим тогава, когато дадена голяма фирма планира да придобие друг бизнес или предприятие, защото именно този бизнес или това предприятие представя най-обещаваща възможност за инвестиции. [6, с.265]

Диверсификацията може да добавя стойност чрез преследване на портфейлна стратегия, реструктуриране, трансфер на възможностите на организацията, както и споделяне на ресурсите. Диверсификация, прилагана по други причини е малко вероятно да добави стойност. Диверсификация, мотивирана от желанието за обединяване на рискове или постигане на по-голям растеж често е свързана с разпръскване на стойност. Концентричната диверсификация е предпочитана пред конгломератната, тъй като дава възможност за дейности, които създават повече стойност и в същото време е по-малко рисковано. Ако възможностите на бизнеса не могат да бъдат прехвърляни и премествани, то може той да няма друг избор, освен да използва конгломератна диверсификация.

Предимствата на една стратегия за диверсификация могат да дойдат чрез използването на излишния производствен капацитет, на излишен капитал или на достъпни суровини и материали. Съществуващите пазарни ресурси, както и пазарните позиции на дестинацията като търговска марка, престиж и други, както и резултатите от изследователската дейност, могат да се явят като предимства при осъществяването на дадена диверсификационна стратегия. Изградена е формулировка на някои общи правила за прилагане на успешна стратегия за диверсификация, основана на базата на опита на водещи световни фирми:

► Ръководството трябва да бъде наясно за изключителната важност на решението за диверсификация;

► Дестинацията трябва да бъде сигурна, че може да отговори на потребностите на пазара;

► След започване на процеса на инвестиране в производството и в човешките ресурси връщане към изходното състояние е невъзможно;

► Необходимо е да се държи сметка за климата и последиците за хората от възприемането на дадена диверсификационна стратегия. Опасността новата дейност да бъде подтисната и задушена от традиционната дейност е реална;

► Пълното и бързо отнемане на стара дейност е невъзможно, тъй като диверсификацията се базира на техническа и технологическа симбиоза, на използване на общи фактори в производството и реализацията;

► Всяка диверсификационна стратегия поставя персонала в нови условия, което поражда необходимост от обучението му, от съответстващата мотивация и умерен оптимизъм за очакваните резултати.

Диверсификацията на туристическия продукт на анализирания курорт е съществен фактор за привличане на нови клиенти и разширяване на пазарния дял. За целта се акцентира върху балнео, козметичен и здравен, СПА, еко, селски, приключенски, екстрем и орнитоложки туризъм.

Предприемането на тази стратегия за растеж чрез диверсификация на продуктите и услугите е съществена стъпка за ефективно развитие на дестинацията. В конкретния случай диверсификацията е насочена към предлагане на продукти и услуги на българският и скандинавският туристически пазар.

Възможността на територията за реконструиране и използване на част от материално-техническата база за предлагане на услуги за профилактика и рехабилитация на здравноосигурени лица по програмата на НОИ е пример за ефективен растеж чрез стратегия на диверсификация. Наличието на естествени природни ресурси на територията позволява качествено да изпълнява дейността си по представяне на услуги за лечение. Всички тези фактори спомагат за безпроблемното навлизане на анализирания курорт в един нов пазар, с предлагане на нови продукти и услуги, което недвусмислено има за цел повишаване на икономическия растеж на организацията.

Предимствата, които има дадената дестинация за диверсификация на туристическия си продукт са:

► Управленският персонал е наясно с важността на това решение за използване на конкретната стратегия;

► Дестинацията като цяло е способна да отговори на потребностите и изискванията на пазара, в който навлиза;

► Организацията разполага с професионално обучен в съответното направление персонал, който е достатъчно мотивиран за постигане на поставените цели.

■ Стратегия на интеграция на туристическия продукт на дестинация Бургаски Мине-рални Бани

Хоризонтална интеграция - когато дългосрочната стратегия се основава на растеж чрез придобиване на един или повече подобни бизнеси, функциониращи на същото поле в производствено - търговската верига, неговата глобална стратегия се нарича хоризонтална интеграция. Придобитите подобни бизнеси премахват конкурентите и предоставят на придобиващия достъп до нови пазари. Когато ръководителите на една организация се стремят към нейното разрастване, те могат да се насочат към хоризонтална интеграция. Хоризонталната интеграция може да осигури на организацията бърз достъп до нови продукти и услуги, нови географски региони или нови потребители. [9, с.300-304]

Вертикална интеграция - Производствена-та верига представлява редица от дейности, които трябва да бъдат извършени, за да се доведе даден продукт или услуга от използваните суровини до вид, в който те могат да

бъдат продадени на крайния потребител. Вертикалната интеграция е набор от стъпки в тази производствена верига, които организацията извършва вътре в границите си.

Вертикалната интеграция е стратегическа алтернатива, която насочва организацията към придобиването или създаването на организации, които да реализират нейния продукт на пазара, да доставят суровини и материали, необходими за неговото производство или и двете. Придобиването или създаването на организация дистрибутор на продукта се определя като „интеграция нагоре“, докато придобиването или създаването на организация-доставчик на суровини и материали се определя като „интеграция надолу“.

Интеграцията „нагоре“ може да приема формата на закупуване или основание на търговски организации с цел контролиране цената или разпространението на продукта. Интеграцията „надолу“ служи за стабилизиране потока на суровини и материали, необходими за производството на основния продукт. Вертикалната интеграция е най-често използвана от организации, които забелязват своите силни страни и заплахите, пред които са изправени.

Дадена организация се обвързва с вертикална интеграция „надолу“, когато тя присъединява повече етапи от производствената верига вътре в своите граници и тези етапи я довеждат по-близо до началото на производствената верига, тоест до придобиването на достъп до суровини и материали.

Дадена организация се обвързва с вертикална интеграция „нагоре“, когато тя присъединява повече етапи от производствената верига вътре в своите граници и тези етапи я довеждат по-близо до края на производствената верига, тоест по-близо до директно взаимодействие с крайния потребител. [7, с.262]

Ръководството на анализираната дестинация прилага стратегия на хоризонтална интеграция с цел разширяване на туристическата дейност. В конкретния случай ефектът от посочената стратегия се изразява в осигуряването на потребители от нови географски региони и нови потребители на туристическия продукт на локацията. Звеното, върху което се акцентира при стратегията на интеграция е лековитата минерална вода, участваща във всички продукти и услуги, предоставяни на потребителите на негова територия.

■ Стратегия на специализация на туристическия продукт на дестинация бургаски Минерални Бани.

Стратегията на специализация предполага специализиране на оферираният на туристически стоки и услуги в тесен предмет на дейност и преди всичко в производството и предлагането на пазара на продукти, предназначени за определен кръг потребители. Успехът на тази стратегия е в избора на специализацията. Той трябва да гарантира определено преимущество на определен пазар пред останалите производители.

Стратегията на специализация се проявява в съчетание с останалите две типови стратегии, а именно:

► Стратегия на специализация в тясна пазарна област с висока диференциация на предлаганите продукти;

► Стратегия на специализация в тясна пазарна област с ниска цена на продуктите.

Първият случай означава, че разглежданата дестинация ще има надмощие в конкуренцията на ограничен пазар, на който предлага уникален по своите качества продукт. Вторият случай означава, че локацията е в състояние да поддържа конкурентното си преимущество над останалите такива като предлага своя продукт на ниска цена в ограничен пазар (пазарен дял, пазарна ниша).

Понякога е много трудно да се направи разлика между стратегията на диференциация и стратегията на специализация, съчетана със специализация. Първата стратегия се определя от това, че производителят съсредоточава усилията си върху качествата на продукта, които са важни за всеки потребител и пазар. Производител с втората стратегия се концентрира върху ограничени качества на продукта, към които предявяват изисквания определен кръг потребители, на които фирмата отговаря по-добре от конкурентите си. [4, с.1]

Стратегията на специализация в конкретната дестинация се изразява основно в предлагането на един туристически продукт, специализиран в тясна област, предлаган на определени пазари и предназначен за специфичен кръг потребители. Изборът на такава специализирана дейност гарантира преимущество, от което се нуждае.

Изследваната туристически локация специализира тясно в областта на СПА услугите, балнео- и здравния туризъм. Съществуват

обаче все повече и повече туристически средства за настаняване, които предлагат идентични или подобни продукти и услуги на своите потребители. Преимуществото, което Бургаски Минерални Бани има пред другите, опериращи на същите туристически пазари, е възможността за реализация на своите СПА, балнео- и здравни продукти и услуги в програмата за профилактика и рехабилитация на Националния Осигурителен Институт. Именно в това се изразява уникалният начин, по който се предлага идентичният с конкуренцията туристически продукт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването и анализът на пазарните позиции на една туристическа дестинация и на факторите, които определят тези позиции, трябва да бъдат в основата на управленската политика. Успехът ѝ на международния туристическия пазар зависи основно от това, какви позиции ще успее да си извоюва, какви решения ще вземе ръководството за тяхното развитие в бъдеще и какви са приоритетите му в съответната област.

Във време на засилена конкуренция, нарастващи изисквания и опит от страна на туристите, от основно значение за извоюване и защитаване на пазарните позиции на една дестинация, е качеството на предлагания от нея туристически продукт, диверсификация на съществуващите продукти и услуги и въвеждането на нови такива с цел повишаване на конкурентоспособността на организацията в съответния бранш.

Конкурентоспособността е обобщаващ показател за дейността на туристическото предприятие. Тя определя търговската марка и авторитета на предприятието. Конкурентоспособността се изразява в способността или пригодността на дадена дестинация да се състезава успешно с конкуренцията, оперираща в същия отрасъл. Конкурентното предимство на анализирания курорт се състои в постигането на уникална позиция на пазара спрямо конкурентите си, с неповторимост на предлагания продукт, специфични ресурси и способности, които конкурентите не притежават в същата степен. Успеха при упражняването на този вид бизнес се дължи главно на уменията да експлоатира адекватно притежаван ресурс и да създава условия за доминирането на отличителната му способност.

Представените анализи за извеждане на обща цялостна концепция за позициониране на Бургаски минерални Бани като атрактивна устойчиво развиваща се, туристическа дестинация са базирани основно на изискванията и стандартите, както и върху потребностите, очакванията, желанията и нарастващият опит от страна на потенциалните потребители.

Основните цели, които се преследват чрез усъвършенстването на анализирания туристически продукт, са подобряване на имиджа на територията като цяло, отговаряне на международните изисквания, увеличаване на туристопотока през цялата година и постигане на ефективен икономически резултат за организацията. Постигането на определените цели може да бъде осъществено единствено при правилното анализиране на пазарната конюнктура в контекста на туристическата сфера, доброто и гъвкаво планиране на приходите и разходите, поддържането на стабилни делови отношения с контрагентите (туроператори, доставчици на хранителни стоки и напитки, строителни предприемачи и т.н.), внимателно изучаване на конкурентните стратегии и пр.

В наши дни туристическите организации действат в условия на остра конкурентна борба при динамично променяща се конкуренция, технологични процеси, законова уредба, търговска политика и непрекъснато намаляване на потребителската лоялност. Приетото условие, че за да успее една дестинация е достатъчно да продава своя продукт с помощта на мощна реклама, днес е все още разпространено, но по своя смисъл представлява рецепта за сигурна гибел. В нея не се вземат под внимание разпадането на масовите пазари на микропазари, изместването на единичните канали от многобройните дистрибуторски канали, както и фактът, че клиентите купуват директно въз основа на информацията от каталозите и телевизионните реклами. Непрекъснато се появяват реклами за намаление на цените и разпродажби, които подронват лоялността към търговската марка.

Днес потребителите са изправени пред многообразие от всевъзможни туристически продукти. Те предявяват различни изисквания към техния вид, качество и цена. Потребителските критерии за качество непрекъснато се изменят. Те купуват продукта в зависимост от своята представа за стойност. Измененията в пазара означават, че държавите, приоритетизиращи туристическия сектор трябва да преразгледат първоначалната си концепция и ако

е необходимо да направят пълен обрат в основния замисъл за изграждане на конкурентоспособен туристически продукт.

Преуспяващи туристически дестинации са тези, които в действителност задоволяват най-добре и най-точно вкуса на своите целеви клиенти. Те разглеждат конкурентоспособността като цялостна философия, а не като епизодична кампания. Една от задачите на тези държави е да определят от задоволяването на кои категории клиенти и потребности може да спечели и да ги обслужи по-добре от конкурентите. Тези локации са ориентирани към пазара и са мотивирани от клиентите си, а не са концентрирани единствено върху продукта и неговата цена.

За съвременната просперираща туристическа държава управляващите трябва да знаят кога да развият широкообхватни пазари и какви стратегии да прилагат на тях, кога да разработват пазарна ниша, кога да се излезе с нова търговска марка и кога да се разширят вече наложили се марки, кога продуктът да се пуска в оборот и кога да се изтегли от оборот, кога да защитят вътрешния пазар и кога да атакуват международния пазар, кога да включат повече изгоди в офертата и кога да намалят цената. Техните решения трябва да са съобразени с глобалните технологични, икономически и социални предизвикателства на времето, в което живеем.

Чрез ефективно прилагане на методите за осигуряване на конкурентоспособността на туристическия продукт, с въвеждане на политика за овладяване на конкуренцията с внедряване на бизнес стратегии и осигуряване на последващ контрол върху тях, с оптимизиране на рекламната дейност, поддържане на добро съотношение цена-качество и стимулиране, развитие и инвестиране в кадровите ресурси, туристическа дестинация Бургаски Минерални Бани е в състояние да постигне своите дългосрочни икономически цели и желаното ниво на предлагане – усъвършенстване на туристическия си продукт. [2, с. 176, 177]

ЛИТЕРАТУРА

1. Палешутски, К. Мениджмънт — опитът на водещите фирми в света, Благоевград, изд. Форгън, 1993, с.71
2. Рибов, М. „Конкуренция и конкурентоспособност на туристическия продукт,“, София, 1997, стр. 176,177
3. Aarhus school of busines „Recreational Services in Resort Hotels: Customer Satisfaction Aspects”, Articles, Denmark, p. 2,3
4. Burand Ch. - *American Agent & Broker “Strategy of Specialization”*, Bring Value Through Specialization,; Feb 2009; 81, 2; Articles – Aarhus School of Business, p.1
5. John A. Pierce II (College of Commerce and Finance Villanova University), Richard B. Robinson, Jr. University of South Carolina „Strategic Management – Formulation, Implementation and Control”, Seventh edition, 2000,; Chapter 7:Concentric diversification p. 263,264,265
6. John A. Pierce II (College of Commerce and Finance Villanova University), Richard B. Robinson, Jr. University of South Carolina „Strategic Management – Formulation, Implementation and Control”, Seventh edition, 2000,; Chapter 7:Conglomerat diversification p.265
7. John A. Pierce II (College of Commerce and Finance Villanova University), Richard B. Robinson, Jr. University of South Carolina „Strategic Management - Formulation , Implementation and Control”, Vertical Integration – p.262
8. Hill Charles W.L. and Jones Gareth R. “Strategic Management: an Integrated Approach”, 2003, Differentiation Strategy p.168
9. Hill Charles W.L. (University of Washington), Jones Gareth R. (Texas A & M University) „Strategic Management: an Integrated Approach”, 1992 ,Horizontal integration –p. 300, 304
10. Mattsson J. and Orfila-Sintes F., „Innovation behavior in the hotel industry”, the International Journal of Management Science, May 2007.

ТЕОРЕТИКО-ПРИЛОЖНИ АСПЕКТИ НА РЕКЛАМНАТА КАМПАНИЯ И
СТРАТЕГИЯ В СПОРТНО-ТУРИСТИЧЕСКИЯ БИЗНЕС

Георги Димитров

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE ADVERTISING CAMPAIGN AND
STRATEGY IN SPORTS AND ENTERTAINMENT BUSINESS

George Dimitrov
E-mail: dgad@abv.bg

ABSTRACT

Today under the conditions of strong competitive market, great variety of sports and many factors that influence the tourist demand, the ambition for growth in the sports and entertainment sales in the tourist business is accelerating continuously. The stimulation of the sports sales depends exclusively on the information, the importance of the sports and entertainment services that are supplied in the tourist centers and the conditions on which they can be purchased and consumed.

The aim of the scientific research is optimization of sports animation management in the tourist centers by the psychological mechanisms of the advertising influence. Subject of research are the sports and entertainment services supplied in the Bulgarian resorts. The research team has assigned the following tasks:

- 1. Research of the factors on which the successful advertising campaign in the sports and tourist business depends.*
- 2. Research of the psychological mechanisms of the advertising influence on the holidaying tourists in the tourist centres.*
- 3. Creating of sports and entertainment advertising strategy in the tourist centres.*

Key words: *sports advertisement, psychological mechanisms, strategy, advertisement efficiency, sports and tourist organization.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Рекламна кампания в спортно-туристическия бизнес означава организиране на по-продължителна и системна комуникация между производителя на спортно-развлекателния продукт и потенциалните му потребители в туристическите центрове. Според Св. Ракаджийска „Ефективното организиране и провеждане на рекламната кампания зависи от много фактори като правилното определяне на рекламните цели, нацелването на основните рекламни задачи, реалното планиране във времето на подготвителните, организационните и ресурсно осигуряващите мероприятия, правилното ориентиране към подходяща рекламна аудитория и осъществяването на контрол по протичане на самата рекламна кампания.” (Ракаджийска 1998, 232).

Според Й. Калайков „Основните фактори, от които зависи успешната рекламна кампания в спорта, са седем.” (Калайков 2007, 156). Според други автори Б. Цолов „Рекламата е тази част от маркетинга, която спомага най-силно за създаване, разширяване и стабилизиране на пазара.” (Цолов 2002, 82). Г. Димитров в своята монография казва „Ролята на рекламата в спортния бизнес е да се получи срещата на търсенето с предлагането по време и място, така, че да може да въздейства на туриста да ползва спортно-развлекателния продукт в туристическия център.” (Димитров 2007, 117). Б. Цолов посочва основните функции на рекламата „ От целите и задачите произтичат основните функции на рекламата: информационна, убеждаваща, продажбена, поддържаща, напомняща, противоконкурентна и стимулираща.” (Цолов 2008, 126).

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на научното изследване е спортната рекламна кампания проведена в българските летни и зимни курорти през „Сезон’ 2007”.

Прилагането на теоретико-приложните аспекти на рекламната кампания в спортно-туристическия бизнес, обуславя и аргументира възприемането на съвременна стратегия.

Целта на изследването е търсене и прилагане на съвременни средства в спортната туристическа реклама и нейното влияние върху спортно-анимационните продукти предлагани на туристическата клиентела в българските туристически центрове. Обект на изследване са спортно-развлекателните услуги предлагани в българските курорти. Ръководени от тази цел работният екип определи следните три задачи:

1. Изследване на факторите, от които зависи успешната рекламна кампания в спортно-туристическия бизнес.
2. Изследване на психологическите механизми на рекламното въздействие върху почиващите туристи в туристическите центрове.
3. Създаване на спортно-развлекателна рекламна стратегия в туристическите центрове.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на научно изследване през туристическия „Сезон’2007” бяха някои от големите български морски туристически центрове. Бяха обхванати в това проучване от научно-изследователския екип следните осем курорта: ТК „Албена”, ТК „Златни пясъци”, ТК „Св. Константин и Елена”, ВС „Елени”, ТК „Слънчев бряг”, ВС „Смокините”, ВС „Дюни”, ТК „Приморско”. Изследването обхваща и зимните (планински) туристически центрове през „Сезон’2007” – ТК „Банско”, ТК „Боровец”, ТК „Пампорово”, ТК „Витоша”. Туристическият контингент обхванат в проучването наброява 2456 туристи. Според националността разпределението на туристите е следното: германци, англичани, руснаци, украинци, скандинавци, чехи и словаци, поляци, балкански страни. Обхванат беше и спортния кадров ресурс работещ в тези курорти – 348 човека (спортни инструктори, спортни аниматори, мениджъри, помощен спортен персонал).

Научното изследване протече в следните няколко етапа:

Първи етап: Той протече през периода – от 10.09.2006 г. до 10.11.2006 г. Беше обсъдена зимната реклама в туристическите центрове. Избрани бяха рекламоделите. Подписаха бяха договорите. Същевременно бяха подготвени анкетни карти на различни езици, таблици и др. Уточнена беше методиката за обработка на получените резултати.

Втори етап: Той протече през периода – от 10.12.2006 г. до 30.03.2007 г. През това време се осъществи изследване в българските зимни (планински) курорти. Обхванати бяха четири туристически центъра.

Трети етап: Този етап обхваща периода 01.04.2007 г. до 20.05.2007 г. Беше обсъдена лятната реклама в туристическите центрове. Уточнени бяха рекламоделите. Подписани бяха договорите. Същевременно бяха подготвени анкетни карти на различни езици, таблици и др. Уточнена беше методиката за обработка на получените резултати.

Четвърти етап: Той обхваща периода - от 20.05.2007 г. до 01.09.2007 г. Изследователският период обхваща осем български летни (морски) курорти. Проведени бяха експерименти.

Пети етап: Обработка на получените данни от анкетните карти, картоните, експериментите. Сравнителен анализ. Изготвяне диаграми, фигури, таблици. Изводи и препоръки.

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методиката на извадковите изследвания в това научно изследване позволи да се използва клъстърната извадка. Това означава първоначално популацията се разделя на подгрупи, а след това се прави случаен подбор на част от гнездата. Накрая само от случайно подбраните гнезда се прави подбор на лица, които ще попаднат в извадката.

С оглед на целта и поставените задачи на изследването в своята работа екипът използва следните научно-изследователски методи: а) контент анализ, б) анкета, в) интервю, г) беседа, д) експеримент, е) математико-статистически методи.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Основните принципи на рекламата в спортно-туристическия бизнес са тези базисни ръководни положения, които са обусловени

от нейната същност, особености и функции. Различните специалисти имат различно отношение към характера, класификацията и

броя на основните принципи в рекламата. Те са отразени на фигура 1.

Фиг. 1. Основни принципи към рекламата в спортно-туристическия бизнес

Някои от основните принципи в рекламата бяха активно приложени в летни и зимни курорти. Търсеше се психологически механизми за повишаване на спортно – развлекателната активност на туристите в

туристическите центрове. Резултатите от това изследване са посочавани в таблица 1. По четири принципа от трите групи бяха приложени.

Таблица 1. Влияние на някои принципи от рекламата върху развитието на спортния бизнес

№	Туристически центрове	Принципи / процент / зимни туристически ентрове											
		Първа група принципи				Втора група принципи				Трета група принципи			
		А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
1.	ТК „Банско“	9,8	7,1	6,9	6,7	8,7	8,7	8,6	8,3	8,3	8,8	9,1	9,0
2.	ТК „Боровец“	9,7	6,9	7,2	7,0	8,6	8,3	8,7	8,4	8,1	8,9	9,2	9,0
3.	ТК „Пампорово“	9,5	7,1	7,8	7,0	8,7	8,6	8,5	8,5	8,2	9,0	9,3	8,1
4.	ТК „Витоша“	9,4	7,0	7,9	7,1	8,3	8,5	8,7	8,6	8,1	9,0	9,3	8,1
		Принципи / процент / летни туристически ентрове											
1.	ТК „Албена“	9,0	8,7	8,8	6,9	8,6	8,3	8,4	8,2	7,8	9,1	9,2	7,0
2.	ТК „Златни пясъци“	9,1	8,5	8,9	6,8	9,0	8,1	8,2	8,3	8,0	9,2	9,3	6,6
3.	ТК „Св. К. и Елена“	9,1	8,4	9,0	7,0	8,7	8,0	8,1	8,5	7,9	9,0	9,4	6,9
4.	ВС „Елени“	9,0	8,8	8,9	7,1	8,9	8,2	8,1	8,4	7,2	9,1	9,0	7,3
5.	ТК „Слънчев бряг“	9,1	8,5	9,0	7,2	8,6	8,3	8,3	8,5	7,4	8,9	9,1	7,1
6.	ВС „Смокини“	8,9	8,6	9,1	7,3	8,8	8,4	8,6	8,6	7,4	8,9	9,2	7,2
7.	ВС „Дюни“	9,0	8,7	9,0	7,4	8,5	8,3	8,7	8,6	6,4	8,8	9,3	7,3
8.	ТК „Приморско“	9,2	8,8	9,1	7,3	8,8	8,4	8,8	9,7	6,1	8,6	9,0	6,2

Легенда: А) своевременност; Б) персонализация; В) убедителност; Г) наличие на контекст; Д) избор начин за комуникация; Е) определяне на времето за въздействие; Ж) избор на аудиторията от адресанти; З) избор на темата, която ще бъде обект на рекламата; И) изборност; К) правдивост; Л) оригиналност; М) непрекъснатост;

Резултативната картина в зимните туристически центрове е следната. Най-голямо влияние от първата група принципи има при

ТК „Пампорово“ - 31,4 % и ТК „Витоша“ - 31,4 %. Процентното подреждане на четичленния състав е следното: А) своевременност – 9,6 %

(ТК „Банско” - 9,8 %); Б) персонализация – 7,0 % (ТК „Банско” и ТК „Пампорово” - 7,1 %); В) убедителност – 7,5% (ТК „Витоша” - 7,9%); Г) наличие на контекст - 6,95% (ТК „Витоша” - 7,1 %). Най-голямо влияние на приложението на рекламни принципи има при ТК „Витоша”.

Най-високи стойности при втората група принципи приложена при зимните туристически центрове е при ТК „Банско” и ТК „Пампорово” - 34,3 %. Последователността на четирите принципи е следната: Д) избор начин за комуникация – 8,6 % (ТК „Банско” и ТК „Пампорово”- 8,7 %); Е) определяне на времето за въздействие- 8,5 % (ТК „Банско”- 8,7%); Ж) избор на аудиторията от адресанти- 8,6 % (ТК „Боровец” и ТК „Витоша”- 8,7%); З) избор на темата, която ще бъде обект на рекламата- 8,45 %. При третата група принципи най-високи процентни стойности се получиха при ТК „Банско” - 35,2 % и ТК „Боровец” - 35,2 %. Тя се състои от четири принципи подредени в следната последователност - И) изборност- 8,2% (ТК „Банско”- 8,3 %); К) правдивост- 8,9 % (ТК „Пампорово” и ТК „Витоша”- 9,0 %); Л) оригиналност- 9,1 % (ТК „Витоша”- 9,3 %); М) непрекъснатост- 8,6 % (ТК „Банско” и ТК „Боровец”- 9,0 %).

Най-голямо влияние рекламата се отрази положително в ТК „Витоша”. Това е така, защото в този туристически център в това отношение почти нищо не се е променило до този момент. Днес рекламата се свързва с туристическата действителност.

Получените резултати от приложената рекламна кампания в летните (морски) туристически центрове е следната: а) най-високи стойности има при първата група показатели (ТК „Св. К. и Елена”- 33,5 %; ВС „Елени”- 33,8 %; ТК „Слънчев бряг”- 33,8 %; ВС „Дюни”- 34,1 %); б) процентните стойности при втората група рекламни показатели са по-високи при курортите: ТК „Златни пясъци”-33,6% и ВС „Елени”-33,6 %; в) процентните стойности при третите показатели са следните: ТК „Св. К. И Елена”- 33,2 %, ТК „Златни пясъци”- 33,1 %.

Резултатите от влиянието на първите четири показателя са най-високи в следната последователност- а) 72,4 %; в) 71,8 %; б) 69,0 %; г) 57,0%) и при курортите: А) съвременност-най-високи резултати има при следните курорти ТК „Приморско”- 9,2 %, ТК „Слънчев бряг”- 9,1%; Б) персонализация – най-високи резултати при ТК „Приморско”-

8,8%, ВС „Елени”-8,8 %; В) убедителност – най-високи резултати при ТК „Приморско”- 9,1 %, ВС „Смокините”- 9,1 %; Г) наличие на контекст- ВС „Дюни”- 7,4 %, ТК „Приморско”- 7,3 %.

Получените резултати при втората група внедрени показатели в спортната реклама доведе до тяхното подреждане в следния ред: Д) избор начин за комуникация – 69,9 % (ТК „Златни пясъци”- 9,0% и ВС „Елени”- 8,9 %); Ж) избор на аудиторията от адресанти – 69,2 % (ТК „Приморско”- 8,8% и ВС „Дюни”- 8,7 %); З) избор на темата, която ще бъде обект на рекламата- 68,8 % (ТК „Приморско”- 9,7 % и ВС „Смокините”- 8,6 %); Е) определяне на времето за въздействие- 66,0 % (ВС „Смокините”- 8,4 % и ТК „Албена”- 8,3 %).

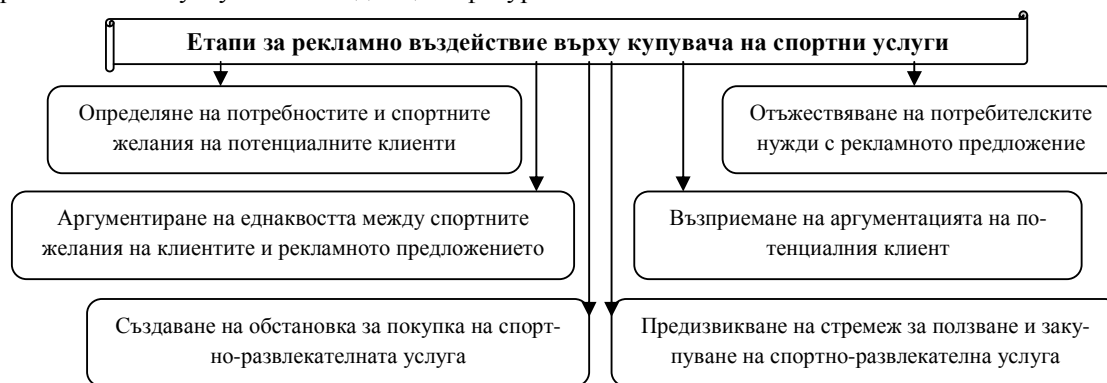
Получените процентни резултати при изследването в морските туристически центрове подреждат използните рекламни показатели от третата група принципи в следната последователност: Л) оригиналност - 73,5 % (ТК „Св. К. и Елена”- 9,4 % и ТК „Златни пясъци”- 9,3 %); К) правдивост- 71,6 % (ВС „Елени”- 9,1 % и ТК „Златни пясъци”- 9,2 %); И) изборност– 58,2 % (ТК „Зл. пясъци”- 8,0 % и ТК „Св. К. и Елена”- 7,9 %); М) непрекъснатост- 55,6 % (ВС „Дюни”- 7,3 % и ВС „Смокините”- 7,2 %).

Важно условие за гарантиране въздействието на рекламата в спортно-туристическия бизнес е познаването на психиката на почиращите туристи в туристическите центрове и начините, по които те участват в търсенето и покупката на спортно-развлекателните услуги. За достигане до съзнанието на потенциалния купувач (турист) на рекламна информация зависи от неговите индивидуални потребности и спортни вкусове, мотиви и интереси, навици и спортно хоби, познания за спортно-развлекателните услуги, както и за природните забележителности, които ги предлагат в курортите.

Познаването на психическата нагласа на съответните групи туристически клиенти, води адресираната към тях спортна реклама да може да предостави необходима, подходяща и целенасочена информация. Познаването на психологическите механизми за повишаване въздействието на рекламата в спортно-туристическия бизнес са задължително условие при осъществяване на спортна рекламна дейност в туристическите центрове. Днес е необходимо да се свърже механизма на психологическото въздействие с начина на

възприемане на спортната информация в курортите, но и с продажбите на спортно-развлекателни услуги. На следващата фигура

е показано етапите на рекламно въздействие върху купувача на спортни услуги. Фиг. 2.

Фиг. 2. Етапи за рекламно въздействие върху почиващия турист

Получените резултати от научното изследване в четирите зимни курорта подрежда шестте етапа на психологически механизми за повишаване въздействието на рекламата върху спортно-туристическия бизнес в следната последователност: Е) Създаване на обстановка за покупка на спортно-развлекателната услуга - 70,7 %; Д) Предизвикване на стремеж за ползване и закупуване на спортно-развлекателна услуга – 68,4 %; В) Възприе-

мане на аргументацията на потенциалния клиент – 67,9 %; Б) Отъждествяване на потребителските нужди с рекламното предложение – 67,3 %; А) Определяне на потребностите и спортните желания на потенциалните клиенти – 67,0 %; Г) Аргументиране на еднаквостта между спортните желания на клиентите и рекламното предложение – 58,7%. (Таблица 2).

Таблица 2. Влияние на етапите от психологическите механизми за повишаване въздействието на рекламата върху развитието на спортно-туристическия бизнес

№	Туристически центрове	Етапи / процент / зимни туристически курорти																	
		А			Б			В			Г			Д			Е		
		а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в
1	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	ТК „Банско“	16,7	54,2	45,8	17,1	51,3	48,7	17,2	47,6	52,4	14,2	48,7	51,3	17,0	49,2	50,8	17,8	49,1	50,9
2	ТК „Боровец“	16,8	51,2	48,8	17,0	50,8	49,2	16,9	50,6	49,4	14,6	48,9	51,1	17,1	50,1	49,9	17,6	50,2	49,8
3	„Пампорово“	16,9	49,9	50,1	16,9	51,0	49,0	17,0	51,1	48,9	14,3	49,2	50,8	17,2	50,5	49,5	17,7	51,3	48,7
4	ТК „Витоша“	16,6	50,7	49,3	16,3	50,2	49,8	16,8	49,9	50,1	15,6	49,1	50,9	17,1	51,3	48,7	17,6	52,4	47,6
		Етапи / процент / летни туристически центрове																	
1	ТК „Албена“	17,0	53,1	46,9	17,1	49,8	50,2	16,9	50,7	49,3	14,4	51,4	48,6	17,0	51,2	48,8	17,6	51,3	48,7
2	„Зл.пясъци“	16,9	51,7	48,3	17,0	49,7	50,3	16,9	50,1	49,9	14,5	50,8	49,2	17,1	50,9	49,1	17,6	51,0	49,0
3	ТК „К. Елена“	17,1	51,2	48,8	16,9	50,2	49,8	17,1	51,2	48,8	13,9	51,5	48,5	17,3	51,5	48,5	17,7	52,2	47,8
4	ВС „Елени“	17,0	50,9	49,1	17,0	49,9	50,1	16,9	49,7	50,3	14,9	49,7	50,3	16,9	50,6	49,4	17,3	50,3	49,7
5	ТК „Сл. бряг“	17,1	51,5	49,5	16,9	49,8	50,2	17,0	50,5	49,5	14,5	50,6	49,4	17,0	50,9	49,1	17,5	50,7	49,3
6	ВС „Смокини“	16,8	48,9	51,1	16,8	47,8	52,2	16,9	48,8	51,2	15,3	48,8	51,2	17,0	48,7	51,3	17,2	48,6	51,4
7	ВС „Дюни“	16,9	50,2	49,8	17,0	48,9	51,1	16,9	49,0	51,0	14,9	49,9	50,1	17,1	49,2	50,8	17,2	49,1	50,9
8	„Приморско“	16,9	49,7	50,3	17,1	49,6	50,4	17,0	48,9	51,1	14,3	50,1	49,9	17,2	50,1	49,9	17,5	50,4	49,6

Легенда: А) Определяне на потребностите и спортните желания на потенциалните клиенти;
 Б) Отъждествяване на потребителските нужди с рекламното предложение;
 В) Възприемане на аргументацията на потенциалния клиент;
 Г) Аргументиране на еднаквостта между спортните желания и рекламното предложение;
 Д) Предизвикване на стремеж за ползване и закупуване на спортно-развлекателна услуга;
 Е) Създаване на обстановка за покупка на спортно-развлекателната услуга.

Влиянието на етапите беше подложено на анализи от туристите, разделени в две групи – група на чуждестранни туристи и балкански страни. Процентното съотношение между

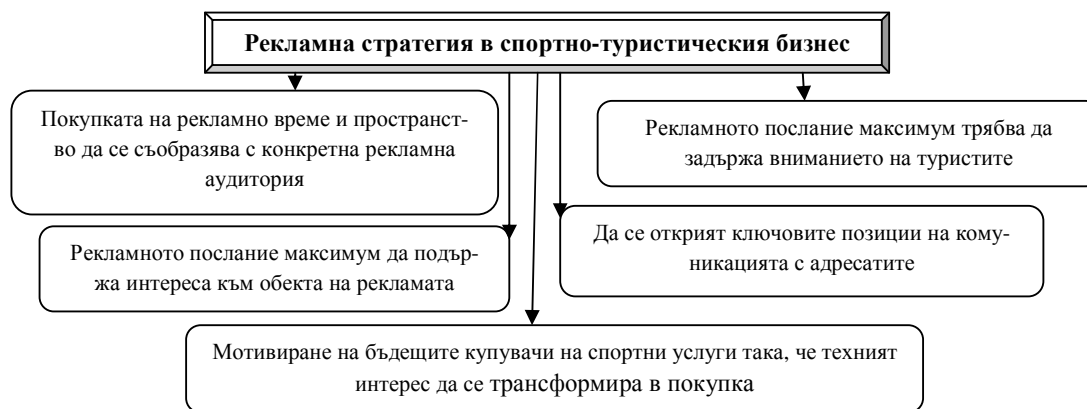
двете групи е 50 % : 50 % – 9 броя : 9 броя. Създадената обстановка за покупка на спортно-развлекателните услуги в курортите доведе до повишаване на процентните резултати.

Има курорти, при които процентните резултати на първата група почиващи туристи е винаги над 50 % (ТК „Боровец“).

Резултатите получени в морските туристически курорти при прилагане на рекламни психологически механизми доведе до следната картина: Най-високи постижения са получени при шестия показател – общо 139,6 %, средно за курорт 17,5 %. Най-ниски стойности се получиха от четвъртия етап „Аргументиране на еднаквостта между спортните желания на клиентите и рекламното предложение” - 126,7 %, средно за курорт - 15,8 %. При туристическите мнения съотношението меж-

ду двете групи е в полза на първата „чуждестранни туристи”- 31 броя : 17 броя, но процентностните стойности са почти еднакви. При туристическия център ТК „Св. К. и Елена” всички процентни стойности са в полза на чуждестранните туристи.

Рекламната стратегия в спортно-туристическия бизнес е свързана с избора на най-подходящия рекламен подход във времето и в пространството. Реализацията на предпочитаната рекламна стратегия се планира дълго време под формата на график. Направленията в рекламната стратегия са посочени на фигура 3.

Фиг. 3. Направления в рекламната стратегия за спортно-туристическия бизнес

Всяка спортно-развлекателна фирма в туристическия бизнес трябва да изготви рекламна стратегия. В нея да се набележат няколко ясни и точни направления. Непрекъснат контрол на получаващите се резултати. Обобщавайки гореказаното най-съществени фактори са правилно планиране, предварителни проучвания и точни разработени послания, системен контрол и системни консултации със специалисти. Според Й. Калайков „Факторите, от които зависи успешната реклама са пет – а) планиране, проучвания и разработка на рекламните послания; б) формиране на фонд „реклама”; в) комбиниране на рекламни канали, носители, средства; г) системен контрол върху хода на рекламната кампания; д) планиране на скъпа реклама в печатните медии; е) консултации с професионален рекламен агент.” (Калайков, 2007,156)

Ефективността на рекламата в спортно-туристическия бизнес непрекъснато ще нараства. Необходима е обратна връзка – точна и реална преценка как тя се възприема от туристическия контингент.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

1. Прилагането на принципи от рекламата за развитието на спортно-туристическия бизнес в зимните туристически центрове показва най-високи стойности при третата група – изборност, правдивост, оригиналност, непрекъснатост (ТК „Банско” - 35,2 %; ТК „Боровец” - 35,2 %; ТК „Пампорово” - 34,3 %; ТК „Витоша” - 34,5 %). Положителните резултати в този бизнес се основава на правилно и точно използване на тези четири принципи.
2. Прилагането на рекламни принципи в морските туристически центрове показва най-високи процентни резултати от втората група – избор на начин на комуникация, определяне на времето за въздействие, избор на аудиторията от адресанти, избор на темата, която ще бъде обект на рекламата (ТК „Албена” - 33,5 %; ТК „Златни пясъци” - 33,6 %; ТК „Св. К. и Елена”- 33,3 %; ВС „Елени”- 33,6 %, ТК „Сънчев бряг”- 33,7 %, ВС „Смокините”-

- 34,4 %, ВС „Дюни“-34,1 %, ТК „Приморско“- 35,7 %).
3. Прилагането на психологически механизми за повишаване въздействието на рекламата върху развитието на спортно - туристическия бизнес в българските зимни курорти показва най-високи стойности при шестия етап „създаване на обстановка за покупка на спортно-развлекателните услуги“ (ТК „Банско“ - 17,8 %; ТК „Боровец“-17,6 %; ТК „Пампорово“-7,7 %; ТК „Витоша“-17,6 %)
 4. Прилагането на психологически механизми за повишаване въздействието на рекламата върху развитието на спортно-туристическия бизнес в българските летни курорти показва най-високи стойности при шестия етап „създаване на обстановка за покупка на спортно-развлекателните услуги“ (ТК „Албена“ - 17,6 %; ТК „Златни пясъци“ - 17,6 %; ТК „Св. К. и Елена“- 17,7 %; ВС „Елени“- 17,3 %, ТК „Сънчев бряг“- 17,5 %, ВС „Смокините“- 17,2 %, ВС „Дюни“- 17,2 %, ТК „Приморско“- 17,5 %).
 5. Факторите, от които зависи успешната рекламна кампания в спортно-развлекателния бизнес, са седем – правилно планиране на предварителните проучва-

ния, разработване на рекламните послания, комбиниране на различните рекламодатели, рекламни канали, рекламни средства, системен контрол и консултации със специалисти.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Димитров 2007:** Димитров, Г. Мениджмънт на спортно-развлекателната дейност в туризма. Бургас, „Димант“, 2007. *(цитиране на монография)*
2. **Калайков 2007:** Калайков, Й. Мениджмънт на спорта. С., НСА „ПРЕС“, 2007. *(цитиране на монография)*
3. **Ракаджийска 1998:** Ракаджийска, Св. Туристически пазари, реклама и пбблик рилейшънс. Варна, Изд. къща „Андина“, 1998. *(цитиране на монография)*
4. **Цветков 2002:** Цветков, Цв. Ръководство за семинарни упражнения по управление на спорта. С., ЕТ „МАР“, 2002. *(цитиране на монография)*
5. **Цолов 2008:** Цолов, Б. Основни на маркетинга в спорта. София, 2008. *(цитиране на монография)*
6. **Lundberg 1993:** Lundberg D., International Travel and Tourism. Canada, 1993.

АЛТЕРНАТИВИ ЗА ОПТИМИЗИРАНЕ УПРАВЛЕНИЕТО НА СПОРТНАТА АНИМАЦИЯ В ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ

Георги Димитров

ALTERNATIVES FOR OPTIMIZATION OF SPORTS ANIMATION MANAGEMENT IN TOURIST CENTERS

George Dimitrov
E-mail: dgad@abv.bg

ABSTRACT

The national policy and strategy, the programs and the projects for sports animation can be based on the parameters of participation of different groups of tourists in forms providing – physical activity, social activity, and “passive” sports activity. The implementing of theoretical approach of methodological importance in the sports animation management as a structural-functional element of tourist industry determines and advances arguments for the adoption of a more up-to-date perspective idea (model) for the social functions of the sports and entertainment activity in the tourist centers.

The aim of the scientific research is searching for alternatives for optimization of the sports animation in tourist centers. A subject of the research is the sports and entertainment services in the Bulgarian resorts. The research team has to resolve the following problems:

- 1. Optimization of the sports animation management in maritime resorts.*
- 2. Optimization management of sports animation in mountain resorts.*
- 3. Management of sports animation – analyses, problems, perspectives, development.*

Key words: *sports animation, strategy, sports and entertainment services, sports program.*

INTRODUCTION

The necessity of the formation of new social functions of the sports animation and the sports should be consistent with the current circumstances of active holiday and the requirements of the stability of the tourists and the sports and tourist business. These social functions according to P. Bankov are: „a) realization – consolidation of health; harmonious development of the body, spirit and personality, increased vitality and work efficiency b) regulatory – counteraction of stress; enhancing the adaptation potential; active holiday and recovery; emotional discharge and comfortable communication c) barrier- preventive against the drug abuse and alcoholism; harmful for the healthy ways of satisfying the emotional hunger and the outlay of physical energy. ” (Bankov, 2005, 67). According to G. Dimitrov „Important place in the complex tourist attendance in order to diversify the supplied activities in the tourist centers take the sports and entertainment services. They are an element of the

integrated tourist product in the resort.” (Dimitrov, 2008, 4). The additional services in the field of the tourist business were researched by many authors – L. Anastasova (1995), Tz. Tonchev (1996), S. Rakadzhiiska (1994), B. Tzolov (2001) etc. According to Y. Kalaikov „Practically it is usual to form a package of services for which there are the corresponding circumstances and traditions and also these which are of strong interest and clear necessity ascertained by a thorough marketing research.” (Kalaikov, 2007, 9)

AIM AND TASKS OF THE RESEARCH

A subject of the scientific research is the sports animation in the Bulgarian summer and winter resorts. The application of the theoretical with a methodical importance in the management of the sports and tourist industry determines and advances arguments for the adoption of the strategy of today.

The aim of the research is searching for alternatives for optimization of the management of

the sports animation and in particular the sports and entertainment services supplied to the tourist clientele in the resorts. Led by this goal the working team defines the following three tasks:

1. Optimization of the management of the sports animation in the maritime resorts.
2. Optimization of the management of the sports animation in winter resorts.
3. Management of the sports animation – analyses, problems, perspectives. Strategy.

ORGANIZATION OF THE RESEARCH

A subject of the scientific research were the maritime tourist centers on the south- east of the Bulgarian Black Sea coast during the tourist „Season’2007”. In the research the following resorts were covered by the team: HV „Eleni”, HV „Sveti Vlas”, TC „Sunny Beach”, Pomorie, Sozopol, HV „Smokinite”, HV „Dyuni”, TC „Primorsko”, the research covered also the winter (mountain) tourist centers during „Season’2007” – TC „Bansko”, TC „Borovetz”, TC „Pamporovo”, TC „Vitosha”. The tourist contingent covered in the research numbers is 2156 tourists according to the nationality the nationalities of the tourists are the following: Germans, British, Russians, Scandinavians, Czechs and Slovaks, Poles, and Balkan countries. It also covered the sports personnel occupied in these resorts – 234 people (sports instructors, sports animators, managers etc.).

The scientific research went through the following stages:

First stage: It took place during the period – from 15.09.2006 to 15.11.2006. Inquiry cards were prepared in different languages, reference books, algorithm modules etc. The method of the processing of the obtained results was specified.

Second stage: It took place during the period – from 20.12.2006 to 30.03.2007. During this time a research in the Bulgarian winter (mountain) resorts was carried out. Four tourist centers were covered.

Third stage: It covered the period- from 01.06.2007 to 30.09.2007. The research period covered eight Bulgarian summer (maritime) resorts.

Fourth stage: The processing of the obtained data from the inquiry cards, the references books, and the experiments. Comparative analysis. Preparation of diagrams, figures, tables. Conclusions and recommendations.

METHODS OF THE RESEARCH

The methods of the extract studies in this scientific research allowed the cluster extract to be used. This means that primarily the population is divided in sub-groups and then a casual selection of a part of the nests is made. Finally only from the casually selected nests is made a choice of people who will get into the study.

In view of the goal and the set tasks of the research the team used the following methods of scientific research in their work: a) content analysis, b) inquiry, c) interview, d) talk, e) experiment, f) mathematical and statistical methods.

ANALYSIS OF THE RESULTS

Initially, the scientific-research team explored the opinion of the tourists on holiday in the tourist centers in several terms of reference: a) the purchase of the sports and animation package (the sports and entertainment services); b) sports and animation personnel in the firm; c) the quality of the sports and entertainment product. (Figure: 1)

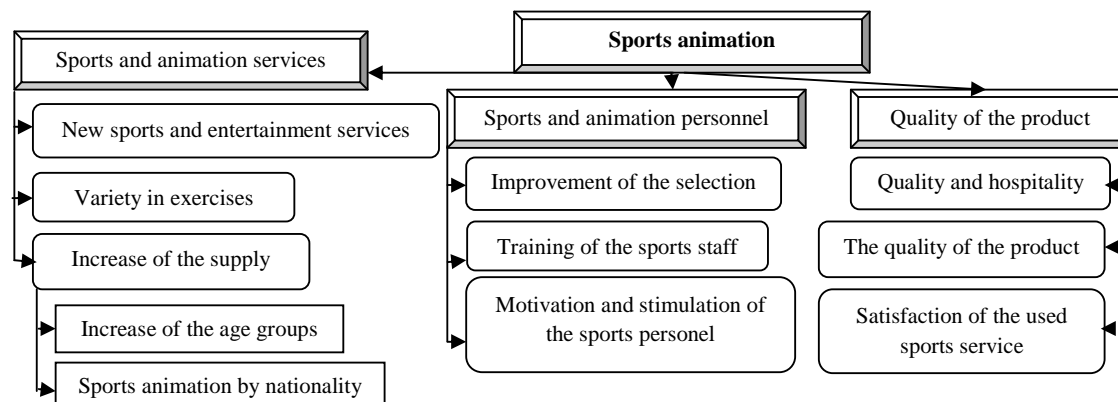

Figure 1. Research terms of reference of the sports animation in the tourist centers

Based on these three terms of reference (eight indices), results shown in Table 1 were obtained.

The goal was to optimize the management of the sports animation in the resorts.

Table 1. Optimization of the management of sports animation in the winter and summer resorts

№	Tourist centers	Indices / percent / winter tourist centers										
		Sports and-animation services					sports personnel			quality of the sports product		
		A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
1.	TC „Bansko”	11,8	11,1	10,9	6,7	7,5	8,1	5,4	10,8	9,3	10,1	8,3
2.	TC „Borovetz”	11,7	10,8	11,0	6,9	7,3	8,4	5,6	11,4	9,2	9,4	8,3
3.	TC „Pamporovo”	11,5	10,9	11,1	7,0	7,2	8,6	5,5	11,6	9,6	9,1	7,9
4.	TC „Vitosha”	11,8	10,8	11,4	6,3	7,9	9,1	5,8	10,9	9,4	8,7	7,9
		Indices / percent / summer tourist centers										
1.	HV „Eleni”	10,9	11,1	10,8	9,2	9,3	9,2	6,1	10,9	7,7	7,4	7,4
2.	HV „Sveti Vlas”	9,3	9,5	9,7	8,7	9,0	10,4	9,6	10,5	6,8	7,4	9,1
3.	TC „Sunny Beach”	9,4	9,9	9,3	7,8	9,7	10,5	9,4	10,6	7,1	8,2	8,1
4.	Pomorie	10,7	9,8	10,6	9,5	8,3	10,6	8,8	9,9	5,3	8,2	8,3
5.	Sozopol	10,1	9,7	10,2	9,3	8,9	10,8	8,9	10,0	5,3	8,1	8,7
6.	HV „Smokini”	9,1	9,6	10,4	8,9	8,5	9,1	6,6	9,9	7,9	9,1	10,3
7.	HV „Dyuni”	11,0	11,1	10,9	9,1	9,2	9,3	6,4	11,0	7,8	7,5	6,7
8.	TC „Primorsko”	9,6	10,0	9,9	9,1	9,3	9,3	6,0	10,8	7,9	7,6	10,5

Legend: A) new sports and entertainment services; B) variety in the exercises; C) increase of the supply of sports services; D) increase of the age groups; E) sports animation by nationality; F) improvement of the selection; G) training of the sports staff; H) motivation and stimulation of the sports personnel; I) quality and hospitality; J) satisfaction from using the product; K) evaluation of the quality of the sports product.

The obtained results show that the three terms of reference are in the following correlation 2 : 1 : 1. The highest values in the winter resorts are obtained in the following three indices: a) new sports and entertainment services – 11,7 %; c) increase of the supply of the sports services – 11,1 %; h) motivation and stimulation of the sports personnel – 11,2 %. The lowest percentage values are in the following three indices g) training of the sports staff – 5,6 %; d) increase of the age groups – 6,7 %; e) sports animation by nationality – 7,5 %.

The research team used an alternative in the management of sports animation by five indices in the field of the sports and entertainment services. The purchasing capacity grew in the range – from 47,7 % to 48,2 %. The values in the other two directions are lower: b) sports animation personnel – 24,3 % to 25,8 %; c) quality of the sports and entertainment product – from 26,0 % to 27,7 %. In some of the winter tourist centers one group of indices were of higher value and others with lower - TC „Bansko”- a) 11,8 %, b) 11,1 %, c) 10,9 %; TC „Borovetz” - a) 11,7 %, h) 11,4 %, c) 11,0 %; TC „Pamporovo”- h) 11,6 %,

a) 11,5 %, c) 11,1 %; TC „Vitosha”- a) 11,8 %, c) 11,4 %, h) 10,9 %.

In the summer (maritime) tourist centers the following results were obtained: in the first index (new sports and entertainment services) the percentage results list the resorts in the following order: HV „Dyuni”- 11,0 %, HV „Eleni”- 10,9 %, Pomorie – 10,7 %. In the second introduced index (variety of the exercises) from the group that refers to „sports animation services” the percentage results list the researched tourist centers in the following sequence: HV „Eleni”- 11,1 %, HV „Dyuni”- 11,1 %, TC „Primorsko”-10,0 %. The variety of the exercises means that we introduced every day 50% change of the exercises in the services such as „aerobics”, „Callanetics”, „Pilates”, „dances and so on. The third new item (increase of the supply of sports services) also leads to positive results - HV „Dyuni”- 10,9 %, HV „Eleni”- 10,8 %, Pomorie – 10,6 %. The increase of the age groups in the tourist centers means the age diapason to be decreased (from 6-8 years; from 9-11 years; from 12-15 years; from 16-18 years; from 19 -25 years and so on), i.e. the human psychology is emphasized. This innovation leads to positive results in

the demand and purchasing of sports and entertainment services. The obtained results lists the resorts in the following order: Pomorie – 9, 5 %, Sozopol – 9,3 %, HV „Eleni”- 9,2 %. The fifth index (sports animation by nationality) means that in the animation programs were introduced lots of sports and entertainment competitions by nationality. This innovation also enhanced the purchase of sports animation occasions in the resorts. The percentage results listed the centers in the following sequence: TC „Sunny Beach”- 9,7 %, HV „Eleni”- 9,2 %, TC „Primorsko”- 9,3 %. The average rate of these five indices is the following: 1) „news sports and entertainment services” – 10,0 %; 2) „variety in the exercises”- 10,1 %; 3) „increase of the supply of sports services”- 10,2 %; 4) „increase of the age groups”- 9,0 %; 5) „sports animation by nationality”- 9,1 %. The average values of the next three indices from the group „Sports animation personnel” are the following: 1) „improvement of the selection”- 9,9 %; 2) „training of the sports staff”- 7,7 %; 3) „motivation and stimulation of the personnel”- 11,5%. The arrangement of the last group „Quality of the product” indices is the fol-

lowing: 1) „quality and hospitality”- 7,0 %; 2) „satisfaction of consuming the product”- 7,9 %; 3) „Evaluation of the quality of the sports product”- 8,6 %.

The correlation between the three groups of indices in the different maritime tourist centers is the following: HV „Eleni”-51,3% : 26,3% : 22,5 %; HV „Sveti Vlas”- 46,2 % : 30,5 % : 23,3 %; TC„Sunny Beach”- 46,1% : 30,5% : 23,3%; Pomorie –48,9% : 29,3% : 21,8%; Sozopol– 48,2 % : 29,7 % : 22,1 %; HV „Smokini”- 46,5 % : 25,2 % : 27,3 %; HV „Dyuni”- 51,3 % : 26,7 % : 22,0%; TC„Primorsko”-47,9% : 26,1% : 26,0%

The alternative behavior of the management of the sports firm is shown in case of problems (failure) in the sales of the sports and entertainment services. It is mentioned above all the set goals and the sales results. Prosperity is wanted for the firm. According to the situation measures for the sports personnel are taken (stimulation, reprobation, renovation) and the sports and entertainment product (new services, increase of the output, and implementation of new methods). Algorithm of the sports activity in the tourist firm is shown in figure 2.

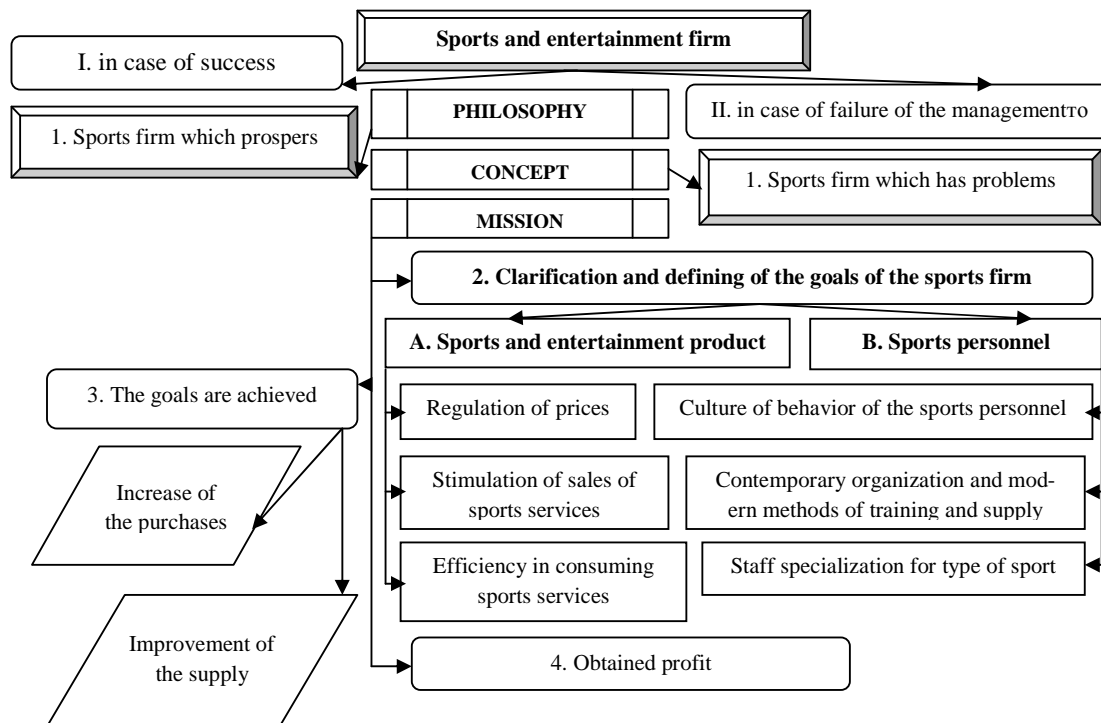

Figure 2. Algorithm of the sports and entertainment activity in the resorts

The research team orientated their attention the actualization of the goals in the resorts by six indices. The results of the scientific research are shown in table 2. The goals are orientated to two

terms of reference - a) Sports and entertainment product and b) Sports personnel.

The philosophy of the sports activity in the

tourist business can be directed to the work, to the partners, attitude to success, tourist clientele and so on. The rules of the personnel behavior are two types – those that originate directly from

the technology of the sports activity and those on which observance the quality of the ultimate product depends.

Table 2. Alternative management of the sports animation in the winter and summer resorts

№	Tourist centers	Indices / percent / winter tourist centers					
		Sports and entertainment product			Sports personnel		
		prices	stimulation	efficiency	behavior	methods	specialization
		a	b	c	d	e	f
1.	TC „Bansko”	18,6	17,8	16,9	15,4	15,2	16,1
2.	TC „Borovetz”	18,5	17,9	16,2	15,7	15,5	16,2
3.	TC „Pamporovo”	18,7	18,0	16,6	15,5	15,1	16,1
4.	TC „Vitosha”	18,9	18,4	16,8	15,1	15,3	15,5
		Indices / percent / summer tourist centers					
		prices	stimulation	efficiency	behavior	methods	specialization
		a	b	c	d	e	f
		1.	HV „Elenire”	18,5	16,9	16,5	16,3
2.	HV „Sveti Vlas”	18,1	17,1	16,1	18,0	15,0	15,7
3.	TC „Sunny Beach”	18,3	18,2	16,0	15,0	15,7	16,8
4.	Pomorie	18,1	17,4	16,2	17,4	15,1	15,8
5.	Sozopol	18,4	17,5	16,4	16,6	15,2	15,9
6.	HV „Smokini”	18,7	18,0	15,9	16,1	15,3	16,0
7.	HV „Dyuni”	18,6	18,1	16,3	15,2	15,5	16,3
8.	TC „Primorsko”	18,8	18,3	16,6	14,4	15,4	16,5

Legend: a) Regulation of the prices; b) Stimulation of the sales of sports services; c) Efficiency in consuming sports services; d) Culture of behavior of the sports personnel; e) Contemporary organization and modern methods of training and supply; f) Specialization of the staff for different kinds of sports

The results of the research (using six indices) in winter resorts show a picture that can be of serious consideration. The highest percentage values are in the index – regulation of the prices (from 18,5 % to 18,9 %). It is necessary to offer the tourists sports and entertainment services with reasonable prices – with minimum profit. The lowest values are obtained in indices – contemporary organization and modern methods of training and supply (from 15,1 % to 15,7 %). This is so because in the largest part of the sports teams have contemporary methods of training and organization for every sport have been introduced. For the six introduced indices such as alternative management of the sports and entertainment activity in the tourist centers the percentage values are high (from 15,1 % to 18,9 %).

The picture in the summer (maritime) resorts is radically different in comparison with the winter resorts. High percentage values were attained in the introduced two undertakings (a) prices regulation - from 18,1 % to 18,8 % and b) stimulation of sales of sports services - from 16,9 % to

18,3 %). Again lowest value results were attained in the fifth index – e) contemporary organization and modern methods of training and supply (от 15,0 % до 15,7 %).

Based on their influence on the management of the sports firms the introduced six indices are arranged in the following order: 1) Prices regulation – 18,4 %; 2) Stimulation of the sales of sports services – 17,6 %; 3) Efficiency in consuming services–16,3 %; 4) Culture of behavior of the sports personnel – 16,2 %; 5) Specialization of the staff for different kinds of sports – 16,2 %; 6) Contemporary organization and modern methods of training and supply – 15,3 %.

This alternative management in the sports and entertainment firms shows that the tasks in the sports and tourist concept work out. They enhance the demand, the purchase and the profits of sports and sports and entertainment services. The influence of the first three indices for improvement of the management in the sports firm is stronger in the winter tourist centers and the

influence of the other three is stronger in the maritime resorts.

CONCLUSIONS AND RECOMENDATIONS

1. The analyses based on the indices in the winter resorts lead to the following conclusion: a) the management optimization of the sports animation services leads to the highest percentage values in TC „Vitosha”- 48,2 %; b) in optimization of the second index the highest values were attained in TC „Vitosha”- 25,8 %; c) management optimization in the tourist centers leads to an increase in the quality of the sports and entertainment product –the highest values in TC „Bansko”- 27,7 %.
2. The analyses based on the three indices in the winter resorts lead to the following conclusion: a) management optimization of the sports animation services leads to the highest percentage values in HV „Eleni”- 51,3 % and HV „Dyuni”- 51,3 %; b) in optimization with the second index the highest values were attained in HV „Sveti Vlas”- 30,5 % and TC „Sunny Beach”- 30,5 %; c) management optimization in the tourist centers leads to enhancing the quality of the sports and entertainment product– the highest values were obtained in HV „Smokini”- 27,3 %, TC „Primorsko”-26,0 %.
3. Alternative behavior of the sports firm management in the tourist centers showed failure in the sales of the sports and entertainment services. This leads to increase in the percentage results in two terms of reference: A) Sports and entertainment product – TC „Vitosha”- 54,1 %, TC „Bansko”- 53,3 %, TC „Pamporovo”- 53,3 %, TC „Borovetz”- 52,6

%; B) Sports personnel – TC „Borovetz”- 47,4 %, TC „Vitosha”- 46,9 %, TC „Bansko”- 46,7 %, TC „Pamporovo”- 46,7 %.

4. Alternative management in the sports and tourist business in the maritime resorts leads to positive results in the applied indices: A) Sports and entertainment product – TC „Primorsko”- 53,7 %, HV „Dyuni”- 53,0 %, HV „Smokini”- 52,6 %, TC „Sunny Beach”- 52,5 %, Sozopol- 52,3 %, HV „Eleni”- 51,9 %, Pomorie- 51,7 %, HV „Sveti Vlas”- 51,3 %; B) Sports personnel – HV „Sveti Vlas”- 48,7 %, Pomorie- 48,3 %, HV „Eleni”- 48,1 %, Sozopol- 47,7 %, TC „Sunny Beach”- 47,5 %, HV „Smokini”- 47,4 %, HV „Dyuni”- 47,0 %, TC „Primorsko”- 46,3 %.

BIBLIOGRAPHY

1. **Bankov 2005:** Bankov, P. Management of the sports in the leisure time. S., Bibl. „INS”, 2005. (*quotation of monograph*)
2. **Dimitrov 2008:** Dimitrov, G. Management of the sports activity in the tourism. Bourgas, 2008. (*quotation of monograph*)
3. **Kalaikov 2007:** Kalaikov, Y. Sports management. Sofia, NSA PRESS, 2007. (*quotation of monograph*)
4. **Kamenov 2000:** Kamenov, K., K. Hadzhiev, The human factor and the team activity in management, Sofia, IC „Lyuren”, 2000.
5. **Kostov 1996:** Kostov, E. Technology of tourist industry. Sofia, 1996.
6. **Hristova 1996:** Hristova, T. Human resources management, Varna, Princeps, 1996.
7. **Bruhn 1988:** Bruhn, M. Sport-sponsoring, BDW, Service, Bonn, 1988.
8. **Wilkinson 1989:** Wilkinson, D. Le marketing du sport Revue, EPS, 1989.

СЕГМЕНТИРАНЕ НА ПАЗАРА В ТУРИСТИЧЕСКИЯ ОТРАСЪЛ

Веселина Атанасова-Георгиева

MARKET SEGMENTATION IN THE TOURIST SECTOR

Veselina Atanasova-Georgieva
E-mail: vesiatanasova1980@abv.bg

ABSTRACT

Market segmentation is a very important device of marketing. Its aim is to adjust the firm's offering to the expectations of certain number of customers. At the same time the tourist companies have to concentrate their efforts upon the needs of customers while disregarding the process of their product sales.

The main function of tourism marketing is orientated towards satisfaction of customers, based on studies about consumer research of special separate groups of tourists. Having that in mind, I think that the companies should concentrate upon particular segments, which means a concentration upon a target market with the idea to find out a firm's competitive advantage and reach efficient results.

Key words: market segmentation, tourist companies, customers, needs.

Сегментирането на пазара е един изключително важен инструмент на маркетинга. Първоначално концепцията за сегментирането е въведена още през 1956г. от Уенд Смит. Той прилага структурно-функционалния подход и извежда сегментирането като процес на декомпозиране на подсистеми или т.нар. сегменти, които отговарят на определени потребителски критерии.

Според Ф.Котлър „пазарен сегмент е всяка специална подгрупа от клиенти, подбрани с цел, достигаща се с определена маркетингова комбинация. Самият процес на сегментиране се определя като „разделяне на общия пазар с цел агрегиране на потенциалните купувачи в определени хомогенни групи и свързването им с изграждане на подходящ маркетингов микс на базата на получена информация за тях от маркетингово проучване.

Една от целите на маркетинговите усилия на всяка организация са купувачите, търсенето на които трябва да бъде задоволено възможно най-добре. Те са една от страните, участващи в процеса на размяната и във формирането условията на сделката. Затова ако туристическата фирма иска да продава своите продукти и услуги трябва да познава изпращащо причините и обстоятелствата, ко-

ито превръщат отделния индивид в турист. Така ще може да им влияе или да ги използва в свой интерес.

Една от важните задачи на туристическото предприятие е да знае как, при какви обстоятелства, под влияние на какви фактори клиента взема решения за пътуване и прави своя избор.

”Да купиш означава да се идентифицираш.” (Токър и др., 108), т.е. купувачът ще постигне това, което иска да бъде или да изглежда, че е. Маркетинговите специалисти трябва добре да познават мотивацията и навиците на индивидите, тъй като те имат пряка връзка с желанието или отказа да осъществят покупка. Те трябва да си отговарят на въпроса „Какво мотивира хората да потребяват туристически продукти и услуги?” На тази основа могат да се обособят и да се сегментират групи от клиенти, които имат аналогично потребителско поведение, формирано на максимална вътрешна еднородност, спрямо избран водещ критерий и изцяло различие, спрямо останалите (Крипендорф 1972, 67).

Всеки купувач има свои изисквания за място, време, количество и качество на проявяване на търсенето, реални възможности за

заплащане, специфични характеристики на желанията и поведението. Не е възможно да се изготви оферта, която да отговаря на всяко индивидуално искане и на специфичното търсене на всяка потребителска единица. Затова при разработване на пазара първо се установяват обобщени различия между купувачи и се търсят сходни характеристики за тяхното групиране. Целта е да се достигне определена степен на уеднаквяване на маркетинговата оферта. Това е процесът на сегментиране на пазара. Той позволява да се достигне възможно най-висока идентичност между изискванията на купувачите и офертите на продавачите. Следващият етап включва определяне на групите туристи към коя част от идентифицираните пазари ще принадлежат. Формира се и самия пазар, който включва хора или компании, имащи нужда, която ще удовлетворят с предлаганите от туристическите фирми продукти.

Някои от основните предимства от процеса на сегментиране:

- Определянето на даден пазар формира и целева група, което води до по-добра пазарна политика на туристическата фирма.
- Чрез сегментирането, туристическата фирма разкрива своите клиенти, които осигуряват най-добра доходност за нея и не се влияят от това какво предлага конкуренцията.
- Сегментирането помага да се разкриват незадоволените потребности на туристите и това със сигурност означава успешно присъствие на пазара.
- Сегментирането предполага разнородност, т.е. предпочитани купувачи и позволява избор на продукти и услуги.

Някои от недостатъците на процеса сегментиране:

Определянето на даден пазар води до мисленето за ситуации, до които можем да стигнем, но то изключва непотенциалния пазар. За да се приеме един пазар като нещо определено той трябва да се сегментира. Така се осигурява рамка, в която се осъществява конкуренцията. Същият този акт на избор на потенциални нужди, хора и ситуации ще доведе до пренебрегване на нуждите, хората и ситуацияите. Когато маркетингите приемат една категория, те допускат, че елементите в нея са фиксирани (нужди, целева група, ситуация и продукт). Не бихме поставяли под въпрос и не бихме критикуваме основните възгледи на

маркетинга – определяне на нуждите и пазара. Тези две реалности са от особено значение за разработването на конкурентна стратегия за продукта.

Възможни етапи при сегментиране:

1) **Изследване** – Свързан е с идентифициране на потребностите, разкриване на мотивацията за потребителско поведение, отношението към евентуална маркетингова оферта и поведението преди, по време и след покупката на потенциалните и действителните туристи.

2) **Анализ** – разкрива степента на сходство и различието между отделните купувачи и да създава условия за формиране на потребителски групи.

3) **Профилиране** – Всеки оформен сегмент се профилира според разкрита отличителна характеристика по наблюдаваните признаци. Тя може да получи наименование според преобладаващите характеристики.

Всеки купувач има изисквания за място, време, количество, качество на проявяване на търсенето, реални възможности за заплащане, специфични характеристики на желанията и поведението. Трудно би било производителите-те - продавачите така да изготвят своите оферти, че да отговарят на всяко индивидуално искане и на специфичното търсене на всяка потребителска единица, но чрез съответни критерии те могат да бъдат измерени, оценени, сравнени и обособени в групи. Критериите са именно признаците, по които се осигурява вътрешна еднородност и външна разнородност между потребителите. Чрез тях се установяват еднотипните различия и характеристиките на отделните купувачи, въз основа на които отделните потребители се обединяват в пазарни сегменти. При сегментирането на потребителските пазари могат да се използват географски, демографски, икономически, социални, психологически и поведенчески критерии. Първите пет групи са свързани с класическите характеристики на купувачите, а шестата група е свързана с потребителските реакции и за разлика от класическите критерии, които могат да бъдат измерени и оценени, поведенческите не се подлагат на строго измерване.

Сегментирането по географски критерий обособява различни географски единици. Според спецификата на географско положение, климат, релеф, гъстота на населението,

плътност на пазара. разделянето на пазара се базира на основата на териториалното разположение на пазарите. При сегментирането по географски критерии не се изисква специално маркетингово проучване.

Към демографските критерии могат да се посочим променливи като: пол, възраст, семейно положение, брой деца в семейството, жизнен цикъл на семейството, националност, раса, етническа група, религия. Към тези групи се очертават много специфични акценти на потребителско поведение и те са обект на специално маркетингово изследване. Има групи продукти в туристическия отрасъл, които са изцяло предназначени за потребление или са напълно отхвърлени от потребление според етническата, религиозната и расовата принадлежност. Това са различни видове хранителни продукти, различни стилове облекло, типове обзавеждане, форми на развлечения. Посочените принадлежности сегментират пазара и по такива детайли като дизайн, цветове, форми на доставка, начини на сключване на сделките.

Икономическите критерии биват: по доход и по структура на разходите. потребителското поведение се определя от равнището на доходите и структурата на разходите. В тази група се обособяват сегменти с ниски, средни и високи доходи. Туристическите организации не трябва да ориентират своите офери само към високодоходните сегменти под презумпцията, че те са по-платежоспособни.

Социалната принадлежност е важна при сегментиране на пазара в по-развитите страни, където при оформянето на социалните групи купувачи се определя техния обществен статус: класа, професия, образование.

Психологическите критерии се свързват с индивидуалността, жизнения стил, ценностната система на индивида. Тук е необходимо да се разкрият личностните характеристики на потребителите. Те са много важни за сегментирането, защото могат да променят обхвата на сегменти по досега разглежданите критерии. Това са мотивите, навиците, отношенията, готовност за риск, стремеж към утвърждаване, емоционална стабилност или нестабилност, властност или изпълнителност и т.н. От важно значение е и начина на живот на купувачите, включващ ангажираност в работата, прекарване на свободното време, бита и хобито. Ценностната система на ин-

дивида обхваща неговите оценки, които стоят в основата на отношенията и поведението.

Поведенческите критерии обособяват групи купувачи според равнището на знания за продуктите, насоките на използване на продуктите, начините на реакция към продуктите. Тук се оформят група купувачи според мотивите за покупка и използване на продуктите. Например пазарни сегменти обособени за почивка, бизнес, лечение и т.н. Могат да се обособят сегменти относно интензивността на ползване на продукта чрез анализ на отзивчивостта на клиентите при отправените офери, динамиката на средните продажби. Сегментите относно степента на лоялност към продуктите са следващата група. Необходимо е да се разкрият причините за определен тип лоялност и да се разработят подходящи маркетингови средства за стимулиране на продажбите. Купувачите се намират в различна степен на готовност за покупка. Това е признак, по който може да се оформи следваща група пазарни сегменти – според готовността за покупка. Според статуса спрямо продуктите купувачите могат да се сегментират на ползващи, бивши и потенциални ползватели, редовни и ползватели за първи път.

Доброто сегментиране предполага критерии да се комбинират с цел оформяне на по-малки и определени пазарни сегменти. Извършва се и многофакторна сегментация като се съчетават два или повече критерия.

Теорията на сегментирането на пазара предлага три основни подхода за идентифициране на отделните пазарни сегменти – сегментиране по приоритети, сегментиране след определяне на параметрите и комбинирано сегментиране.

Сегментирането по приоритети се насочва към предварителното групиране на отделните потребителски единици по някакъв критерий и след това разкриване на тяхното поведение по този или по други специфични критерии. Първият критерий е описателен, а следващите са по-детайлни и количествено измерими. При този подход броят на сегментите предварително се определя в зависимост от избрания признак. Задачата е възможно най-точно да се определи всяка потребителска единица към кой от избраните сегменти да бъде отнесена. Тук е налице изследователския момент, който търси оптимално разделяне на потребителите по предварително фиксирани сегменти.

Сегментирането след определяне на параметрите за разделяне на пазара не дефинира предварително сегментите. Тук се изследват потребителите и в зависимост от техните характеристики се формират отделни групи според сходни признаци или критерии, които са основа за формиране на пазарните сегменти. След това във всеки сегмент се прави ново разделяне и се търсят други групи според сходството по следващите критерии. Така броят на критериите се формира в процеса на изследването и едва с приключването на работата може да се каже колко сегмента са обособени. При този подход броят и видът на сегментите зависят от резултатите на проучването.

Комбинираното сегментиране използва и двата подхода. Най-напред се оформят групи потребители по определени описателни характеристики и след това трябва се изследват дали са налице определени степени на подобие в първоначално определените сегменти.

След тези общи подходи на сегментиране е необходимо да се пристъпи към подробно идентифициране на пазарните сегменти. Това е необходимо особено когато сегментирането става по няколко критерия.

Определяне на специфичните маркетинговите въздействия върху обособени пазарни сегменти формира определени маркетингови стратегии. Според равнището на сегментиране на пазара и степента на специфициране на маркетинговото въздействие спрямо пазара се обособяват три основни групи маркетингови стратегии – стратегии на недиференциран (унифициран) маркетинг, стратегии на диференциран маркетинг и стратегии на концентриран маркетинг (Котлър, 1999, 478)

Основните принципи на сегментирането на пазара са:

1. Пазарните сегменти са максимално вътрешно хомогенни - еднородни по показателя, по който се сегментират.
2. Пазарните сегменти са максимално външно хетерогенни - разнородни. Потребителите от един сегмент не трябва да отговарят на даден маркетинг – микс, както тези от другите сегменти.
3. Исканията на всеки сегмент могат да се разграничат.
4. Резултатите при всеки сегмент могат да се измерят.
5. Пазарните сегменти непрекъснато се изменят.

6. Пазарните сегменти да позволяват сравняване на техните присъщи характеристики и постигнатите резултати.

Условията за успешно сегментиране вследствие на горепосочените принципи могат да бъдат:

1. Да са налице възможности за трайно увеличаване на печалбата и възвращаемост на авансираните разходи. Ако това условие отсъства, сегментирането е безпредметно.

2. Да се проявява общност на търсенето на потенциалните купувачи. Те трябва да имат еднакви или сходни желания относно характеристиките на продуктите, равнището на цените, реда на доставките, инструментите за стимулиране на продажбите.

3. Очертаване на различия между желанията на купувачите от различните сегменти. При малки различия е възможно и необходимо окрупняване чрез обединяване на сегментите.

Разграничаване на маркетинговия микс за отделните сегменти.

4. Осигуряване на лесна достъпност и ниски разходи за насочване на купувачите от отделните сегменти към маркетинговата оферта. Това предполага добро познаване на купувачите по техните личностни характеристики и начини на вземане на решение за покупка.

При спазване на изискванията на сегментиране на пазара всяка туристическа фирма може да разчита на успех. Тя трябва да диференцира пазара и само тогава може да предложи различни нива за стимулиране на продажбите и ценообразуване, съобразено с качеството на предлаганите услуги.

ЛИТЕРАТУРА

1. Благоев, В. Маркетинг. София, 2003
2. Доганов, Д. Маркетинг на туризма. София, 2000.
3. Котлър, Ф. Триас де Бес Ф. Латерален маркетинг. София, 2007
4. Котлър, Ф. Управление на Маркетинга. София, 2000.
5. Ракаджийска, Св., Ст. Маринов Маркетинг в туризма, Варна, 2004.
6. Tocquer, G. Zins, M. Marketingdu Tourisme. Quebec, 1987
7. Krippendorf, J. Marketing et Tourisme. Geneve, 1972.

РОЛЯ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ ВЪВ ВЪНШНИЯ КЕТЪРИНГ

Катя Илиева

THE ROLE OF HUMAN RESOURCES IN OUTSIDE CATERING

Katya Pieva

E-mail: katyailieva@excite.com

ABSTRACT

The role of the human resources is fundamental for the contemporary Catering Industry. This piece of work briefly discusses the application of the basic concepts of Human Resources Management in Outside Catering. The article also presents some results of a local research, carried out for the Burgas region, in order to support the guidelines given for management of personnel achievements in the Outside Catering Operations.

Key words: Catering, Human Resources in Operations, Strategy, Staff's Achievements, Training, Motivational Techniques, Burgas region.

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременният кетъринг е едновременно сложна дейност и предизвикателство, защото основен структурен елемент в операциите е човекът - неговите потребности, желания, изисквания, качества и умения, т.е. – индивидът и като потребител, и като изпълнител.

Подходът, който всяка организация приема, за да управлява персонала си, има изключително въздействие върху ефективността на функциите на операциите и впоследствие определя техния успех.

Ролята на човешките ресурси в кетъринговата индустрия е фундаментална. Тя е определяща и за позитивния имидж в общественото съзнание, и за просперитета на фирмата в дългосрочен план.

Дискусия за приложение на основни концепции за управление на човешките ресурси в сферата на кетъринга

Концепцията за стратегическото управление на човешките ресурси (Human Resource Management) според Армстронг (1996, 68), се базира на основната концепция, че стратегията за човешките ресурси може да подпомага бизнес стратегията, а също така и да се определя от нея.

Съвременното управление на човешките ресурси Илиев (2001, 33) характеризира с на-

правляване на поведението на хората в труда по начин, чрез който това, от което се нуждае фирмата, да го могат, искат и правят възможно най-добре членовете на нейния персонал.

Стратегията за развитие на човешките ресурси във външния кетъринг следва да фокусира върху няколко основни концепции:

1. **Човешкият фактор** в сферата на услугите има ключово значение. Не случайно Фей (1991, 26-30) го характеризира като “слаб елемент”, който следва регулярно да бъде наблюдаван и оценяван, за да се постигне постоянно високо качество.

В тази връзка от мениджърите се изисква да **идентифицират ключовите фигури в операциите**, да ги обучават, за да придобият необходимите умения и качества, необходими за постигане на желаните резултати (Браун и др. 2000, 339-354; Гоулд- Уилямс 1999, 97-118).

2. Друга гледна точка е тезата на Гилберт (1998, 165-174), който подчертава значението на два важни фактора в управлението на операциите:

- **Мотивацията на персонала;**
- **Връзката между удовлетворяването на клиентите и удовлетворяването на персонала**, което е съществен фактор за развитие на бизнеса в кетъринговата индустрия.

Делегирането на права се приема като

крайгълен камък при мотивирането на хората да бъдат съпричастни.

3. Илиев (2001, 35-36) детайлизира **мотивацията на персонала**, като изтъква, че вътрешната мотивация на човека към труда и упражняване на определена трудова дейност е свързана с ценностната система и потребностите му, докато външната мотивация характеризира влиянието на мениджмънта на фирмата върху поведението на хората в труда.

Ролята на обвързаността на персонала и участието му в непрекъснатото подобрене Славолайнен (1999, 1203-1222) предлага да се осъществи чрез **работа в екип, коопериране на всички функции, обучение и тренинг**.

4. Друг елемент в управлението на човешките ресурси в кетъринга е въвеждане на **критерии за оценка на персонала**.

Според Уудс и др. (1998, 25-29) и Бонд (1999, 1318-1334) прилагането на **оценки за постиженията** (Performance Appraisals) е важно за успешното представяне на персонала, за оценка на индивидуалните потребности от обучение и разработване на план за развитие на персонала. Оцеляването в дългосрочен план зависи от обслужването на клиентите, измерено чрез фактори като:

- Качество и умения на персонала;
- Продуктивност.

Подобряването следва да бъде част от съвместния живот в организацията.

Непрекъснатото подобрене се основава на вътрешното удовлетворение от добре свършена работа, действа като мотиватор за подобряване на текущите стандарти.

Също така, междуличностните и ръководни компетенции, както изтъкват Кей и др. (2000, 52-62) са съществени за успеха на управлението.

5. Създаването на **благоприятна работна среда** и развитието на **организационна култура** са фактори за постигане на стратегическите цели на организацията.

Армстронг (1996, 361-371) определя **организационната култура** като ключов компонент за постигане мисията на организацията и нейната стратегия, за подобряване на ефективността и управлението на промяната. Културата и стратегията, според автора, са взаимно свързани.

Рийвс и др. (1995, 72-79) убеждават, че ключ за успех на всяка организация е **постоянно обвързване към качеството** в цялата организация и делегиране на права на персо-

нала за удовлетворяване на индивидуалните потребности на гостите.

Това може да предостави най-добрите възможности на организацията не само да удовлетвори, но и да надмине очакванията на клиентите.

Работата в екип, установяването на междофункционални работни екипи и тренинг културата окуражават общото обучение в цялата организация.

Автори като Бонд (1999, 1318-1334), Дуер и др. (1998, 19-31) и Грей (2000, 149-155) преценят, че **балансираната корпоративна култура** оказва влияние върху ефективността на производствения процес и качеството на продукцията, а също така е и проява на грижата за персонала.

Резултати от локално проучване на потребители в региона на Бургас

Извадка от проведено от автора комплексно изследване на 274 потребители на кетърингови услуги в региона на Бургас, както и резултатите от проведена дискусия във фокусна група, **доказват определящата роля на човешките ресурси в кетъринговите операции**.

Според данни от проведеното изследване, потребителите на региона се влияят от различни **фактори, които оказват влияние върху избора им на заведение за хранене** при различни поводи.

От посочени в анкетната карта единадесет фактора, с най-голямо влияние, според респондентите, са факторите:

- Качество и разнообразие на храни и напитки – 77%;
- Интериор – 69.60%;
- Квалификация и професионални умения на персонала – 55.47%.

Основна слаба страна на ресторантьорството в Бургас според 80% от респондентите е **нивото на обслужване** и като причина за това се посочва **слабата квалификация на персонала в търговската зала**.

Други слаби страни, които респондентите посочват, са: **непостоянното качество на храната и обслужването, хигиенните стандарти, съотношението качество-цена, комуникациите клиент-персонал и анимацията**.

Анализирайки личен опит и наблюдения, като **най-често срещани грешки** при организиране на кетърингови събития, участниците

в дискусиата във фокусната група посочват:

- Липсата на резервен план при критични ситуации;
- Липса на проучване на навиците за хранене на клиентите;
- Планиране и координация на детайлите.

Участниците в дискусиата детайлизират следните **операции във външния кетъринг, които следва да се усъвършенстват:**

- Обслужване с храни и напитки;
- Предварителна и топлинна обработка на продуктите;
- Комуникациите на персонала с клиентите;
- Подбор на персонал;
- Поддържане на хигиенните стандарти;
- Повишаване квалификацията на персонала;
- Включване на здравословни храни и технологии при приготвяне на ястията;
- Разширяване каналите за реализация на продукта.

Анализът на представените резултати от проведеното проучване доказват, че качества и уменията на персонала на различни позиции в кетъринга са от изключително значение за постигане на ефективна организация на операциите, устойчиви икономически резултати и конкурентоспособност на дейността.

Насоки за управление на постиженията на персонала в кетърингови организации

Представените дискусии и резултати от проведеното изследване поставят пред мениджърите на **кетъринговите фирми първостепенната задача** за ефективна работа с човешките ресурси и въвеждане на методи за оценка с цел подобряване на постиженията на персонала.

За да се организира работният процес и с цел подобряване на постиженията на персонала, препоръчваме мениджърите да предприемат следния **подход**:

1. Разработване на **програма за набиране на кадри**, като се специфицират:

- Образователният ценз;
- Необходимите знания, личностни качества и умения за съответната длъжност;
- Анализ на предишния опит.

За работа в сферата на кетъринга се изискват комплекс от практически и социални умения и личностни качества в зависимост изис-

кванията за длъжностите за всеки компонент на продукта.

В най-общ план уменията и качествата на основните ключови позиции включват:

а) **Производство на кулинарна продукция** – необходимите практически умения, които се изискват са:

- Познание за общите технологични процеси в кулинарното производство и приетите стандарти, технологичното оборудване и приложението му в операциите;
- Познания за хранителните продукти и полуфабрикатите, начините за съхранение и за студена и топлинна обработка, съчетаване на компоненти;
- Знания за съставките на ястията, за типопредставителите на студени и топли предястия, супи, основни ястия и десерти;
- Температура на съхранение и реализация на готови ястия,
- Начини на оформяне, поднасяне и транспортване на ястията;
- Познания за запазване на хранителната и биологична стойност на продуктите;
- Прецизна работа без да се допускат технологични грешки и висок процент на отпадение;
- Поддържане на лична хигиена и спазване на санитарно-хигиенните стандарти;
- Способност да се работи в екип, което определя социалните и комуникационни умения;

б) **Обслужване с храни и напитки** – практическите умения включват:

- Познаване на технологичните процеси, оборудване, инвентар;
- Организация на операциите при различни форми на обслужване;
- Познания за технологията на приготвяне на ястията и напитките;
- Приети стандарти и правила за поднасяне и съчетаване на храни и напитки;
- Работно облекло и външен вид според приетия стандарт на фирмата и лична хигиена;
- Умения да се работи в екип и да се комуникира както с клиентите, така и с членовете на персонала.

в) **Съпътстващи услуги** – поради своето разнообразие, услугите изискват персонал, който:

- Умее да работи в екип;
- Притежава умения да продава;
- Поддържа обратна връзка с клиента и умее да комуникира;
- Да бъде посветен на конкретната роля, която изпълнява;
- Да изгражда позитивен имидж на фирмата в общественото съзнание.

2. Втора задача е **планирането на работните места**, които следва да са ефективни, сигурни и логични и да предоставят възможности както за изпълнение на стандартите, така и за постигане на удовлетворение от работата.

3. Трета задача е **поставянето на работни цели**, които да дават направление и яснота на персонала какво е необходимо да се извърши и какъв е подходът за реализация на планираната работа.

Планирането на работния процес е предпоставка едновременно индивидуалните изисквания на членовете на персонала и потребностите на организацията да бъдат удовлетворени.

Базирайки се на нормативни документи, вътрешни стандарти и анализ на работния процес, мениджърите **планират** работата като **фиксира**т както **работните места**, така и **членовете на персонала**, които притежават необходимите качества и умения:

- групирането на работните места следва да бъде подчинено на технологичните процеси и задачите за всеки да са поставени ясно – например специалист по гарнитури или сосове, сомелиер и др.;
- всички екипи следва да са отговорни за извършването на определената им работа;
- членовете на персонала да бъдат окуражавани, за да влизат в контакти с клиентите и да дават идеи за усъвършенстване на производствения процес; да планират и контролират своята работа, което е и начин за даване на пълномощия на работниците;
- да се установят отворени и ефективни начини за получаване на обратна връзка за постиженията на приетата концепция, като се фокусира върху работа, насочена към изпълнение на бизнес целите повече, отколкото върху оперативните задачи.

4. **Подобряването на комуникационния климат в организацията** включва:

- установяване на индивидуалните потребности от обучение;
- разработка на програми за обучение на персонала, базирани на оценка на представянето;
- стандартизиране на най-добрите практики за извършване на различните видове работни процеси;
- разработка на оперативни наръчници;
- системи за оценка на персонала и развитие на екипите.

5. Развитие на **мотивационни техники** (Кръстева и др. 1996, 131-133) с цел подобряване изпълнението на работните процеси от членовете на персонала:

❖ **Ротация на работните места** - периодичното преместване на членовете на персонала и възлагане на различни задачи е с цел да се повиши разнообразието и да се стимулира интерес. Тази програма може да се разгърне:

- в кухненския блок,
- търговската зала,
- звената за санитарна обработка на съдове и прибори, и др. и ще доведе до подобряване гъвкавостта на уменията, които се изискват, и постигане на надеждност при критични ситуации;

и ще доведе до подобряване гъвкавостта на уменията, които се изискват, и постигане на надеждност при критични ситуации;

❖ **Обогатяване на работата** - поставяне на по-голям брой задачи на отделните работни места, което да мотивира обучение – например карвинг презентация, сомелиерство, операции пред погледа на клиента като приготвяне на студени предястия, основни ястия, десерти, фламбиране и др.

Развитието на начините за изучаване на методите на работа могат да се разглеждат и като начин за постигане на обвързаност на персонала.

Поведенческите и ергономични подходи към планирането на работата, които могат да се приложат от мениджърите, фокусират по-далеч от обвързването на членовете на персонала към работата. Те и са от жизнена необходимост за мотивация на персонала и успешно управление на човешките ресурси.

6. **Възнаграждение на персонала.**

Въвеждане на системи за възнаграждение на персонала за реализация на конкретно събитие има изключително мотивиращ ефект.

Предлагането на допълнителни финансови награди към основно възнаграждение може да се основава на:

- ❖ Оценка на индивидуалните постижения, бърза реакция в критична ситуация;
- ❖ Успешно представяне на личности и екипи;
- ❖ Постигнати успехи в усъвършенстване на определена операция или повишаване на квалификация;
- ❖ Проведено обучение по основните операции на нови работници от членове на персонала.

7. Развитие на организационна култура.

С цел да се постигне постоянство при обслужването на потребителите, членовете на персонала могат да бъдат включени в първите етапи на вземането на решения – при съставяне на оферта, планиране на събитията, изготвяне на мрежов график и др.

Организационната култура изисква интензивни вътрешни комуникации:

- ❖ позитивни дискусии между мениджърите и персонала, както и между самите работници за нивото на представяне на фирмата;
- ❖ разширяване сферата на действие за работниците извън обсега на тяхната специфична роля, без направления от мениджърите, като се въведе екипен подход за постигане на по-добро изпълнение на конкретните операции;
- ❖ на новите членове на персонала се предоставят точни и проверени стандарти за постигане на непрекъснато подобрене;
- ❖ разработват се модели за действие по начин, който е приемлив и разбираем за всички членове на персонала.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В сферата на услугите ролята на човешкия фактор е фундаментална за постигането на качество и конкурентоспособност.

Постигането на добър климат и система за възнаграждения, изграждане на всеобщо доверие и висока степен на въвличане на персонала, разработка на „Етичен кодекс” (Грей 2000, 149-155) са подходи, организацията да постигне лоялност и обвързаност от страна на хората, които работят за нея.

Култура при поставяне на задачите следва да бъде установена там, където хората споделят своята убеденост в значимостта на работата в екип, опита и в способността да бъдеш адаптивен.

Изискванията на съвременния потребител налагат прецизен подбор и активен тренинг на персонала, поддържане на постоянна обратна връзка с клиента, подобряване на качеството и управление на постиженията на персонала.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Армстронг 1996:** Armstrong, M. A Handbook of Personnel Management Practice. London, Kogan Page, 1996.
2. **Бонд, 1999:** Bond, T.C. The role of performance measurement in continuous improvement. International Journal of Operations and Production Management, 1999, 19, 12, pp. 1318-1334.
3. **Браун и др. 2000:** Brown, J.R. and S. Chekitan. Improving productivity in a service business: Evidence from the hotel industry. Journal of Service Research, 2000, May, 2, 4.
4. **Гилберт 1998:** Gilbert, J. A job for life' into 'A life of jobs. Empowerment in Organizations, 1998, 6, 6.
5. **Гоулд-Уилямс 1999:** Gould-Williams, J. The impact of employee performance cues on guest loyalty, perceived value and service. The Service Industry Journal, 1999, 19, 3.
6. **Грей и др. 2000:** Gray, B., Sh. Matear and Ph. Matheson. Improving the performance of Hospitality firms. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 2000, 12, 3.
7. **Дуер и др. 1998:** Dwyer, L., P. Murray, and R. Mott. Continuous improvement in Hospitality: a case-study approach. Australian Journal of Hospitality Management, 1998, 5, 1.
8. **Илиев, 2001:** Илиев, Й. Умението да мотивираме. София, Нова звезда, 2001.
9. **Кей и др. 2000:** Kay, Ch. and J. Russette. Hospitality management competencies. Cornell HRA Quarterly, 2000, April, 41, 2.
10. **Кръстева и др. 1996:** Кръстева В., Л. Анастасова. Управление на човешкия ресурс на туристическата фирма. Бургас, ИТ „Алеко Константинов”, 1996.
11. **Рийвс и др. 1995:** Reeves, C. and D. Bednar. Quality as Symphony. Cornell HRA Quarterly, 1995, June, 36, 3.
12. **Славолайнен 1999:** Slavolainen, T. Cycles of continuous improvement: realizing competitive advantages through quality. Interna-

- tional Journal of Operations and Production Management, 1999, 19, 11.
13. **Уудс и др. 1998:** Woods, R., D. Breiter and M. Sciarini. Performance appraisals in hotels. Cornell HRA Quarterly, 1998, August, 39, 2.
 14. **Фей, 1991:** Fay, A. Auditing hotel employee performance. Journal of Property Management, 1991, Nov-Dec, 56, 6.

МОДЕЛ ЗА РАЗВИТИЕ НА СТРАТЕГИЯ ЗА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОПЕРАЦИИТЕ В КЕТЪРИНГА

Катя Илиева

A PATTERN FOR DEVELOPMENT OF A STRATEGY FOR CATERING OPERATIONS

Katya Pieva

E-mail: katyailieva@excite.com

ABSTRACT

Every organization recognizes the need for new ideas as to where to aim at in the future and how to get there, so they require certain strategic directions. The article clarifies the meaning of the terms ‘operations’ and ‘operational strategy’ and their contribution to the organizations’ development.

This piece of work presents discussions, based on a literature review, signifying the importance of the category “organization” for the catering operations. An author’s definition for Organization of Catering Operations is formulated. The necessity and objectives of an operational strategy are depicted. The article proposes a pattern for development of a strategy for catering operations, with adapted algorithm and stages included.

Key words: *Organization, Management, Operations Strategy Formulation, Outside Catering Operations.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Не съществува организация, която може да планира в детайли всеки аспект от своите настоящи или бъдещи действия, но всички организации имат потребност от идеи къде да се насочат в бъдеще и как да стигнат дотам, т.е. за всички организации са необходими стратегически насоки.

Операциите са практически действия, провеждани с цел производство и доставка на продукти и услуги. Предмет на управлението на операциите е ползването на ресурсите на организациите (човешки и материални) по ефективен, редуциращ разходите, начин (Operations Management, 1999, p. iii).

В макроаспект Донъли и др. (1997, 13-14) приемат, че терминът “операции” е по-широк по обхват от термина “производство” и се отнася до дейностите, които са свързани с производството на стоки и предоставянето на услуги в различните организации. Като основна задача във всяка управленческа работа, авторите определят управлението на операциите.

Андронов и Александрова (2005, 18) приемат стратегията на операциите „като виждаме за функцията на операциите, което устано-

вява цялостно направление за вземане на решения”.

Авторите посочват, че стратегията помага за приспособяване на организацията към външните фактори – потребности на клиенти, технологии, суровини, правните и социалните условия и конкурентите.

Значение на категорията „организация” за операциите в кетъринга

Fayol (Кейзер, 1989, 52) определя организацията като важна управленческа функция, заедно с други функции като планиране, координиране и контрол.

При изясняване на етимологията на термина “организация” Николов (1999, 12) разкрива две значения:

➤ Организацията като подреденост, взаимосвързаност на отделните части, целенасоченост в поведението, функциониране в определен порядък;

➤ Организацията като съвкупност от целенасочени дейности, с помощта на които се създава някакъв ред и порядък.

В конкретен план Илиев и др. (1992, 25-27) дефинират организацията като „специфична и творческа дейност, насочена към об-

вързване на трите групи елементи на производството (оръдия на труда, предмети на труда и работна сила) в пространството и във времето с оглед ефективно протичане на производствения процес при оптимално използване на всички въвеждани ресурси в процеса”.

Авторите определят организирането като „процес, който се състои в решаването на въпроси, отнасящи се до мотивите, основанията, необходимостта от осъществяване и изясняване на целите му. В този процес се включва и „анализът на възможните решения за постигане на целите и на условията, в които протича организирането”.

От своя страна Каменов (1999, 78-79) изяснява организирането като „една от функциите на управленческия цикъл, която се свързва със създаване на някаква подреденост”. Организацията, подчертава авторът, има отношение към установен и относително постоянен ред на място и връзки между елементите на системата.

От гледна точка на ролята, която изпълнява в управлението, Александров (1998, 113) дефинира организацията като „съвкупност от хора, дейността на които съзнателно се координира и направлява за постигане на обща цел или цели”.

Организирането, като функция на управлението, според Христов (1998, 68) се изразява най-вече в създаването и поддържането на организационната структура на стопанската институция и на порядъка на осъществяване на желаните за протичане в нея процеси. На практика това означава да се определят, подредят и групират необходимите дейности, действия, задачи, операции и др. за постигане на преследваните от предприятието цели”.

В контекста на управлението на човешкия фактор, Стефанов и Керемидчиев (2004, 10) определят организацията като „съзнателно координирана социална единица, съставена от двама или повече души, които действат на относително дългосрочна база и са обединени от обща цел, като съвместяват усилията си за нейното достигане”.

Пеев (1998, 44) предлага следните обобщения по отношение на **организацията на ресторантьорството в пазарното стопанство**:

а) ресторантьорството чрез продукта, който създава, се “вписва” в сферата на материалното производство, по-точно с кулинарната

продукция, но също така и в сферата на услугите, тъй като в макроаспект произвежда услуги;

б) ресторантьорството реално участва в пазарното стопанство чрез ефектите, които създава;

в) организацията на производството и продажбата на стокови и нестокови услуги е детайлизация на организацията на пазарното стопанство;

г) платежоспособното потребителско търсене е причината за организацията на ресторантьорството, с която то участва в организацията на пазарното стопанство.

Организацията на ресторантьорството, според цитирания автор, има за цел: “Изпълнение на бизнес програмата и постигане на рентабилност и ефективност от производствено-търговско финансовата дейност”.

Изложените мнения на различни автори насочват към няколко **ключови думи**, свързани със значението на категорията „организация”, които имат отношение към изясняване на организацията на кетъринговите операции: **функции, системи, средства, форми, методи, елементи, човешки ресурси, цели, ред, подреденост, взаимовръзка, координация, ефекти**.

Въз основа на изложените тези и в контекста на управлението на операциите **приемаме организацията на кетъринговите операции като алгоритъм на процесите на трансформация на входящите ресурси (материали, хора, информация) с цел предоставяне на пакет кетърингови продукти (храни, напитки, обслужване, съпътстващи услуги) по всяко време и на различни локации, за удовлетворяване на желанията, потребностите и изискванията на определени потребителски групи**.

Идеята, заложена в дефиницията, се основава на убеждението, че за да се предостави качествен и конкурентен продукт са необходими избор и оценка на ресурсите на входа на системата и създаване на прецизен алгоритъм за процесите, които ги трансформират.

Сложността на процеса в кетъринга се определя от различията в качествата на ресурсите и от разликата в процесите на трансформация, което се определя и от ролята на човешкия фактор във всеки елемент на системата – човекът и като изпълнител, и като потребител.

Необходимост от операционна стратегия в кетъринга

Стратегията за управление на операциите е необходима поради следните причини:

- Да осигури всички операциите, свързани с корпоративните цели;
- Да даде възможност да се развият най-подходящите комуникации между всички отдели на организацията;
- Да се избегнат проблеми поради несъгласуваност между характеристиката на процесите и пазарните изисквания за продукти и услуги;
- Да осигури качество на произвежданите продукти и услуги, отговарящо на изискванията на пазара;
- Да осигури продукти или услуги в обем и количество, изискващи се от пазара.

Целите, които стратегията за операциите следва да постигне, са:

- Да се постигне ниво на качеството на продуктите и услугите, както и на процесите, използвани за производството или доставката им;
- Да се доставят продукти или услуги в обеми, количества и на локации, където и когато потребителите изискват;
- Да се постигне ефективност, надеждност (навременно производство или доставка), гъвкавост и бърз рефлекс - способност да се очаква и да се реагира бързо на променящите се пазарни условия.

Модел за разработка на операционна стратегия

Съдържанието на стратегията за операциите е съвкупност от **политика, планове и поведение**, които работният процес избира и следва.

За да се определи съдържанието на стратегията (Слак, 1998, 78) е необходимо мениджърите на кетъринговите фирми да вземат две важни решения:

- За относителния приоритет на целите, които следва да се постигнат;
- За възприемане на цялостен подход и дългосрочни цели, с цел вземане на специфични решения и стратегии за работния процес.

Съществуват различни начини за катего-

ризиране на специфичните области за вземане на решения. Например Слак и др. (1998, 91-92), прилагат категории, които разделят решенията на “структурни” и “инфраструктурни”.

Към **структурните стратегически решения** авторите отнасят разработката на нови продукти и услуги, материалните условия и технологиите.

Инфраструктурните стратегически решения включват работната сила, капацитета на компанията, избор на доставчици, материални запаси, системи за планиране и контрол, усъвършенстване и управление на риска.

Важно за кетъринговите фирми е да се прецени под влиянието на какви обстоятелства поставените цели стават особено важни за организацията.

Относителното значение на целите се определя под въздействието на различни влияния, но особено от три в частност (Слак и др. 1998, 78; Хил, 1991, 78):

- Специфичните потребности на потребителските групи на компанията;
- Дейността на конкурентите на компанията;
- Етап на жизнен цикъл на продукта.

Влияние на потребителите върху целите за изпълнение

Факторите, които определят изискванията на клиентите, Хил (1991, 24-28) дефинира като **конкурентни**. За да се прецени относителното значение на конкурентните фактори, авторът предлага прагматичен подход, като разграничава факторите на:

• **Фактори, печелещи потребители (Order-winning factors)** - те са ключовите причини, които убеждават клиентите да закупят продукт или услуга. Затова са най-важният аспект, който дефинира конкурентоспособността на организацията.

• **Квалифициращи фактори (Qualifying factors)** – те определят ниво на представяне на операциите, което има отношение към конкурентоспособността, защото е предпоставка организацията да се забележи и оцени от потребителите.

• **По-малко значимите фактори** не оказват голямо влияние върху клиентите, но могат да бъдат от значение за други сфери от дейността.

Различните потребности на клиентите на-

лагат обмисляне на различни фактори, които са от значение за отделните потребителски групи.

Влияние на конкурентите върху целите за изпълнение

В повечето случаи операциите се влияят значително от дейността на конкурентите. Необходимо е организацията да обмисли свои, диференциращи, начини на конкуриране, за да се успее да се различава от конкурентите и да изтъкне силните си страни.

В този аспект за кетъринга са от значение продуктовото портфолио, позициониране на продукта на пазара, обучение на персонала и клиентите и др., съобразно пазарните условия и изисквания.

Влияние на жизнения цикъл на продукти и услуги върху поставените цели

Начин, по който може да се обобщи поведението на клиенти и конкуренти е свързването с жизнения цикъл на продукти и услуги.

Точната форма на жизнения цикъл може да варира, но обемът на продажбите преминава през четири основни фази - въвеждане, растеж, фаза на зрялост и упадък.

Котлър (Слак и др. 1998, 387) изтъква следните изводи за значението на жизнения цикъл на продукта:

- Продуктите и услугите имат лимитиран жизнен цикъл;
- Продажбите на продукти или услуги преминават през определени етапи, всеки от които поставя различни предизвикателства към производителя;
- Печалбите се увеличават или спадат през различните фази;
- Продуктите и услугите изискват различни маркетингови, финансови и производствени стратегии, както и стратегии при доставките и управлението на персонала във всеки етап.

Това доказва, че начинът, по който операциите се управляват и целите, които се поставят, ще се променят, както продуктите и услугите по време на различните етапи от своето съществуване.

Изборът на процес като критична стъпка при формулиране на стратегия

Критична част от операционната стратегия е **изборът на процес**. Главните подходи за

управление на процесите на трансформация се наричат типове процеси - Process Types (Хил, 1991, 56-63).

Типовете процеси в сферата на услугите са: “професионални услуги”, “цехове за услуги” и “масови услуги”. Всеки вид процес при операциите в услугите определя различен начин за организиране на работния процес.

Услугите с интензивен контакт с потребителите се **класифицират като “цехове за услуги” (Service Shops)** (Верма, 2000, 8-25; Андронов и др., 2005, 108).

Те се характеризират чрез степента на контакт с клиента, работа по поръчка, различна степен на взаимодействие между клиенти и персонал, което ги поставя между професионалните и масовите услуги.

Услугата се предоставя чрез дейности във фронт офиса и извън обсега на клиентите, хора и оборудване, като се набляга на продукта и на процеса на неговото производство.

Клиентите купуват стандартизиран продукт, но се влияят и от процеса на продажбата, в смисъл, че индивидуалните потребности са разбрани и в рамките на предлаганите продукти - удовлетворени.

Джонс и Дент (1994, 52-58) препоръчват всеки тип процес в кетъринга, да се проектира така, че да се справи с различни характеристики по отношение на обема и разнообразието на дейностите.

В процеса на вземане на стратегически решения важна информация предоставя **проучването на потребителското търсене**.

В тази насока Бетс и др. (2000, 185-196); Джефри и др. (2000, 179-189) изтъкват, че това е първата задача на управлението на капацитета.

За капацитета на операциите в кетъринга Коузинс (1997, 174-188) предлага да се вземат стратегически решения, отнасящи се за **обема на бизнеса и разнообразието на офертите, отправени към клиентите**.

Началната точка е изработване на **спецификация на услугите и определяне на потенциалното ниво на търсене** за определени периоди, следвани от организация на процесите на обслужване.

Постигането на подходящ **баланс** между капацитет и търсене може да генерира високи печалби и удовлетворени клиенти.

Прогнозирането на потребителското търсене е основен елемент и на **управлението на приходите**, което подпомага мениджърите да модифицират ценовата структура и контрола

на продажбите, да идентифицират начините, които могат да изменят операциите и да максимизират приходите, насочват автори като Либерман (1993, 33-43), Харис (1999, 47-49), Кимес и др. (1999, 19-29), Кростон (1995, 295-314).

Алгоритъм за формулиране на операционната стратегия

Разработената от Хил (1991, 26) методология за формулиране на стратегията е модел, който включва **пет етапа**, следващи един след друг в логична последователност.

Моделът е преработен и адаптиран с цел формулиране на операционната стратегия на кетърингови организации, **защото предоставя решение на въпросите какво фирмата желае да постигне и как да го реализира (фиг.1).**

Етап 1	Етап 2	Етап 3	Етап 4	Етап 5
Определяне на корпоративните цели	Маркетингова стратегия	Конкурентни фактори	Операционна стратегия	
			Структурни решения	Инфраструктурни решения
Стабилен растеж на дейността;	Фокусиране на пазари и пазарни сегменти;	Качество; Богата гама от продукти и услуги;	Разработка на нови продукти и услуги;	Системи за планиране и контрол на операциите;
Усъвършенстване на материалните условия;	Продуктово портфолио; Спецификации;	Конкурентни цени;	Усъвършенстване на технологичните процеси;	Развитие на човешките ресурси;
Увеличаване на приходите;	Обеми; Стандарти;	Иновационни продукти и услуги;	Координация на процесите;	Организационна култура;
Рентабилност;	Въвеждане на иновации	Надеждност на доставката;	Планиране на капацитета	Структуриране на работния процес
Механизми за финансиране на бъдещи проекти		Бързина на доставка		

Фиг. 1. Адаптиран модел на Hill за формулиране на операционна стратегия в кетъринга.

Хил (1991, 27-29) формулира следните етапи при формулиране на стратегия:

1. Определяне на дългосрочните корпоративни цели на организацията, които могат да се постигнат с въвеждане на стратегията;
2. Разработване на маркетингова стратегия, която да подкрепи корпоративните цели.
3. Идентифициране на пазара на продуктите и услугите, които операционната стратегия трябва да удовлетвори, и специфициране на характеристиките им. Етапът превръща мар-

кетинговата стратегия в конкурентен фактор.

4. Дефиниране на структурните характеристики на дейността, които са последователни и подходящи за начина, по който фирмата се конкурира.

5. Етап 5 характеризира инфраструктурните черти на дейността.

Посоченият модел може да се разгледа като непрекъснато повтарящ се процес, в който определянето на конкурентните фактори е критична стъпка поради променящите се изисквания на потребителите. На този етап се изяснява какво изисква стратегията на организацията и как дейността може да го постигне.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременният кетъринг е комплексна оперативна система. Материалният и нематериален компонент на дейността определят сложността на организацията на операциите, което произтича и от ролята на потребителя в процеса на трансформация на ресурсите.

Нестабилната пазарна среда в условия на икономическа криза определя критичните нива на търсене и предлагане на кетърингови услуги, въпреки позитивните промени в жизнения стандарт на потребителите и предлагането на нови и нестандартни продукти.

Това налага въвеждане на операционна стратегия с цел реструктуриране на организацията на операциите, запазване на пазарния дял, разработка и внедряване на нови проекти и постигане конкурентоспособност.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Александров 1998:** Александров, К. Менеджмънт на организации и предприятия. София, „ЛИА ФСО-ООД“, 1998.
2. **Андронов и др. 2005:** Андронов Е., М. Александрова. Управление на операциите. София, УИ „Стопанство“, 2005.
3. **Бетс и др. 2000:** Betts, A., M. Meadows and P. Walley. Call centre capacity management. International Journal of Service Industry Management, 2000, 11, 2.
4. **Верма, 2000:** Verma, R. An empirical analysis of management challenges in ser-

- vice factories, service-shops, mass-service and professional services. *International Journal of Service Industry Management*, 2000, 11, 1.
5. **Джефри и др. 2000:** Jeffrey, D. and R. Barden, R. An analysis of daily occupancy performance: a basis for effective hotel marketing. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 2000, 12, 2.
 6. **Джонс и др. 1994:** Jones, P. and M. Dent. Improving Service: Managing response time in Hospitality operations. *International Journal of Operations and Production Management*, 1994, 14, 5.
 7. **Донъли и др. 1997:** Донъли, Дж., Дж. Гибсън, Дж. Иванчевич. *Основи на мениджмънта*. София Отворено общество, 1997.
 8. **Илиев и др. 1992:** Илиев Й., К. Нейкова, Ю. Маринова. *Организация на индустриалното предприятие*. София, УИ „Стопанство”, 1992.
 9. **Каменов 1999:** Каменов К. *Мениджмънт*, В.Т. „Абагар”, 1999.
 10. **Кейзер 1989:** Keiser, J. *Principles and Practices of Management in the Hospitality Industry*. New York, Van Nostrand Reinhold, 1989
 11. **Кимес и др. 1999:** Kimes, Sh., D. Barrash, J. Alexander. Developing a restaurant revenue management strategy, *Cornell HRA Quarterly*, 1999, October, 40, 5.
 12. **Коузинс 1997:** Cousins, J. Managing Capacity. In: Jones, P. and P. Merricks. *The Management of Foodservice Operations*. London, Cassell, 1997.
 13. **Кростон 1995:** Croston, F. Hotel profitability - critical success factors. In: Harris, P. *Accounting and Finance for the International Hospitality Industry*. Oxford, Butterworth Heinemann, 1995.
 14. **Либерман 1993:** Lieberman, W. Debunking the myths of Yield management. *Cornell HRA Quarterly*, 1993, Feb., 34, 1.
 15. **Николов 1999:** Николов, Н. *Основи на управлението*. Бургас, Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, 1999.
 16. **Operations Management** - Open Learning Series, Oxford Brookes University, School of Hotel and Restaurant Management and School of Business, 1999.
 17. **Пеев 1998:** Пеев, П. *Икономика и мениджмънт в ресторантьорството*. София, ИК “Люрен”, 1998.
 18. **Слак и др. 1998:** Slack, N., St. Chambers, Ch. Harland, A. Harrison, R. Johnston. *Operations Management*. London, Financial Times & Pitman Publishing, 1998.
 19. **Стефанов и др. 2004:** Стефанов, Н., Д. Керемидчиев. *Управление на човешкия фактор в организацията*. София-Бургас, Институт за стратегическо управление, 2004.
 20. **Харис 1999:** Harris, P. *Profit Planning*. Oxford, Butterworth Heinemann, 1999.
 21. **Хил 1991:** Hill, T. *Production/operations Management*. New York, Prentice Hall, 1991.
 22. **Христов 1998:** Христов, И. *Основи на стопанското управление*. Бургас, “Делфин Прес”, 1998.

ПРИЛОЖЕНИЕТО НА СИСТЕМАТА НАССР В РЕСТОРАНТА - ГАРАНЦИЯ ЗА КАЧЕСТВО И БЕЗВРЕДНОСТ НА ХРАНАТА

Диана Инджелиева

APPLICATION OF HACCP SYSTEM IN RESTAURANT – QUALITY ASSURANCE AND FOOD SAFETY

Diana Indjelieva
E-mail: dindjelieva@abv.bg

ABSTRACT

HACCP is the Hazard Analysis Critical Control Points system that was developed to ensure the safety of food for United States astronauts nearly 30 years ago. This system is now being used in our restaurants because these guidelines make good sense. When customers go into a restaurant, most of them are looking for a clean, safe place to eat. By applying the basic principles of HACCP to your restaurant business, you will be making sure you serve safe food to your customers.

Key words: HACCP, food safety

ВЪВЕДЕНИЕ

Един от основните проблеми с нарастващо значение в съвременната хранително-вкусова промишленост е увеличаващият се брой на заболяванията, причинени от консумация на хранителни продукти. Ето защо, все повече се повишава загрижеността за общественото здраве във връзка със замърсяването на храните. Политиката по храните на Европейския съюз е изградена на базата на високи изисквания и стандарти по безопасност на храните, целта на които е да защитават здравето на потребителя. Необходимостта от позадълбочен контрол върху производството и предлагането на храни се налага и от факта, че мащабите на хранителната промишленост и разнообразието от продукти и процеси е нараснало значително. Безопасността на храните е въпрос от глобално значение за потребителите и всички организации, свързани с производството и предлагането на храни [1].

ИЗЛОЖЕНИЕ

На този етап най-ефективният метод за контрол на рисковете за безопасността на хранителните продукти е системата НАССР. НАССР е система от процедури в производствения цикъл на храните, която елиминира потенциалните биологични, химически и фи-

зически опасности за човешкия организъм. Това е научно обоснован и систематичен подход, който се концентрира върху предотвратяване на рисковите фактори, а не върху изследване и инспектиране на крайния продукт. Превенцията, заленала в основата на НАССР има два елемента: предвиждане на проблема и разработване на правилни превантивни мерки.

Задължително условие за внедряване на изискванията на НАССР е наличието на пререквизитни програми за ДПП и ДХП. Те са необходима предпоставка за разработването, внедряването и успешното функциониране на НАССР системата в даден сектор на хранителната верига. ДПП, като част от пререквизитните програми на НАССР, изискват:

- всички производствени процеси да са точно дефинирани
- производството да се извършва в подходящи помещения, да се използват подходящи складови площи и оборудване
- наличие на система за избор, контрол и оценка на доставчиците
- персоналет да е с подходяща квалификация и опит и да е обучен правилно да изпълнява операциите
- наличие на стандартни оперативни процедури за почистване и дезинфекция, за контрол на вредителите, за

- контрол на химикалите и за лична хигиена на персонала
- наличие на система за изтегляне на некачествени и опасни за здравето храни от пазара и система за проучване на постъпили оплаквания с цел предприемане на подходящи мерки за предотвратяване на повторното им появяване
- записите и документите показват, че всички съпки и етапи от производството и контрола са били изпълнени, че всички значими отклонения са описани подробно и регистрирани надеждно и дават възможност за проследяване историята на отклонението и коригиращите действия.

Наличието на внедрена НАССР система е задължително за всички производители и търговци на храни, в това число и за заведенията за хранене като част от хранителната верига. За да бъде внедрена жизнена и ефективна система, ръководството на фирмата трябва да вникне във философията ѝ – превантивност, а не инспекция, при което крайният контрол се заменя с превантивен контрол на процесите и продуктите [2]. Освен това, отговорността за контрол на държавата се прехвърля върху производителя.

НАССР системата е изцяло ориентирана към храната, която се приготвя и предлага в заведението. Обикновено тя се разработва като комплект от документация, която съдържа план и процедури. По-големите ресторанти могат да включат в нея и отделен наръчник. Количествените и качествени параметри на различните кулинарни продукти се определят в технологичната документация и рецептурници. Преди пристъпване към разработване на НАССР системата всеки ресторант трябва да извърши следната подготовка:

- да направи преглед на внедрените хигиенни практики, съобразени с общите принципи за хигиена и с Наредба №5 от 25.05. 2006г.;
- да определи работна група, който да отговаря за разработване на НАССР системата или да сключи договор с външен независим консултант за разработването и внедряването ѝ
- да определи предмета и обхвата на прилагане на системата;
- да изготви Схема на технологичния процес / поточна диаграма / и етапите за готови кулинарни продукти;

- да провери Схемата на технологичния процес на място – в складовете, в студена и топла кухня, търговската зала –дали отговарят на описаната схема, т.е. начертаните в последователност процеси дали съвпадат с тези, с които на практика се произвежда готовата за консумация храна.
- да опише всички приготвяни и предлагани хранителни продукти, и да направи списъци с използваните суровини и материали.
- да направи описание на очаквания консуматор или потребител на услугата;

Препоръчва се описанието на продуктите, списъкът на съставките и поточната диаграма на процесите и етапите да бъдат документирани на специално разработени бланки, като част от НАССР плана.

Оценката на рисковете и идентифицирането на критичните точки в процеса на преработка на изходните суровини и материали до краен продукт - готова кулинарна продукция, се извършва на база седемте международно признати НАССР принципи:

1. Анализ на опасностите - установяват се възможните опасности / микробиологични, физични, химични / , които могат да предизвикат замърсяване на храната.
2. Определяне на Критичните Контролни Точки /ККТ/ – определят се точките, които трябва да са под контрол, с цел да се отстрани или сведе до минимум вероятността от появата на опасност.
3. Определяне и въвеждане на критични граници – това са пределните граници за дадена критична точка.
4. Мониторинг на ККТ – система за контрол на ККТ, която гарантира спазването на критичните граници.
5. Установяване на корективни действия – предприемат се, когато мониторингът установява, че дадена ККТ е с показатели извън допустимите граници. Регистрираното отклонение се отстранява като се предприемат адекватни коригиращи действия.
6. Проверка на системата / верификация/ – процедурите за проверка на системата имат за цел да потвърдят нейната ефективност и да маркират евентуални пропуски.
7. Въвеждане на документация – всички действия на производителя, свързани с прилагане на принципите се регистрират и записите се пазят.

НАССР-планът документира дейностите по прилагането на тези принципи.

Той се разработва за всеки конкретен продукт или група продукти. Групирането на продуктите в отделен план може да се извърши по следните признаци:

-Характеристика на използваните суровини и полупродукти, които имат отношение към безопасността;

-Начини на приготвяне и предлагане (срок на реализация, температура на сервиране, допустимо допълнително съхранение след охлаждане и пр.).

Анализът на опасностите включва определяне на всички значими и възможни биологични, химични и физични рискове, свързани с безвредността на приготвените и предлагани готови кулинарни продукти. Тези рискове могат да възникват в продуктите по естествен път, да се пренасят от околната среда или да са в резултат на грешки при приготвянето. Те трябва да бъдат идентифицирани, записани и оценени съобразно тяхната сериозност и вероятност за поява. За да се осигури и подобри безопасността на приготвяната и предлаганата кулинарна продукция, за всяка значима опасност трябва да се разработят превантивни и контролни мерки. В повечето случаи като такива се използват програмите или инструкциите от добрите производствени практики. Ако няма подходящи мерки, те трябва да се разработят допълнително.

Критична контролна точка е всеки етап или стъпка от процеса, в която загубата на контрол може да доведе до недопустими рискове за безопасността на храната. Обикновено определянето на ККТ се извършва чрез използването на "дърво на решенията". Ако даден етап от приготвянето на храната е специално проектиран да елиминира дадена опасност (биологична, например пастъризация; химична - измиване с цел отстраняване на остатъци от детергенти; или физична - пресяване), то този етап по правило се регистрира като ККТ.

За всяка критична контролна точка трябва да бъдат подбрани и установени граници на параметрите за наблюдение, в които контролираният параметър осигурява предпазване, намаляване или елиминиране на идентифицираната опасност. Ако критичните граници се основават на субективна визуална оценка, ККТ трябва да се контролира от добре обучен персонал. Контролните точки в техните критични граници трябва да се наблюдават, как-

то и да се осигури поне една превантивна мярка, която да предпазва, елиминира или редуцира идентифицираните опасности до допустими нива.

Системата за наблюдение (мониторинг) на ККТ е да планира във времето измерване или наблюдение на установените критични граници. Цел на мониторинга е да се осигури контрол на процесите в ККТ и да се предотврати излизането на наблюдаваните параметри извън границите.

В зависимост от наблюдаваните параметри, мониторингът може да бъде непрекъснат и прекъснат. В случаите, когато той е прекъснат, неговата честота се определя така, че да бъде достатъчна, за да гарантира контрола. Системата за наблюдение включва методи за мониторинг; неговата честота; отговорно лице за непосредствено наблюдение; човек, който да оценява резултатите и указанията за документирането им от мониторинга. Служителите, които извършват наблюдението, трябва да бъдат подходящо обучени в техниката на съответния контрол.

При регистриране на отклонение от критичните граници се предприемат корективни действия. Те трябва да осигурят връщането на ККТ в границите на безопасност. Всички предприети корективни действия трябва да се документират в съответни записи. Писмена процедура определя реда, компетентците и отговорностите в случаите, когато дадена критична точка е била извън контрол и е произведена продукция, която не може да бъде консумирана, или употребена по предназначение. Процедурата трябва да описва дейностите по идентификация, изолация и анализ на повредена, некачествена и опасна за здравето храна. Оценката на изолирания продукт за безвредност се извършва от квалифицирани служители или от външна независима организация. Ръководството на ресторанта трябва да предприеме необходимите действия за отстраняване на причините за приготвяне на опасни и некачествени продукти.

Верификацията на НАССР системата трябва да установи нейната валидност, ефективност и ефикасност, за да се осигури безопасността на приготвяните и предлаганите хранителни продукти. Проверката включва дейностите по първоначално потвърждаване на НАССР-плана, текущи и планирани проверки НАССР системата. Всички проверки трябва да се документират. Документирането включва, освен разработените НАССР плано-

ве и процедури, и всички оперативни записи, касаещи тази система.

Записите и информацията, свързани с НАССР системата, трябва да се съхраняват в срок от три години. Те задължително включват информация за мониторинга на ККТ, графици и планове за обучение на персонала, записи от верификацията, контрола на несъответстващи продукти, отчети от вътрешни и външни одити/проверки, записи от рекламация [4].

Системата дава много предимства пред разнообразните Системи за контрол, които в момента съществуват в предприятията от хранително-вкусовата промишленост и свързаните с нея организации. НАССР набляга на:

- Идентифициране и предотвратяване на опасностите, свързани със замърсяване на хранителните продукти.
 - По-ефективно и ефикасно управление. Съхранението на записите помага да се проучи, дали една компания се съобразява с изискванията на законодателството, регулиращо хранително-вкусовата промишленост и изискванията на международните стандарти.
 - Отговорността за осигуряване на безопасността на хранителните продукти, която се носи както от производителя, така и от дистрибутора.
 - Системата позволява на производителите, дистрибутори, износители и всички други организации, работещи с хранителни продукти, да оползотворят техническите си ресурси ефикасно и ефективно при осигуряване на безопасността на храните.
 - Конкурентоспособността на предприятията от хранително-вкусовия сектор на световния пазар.
 - Намаляване на бариерите за световната търговия.
- по-голяма ангажираност на ръководството към запазване на безопасността на храните;
 - повишена стойност на марката и фирменото име; предимство пред конкурентите;
 - по-голяма сигурност на клиентите и увереност, че продуктите са произведени в добри хигиенни условия и са безопасни;
 - системата е под надзора на компетентна независима организация;
 - създаване на предпоставки за непрекъснато усъвършенстване на работата на ресторанта и организацията като цяло.

Много от ресторантьорите признават, че сама по себе си НАССР системата може да бъде много полезна. Съществуват обаче и затруднения от различен характер при прилагането ѝ. Като цяло оплакванията на повечето ресторантьори са, че системата е твърде сложна и нямат информация за нея. Трудностите изникват в процеса на прилагането ѝ за всеки отделен обект. Спецификите на един бар, фабрика за шоколад и пекарна са твърде различни, а собствениците не знаят кое от системата се отнася за тях и кое не.

За съжаление има много голямо текучество на персонал по ресторантите, което също много обръква системата, споделят ресторантьори. Смяната на персонала в сезонните заведения по Черноморието определено затруднява прилагането ѝ, тъй като самият процес на обучение на кадрите отнема месеци.

Друг проблем са скритите разходи на системата НАССР [3].

Според приетия НАССР план, управителят трябва да контролира определени показатели в критичните точки, които само за една група ястия може да са четири и повече, а групите ястия в менюто на един ресторант са много. Проверяващите инспектори изискват неоспорими доказателства, че е провеждан контрол в критичните точки. По отношение на микробиологичната чистота на работните повърхности, например контролът може да се докаже чрез резултати от лабораторни изследвания. Ресторантьорите изчисляват, че ако го извършват сами, контролът само в една критична точка на година ще им струва близо 7 000 лв, а критичните точки са много повече, следователно и разходите. В тази цена влизат консумативите, 4,50 лв. за проба и апарат за 2 000 лв., като резултатите излизат за една ми-

Необходима ли е сертификация на НАССР системите?

Въвеждането и прилагането на системата НАССР се извършва съгласувано с органите на ДСК или ДВСК според случая. Това означава, че на този етап сертифицирането по НАССР е доброволно. Предимствата са:

- обективно международно признато доказателство, че системата е внедрена ефективно и че съответства на световни изисквания;

нута. Ако решат да носят пробите в лаборатория, цената на една проба за една критична точка е 9 лв., но резултатите излизат след няколко дни, т.е. контролът е неадекватен.

Според системата НАССР, заведенията за хранене трябва да разполагат с нужното хладилно оборудване, а всички покрития да са направени от материали, които улесняват почистването. Заведенията трябва да разполагат с плюсови и минусови камери, дори с т.нар. "бласт чилъри" - хладилници, за бързо охлаждане. Освен за нови правила за работа става въпрос и за промяна в инфраструктурата на обекта. Това са инвестиции, които много от малките заведения не могат да си позволят.

Възможно е заведенията да закупуват разработени планове за въвеждане на НАССР на конвейер, което обезсмисля самата мярка. Допреди няколко години консултантските фирми, които въвеждаха НАССР бяха 54, днес са над 300. Сред тях със сигурност има и такива, които са възникнали, за да се възползват спекулативно от повишената необходимост от специалисти. Затова се препоръчва на всички хотелиери и ресторантьори, които наемат консултанти по въвеждането на системата да се интересуват от историята на фирмата, от колко време е на пазара, от клиентите ѝ, да се изискват препоръки от предишни клиенти. Не е препоръчително да се купуват готови НАССР планове, документи за оперативни процедури и други книжа, тъй като документите не правят храната по-безопасна а гостите - доволни и вероятността да бъдат измамени е огромна.

В европейските страни бизнес субектите не са задължени със закон да въвеждат НАССР системата. Много хотели, ресторанти и кейтъринг фирми обаче, го правят доброволно, за да добавят още едно конкурентно предимство и да повишат репутацията си сред потребителите. Дори е налице практика, при която отделните хотели и ресторанти публикуват в своите интернет сайтове докладите от последните посещения на контролните органи, за да може всеки един гост да бъде информиран за нивото на риск от натравяне във всеки обект.

Някои хотелиери и ресторантьори изразяват недоволство, че офертите за разработване и въвеждане на НАССР са на стойност хиля-

ди левове, няма, ясни изисквания от контролните органи и за да избегнат глобите са принудени или да разработят сами някаква система за безопасност на храните, да си закупят готов НАССР план (съставен на конвейер) или дори сертификат, без значение дали системата ще работи или не.

Коментари и предложения, споделени от анкетираните ресторантьори:

- необходим е по-добър диалог с контролните органи, респективно с Държавата.
- по-голяма ангажираност за информиране на бизнеса от страна на държавните структури, които осъществяват контрола върху системата НАССР
- повече дискусии и информация
- държавата да предоставя повече безплатна информация
- нужна конкретна информация за всеки един обект индивидуално, за да бъде успешно въведена и да функционира тази система НАССР
- повече комуникация с контролиращите органи
- по-голяма ангажираност на държавните институции
- има остра нужда от съпричастност и съдействие от страна на държавата за отпускане на средства и обучение
- има нужда от повече публикации, практически ориентирани към бизнеса, обучение на персонала и съдействащи контролни органи
- опасения от увеличаване на бюрокрацията, нужда от информация, от нагледни материали за по-лесна приложимост

ЛИТЕРАТУРА

1. Боев, Я. и Б.Борисов. НАССР в ресторанта. С., ИК "ХВП", 2007, с.5-11
2. Керекрету, Й. Безопасност на храните. ССИ, 2009, с.17-20
3. Панайотова, А. Скритите разходи на системата НАССР. – *Туристически живот*, 2006, 12, с. 16-17
4. Arduser L. and D.R.Brown. НАССР & Sanitation in Restaurants and Food Service. Atlantic Publishing Company (FL), 2005, pp.29-35

НЕОБХОДИМИ ПРЕДВАРИТЕЛНИ УСЛОВИЯ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ЕФЕКТИВНО СРЕДСТВО ЗА НАСТАНЯВАНЕ

Розалин Иванов

NECESSARY PRECONDITIONS FOR ESTABLISHING OF EFFECTIVE ACCOMMODATION FACILITIES

Rozalin Ivanov

ABSTRACT

By this article the author has made a brief attempt to characterize the prerequisites for building an effective establishment. According to the author these are: determining the real need of building, determining the occupancy term and ratio, determining the kind, capacity, category and height, determining the place of build, making a business-plan, hotel building stages. The eventual mistakes that could be admitted are indicated and a number of measures are offered which must be applied as a resume of the international hotel theory and practice, as well of the author's experience.

Keywords: occupancy term, occupancy ratio, capacity, category, business-plan, building stages.

През последното десетилетие (1999-2009г.), сме свидетели на изключително бурното екстензивно развитие на българското хотелиерство. През тези години, по оценка на експерти по туризъм в изграждането и обновяването на хотелската база са вложени над 20 млрд. лева. Тъй като в обществото е широко застъпено мнението, че хотелиерството е високо печеливша дейност, се очаква, че вложените инвестиции ще могат да се възвърнат в сравнително приемливи срокове. От данните на НСИ обаче може да се изчисли, че средногодишната заетост на средствата за настаняване в България е под 20% (19,73% за 2008г.) (НСИ, www.nsi.bg). Това означава, че през повече от 4/5 от годината хотелите са празни. Стотици хотели търсят нови купувачи. Причините за тези недостатъчно добри резултати са най-разнообразни. От изключително важно значение обаче е да не се допуснат фатални грешки преди и по време на изграждането на хотелите.

За да разчитаме, че едно хотелиерско завладение ще бъде ефективно, още преди започване на неговото изграждане, трябва да са изпълнени следните предварителни условия:

а./установяване на действителната необходимост от изграждане;

б./определяне продължителността на експлоатационния период и коефициента на заетост;

в./определяне на вида, капацитета, категорията и етажността;

г./избор на място за изграждане;

д./изготвяне на бизнес план;

е./етапи при изграждането на хотела.

Наличието на необходимите предпоставки може да се установи едва след набирането, проучването и анализирането на подробна информация, която да обхваща :

- местоположение на обекта, транспортна достъпност, отдалеченост от източниците на туристи ;

- природни ресурси – географска среда (релеф, климат, води, флора, влажни зони, зони за отдих и др.), природни феномени, мероприятия за опазване на околната среда и др.;

- антропогенни ресурси- исторически и културни паметници, нрави, обичаи, фолклор, културни институции и прояви, фестивали, изложби, панаири, стари занаяти и т.н. ;

- социално икономическа среда - население (структура по пол, възраст, образование, трудова заетост по сектори, безработица), отношение на местното население към разви-

тието на туризма, икономическо състояние, промишлени и селскостопански дейности, услуги, стокови фондове и др.;

- съществуваща суперструктура – средства за настаняване, заведения за хранене и развлечения (вид, категория, капацитет, по възможност – заетост на капацитета, цени) ;

- оценка достатъчността на изградената инфраструктура – техническа, туристическа, социална;

- наличие и степен на използваемост на туристическите атракции;

- конкуренция – местоположение, имидж, пазарен дял, капацитет, продукт, качество, завоювани пазарни сегменти, цени, потенциал, жизнен цикъл и др.

- потенциално хотелиерско търсене - различни и перспективни пазари, обем, характеристика на сегментите, възможности за запазване и привличане на нови, еластичност.

Средствата, които се влагат за създаването на едно заведение са твърде значителни и затова трябва да се положат максимални усилия за минимизиране на риска от удължаване на срока за възвръщане на инвестициите. Колкото по-подробна е събраната информация, толкова повече се увеличават възможностите за изготвяне на реалистичен SWOT-анализ. Чрез анализа може да се установи наличието на отделните предпоставки и да се подсказват необходимите мерки за осъществяване на конкретните задачи.

Ще се опитаме да посочим някои задачи, мерки и резултати, които трябва да установи изследването на необходимите предпоставки:

а. Установяването на действителната необходимост от изграждането на дадено средство за настаняване включва в себе си проучване и анализ на туристическата конюнктура в туристическото място или район – съществуващи заведения по вид, категория, капацитет, цени, предлагани услуги, структура и тенденции в изменението на туристопотока и др.

Трябва да се установи дали потенциалното търсене, параметрите на туристическите ресурси и наличната леглова база, позволяват екстензивно или интензивно разширяване на предлагането. Най – важното на този етап е да се установи наличието на свободна пазарна ниша и възможностите за запълване на празнотата или недостига с подходящо заведение, което би могло да привлече достатъчно гости, с цел своевременно възвръщане на инвести-

циите. Могат да бъдат използвани различни статистически методи – анкети, интервюта, експертни оценки и др.

б. Определянето на продължителността на експлоатационния период и коефициента на заетост са от решаващо значение за установяване броя на очакваните нощувки, евентуалните приходи, на които ще може да се разчита. Инвестиционните разходи в хотелиерството са значителни и заемат голям относителен дял в стойността на нощувката. Разбираемо е, че колкото по-голям брой нощувки се реализират, относителният дял на тези разходи в рамките на една нощувка ще намалее, което ще доведе до по-голяма свобода по опериране с цените и съответно до по-високи приходи.

В повечето развити туристически страни определянето на продължителността на експлоатационния период се прогнозира предварително с помощта на така наречените „програми за свободното време”. Чрез тях се може да се установи:

- към какъв пазарен сегмент е подходящо да се насочим през всеки отделен подсезон ;

- с какви туристически ресурси и атракции ще разполага туристическото място, до колкото те се ще използват;

- какви нови атракции, посетителски центрове и др. се предвижда да се създадат;

- какви туристически ресурси и атракции е подходящо да се предложат на изборния за конкретния сезон пазарен сегмент, за да могат туристите пълноценно да прекарат свободното си време и да се осигури устойчива заетост на легловата база.

Програмата трябва да е конкретизирана по месеци и сезони. По такъв начин хотелиерът би могъл да прецени обема на потенциалното търсене и да прогнозира заетостта при съответните цени. Наличието на такава програма е особено важно за рекреативния туризъм през периодите извън главния туристически сезон. Колкото и комплексно или тясно специализирано да е изграден даден хотел, той не може да предостави достатъчно собствени допълнителни услуги, че да запълни пълноценно свободното време на гостите. Желаната заетост може да се постигне само чрез задълбочени предварителни проучвания и целенасочени действия за създаване на възможности за атрактивно оползотворяване на свободното време на гостите от избрания пазарен сегмент. В повечето случаи, за създаването на

проекти за свободното време са необходими значителни ресурси, които не винаги са по силите на отделния хотел. Често в стремежа си към усъвършенстване на собствената си база, хотелиерът не дооценява важността на проблема за свободното време (от който зависи заетостта) и не винаги е готов да отдели необходимите средства. Понякога причина за това е недоверието в общата кауза, страхът от конкурента, прекалената подозрителност. За съжаление у нас все още не е напълно осъзнато, че по-значими проекти за свободното време могат да се осъществят успешно само със съвместните усилия на държавните органи, неправителствените организации и отделните предприемачи. Програмите за свободното време не са панацея, но са едно много успешно средство за усъвършенстване на продукта и удължаване на сезона, съответно за увеличаване на заетостта и за промяна на имиджа особено на дестинацията – „слънце, въздух и море”.

в. При определянето на вида, категорията, капацитета и етажността на бъдещото заведение, предприемачът трябва да се съобрази най-вече със съществуващата база в района, свободните пазарни ниши, структурата и характеристиките на пазарния сегмент, към който се е насочил, изградената инфраструктура, екологичните изисквания и др.

При вземането на решения за категорията на обекта трябва да се има предвид, че водещо място има средството за настаняване и останалите части трябва да му съответстват както по категория, така и тематично. Ясно е, че категорията не зависи само от класата на материалната база. Въпреки това, поради наблюдавания напоследък стремеж към категорийно повишаване на хотелиерската база, се изпускат някои обективни и субективни пречки за съответното повишаване и на качеството на непосредственото обслужване, на предлаганите услуги и стоки. Това могат да бъдат недостигът на подготвен персонал, неэффективните системи за стимулиране, недостигът на качествени местни стоки и услуги, ограничената инфраструктура, ефектът от презастрояването и т.н. Въпреки, че липсват единни международни стандарти за категоризация, интернационалният характер на туризма създава определени норми за съответствието между качество и цена на продукта. При несъответствието на условията предлагани според получената категория на даден хотел с

тези норми, се стига до промяна в цената на нощувката и всъщност категорията става фиктивна и самоцелна. Получаването на пониска цена, макар и при по-висока заетост най-вероятно би довело до снижаване на доходността. Повишената заетост води до по-големи променливи разходи и ако увеличеният брой продажби не е достатъчен, за да компенсира увеличаването на разходите, резултатът ще бъде негативен. Ще се влоши съотношението между общия принос (маржа) и обема на продажбите, което ще доведе до спадане на печалбите. В следствие на този спад ще се променят прогнозите на инвеститора и ще се удължи срока за възвръщане на инвестициите.

Подобни са и съображенията при вземане на решение и за капацитета на заведението. Той трябва да се прогнозира като обща сума за инвестиране, в натура - брой стаи, легла и стойност на единица капацитет. Факт е, че поголемият брой легла предполага по-голям обем продажби на нощувки. Проблемът е дали правилно е преценена възможността за постигане на желаната заетост при прогнозираната средна цена. Като база за прогнозиране служат предварителното проучване, програмата за свободното време, обективния анализ и трезвата преценка, не повлияна от емоциите и желанието за привличане на първоначални инвестиции. Капацитетът трябва да бъде съобразен и с вида на заведението, категорията, възможностите на инфраструктурата и околната среда. Ако прогнозата не е достатъчно прецизна, капацитетът няма да може да бъде запълнен в необходимата степен при желаната цена и отново ще се стигне до неблагоприятни финансови резултати. Това очевидно също е една от причините за ниската средногодишна заетост на хотелиерската база у нас – под 20 %.

При определяне етажността не е без значение дали обектът ще се строи в населеното място, в туристически комплекс или извън населено място. От това зависят необходимите средства за закупуване на терена, стойността за изграждане или разходите за използване на инфраструктурата, вписването в околната среда и др.

Трябва да се вземат предвид вида на заведението, местоположението, нормативните, естетическите и екологичните изисквания, неудобствата, произтичащи от струпването на много хора на едно място и др. Например при градските и отчасти при рекреативните хоте-

ли, по-високата етажност донякъде е оправдана поради естеството им и стремежа към икономии на средства за земя и общи части. Докато предназначението и характерът на хотелите и ваканционните селища предполага по-ниско строителство, въпреки оскъпяването на общите разходи – за земя, хоризонтална и вертикална инфраструктура, нулев цикъл и др.

Високата етажност обикновено означава по-голям капацитет. Това предполага снижаване на общите разходи за терен, нулев цикъл, инфраструктура и др. в единица капацитет. Тук следователно отново са валидни съображенията както при избор на категория и капацитет. Потенциално, постоянните разходи ще се разпределят на по-голям брой нощувки, само ако бъде достигната прогнозната заетост при прогнозната средна цена.

г. Изборът на място включва в себе си две направления. Първо трябва да се избере привлекателен туристически район и след това да се търси подходящо конкретно място в него. Удачният избор на място е от първостепенно значение, тъй като в хотелиерството преобладават пасивните дълготрайни активи – земя и сгради, което предполага дългосрочното им функциониране и бавно възвръщане на инвестициите. Поради своето естество те не могат да реагират своевременно и адекватно на промените в пазарната конюнктура, а това може да се случи само с цената на огромни допълнителни финансови ресурси. За да се избегнат последващи неблагоприятия трябва да се има в пред вид, че дори да разполагаме с превъзходни туристически ресурси, те биха се оказали безполезни, ако към тях няма или е невъзможно да се предизвика достатъчно по обем туристическо търсене. Когато се избира подходящ туристически район, при анализа на данните от предварителното проучване трябва да се отчетат отдалечеността на района от източниците на туристи, ценността и значимостта на туристическите ресурси, състоянието на транспортната и търговската мрежа, наличието на атракции, заведения за хранене и развлечения, социалната инфраструктура, демографската структура, наличие на работна ръка, равнище на конкуренция и др. Едва след като сме се убедили, че районът е перспективен, можем да пристъпим към избор на конкретно място в него за изграждане на заведение.

Изборът на място за изграждане на заведение трябва да е подчинен на две групи критерии – на търсенето и предлагането.

Критериите на търсенето включват:

- подходяща близост до туристическия ресурс;
- благоприятна ориентация на сградата към светлината;
- благоприятен изглед към обкръжаващата панорама;
- транспортна достъпност.

Когато говорим за подходяща близост до туристическия ресурс, трябва да се има предвид, че прекомерното застрояване на терени в непосредствена близост до ресурса може да доведе до неговото увреждане, негативно отношение и спад от страна на търсенето. Инвеститорите са длъжни да се съобразяват с редица нормативни документи, които целят опазването на околната среда (Наредба № 7 на МУТБ, ЗУТ и др.).

Критериите на предлагането обхващат:

- санитарно-хигиенни условия /наличие на водоизточници, липса на силни въздушни течения, ветрове, подводни течения, сух, с малък наклон и подходящо изложение терен и др./;
- технически изисквания /структура и издръжливост на почвата, отсъствие на близки подпочвени води, свлачища и пр./;
- икономически изисквания /икономично строителство, разходи за изграждане на техническата и туристическа инфраструктура, за оформяне на района и др./.

Неправилният избор на място може да доведе до изграждането на неефективно заведение. Ако разходите за изграждането на инфраструктурата и оформянето на района не са пресметнати предварително или в процеса на строителството надхвърлят предварително определената сума, макар и при непредвидени обстоятелства, това ще доведе до увеличаване стойността на единица капацитет и ще удължи срока за възстановяване на инвестиционните разходи. Трябва да се има предвид също, че възстановяването на повечето постоянни разходи (за закупуване на терен, изграждане, оборудване и др.) зависи от броя на стаите, съответно на леглата, етажността, схемата за застрояване и др., при нормален коефициент на заетост за отделните видове заведения.

И отново бихме искали да обърнем внимание, че с каквито и благоприятни условия да разполагаме от гледна точка на предлагането,

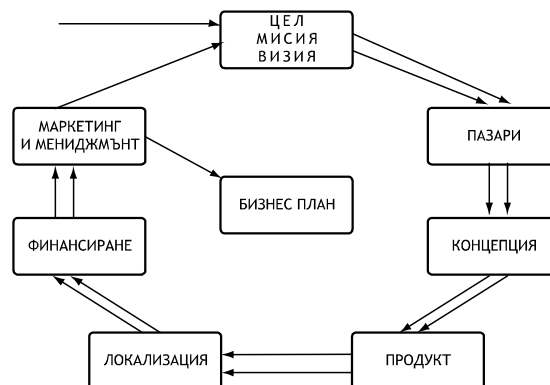
те могат да допринесат само за усъвършенстване на продукта, но биха били безполезна и неефективни, ако към тях няма достатъчен интерес от страна на търсенето. Това важи и за големите ни рекреативни комплекси, където предлагането надвишава търсенето, а преизграждането го отблъсква и влошава неговите параметри.

д. Изготвяне на бизнес план за изграждане на заведение. При изготвянето на бизнес плана за изграждане на заведение не трябва да се подхожда формално, само да се изпълнят изискванията на банките. От много публикувани бизнес планове в Интернет се вижда, че те са изготвени явно с помощта на специалисти по счетоводство, финанси, финансов риск. Финансовите прогнози и другите задължителни реквизити са съставени перфектно, понякога дори прекалено подробно (някои технически параметри). Един специалист по хотелиерство обаче още от пръв поглед открива, че голяма част от тях са нереалистични и не биха могли да бъдат изпълнени в посочения вид. Основна слабост е недостатъчната обосноваване на прогнозната заетост, поради липса на програми за свободното време. Нерядко се наблюдава и непознаване на точния механизъм за определяне на заетостта. Явно надделява стремежът към получаване на кредити на всяка цена, макар и с риск те да не могат да се върнат в установения срок. Друга често наблюдавана грешка е представяне на предварителните проучвания, определянето на параметрите и изграждането на заведенията предимно и единствено на проектантите и проектантски организации, а специалистите по експлоатация на хотелите се включват едва в последния момент, когато почти нищо не е възможно да се коригира. В резултат се създава много красиво заведение, но при започване на експлоатацията му възникват понякога непреодолими пречки и недостатъци. На автора на разработката се е налагало да изготвя икономическите прогнози, включително прогнозни цени, заетост, рентабилност и т.н. на голям наш туристически комплекс непосредствено преди пускането му в експлоатация. В последствие той бе приватизиран на цена десет пъти род себестойността му, като предварително, голяма част от лошите кредити бе превърната в държавен дълг.

За да се минимизира риска от изграждане на неефективно заведение, считаме, че подготовката по изграждане на заведението

трябва да се извършва от екип, в който са включени специалисти по маркетинг, експлоатация, туристическо обслужване, финанси, проектантите, юристи, агенти по недвижими имоти и други при необходимост. Ако искаме един хотел да функционира успешно, при изготвянето на бизнес плана е целесъобразно да се приложи пазарния подход, т.е. първо ще трябва да установим кои са нашите клиенти, какви са техните желания и по какъв начин ще можем да ги задоволим. За съжаление състоянието на хотелиерството у нас показва, че в повечето случаи се използва продуктовия подход – първо построяваме заведението, създаваме продукта и след това търсим подходящи клиенти за него. Дори и най-комплексно изграденият хотел не може да задоволи всички претенции на изключително многообразните пазарни сегменти. Освен това, при едновременното настаняване на различни сегменти възниква опасността от възникване на конфликти между тях, неефективно използване на наличните съоръжения и заведения и др. Това означава осигуряване на недостатъчна и неравномерна заетост за възвръщане на огромните инвестиции.

Логическата схема на един бизнес план за изграждане на заведение за настаняване би било уместно да бъде както следва:

За да се избегнат неблагоприятни последици при проучването и анализа на пазара и характеристиката на очакваните клиенти трябва да не се пропусне маркетинга на дестинацията, на наличните ресурси и свободното време. Да се уточнят изискванията на отделните пазарни сегменти и как и доколко бихме могли да ги задоволим. Тези проучвания ще ни дадат възможност да си съставим

реалистична концепция за бъдещето заведение.

Концепцията трябва да е съобразена с реалностите за обекта и пазара.

Когато се планират елементите на продукта и услугите, които ще се предлагат трябва да се съобразим с това какво изисква пазара и са готови да платят потенциалните клиенти.

При локализацията на обекта наред с установяването на местоположението, трябва да се уточни собствеността на терена, достъпността, възможностите за усвояване. Към този раздел се включва и изготвянето на плановото задание (идейния проект), както и посочване организацията на работа.

Финансовите прогнози трябва да обхванат:

- капиталовите разходи и бюджета на развитието на проекта;
- очакваните приходи;
- прогноза за разходите;
- финансов проект за паричните потоци и печалбата;
- финансов план, включващ необходими заеми, искания за кредити, предложения за финансиране, акционери и др.

Осъществяването на маркетинга и мениджмънта, както и изготвянето на целия бизнес план е препоръчително да се извършва от специализирани компании, което е понадеждно и по-убедително за финансовите институции. Наред със собствените проучвания следва да се имат предвид и независими маркетингови изследвания, които ще доведат до по-обективна крайна оценка.

е. Етапи при изграждането на хотела.

При самото изграждане на хотела е необходимо да се спазва строга последователност на отделните етапи и процедури с цел да се избягнат недоглеждания и неблагоприятни последици, които трудно могат да се преодолеят в последствие. Етапите на изграждане трябва да включват

I етап:

- оценка на инвестициите;
- проучване и анализ на петното за строеж;
- идентификация на ресурсите;
- изследвания на пазарите и отделните сегменти;
- уточняване структурата и изискванията на потенциалните клиенти;
- създаване имидж на хотела, свързан с вида и типа на хотела, с необходимите съоръжения.

II етап:

- уточняване на собствеността и разработване на петното;
- проучване на терена, подстъпите към него, възможностите за усвояване;
- вземане на решение кой ще управлява заведението (собственика, франчайзинг, туроператор или др.).

III етап:

- формиране на концепцията;
- уточняване връзката между хотела и бъдещите клиенти съобразно плана за развитие;
- планиране на комуникационните връзки;
- уточняване изискванията по отношение на строителство и безопасност;
- уточняване изискванията на туроператори, организатори на конгресен туризъм и др.;

IV етап:

- изготвяне на мащър-план (генерален план) – вътрешно разпределение на терена;
- изготвяне на строителен план.

V етап:

- разработване на строителния план;
- изготвяне на архитектурни и конструкционни планове;
- изготвяне на спецификации, скици, съоръжения.

VI етап:

- период на изграждане.

VII етап:

планиране преди откриването на обекта на необходимия инвентар, постеловъчно бельо, консумативи и т.н.

Неспазването на последователността на отделните етапи и процедури, подценяването и недоглеждането ще създадат редица проблеми при експлоатацията на обекта. Бихме искали да обърнем особено внимание на последния етап. Много често се осъществява едва в последния момент, като не рядко се възлага на специалистите по снабдяването и в стремежа към пестене на средства се подценява ролята на дизайнера при проектирането и оформянето на приемащата среда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасова Е., Христова Т. – „Икономика и организация на хотелиерството и храненето в туризма”, „Г. Бакалов”, Варна, 1984.

2. Дъбева Т. – „Хотелиерство и ресторан-
торство”, част I, УИ – Икономически
университет, Варна, 1998.
3. НСИ – www.nsi.bg/SocialActivities/Podslon
4. Рибов, М. и колектив – „Стратегическият
избор в туризма”, Тракия-М, София, 2005
5. Рибов, М. – „Управление на конкурентос-
пособността в туризма”, Тракия-М, Со-
фия, 2003
6. Рибов, М. и колектив – „Конкурентни
стратегии в туризма”, Тракия-М, София,
2005
7. Тончев, Ц., Милева, С. – „Планиране и
развитие на туризма”, Тилиа букс, София,
2006

**ОБЯСНИТЕЛЕН ПОТЕНЦИАЛ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА
МЕНТАЛНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ОТНОСНО ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА ЛИЧНОСТТА
ПРИ ТЕЖКА ПСИХОТИЧНА ПАТОЛОГИЯ**

Светозар Димитров

**THE MENTAL REPRESENTATIONS ASSESSMENT CONCEPT AND ITS SCIENTIFIC
CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF THE PSYCHOLOGICAL
FUNCTIONING OF SEVERE PSYCHOTIC PSYCHOPATHOLOGY**

Svetozar Dimitrov

ABSTRACT

Mental representations is a central theoretical construct in psychoanalysis, in cognitive science and in developmental and social psychology. According to psychoanalysis and cognitive developmental psychology children transform interactions with primary caregivers into cognitive-affective schemas of self and other and these schemas regulate and direct a wide range of subsequent behavior, especially in interpersonal relationships.

The assessment of mental representations provides a progressive method for systematically assessing the extent and nature of change in psychotherapeutic process and also extends our understanding of the nature of severe psychopathology and the different role that the affect has in schizophrenic and severe borderline disturbances.

Key words: *Mental representation, Psychotic functioning, emotional schemata, schizophrenia, borderline disturbance*

В рамките на богатата обществена и научна дискусия за природата и проявленията на симптоматиката на тежката психопатология, включваща както популярните категории шизофрения и манийно-депресивно разстройство, така и по – особените т.нар. „гранични” състояния, известни още като „бордерлайн”. Пред съвременната клинична психология стои сериозното предизвикателство да конструира качествени обяснителни модели, отговарящи на нуждите на терапевтичния – и изследователски процес в тази сложна и трудна област на психично страдание и разстройство.

Психотичното развитие на личността често автоматично е причислявано през медицинската гледна точка като болестно състояние. В психологичен план обаче т.нар. психотичен режим на функциониране се разглежда като сериозна личностна дисфункция и препятствие пред пълноценния психичен живот. Такъв психологичен профил прави невъзможна добрата компенсация на съществуващите личностни дефицити.

За целите на това изследване под термина психоза ще разбираме онези аспекти на психичното функциониране, близки или идентични на картината на шизофренното заболяване, които не позволяват личностното развитие и успешната социална адаптация.

Психозата по своята същност показва като състояние и успоредно с това води като процес до качествена промяна на личността, при която настъпва деформиране на отразяването на субективната и обективната реалност.

Психодинамиката на психотичните, респ. шизофренните процеси изглежда най-цялостна, разбираема и задълбочено изследвана през теориите от широкото психоаналитично – психодинамично направление. От друга страна редица научни дялове като когнитивната и приложната социална психология, както и психологията на развитието внасят своя принос от хипотези и изследвания, което създава и възможности за много по – богато описание и тълкуване на тенденции във функционирането на психотичните паци-

енти. В тази перспектива водещото световно психологично знание създава ново ниво на разбиране на разглежданата симптоматика, като централно място заема въпросът за единиците на психичния опит и качеството на взаимовръзките между тези условно разглеждани елементи, придобили популярност като „ментални репрезентации“.

Менталната репрезентация е централен теоретичен конструкт, еднакво валиден в психоанализата, когнитивната психология, социалната психология и психологията на развитието. Съгласно водещите допускания в тези научно – психологични направления децата трансформират своите отношения с първичното си обкръжение в познавателно – афективни схеми за себе си и другите. Тези схеми насочват и регулират много широк диапазон от последващо поведение, особено в междуличностните взаимоотношения. Тези схеми, респ. Ментални репрезентации за себе си и другите се развиват през целия жизнен цикли съдържат както съзнателни, така и несъзнателни познавателни, афективни и преживелищни компоненти, извлечени от най – ранния инфантилен опит на отношения с околните. Те също така повлияват нивото на индивидуално психично развитие в такива важни аспекти на личния свят като импулсите, афектите, нагоните и фантазиите. По този начин преосмисляйки непрекъснатото противопоставяне между психоаналитичната и когнитивната парадигма в психологията тази теория ни позволява да отчитаме пътищата, по които индивидите създават, утвърждават и преосмислят основните системи на своето психично съществуване – схеми, планове, сценарии и репрезентации, помагачи организирането и оформянето на възприятието за себе си в отношенията с другите.

Процесът на построяване на описваните конструкти се счита в съвременната психология, че започва в много ранния стадий на отношения между детето и референтно значимите възрастни. Те се развиват като част от естествения съзряващ процес и в отговор на търсенията и тревогите на обкръжението. В случаите, когато търсенията на детето са подходящи и съответстващи на възрастта му и не твърде тежки като психични нужди съществуващите познавателни структури на личността се развиват да степен да могат да включат в себе си новопостъпващите колебания и тревоги в общото развитие. В крайна сметка тези приспособени впечатления от

света на детето и околните се вписват в конструкции на по – зрели познавателно - преживелищни структури, изграждайки от елементарния физиологичен и сензорно – афективен свят система на абстрактни и символични знакови образвания. В резултат на последователно надграждащите се трансформации на капацитета на личността за репрезентиране на преживяванията в отговор на житейските обстоятелства съзряващите психични схеми могат още по успешно да организират, оформят и насочват последващото поведение с другите.

В същото време тежки и трудни за адаптиране преживявания могат да надвишат – изразено в символиката на преживяването „да прелеят“ капацитета на детето да включва и филтрира такъв опит в психичното си пространство. Такива ситуации принуждават индивида да търси компромисни образвания спрямо капацитета си за формиране и развитие на репрезентиращ опит, като директният резултат от това са разнообразните картини на психопатология. Тази симптоматика по правило търси своето място в личностния свят и се свързва с наличните смущения в психичната структура, оставяйки траен отпечатък във функционирането на когнитивно - афективните схеми.

Поради липсата на предварителен опит и изследвания в българското научно - психологично пространство ще се опираме на публикувани и утвърдени разработки по темата, най – вече на клинично – психологичните студии на Блат и сътрудници [3;1], разглеждащи динамиката на менталните репрезентации, включително проследяване на индивидуални случаи в психоаналитичната терапевтична практика.

Проследявайки курс на психотерапевтично отношение отчетливо могат да бъдат отбелязани значими различия в случаите на класическо шизофрено заболяване и клинично обоснованото състояние на гранично разстройство, известно като бордерлайн. В методиките, конструирани за изследване на ментална репрезентативност – тук можем да посочим Диференциращо – отношенческа скала /DRS/, Качествено – тематична скала /Qualitative Thematic Scale/, както и по - съвременния инструмент Скала за обектни отношения и социални когниции – SCORS базов подход е предложението към изследваните лица да опишат в свободен текст асоциативните им хрумвания за важни фигури в

живота и приоритетно за техните родители. Качественото сравнение в съдържанието на описанията на родителите и на себе си, дадени при изследване на пациенти от двете клинични групи представя картина на различията в репрезентирания подход, отличаващ класическото шизофрено състояние от граничното разстройство. Основните разлики могат да се групират в четири класа тематични области според изследователския подход на Блат:

- Изразяване на гняв срещу родителите и други значими фигури
- Ниво на достъп до афективни и мотивационни състояния представянето на Аз-а
- Способност да се поддържа себе-рефлексивна позиция при описанието на себе си
- Поддържане на отношение към личността на изследователя, респ. клинициста, който събира, и в същото време притежава описанията на пациента за самия него и значимите фигури в неговия живот

В тези описания бордерлайн пациентите представят интензивен афект и често са извънредно гневни, ако не и оскърбително – злоупотребяващи в начините, по които характеризират своите родители. Техният интензивен афект създава чувство за свързаност с личността на изследователя, който съхранява описанията им, дори и когато биват изразявани враждебни емоции. В продължение на казаното, даже в случаите когато преживяванията на тези пациенти са когнитивно дезорганизирани те запазват в известен план капацитета си за рефлексия към самите себе си. Най - често те са способни да изразяват себе си като волеви, подредени и с налични граници, дори когато образът за Себе си и остро противопоставен на афективното състояние. В сравнителен план шизофренните пациенти са мудни и вяли в тяхното емоционално изразяване и по правило твърде често в разказите си защитават своите родители или ги оправдават за болезнените, нараняващи неща, които същите тези родители са описвани да извършват. Със своята „афективна слепота” [3;7] при представителите на тази група психотично разстройство съществуват огромни трудности в поддържането на себе – рефлексивна позиция при описание на собствено състояние и в много висока степен объркани в проявите на воля или маркирането на собст-

вени граници. Също така тези пациенти твърде често търсят пътища за отразяване на другите като път, по който да стабилизират собственото си замъглено чувство за идентичност. Клиничният опит, изведен от наблюдения и терапевтичен процес сочи, че именно необходимостта да се отразяват другите изглежда, че се превръща в централен фактор в опитите да бъдат защитавани родителите от ужасните неща, които те са описвани да извършват. Сляпото отричане като защитен механизъм, афективната вялост и когнитивната дезорганизация в описанията на шизофренните пациенти правят като цяло невъзможно възникването на междуличностно разбирателство с личността на изследователя.

Въпреки че изследванията в текстовете за самооценяване при бордерлайн и шизофренни пациенти стават явни смущения в способностите за изразяване на саморефлексия това увреждане изглежда, че може да бъде приписано на различни причини. Смущенията в рефлексивното само осъзнаване изглеждат твърде близки и свързани с това, което Кернберг нарича „дифузия на идентичността”. Този термин, заимстван от идеите на Ериксон се разглежда като най – високо равнище на организация на процесите на интернализация с най – висока степен на участие на синтетичната функция на Егото. Тази структура включва консолидиране на механизмите на егото, свързано с чувството на континуитет на Аз-а, респ. Устойчива и постоянна представа за Аз.а; устойчиво възприемане на „света на обектите”[3;4] и чувство за устойчивост в собствените междуличностни отношения; взаимно потвърждаване на тази устойчивост от индивида и заобикалящия го свят. За пациентите с гранични психотични състояния Кернберг счита, че те са фиксирани на онези стадии от ранното развитие на психичните структури ,където все още твърде слабото его не е в състояние да интегрира състояния с противоположна афективна окраска – „добри” и „лоши”. Например един пациент, движещ се в своите преживявания между „Само лоши” говорещи за интензивен гняв и „само добри” подсказващи за идеализиране чувства към терапевта постепенно е в състояние да си даде сметка, че „лошият” образ съответства на един свръх-строг и наказващ родител, докато „добрият” – на образа на идеалната фигура, обикновено майката с един слаб, но закрилящ баща.

Изследванията при индивиди с шизофрено разстройство показва наличието на сериозни колебания и отричащи твърдения относно цялостното съществуване на личността и нейната продължителност, респ. протяжност във времето и референтните отношения.

Считаме, че и при двете разглеждани групи разстройства личността страда от липса на достатъчен капацитет да интегрира вътрешно присъщите съдържания на чувството за себе си с обективните форми на самоосъзнаването. В този показател отново виждаме спецификата между двете изследвани групи. При шизофренните пациенти описаното затруднение произхожда от далеч по – тежки фундаментални увреждания, а именно от провала в утвърждаването на консолидирано ядро в чувството за себе си, на способността да се консолидират границите между собственото пространство и останалите и създаването на чувство за цялостност и продължителност на личността, волевите процеси и емоционалния свят. В крайна сметка интензивността на описваните нарушения в концепцията за себе си да много свързани с типичната за шизофренното състояние емоционална притъпеност, особено ясно изразена при разказите на пациентите за техните родители.

Като илюстрации на описваните тенденции можем да приведем аспекти от изследване на случаи, цитирани от Блат и сътрудници в клинично изследване в американска извадка при пациенти от психотичен и граничен регистър, цитирайки най – вече дескриптивните описания на пациентите за себе си и за значими те фигури в живота.

Първият случай е на пациент на около 25 години с история на две хоспитализации вследствие на психотично заболяване, диагностициран със състояние на параноидна шизофрения. В социалната история на този пациент, означен с Д. Неговият брачен живот е бил белязан с история на много сериозен конфликт. Д. Е бил извънредно силно свързан с майка си и като дете не е имал приятели на своята възраст. Отношенията с бащата са се отличавали с висока турбулентност и двамата често са били въвличани в насилствени спорове. Резултатите на Д. По скалата за диференциация и свързаност – DRS показват разказите относно родителите показват един подход на колеблив и двусмислен опит да бъдат интегрирани разпилените в текста аспекти от качествата на значимите фигури. Репрезентацията на Д. за неговия терапевт е

подчертано идеализирана, докато представянето на себе си разкрива сериозна обърканост на границите за собственото пространство. Интересен клиничен факт, изтъкнат от Блат е, че след повече от две години диспансерно лечение с медикаменти пациентът регистрира видим регрес в психичното си функциониране – в разказите му по разглежданите методики той идеализира фигурите на родителите, а в описанията за себе си и терапевта допуска тежки компромиси в границите между себе си и отношенията с другите. В описанието на Д. на значими фигури проследяването е било значително затруднено отчасти поради неестествената, телеграфична и понякога нелогична реч на пациента, допълнително затруднено от вялия афект и грандиозните отричания, активизирани, за да маскират всеки намек за гняв и враждебност. Използвайки стереотипни, конвенционални описания – като например “средна жена” Д. вежливо описва майка си като доброкачествена фигура, след което обаче започва да я критикува по завоалиран, индиректен начин. Например изречение, в което се казва, че “тя не може да се грижи за четирите си деца по правилния начин”[3;8] бързо се прави опит да се минимализира или отмени критиката чрез мигновени фрази като “... тя правеше каквото е възможно и накрая всичко беше прекрасно...”. Бащата също първоначално е описван по стереотипен начин – напр. “ трудолюбив човек”, след което се прави опит за отмяна на твърдението и замяната му с критичност и яд – “винаги искаше нещата да стават по неговия начин!”, след което отново Д. се връща към оправдаването – “той не е виновен, просто така е свикнал...”.

Описанието на Д. за себе си показва начина, но който опитите на пациента на задържа израза на враждебност добиват висока степен на халюцинаторна продукция. Чрез отново телеграфична реч бива изразена личната му благосклонност, които автоматично след това е заменено от мобилизирани психични защити като т.нар. в психоаналитичната терминология “формиране на реакция” и проекция срещу собствените чувства на разрушителност и вина – “...каквото и да направя ще бъде грешно и всички ние бързо ще отидем в ада, но аз не искам да става така и затова няма да правя нищо и така няма бъда пратен бързо в ада...”. В това изречение е много важно да отчетем проектираното към “лошия свят “желание да се появи изпълнител, респ. Екзеку-

тор, който с намесата си да създаде предпоставки за преживяване на лични граници около собственото пространство. В подобна светлина са и описанията на Д. за неговия терапевт, където враждебността ясно е насочена към подсказванията, че консултантът отказва да подкрепи халюцинаторната грандиозност в очакванията на Д. Разбира се, много е важно за да бъде качествен и сериозен такъв клиничен коментар да сме в състояние да проследим динамиката на отношенията в терапевтичния процес, където да бъдат анализирани обратите в отношенията и способността на пациента да понася и интегрира тези възможни фрустрации.

Илюстрацията на качеството на менталните репрезентации при граничното личностно разстройство са представени в изследването на Блат със случая на 15-годишно момиче, диагностицирана с поведенческо разстройство, слабо социализирана, неагресивна, с разстройство на идентичността., комбинирана злоупотреба с психоактивни вещества – алкохол, седативни медикаменти, марихуана, амфетамини и др., както и противоречиви личностни особености – зависима, антисоциална, нарцистична и хистрионна. С цялата тази пъстрота и най – вече остра амбивалентност пациентката е диагностицирана като функционираща на гранично ниво на личностна организация. Странното и особено поведение на К. Прави впечатление още в нейното детство и след попадането ѝ в терапевтичен градски център става възможно включването ѝ в цитираното в този текст изследване. Резултатите от скалата за диференциация и свързаност насочват към факта, че репрезентациите на майката и бащата включват висока степен ана поляризация и психично разцепване, докато в описанието на себе си и своя терапевт К. Успява да удържи ниво на постоянство на обекта. След период на критично наблюдение в рамките на лечение от 2 години и половина всички репрезентации се представят вече на ниво на постоянство и стабилност на обектите. Разглеждайки основните описани фигури в представянето на майката впечатляващ е опита да се съчетаят характеристики на подкрепящ родител с прибавянето на една разрушителна враждебност в текста. Тези противоречиви настроения на пациентката засилват амбивалентността и поляризацията на описанието, като е важно да отчетем степента на удържане на противоречивите отношения и моментите, в които защитите на пациентката

не успяват да бъдат преграда пред гнева на К. Към майката. Бащата е описан по подобен начин в амбивалентни картини, където гнева и яростта на дъщерята се потиска с психичните механизми на идеализацията, но враждебността, която е представена с все по – ясен регрес в емоционалното отношение на пациентката в крайна сметка фиксира образа на бащата като безкомпромисно – насилнически доминиращ. Въпреки тази подчертана ярост в описанията на родителските като контролиращо разрушителни и доминиращи фигури К. В сравнение с извадката на класически шизофренни пациенти предлага в изследването много по – балансиран и нюансиран представяния за себе си и терапевта, което позволява разказите трайно да се впишат в определението за константност на разглеждания обект. Постепенно осъзнавайки значенията на онова, което експонира като наративни текстове в изследването тази млада жена постепенно започва да демонстрира начален капацитет на преодоляване на процесите на поляризиране на и разцепване на психичните обекти или казано по различен начин да се учи да интегрира субективната и обективната перспектива в една цялостно осъзната в собствен план комплексност. В този план родителските фигури престават да бъдат толкова разрушителни и доминиращи и на мястото на яростните описания могат да бъдат въведени по – цялостни и многостранно определени психологически конструкти. Например майката престава да бъде описвана като „кучка“, а вместо това – „изплашена жена, която няма истинско намерение да бъде агресивна“, като въпреки тревожността на майката К. Продължава да се опитва да бъде успокояваща фигура. По същия начин бащата не се описва повече като „истински тиранин“ , а на мястото на това се появява един депресиран, ядосан, свръхчувствителен мъж, който „въпреки психологическите ограничения е в състояние да се държи разумно с дъщеря си...“[3;12].

В описанието за себе си К.изработва множество противоречия, с което орисва своя вътрешен свят като например едновременната активност на свръхчувствителност срещу изолираност и идва в продължителната индивидуална терапевтична работа тя успява да интегрира отделните аспекти на тези противоречия, приемайки ги не толкова за парадокси, колкото за отделни приемливи части от самата нея. Нещо повече в разглеждането на своята свръхчувствителност пациентката за-

почва да разпознава емоционални елементи, които я свързват в по – голяма степен с нейните родители, отколкото тя по – рано си е давала сметка. В крайна сметка тя развива отношението си към психотерапевта от фигура, която изслушва и оказва емпатична подкрепа към действително помагаша личност.

В заключение ни се иска да отбележим, че с настоящият текст си поставихме задачата да акцентираме върху важността на структурата и съдържанието на ментално репрезентиращия свят на личността, включващ когнитивно – афективните схеми, в които индивида описва себе си и значимите други. Този метод, представен чрез резултати от значими клинично психологични изследвания представя качествен подход за отчитане на процесите на терапевтична промяна и което е по – значимо за амбициите на статията представя качествено разбиране за природата на тежката психопатология, отчитайки съществената и в същото време значима роля, която гневът и агресията като базисни афекти имат във формирането на шизофренните и бордерлайн психотични състояния. Разбора се даваме си сметка за поне част от критиките към настоящия текст, а именно липсата на представителни изследвания в българска извадка по изведените ментални клинични проблеми на функционирането на психиката и опирането на резултати от американско проучване. Считаме, че много актуално предизвикателство пред българската клинична психология е създаването на екипи, които да развиват качествени изследвания в областта на психичното здраве, важни аспекти от което са проблемите

на психичното функциониране и менталните репрезентации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Н. Психоаналитични теории на развитието; София 2002
2. Каплан, Сэдок “Клиническая психиатрия” т.1, 1996
3. Blatt, S., Auerbach, J. The contribution of the assessment of mental representations to understanding the therapeutic process and the nature of severe psychopathology; Journal of American Psychoanalytic Association, 1998
4. Bucci, W. Linking words and things: basic processes and individual variations; Cognition 1984
5. Bucci, W. Psychoanalysis and cognitive science: a multiple code theory; The Guilford Press 2004
6. Freud, A. The ego and the mechanisms of defense; Sofia-LiK 2001
7. Freud, S. “Gesammelte Werke”; Walter Verlag AG 1964
8. Grand, S. „A study of the representation of objects in schizophrenia”; Journal of American Psychoanalytic Association 1973
9. Keller, H. The world I Live in; NY Century 1908
10. Kernberg, O. Borderline personality organization; Journal of American Psychoanalytic Association 1967
11. Wegman, C. Psychoanalysis and cognitive psychology: a formalization of Freud’s theory; New York: academic Press, 1985

ПРОБЛЕМЪТ ЗА НРАВСТВЕНО-ВЪЗПИТАТЕЛНАТА ЕФЕКТИВНОСТ НА УПРАВЛЕНСКОТО РЕШЕНИЕ

Мария Костурова-Парашкевова
E-mail: m_kosturova@abv.bg

ON THE MORAL-EDUCATIONAL EFFICIENCY OF THE MANAGING DECISION

Maria Kosturova-Parashkevova
E-mail: m_kosturova@abv.bg

ABSTRACT

In this paper reasons for the necessity for formation of positive behavioral models orientated to humanize the social realities are given. An important factor to achieve this is the responsible attention of the governing people to the moral-educational impact of the managing decisions on the people.

Key words: moral , governing decisions.

В условията на глобализация и на доминирания от политиката взаимосвързан свят, успоредно с движението на капитали, стоки и услуги в обществената практика се осъществява и движението на хора и култури. Съвременният човек живее в общо културно и социално пространство на взаимопроникване на различни култури и начини на живот. В тези условия процесът на т.н. “социализация” на човека / особено в детска и младежка възраст/ е следствие от въздействието на много фактори. Освен под въздействието на традиционните – семейство, училище и други в рамките на националната държава фактори, чрез новите информационни технологии и медиите съвременният човек попада в не по-малка степен и под въздействието и на други външни фактори и нови ценности, обичаи, стилове на живот. Представите му за света в по-голямата си част са продукт на внушения отвън, а не на базата на осмислени знания и собствен личен опит. Така и истината, която възприема е по-скоро внушена, а не постигната от самостоятелно извървян от него път – мисловен и практически. В тая връзка приемам за основателно изразеното от З. Бауман мнение, че днес човешките индивиди се формират според основни образци и критерии за оценка като хора, които трябва да изпълняват, тъй като за това са отглеждани.[1] /Виж: З. Бауман, Живот във фрагменти.С., 2000, с.201-203/ Но в условията на съвременните дехума-

низирани обществени реалности на XXI век обществената практика се нуждае от други модели на поведение на индивидите и общностите, които да бъдат не просто изпълнители, а творци на работното си място и активни граждани на държавата си, на Европа и на света.

Протичащите глобални процеси във всички сфери на живота и спецификата на съвременните български реалности, налага необходимостта от критичното ни вглеждане в **сферата на управлението на обществените процеси, защото тя е определяща** не само за повишаването на качеството на живот и дейност на хората във всички области на обществено-продуктивната им дейност. Тя е определяща и **за формирането на човешките индивиди като общностни същества и личности.** Въздействайки върху съзнанието на индивидите и общностите в конкретните социални и обществени реалности, чрез своите решения управлението изпраща към тях послания, ориентира и насочва дейността им, допринася за разгръщане на съзнателността и активността на хората за подобряване на тези реалности, за тяхното хуманизиране и за обществен прогрес. От начина на управление на протичащите обществени процеси в най-голяма степен зависи какви са “човешките индивиди”, които се раждат и формират в националната държава и до колко са /или ще бъдат те/ способни да реализират обществено

-продуктивна дейност, а и да отстояват националната идентичност и възможен суверенитет в условията на глобализация.

Ще подчертая, че спецификата на съвременните български реалности е породена днес не само от исторически извървения път, бит и традиции на поколенията българи в конкретните географски реалности, но и от противоречиво протеклите процеси във всички сфери на живота в условията на т.н. "преход", продължил от 1989 година и до днес. **Неудачните управленски решения, реализирани в годините на този преход направи живота на българина достатъчно проблематичен и сложен.** Назряла е необходимостта в обществената ни практика да се реализират управленски решения, доминирани от обществения национален интерес и допринасящи за разгръщането на съзнателността и творческата активност на гражданите в името на този интерес.

Независимо от това в каква сфера на обществената практика се реализира, **управлението е психологически и организационно-практически процес на осмисляне, процес на вземане и процес на реализация на решение за постигането на предварително набелязана цел.** То се осъществява по определени програми и цели постигането на конкретни модели на поведение-еталони.

Известно е, че думата "модел" произлиза от френски език и означава образец, екземпляр за образец.[2] /Виж: Речник на чуждите думи в българския език, С. 1970, с.462/ Когато става дума за модел на поведение трябва да се има предвид образец за подражание. Този образец може да бъде с положителен или с отрицателен знак от гледна точка на това – доколко е съобразен и се реализира в съответствие с обществените /социални/ норми за дейност и поведение. Тук е мястото да се отбележи и това, че колкото на по-ниско йерархическо управленско равнище се взема и реализира едно управленско решение, толкова повече неговата формулировка следва да отчита, че човешкото поведение е двустранно детерминирано - от една страна, е резултат на органичната еволюция, извършваща се под влияние на естественият подбор, съчетан с генната унаследеност; - от друга страна, то е резултат от културната еволюция на човека като социално същество.[3] Виж: Динев В. К., Модели на човешко поведение, С., 1993, с. 186/ нещо повече - тази двустранна детерминираност може да се засилва или отслабва в

зависимост от конкретните условия, които са и фактор и среда за реализирането на човешкото поведение. Именно затова, колкото по-съобразени са със спецификата на конкретните обществени и социални условия определени модели за поведение, толкова повече тяхната практическа реализация се явява показател за успехът на едно управление. Постигането на определен модел на поведение изисква също да се реализира съвкупност от дейности и действия - структурни, организационни, кадрови, съдържателни, осигуряващи този успех и ефективността на управлението. А тази ефективност има не само материални, икономически, политически и т.н. измерения, а и възпитателни. В този смисъл **управленското решение притежава** не само императивно звучене и социално значение, но изпълнява ориентиращи, мобилизиращи и **възпитателни функции. Ето защо проблема за нравствеността на едно управленско решение е същностен за всяка човешка общност и всеки човешки индивид - за неговото формиране и утвърждаване като личност** в определени социални и обществени реалности. Това е така, защото за всеки индивид е присъщ стремежът му към общност /по думите на Р. Низбет[4]. Виж: "Стремежът към общност" от Р. Низбет/, тъй като общността е тази, която дава на всеки свой член усещането за принадлежност, обвързаност, защитеност, чувството за личностна реализация и признание. Както е известно, по своята същност всяка една общност, за да съществува е обединена чрез общоподелени от членовете ѝ ценности и цели, които дават и определят съдържанието на тяхната съвместна дейност. В същото време тя е и по своеобразен начин йерархически структурирана и организирана, а по силата на това всеки човек като общностно същество е продукт на неизбежната му йерархичност. Тук важни са въпросите - кои са определящите за тази човешка съвместност ценности и как е структурирана и организирана тази йерархичност; кои са факторите, които я реализират, доколко ефективно я управляват?

По своята същност всяко едно управленско решение идва в отговор на съществуващи човешки потребности и интереси. Чрез своето съдържание и начин на реализация то влияе на нагласи, настроения и очаквания, и води до формирането на нови потребности и интереси; явява се /или не/ източник на целеустременост, творчество и активност у хората –

субекти и обекти на управлението. Това прави едно **управленско решение силно мотивиращ дейността и поведението на хората** фактор.

Нравствено-възпитателният ефект на едно управленско решение зависи от много фактори: **Начинът** по който се стига до конкретно формулирано решение, **начинът** по който се взема решението, **начинът** по който се реализира вече взетото решение, **начинът** по който се отчитат резултатите от вече реализираното решение. Но най-съществен фактор, от който зависи ефективността на едно решение и с който управленецът е длъжен да се съобрази и задълбочено да анализира са **причините, които са породили необходимостта от приемането на конкретното решение.** Задълбоченото анализиране на причините предполага търсенето и намирането на максимално всеобхватна, точна и вярна информация за обекта /явлението, човекът, колективът и т.н./ на решението. А това предполага информацията да се търси **от много източници.** В съвременните реалности вече не подлежи на съмнение твърдението, че който притежава повече информация притежава и богатството - възможността да влияе успешно върху другите, върху процесите и явленията от действителността, върху света. **За управленеца информацията е своеобразно огледало, отразяващо сблъсъкът на съществуващите интереси или на факторите, породили причината за конкретно решение.** Затова е изключително важно не само колко по обем е предварителната информация, а колко на брой и особено - **кои са източниците на информацията.** Необходимо-задължително като условие е това изискване в случаите, в които непосредствен обект на управленското решение са хората - отделни общности или личности. Предоставянето на **възможност да се чуят повече гледни точки** по възникналия проблем е **необходима предпоставка за по-вярната ориентация на управленеца в проблема,** а от тук и във формулировката на необходимото, но и справедливо и очаквано от хората решение.

Същността на управленското решение е неговото съдържание. Нравственоевъзпитателният ефект на управленското решение тук следва да се търси в отговора на въпроса - **чий интереси отразява и защитава** това съдържание? Възпитателен ефект би имало онова управленско решение, което със своето съдържание отразява адекватно реално съ-

ществуващи потребности и интереси, **като дава приоритет на общностния, на обществения интерес.** В съдържанието на решението следва да се търси **еднопосочността на многообразието от съществуващи интереси,** а не тяхната конфронтация, или доминирането на индивидуални и тясно-групови интереси. Последното е предпоставка за възникването на **усетът за несправедливост,** който се явява **силно демобилизиращ** съзнавателната и творческа активност на хората **фактор.**

Една от добрите практики за вземане на управленско решение е прилагането на **консенсусният подход.** Той е присъщ на демократичният стил на ръководство и управление, който създава условия за изява на всяка гледна точка по разглеждания проблем и допринася за преобразуване на различните мнения и желания в единна обща воля. Консенсусният подход за вземане на управленско решение **носи в себе си огромен хуманистичен заряд,** съдържащ се в основният му закон-признаването и съобразяването с чуждите интереси /интересите на другите участници/, като гаранция за осъществяването на собствения интереси. Тоест, основава се на плурализма, гарантиращ правото на всеки на гледна точка. **Нравствено-възпитателното въздействие на този подход се състои в това, че чрез неговото прилагане се търси онова, което обединява участниците в обсъждането, а не онова, което ги разделя.** При консенсуса всеки отделен член на групата, вземащо решение, застава другите да се съобразят с неговите виждания, защото решение не може да се вземе, ако дори само един от участниците не е съгласен с неговата формулировка. При консенсусният подход пътят до вземането на крайното решение е дълъг, тъй като той изисква всеки да аргументира и защити гледната си точка. Предимството му е, че до него се стига чрез съгласието на всеки, което означава, че то е приемливо – резултат е от формирането на единна воля – тази на участниците в обсъждането и вземането на решението. Постигнатото управленско **решение по пътя на диалога и толерантността** допринася за налагането в обществената практика на положителни модели на управление и поведение. В това си качество решението, постигнато по пътя на консенсуса, влияе благотворно и за формирането на положително обществено мнение за реализацията му.

За да се постигне консенсусният модел на

поведение, съвкупността от действия, които го съставят, трябва да се реализира в следната етапност и последователност:

- 1/ Възникване и постановка на проблема;
- 2/ Обсъждане на проблема;
- 3/ Предоставяне на възможност за изява на всяко мнение по проблема;
- 4/ Обсъждане и избор на методи за приемане на решение;
- 5/ Приемане на решение.

Друг важен етап от управленската дейност, който засилва нравственоевъзпитателното ѝ въздействие върху хората е взимането на решение за **провеждането на широка разяснителна работа за огласяването на проекта за решение, за неговото обществено обсъждане, или за убедителна аргументация на вече взетото решение.** Практиката показва, че тази част от необходимата работа твърде често се пропуска и се отразява негативно върху ефективната му реализация. Тук заслужава да припомним думите на френския философ Хелвеций, че несправедливото и злото се раждат, когато **хората не винаги могат да разберат по какъв начин техният личен интерес съвпада с обществения.** Отсъствието на разяснителна работа за изясняване и осмисляне от хората, за които се отнася решението, на необходимостта от вземането на конкретното управленско решение, е предпоставка за пораждането на негативизъм или най-малкото - на неразбиране на проблема. А това от своя страна притъпява реализирането на **мобилизиращата функция на управленското решение.**

Тук е необходимо да подчертаем - **нравственоевъзпитателната сила и ценност на управленското решение** изобщо се заключава и в това, че **чрез своята императивност и конкретно съдържание, реализиращо се във по-продължителен период от време, може да се превърне във норма, във правило за дейност и поведение.** По този начин то допринася в обществената практика постепенно да се формират поведенчески модели. С тази си специфика управленското решение съдържа огромен възпитателен потенциал и значение за общуването между организираниите човешки индивиди и общности. От тук произтича и **отговорността на управленците** за неговото формулиране и за създадените условия и средства за успешната му реализация. **Съдържанието и начин на реализация на управленското решение би трябвало да насочва индивидуалното, групово и общес-**

твено съзнание към правилото, към нормата, към обществено-значимото, допустимото и ценното. По този начин управленците изпращат послания към редовите членове на съответните общности и обществото като цяло и те **разбират не само кое е ценно и значимо, но и кое е приоритетно-ценното, което трябва да се осмисли като обществено необходимо и към което следва да се насочват практическите им действия.** Нещо повече - едно управленско решение има толкова по-голямо въздействие върху дейността и поведението на хората, колкото в по-голяма степен в съдържанието му те припознават собствените си интереси, стремежи и очаквания. В тази връзка един от съществениите фактори, допринасящ за нравственоевъзпитателното въздействие на управленското решение е **факторът доверие.** То е един от моралните ресурси, които всеки човек и човешка общност притежава или има стремеж да притежава. Най-важната характеристика на **моралните ресурси е тази, че те имат свойството да се множат. Освен това те зависят от силата на личният пример и не са предмет /или не би трябвало да бъдат, от гл.т. на морала/ на продажба. Нещо повече - доверието е основен морален ресурс, който притежава един човек или човешка общност.** А. Гидънс и др. социолози считат, че доверието е вътрешно-присъщо на сложните обществени структури като оцеляване в условия на неопределеност и риск. То е възможно, ако съществува минимум желание за сътрудничество между индивидите и групите, между управляващи и управлявани. Доверието е израз на естественият стремеж на човекът към общност и общосподелени ценности и затова се явява ключово условие за изграждане на система от споделени ценности в социалните групи и в конкретното общество. Доверието на хората в управлението, в управленеца, е ключът за успехът на всяко благородно намерение. Но ако последното не се материализира в конкретни действия, постъпки и резултати от това управление, ако не стане осезаемо в живота на управляваните - настъпва крахът на управлението. Така сочи практиката, това потвърждават и нашите български обществени реалности - особено в политическата сфера. Ярък пример в това отношение е случилото се в политическите ни реалности по времето на управлението на всяка от политическите партии през преходният период. Особено драстичен бе спадат на

доверието към политическа партия НДСВ и нейният лидер, който дойде триумфално на власт именно поради очакванията и доверието на българските граждани. Последвалата управленска практика на НДСВ, обаче, не оправда това доверие. Основната причина за това бе утвърденият от управляващите стремеж за “себеудовлетворяване”, чрез който се защитаваха индивидуалните и тясно-групови интереси на управляващите и който стремеж се превърна в норма, в модел на управленско поведение. За да не бъде голословна ще посоча само един достатъчно красноречив, според мен, факт от българското законотворчеството през този период: От м.юли 2001 година, откакто бе заработило 39-то НС на РБ, то " е поправяло, изменяло или допълвало над 90 закона по два и повече пъти, а някои - по 13 пъти. **А сред тях са много от основните нормативни актове, които би трябвало да бъдат и най стабилни.**

Важно е да се подчертае, че чрез действията и начинът, по който се стига до формулирането на едно решение, начинът по който то се взима, а и начинът, по който се реализира вече взетото решение, **управленците насочват хората към реализация на определени модели на поведение и по този начин способстват за вярната им ценностна ориентация и реализация в обективните реалности.**

Ще подчертаем и това - **управленецът**, независимо в коя сфера на общественно-полезната продуктивна обществена практика се реализира, е човекът на показ, **обществена личност** в обсега на ползването на хората. Неговите думи, постъпки и действия се следят не само от непосредствените му подчинени, но в зависимост от мястото му в йерархията на управлението – в по-голяма или в по-малка степен, и от масовата обществена аудитория. В този смисъл **управленецът е публичната личност, с която хората се съобразяват, а и на която подражават или искат да приличат. Следователно управленецът /осъзнава или не/ е съществен възпитателен фактор**, пример за подражание. Затова **чрез осъществяващите го личности управлението в най-голяма степен способства, /или не/, за формирането на положителни/или отрицателни/ модели на поведение в обществената практика.**

За съжаление в обществената практика – както в глобален и регионален, така и особено в национален мащаб **положителните пове-**

денчески модели са твърде голям дефицит. Управленецът и управленското решение, което той взема, начинът по който се “консумира” резултатите от изпълнението му биха се превърнали в съществен **възпитателен фактор само при условие, че към управленското решение се подхожда съзнателно от гледна точка** не само на индивидуални или тясно-групови меркантилни интереси, а **преди всичко на общественият интерес**, а така също - **с отговорност към общественно-полезният аспект на управленската дейност.** Осмислянето на този аспект от управленска дейност е задължително-необходимото условие, без отчитането на което не би могло да се очаква нравствено-възпитателен ефект от управленското решение.

В заключение бих насочила вниманието към следните по-важни изводи и препоръки по предложения проблем:

Първо: Спецификата на съвременните обществени реалности отдавна е посочила **необходимостта политическата и морална философия да заемат приоритетно място в съвременното обществознание, в образователните програми, в теорията и практиката на управлението на обществените процеси.** Както е известно те са нормативни научни дисциплини, които биха подпомогнали процесите на осмислянето и ориентацията на съвременния човек в съществуващите обществени реалности. Основното предназначение на политическата философия е да създаде нужните обществени и социални йерархически структури и конкретизира правилата за общуване между тях, за да се осигурят необходими условия човешкият индивид да се превърне наистина в социално същество /”зоон-политикон”, по думите на Аристотел/ Докато моралната философия се интересува от това - как трябва да действваме по отделно, за да можем да живеем заедно, то политическата философия, стъпвайки на принципите на моралната философия, се стреми да конкретизира взаимоотношенията между институциите по начин, който би довел до повишаване на качеството на живота на социалните индивиди и общности, тяхната целокупност и просперитет.

Второ: Актуална е **необходимостта управленците от всички равнища и сфери на живота да използват етическите и морални аргументи в управлението** не само поради факта, че тези аргументи легитимират в зна-

чителна степен дейността им, а и защото моралните основания са силно възпитателно въздействащо върху съзнанието и поведението на хората средство. Съществен в теорията и практиката на управлението на обществените процеси винаги е бил и е и днес въпроса за **съотношението между целта и средствата, които се използват за нейното постигане**. Практиката изобилства от примери за постигането на уж благородни и хуманни цели с нехуманни средства и методи за въздействие върху хората и социалните общности.

Трето: Ако се приема без съмнение твърдението, че гражданското общество е “неразкъсваемо единство от права и задължения”[6], то би трябвало, осмисляйки го достатъчно отговорно, **управленците** от всяка йерархическа структура да **формулират и реализират такива управленски решения**, които да

способстват за утвърждаването в обществената практика на модели на поведение, консолидиращи българските граждани в името на националния интерес, в името на българското ни утре и бъдеще в глобалният свят.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бауман, З. *Живот във фрагменти*. С., 2000, с. 201-203
2. Виж: *Речник на чуждите думи в българския език*, С., 1970, с.462.
3. Динев, В. К. *Модели на човешко поведение*. С., 1993, с.186.
4. Виж: Низбет, Р., *Стремежът към общност*, С., 1992.
5. Виж: в-к “*Сега*” от 16.03.2004, с.12.
6. Видева, Н. *Девет лекции по история на етиката*. С., 2003, с.198.

МЕТОДИКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА КОНФЛИКТИ

Стоян Транев

A METHODOLOGY FOR THE STUDY OF CONFLICT

Stoian Tranev

E-mail: tranev@abv.bg

ABSTRACT

This report will present a methodology for the Study of Conflict, as an attempt to detect one of the ways of their coordination.

Key words: *methodology, conflict, organization.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Конфликтът не е аномалия, а норма на отношенията между хората, необходим елемент на социалния живот, който дава изход на социалната напрегнатост, енергията на дейността, пораждайки по този начин социални изменения [7] [9] [10] [11] [12]. Днес разработването на въпросите за разрешаването и предотвратяването на конфликтите е един от основните проблеми [8]. Теорията на човешките потребности и проблемно ориентирания аналитичен метод за разрешаване на конфликтите доказва, че глобалните източници на конфликтите в обществото са социалните институти с тяхната опора върху традиционните устои на властта и нормите на доминиращия елит [4]. Разрешаването на конфликтите бе насочено главно върху институционалните и системните промени [5] [6].

Това провокира идеята да се представи едно предложение за изследване на организационните конфликти, като не се разглежда конкретна организация, а се дава принципен, възможен вариант за изследване на конфликти в и между бизнес-организациите. Причините за тези конфликти могат да бъдат от различно естество – слаба съгласуваност поради защитата на тясно-ведомствени интереси; неспазване на срокове; частично неспазване на документи, регламентиращи съответния процес; занижен контрол; промяна на условията и липсата на адекватни процедури за съгласуване; възникване на непредвидени

екстремни ситуации, които нарушават планираните мероприятия; силен физически и ниско ефективен процесуален контрол и др.

ИЗЛОЖЕНИЕ

За откриването на действителните причини за конфликта на изследователите е нужен достъп до съответна база данни. Обстоятелствата, при които в България се събира информация – достъпът до информационни източници е силно ограничен. Конфиденциалността на фирмената информация и трудностите, с които се сблъскваме при сдобиването с нея налага изменения в предварително разработената изследователска методика. Това провокира търсенето на баланс между научно обосноваването и възможностите за приложимостта на планираното изследване.

Чрез метода на наблюдението се описва конкретен конфликт (например между отделите на съответна фирма или между фирми). Допълнително се събира информация за фирмата/фирмите, дейността й/им, както и за взаимодействието между отделите/фирмите, участващи в конфликта. Тази информация се получава като се ползват фирмени материали, интернет страници и други първични източници. Целта е да се получи обща представа за организацията/организациите и бизнеса, в който се проявява конфликт, както и първична информация за конфликта.

АНАЛИТИЧНА ЧАСТ

С конфликтологичния анализ [1] се получава структурата и динамиката на конфликта. Динамиката на конфликта представлява аналитична информация, отразяваща темпоралното развитие на конфликта, неговото зараждане, проявяване, както и оценката на неговата разрешимост. Динамиката позволява да се определят стратегиите и тактиките на поведение на конфликтующите страни. Анализът на структурата на конфликта предоставя аналитична информация за обекта на конфликтующето, интересите на страните, преките и косвените участници, както и на страничните наблюдатели. Тази информация представя конфликтологичната картина, която отразява отношенията и взаимоотношенията на конфликтующите страни в конфликтологичното пространство. Структурата определя и целевата конфликтологична аудитория, която впоследствие следва да бъде интервюирана и анкетирана с цел събиране на допълнителна конфликтологична информация. Идеята е: с обработката ѝ да се получи нова информация, предоставяща възможност за определяне на позициите на съгласие и различие между страните по определени въпроси. За постигането на това е необходимо да се извършат следните дейности:

А/ Определяне на условията за събиране на информация, разработване на инструментариума и провеждане на интервюирането/анкетирането. На практика изследователят дори и да бъде допуснат да изследва конфликт в или между организации, този достъп е сравнително ограничен. Първоначално той е описал конфликта чрез наблюдението му и чрез беседа с някои от участващите в него. Впоследствие се налага повторен достъп до участващите в конфликта за тяхното интервюиране и анкетиране. Обикновено служителите, специалистите и ръководителите подхождат към тези срещи условно казано несерioзно. Аргументи за това са пренебрежителното отношение към исканията на изследователя като:

- в повечето случаи изследователят се препраща към някой от подчинените или сътрудниците на съответен ръководител;
- при въпросници (на интервюта или анкети) условно по-големи от две страници и по-дълги от 20 въпроса се възлагат от линейните и функ-

ционални ръководители за попълване от техните подчинени (включително и от секретарки), което изкривява емпиричната информация;

- ползването на повече равнища на измерване (ординарни, интервални, пропорционални и други) усложнява и затруднява попълването на анкетата, което в някои случаи се извършва като игра на тото;
- трудности при даване на съгласие за интервюиране или анкетиране от ръководители и специалисти;
- в повечето случаи, участващите в анкетирането и интервюирането поставят условия да бъдат интервюирани или анкетираны еднократно и при ограничение на времето (между 15-20 минути). Ръководители и специалисти се аргументират за това с липсата на време;
- при изследването на конфликтите самите изследователи също са ограничени във времето;
- изследователят извършва събирането на емпирична информация в конфликтна среда – участниците в конфликтите, които са реалните обекти на интервюиране и анкетиране са под постоянно напрежение.

Въпреки екстремалността на средата, изследователят следва да разработи адекватен на нея инструментариум за събиране на допълнителна емпирична информация. В практиката на изследването на конфликтите и тяхното влияние се е утвърдила тенденцията за преките участници да се разработи интервю с 10-12 въпроса, а за косвените анкети с около 15-20 въпроса. Въпросите засягат следните четири аспекта – осъзнаване на конфликта от страните; мненията за причините за конфликта; мненията, касаещи влиянието на конфликта и мнения за разрешаването на конфликта. Интервютата са с преобладаващо отворени въпроси, докато анкетите – с преобладаващо затворени. След разработването на въпросниците се определя времето за извършване на интервюирането и анкетирането и се преминава към извършването им. Впоследствие се представят процентно отговорите по всеки въпрос на интервюираните и анкетираните страни, като се дава и съответната им интерпретация.

Б/ Статически данни в табличен и графичен вид

Статистическото представяне на информацията започва с посочването на условията в които са проведени интервюирането и анкетиранието, след което се преминава през следните три етапа - първият етап анализира факторите, вторият създава предпоставки за разглеждане на съотношения между страните в конфликта, а в третият етап се изгражда графична матрица, с обособени зони.

Условия за обекта и субектите на интервютата и анкетата – посочват се условията, в които са проведени интервюирането и анкетиранието, например:

- участниците са интервюирани и анкетирани еднократно;
- самата анкета не е структурирана симетрично по отношение на брой и тежест на включените въпроси;
- труден достъп до обекта на анализ, поради спецификата на организацията и ограничаването на възможността да се разгледа няколккратно проблема в динамика. Това дава къс ред от данни и невъзможност за установяване на тенденции;
- субективния характер на информацията преекспонира проблема.

Първи етап- обработка и таблица с фактори

Обработка – предлага се обработката да се приложи в следната последователност:

Първо – да се даде номера на въпроса.

Второ – да се разработи таблица в две колони и девет реда. Колоните представят същността и съдържанието, а редовете – съответните характеристики. Самата таблица може да се представи по следния начин:

- отляво се дава целта, а отдясно – съдържанието;
- отляво се дава фактора (условен, индикиращ или обобщаващ) а отдясно съдържанието му;
- отляво се дава съдържанието, а отдясно от какво се определя;
- отляво се дава източника и метода за установяване на състояние, а отдясно – конкретния метод;
- отляво се дава периодичността на наблюденията, а отдясно – техния брой;
- отляво се дава регистрацията и въпроса, а отдясно – неговото съдържание;

- отляво се дават съотношенията и тенденциите, а отдясно – тяхната конкретика;
- отляво се дава степента на конфликтност, а отдясно – нейното измерване;
- отляво се дават инициативите за решаване на проблема, а отдясно – тяхното изражение.

Трето – извършва се индивидуално представяне на всеки въпрос в табличен вид.

Таблица с фактори

Разработва се таблица с разпределението на първичните данни от анкетната карта в абсолютно и относително отношение.

Втори етап - корелации по двойки

За да се осмисли взаимодействието между характеристиките, заложили и изследвани в анкетата, при двойки въпроси се ползва SPSS-софтуер и се констатира основните корелационни зависимости, които доказват функционални зависимости в тези взаимоотношения [2]. Тук резултатите се представят в табличен и графичен вид.

Трети етап - диагностична матрица

След извършване на частичен анализ при употреба на разнообразни методи [3] се натрупват данни, които дават основание за създаване на диагностична матрица. Повод за нейното разработване е откритата се възможност за създаване на зона, в която всички фактори имат относителна съгласуваност. По ординатата се нанасят отговорите, а по абсцисата – броят на анкетираниите и интервюираните с удовлетворяващ отговор. Идеята е да се докаже, че мненията за удовлетворяване на конфликта са в повечето случаи в зоната на доближаване към консенсус.

СИНТЕТИЧНА ЧАСТ

Изводи:

Развитието на всеки конфликт минава през определени етапи. Всеки от тях има възможност да провокира промяна в поведението на участващите в конфликта страни, като това може да удовлетвори желанието и да се постигне консенсус, а може и да задълбочи разрыва. Идеята на осмислянето и отразяването на особеностите на всеки конфликт и възможността за анализ на техните характеристики са пътя към тяхната обработка и овладяване. При положение, че факторите са с твърде разнороден характер пред всеки дял в научното познание има възможност част от харак-

теристиките да се приобщат и анализират със специфични и частни прийоми и методи. Тази разнородност създава определена невъзможност за синтезиране на всички фактори и определяне на техните взаимоотношения в частност, а в общ план изграждане на обобщен модел за разрешаване на конфликти.

Разглеждайки конфликта се установява, че постигането на консенсус и единомислие са само образи на възможността да се съгласува и координира човешката активност. Желанието и идеята на целия този апарат е възможността да се оказва влияние върху поведение на личности и фактори, характеризиращи проблемната ситуация, носеща характеристиките на определена конфликтна зона.

Създаването на определена методика има за цел да предложи възможен тристепенен модел за анализ и разрешаване на подобни ситуации, носещи висока конфликтост, които съпътстват развитието на всяка идея в икономическите условия и в модерните организации. Първият етап анализира факторите. Вторият етап създава предпоставки за разглеждане на съотношения между ответните страни, участващи в конфликта. Третият етап е изграждане на графична матрица, с особени зони, при които се вижда, какъв е верния за постигане на консенсус път. При дефинирането на факторите в три групи като условия, индикатори и обобщаващи се цели да се създаде възможност условните да маркират зона на възможни решения, втората група да конкретизира приемливите от тях, а обобщаващите да прецизират удовлетворяващите конфликта.

Препоръки:

Въз основа на разработената методика и получената като краен резултат диагностична матрица за анализ на съгласуваността, на анализаторите се представя следната възможност:

Първо – да се определи пълното съгласие като основа за започване на преговори по решаването на конфликта. Това са факторите от матрицата, изразяващи пълно единомислие по съответни въпроси.

Второ – да се определят относително приемливите мнения. Това са факторите, които отразяват от 60% до 90% подобие в позициите по определени въпроси и дават възможност за търсене на консенсусни становища по тях.

Трето – вземайки факторите от матрицата, които изразяват от 40% до 60% съгласуваност между страните да се определят евентуални

възможности за отстъпки – всяка от страните какъв компромис е готова да направи и на каква цена. Това са компромисни характеристики, касаещи бъдещо разкриване на взаимноизгодни възможности.

Четвърто – на база факторите от матрицата, изразяващи слаба съгласуваност от 20% до 40% се определят критичните въпроси. Във връзка с тяхното решаване се търсят обективни критерии, които евентуално биха се приели от страните.

Ползвайки тези четири възможности, конфликтолозите биха били по-подготвени и въоръжени за евентуален бъдещ преговорен процес в аспекта на решаването на конфликта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Димитров, Д. Й. *Конфликтология*. С., УИ „Стопанство”, 2004.
2. Стоянов, Е. *Балансирани карти - Концептуално и технологично усъвършенстване*, Научен симпозиум, „Икономика 2009”, ИИ при БАН, е - журнал № 3/2009, част II.
3. Стоянов, Е. *За архитектурата на една успешна идея*. Годишник на БСУ 2005. стр 78.
4. Burton, J., F. Dukes, *Conflict: Practices in management, settlement and resolution*. N.Y., St. Martins Press, 1990, XXIV.
5. Galtung, J. *Solving Conflicts: A Peace Research Perspective*. Honolulu, 1989.
6. Galtung, J. *Peace by Peaceful Means: Peace and conflict, development and civilization*. London, Sage, 2001.
7. Merton, R. *Social theory and social structure*, 1957.
8. Paris, R. *At War's End. Building Peace After Civil Conflict*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
9. Rapoport, A. *Conflict in man-made environment*. Harmondsworth, England: Penguin Books, 1974.
10. Simel, J. *Conflict and the web of group affiliation*, trans, Wolff K.H Clencoe, III, Free Press, 1955.
11. Wallensteen, P. *Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System*. London, Sage Publications, 2002.
12. Wheeler, H. N. *Industrial Conflict. An integrative theory*. Columbia: University of South Carolina Press, 1985, 293 p.

НОМО SAPIENS И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ

Мариана Каприева

HOMO SAPIENS AND THE CHALLENGES OF THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Mariana Kaprieva
e-mail: ekom_m@abv.bg

ABSTRACT

Nowadays quite a large number of researchers in the realm of computer technologies and in the realm of "artificial intelligence" aspire to grant the modern machines abilities similar to the human ones. Their efforts in doing so in several specialized fields have been quite successful. It is rather difficult to imagine the present day of the contemporary society without the ever increasing opportunities presented by the information technologies.

Is it possible to speak about "artificial intelligence" and what is it's relation towards homo sapiens itself? Does this relation change the present day and the future of mankind and in what direction? Such are the questions which the author of the actual paper tries to answer from a philosophical point of view.

Key words: "artificial intelligence", computer technologies, information technologies, virtual reality, computer dependence.

Стремежът на човечеството към овладяване тайните на природата и създаване на изкуствена среда, на технически средства, с помощта на които да увеличи възможностите на собствените си сетивата, няма граници. В този процес на търсене се създадоха и непрекъснато се развиват информатиката, електронно-изчислителната техника и свързаните с тях технологии. Стана възможно да се преведат на езика на математиката, да намерят числен израз не само природните, но и обществените процеси и явления, и даже да се търси технически аналог на човешкия мозък. Днес десетки хиляди изследователи в областта на компютърните технологии и „изкуствения интелект“ се стремят да надарят машините със способности близки до човешките. Усилията им в много специализирани области са успешни. Трудно е да си представим ежедневно функциониране на съвременното общество без непрекъснато нарастващите възможности на информационните технологии.

Можем ли да говорим за „изкуствен интелект“ и съответно каква е неговата позиция спрямо Homo sapiens? Променя ли това явление човека на настоящето и

бъдещето и в каква посока? Готови ли сме да съжителстваме в бъдеще с роботи и андроида? Как ще изграждаме отношенията си с тях, като още не сме се научили да се разбираме помежду си? Върху подобни въпроси се опитва да философства авторът в настоящата работа.

Тази тематика е предмет на интелектуални упражнения и по-сериозни анализи на много съвременни мислители, като разглежданите аспекти на проблемите са най-разнообразни и се правят от различни, често противоположни позиции. До голяма степен те зависят от мястото, което конкретните мислители заемат в обществените процеси. Компютърните специалисти и изследователи, като правило, се опияняват от нарастващите възможности на технологиите и чертаят едно бъдеще, където хората се сливат почти буквално със своите творения – компютрите. На противоположната страна застават проникновените хуманисти, убедени, че човекът е не само неизмеримо по-сложен и качествено многопластов като явление, но и сам твори и затова винаги ще бъде по-съвършен от своите творения.

Представител на първата група е Рей Кързуайл, изобретател и предприемач, автор на

нашумялата преди време книга „Епохата на духовните машини”. Като изследва технологичните тенденции, той създава математически модели на технологични развития в различни области: компютри, електроника, комуникации, биологични технологии като генетично сканиране, реверсивно инженерство на човешкия мозък, миниатюризация, размери в технологията и скорост на промяна на парадигмите. Според него скоростта се увеличава така, че промените на двадесети век са равностойни на двадесет годишна промяна при сегашния темп на развитие. През следващите двадесет и пет години човечеството ще постигне три пъти по-голям технологичен прогрес, отколкото е имало през двадесети век. А през двадесет и първи век ще бъде постигнат 20 000-годишен прогрес!...[1]

С други думи, компютърната техника нараства експоненциално, тенденция позната като законът на Мур. Според него броят транзистори на новите модели микропроцесори ще нараства приблизително два пъти на всеки 18-24 месеца.

Колкото и да е шокиращо, това перспективно виждане на Рей Кързуайл може да бъде прието. Факт е, че динамиката на общественото развитие непрекъснато нараства. Трудно обаче можем да възприемем визията, която той има по отношение на ролята, мястото и същността на човека през XXI век. Според него само след 15 или 20 години ще бъдат създадени паралелни компютри, модели вдъхновени от биологията, въз основа на разбирането как работи човешкия мозък. Кързуайл е убеден, че хардуерът ще трябва да пресъздаде човешкия интелект в кратък период от време – за около 20 години. Счита, че мозъкът не е с безкрайна сложност и науката е много напреднала в разбирането на какви принципи действа той. Нещо повече, новите компютърни технологии ще позволят заместването на цели сектори от мозъка, които са с понижена дейност или повредени поради инвалидност или болест. Хората ще поместят тези машини в главите си без хирургически операции, използвайки нанотехнологиите! Тези интелигентни нанолечинки с размера на кръвна клетка ще могат да отидат в мозъка и да взаимодействат с биологичните неврони. [2]

Едно от очакваните приложения на тази технология е пълното потапяне във виртуална реалност. Човекът по желание ще може да живее в реалността или във виртуален свят,

да увеличи своите познавателни способности, да увеличи продължителността на живота си, фундаментално да се слее със своята технология. Човекът ще престане да бъде само биологичен! Наред с новия човек ще съществуват също толкова интелигентни андроиди, неразличими от човека във виртуалното, а защо не и в реалното пространство. И всичко това би могло да се случи само след 20 години! Такава е картината, която ни рисува Рей Кързуайл.

Технологично това навярно е съвсем възможно. Но тук възникват много философски въпроси и проблеми. Къде започва животът? Какво е животът? Равни на нас ли ще са андроидите? Кой хора от многократно увеличеното човечество ще имат право да живеят на Земята? Изобщо, човекът човек ли ще е? Развивайки се информационно, ще се развива ли той духовно? Какво ще се случи с цялата ни хуманитарна култура, с философията, етиката, изкуствата? Когато човекът се прави на Бог, ще просъществуват ли религиите? Бързото предаване и приемане на информацията чрез новите технологии ще постави под въпрос съществуването на естествените езици. За разлика от сега съществуващите компютри, които само оперират с информацията, човек умее да мисли и точно с тази своя способност познава и променя света около себе си, създава въпросните технологии. Днес, с нарасналия обем на информацията и забързаната динамика на обществените процеси се забелязва все по-слабо желание на младите хора да мислят, те по-скоро също само оперират с информацията. Ще бъде ли homo sapiens човекът на бъдещето? При това тук не говорим за еволюционно хилядолетно развитие, а за шеметни промени в рамките на живота на едно поколение! Доста страшна перспектива! Идеите на автора шокират и провокират несъгласие.

И не само у нас, представителите на хуманитарните науки. Такова несъгласие изразява компютърният изследовател и музикант Джарън Ланир, известен с работата си в областта на виртуалната реалност, термин, който той въвежда. Ланир участва в разработването на първите приложения на виртуалната реалност в хирургичните симулации, в създаването на прототипи на превозни средства и други. И въпреки това заявява:

„ Догмата, срещу която възразявам, се състои от редица взаимосвързани убеждения и досега няма общоприето преобладаващо име,

въпреки че аз понякога я наричам „кибернетичен тотализъм”. Тя има потенциала да трансформира човешкия опит много мощно от която и да е предишна идеология, религия или политическа система, отчасти защото е толкова приятна за ума (поне първоначално), но най-много защото предлага свободен полет на крилете на мощните технологии, създадени от хората, които са до голяма степен истински вярващи... Ето частичен списък на вярванията, които съставляват кибернетичния тотализъм:

1. Че кибернетичните образци на информация ни дават последния и най-добър начин да разберем действителността.
2. Че хората не са нещо повече от кибернетични модели.
3. Че субективният опит или не съществува, или е маловажен, защото е някакъв вид заобикалящ или периферен ефект.
4. Че това, което Дарвин описва в биологията, или нещо подобно, е на практика единственото, превъзходното описание на цялото творчество и култура.
5. Че качествените и количествените аспекти на информационните системи ще бъдат ускорени от закона на Мур. И най-накрая най-драматичното:
6. Че биологията и физиката ще се слепят с компютърната наука, превръщайки се в биотехнология и в нанотехнология, водейки в последствие до живот, а физическата вселена, ставайки променлива, ще достигне предполагаемата природа на компютърен софтуер. Нещо повече, всичко това ще стане много скоро!

Тъй като компютрите се усъвършенстват толкова бързо, те ще надвият всички други кибернетични процеси, (такива като хората) и фундаментално ще променят природата на това, което става в познатата ни среда на Земята в някой момент, когато ще се постигне нова „критичност”, можи би около 2020 година. Да бъдеш човек след този момент ще бъде или невъзможно, или нещо много различно от това, което днес можем да си представим.” [3]

Като следваме логиката на Джарън Ланир, чиито тези са много приемливи за автора, можем да опонираме по шестте пункта, които съставляват кибернетичния тотализъм. Ще

започнем с противопоставяне на *първата теза*, а именно, че кибернетичните образци на информация могат да дават последния и най-добър начин да разберем действителността. Това не е така, защото кибернетичният импулс първоначално е задвижен от егото. Кибернетичните тоталисти поставят себе си срещу цялото човечество, като приемат, че притежават превъзхождащо знание, но същевременно не обръщат внимание на подробностите на културата в дадено време и място. Един кибернетичен модел на определено явление никога не може да бъде единственият верен модел, защото ние даже не можем да построим компютри, които да се подчиняват на такива модели. Заблудението идва от това, че приемаме за разбираемо нещо, само защото можем да го моделираме или дигитализираме.

Втората теза приема, че хората не са нещо различно от кибернетичните образци. От това следва, че компютрите са интелигентни като хората и могат да се саморазвиват, т. е. да създават свой собствен софтуер. Според Ланир заблудата на тази втора теза е довела до създаването на нискокачествения, реално съществуващ софтуер на настоящето. Цялото начинание с изкуствения интелект се базира на интелектуална грешка и продължава да произвежда лошо проектирани и скъпи софтуерни продукти, предлагани под ново име на пазара. Всъщност излиза, че изкуственият интелект е по-добре разбран като система на вярване, отколкото като технология.

Третата теза приема, че субективният опит или не съществува, или е маловажен, защото той е някакъв вид несъществен или периферен ефект. Прави се сериозен опит да се игнорира това, което прави човекът уникален, особен и творчески – неговия субективен вътрешен свят. От гледна точка на емпиризма това е най-трудно достижимото за познанието на човека и ако не се поддава на точно моделиране, може да се обяви за незначително. Тогава всички възражения, че изкуственият интелект е невъзможен като равен на човека (да не говорим за по-съвършен) биха отпаднали. Но ще го има ли човекът без субективния опит? Без неговите емоции, преживявания, онази цветност на личното възприятие, уникална и неповторима, няма да го има и творчеството. Аналогично, изкуствен интелект разбран като мислещо и творческо проявление е също толкова невъзможен, защото няма и не може да има чувствата, емоциите и

преживяванията на субективния опит. Следователно компютърните технологии могат да породят може би много съвършен, като информационни и изчислителни възможности, но само компютър.

Четвъртата теза приема, че това което Дарвин обрисова в биологията е фактически и единственото, върховното описание на цялото възможно творчество и култура. Кибернетичните тоталисти са обсебени от Дарвин, тъй като той описва най-близкото нещо до един алгоритъм на съзидателността. Според тях Дарвин дава отговор на това: как кибернетичните системи да бъдат достатъчно съобразителни, за да изобретят постхумания свят? Много са привържениците на тази теза. Опиониращият Джарън Ланир признава, че е креационист. Повече от десетилетие по целия свят се работи върху Дарвинови подходи за генериране на софтуер, но от тази работа, по преценка на Ланир, не е произлязло нищо, което да направи софтуера изобщо по-добро.

Според нас това е логичен резултат, тъй като идеята да се пренася биологичния подход на Дарвин за решаване на проблеми в сферата на компютърните системи (същото важи и за социалните системи) не би довело до положителен резултат. Закономерностите на развитие на биологичните системи са специфични и откритите принципи на еволюцията им, колкото и вдъхновяващи да са те, не могат да обслужат познавателния процес на други области на науката. Още повече да се създават аналогични модели.

Петата теза твърди, че качествените и количествените аспекти на информационните системи ще бъдат ускорени от закона на Мур. От страна на хардуера компютрите непрекъснато се усъвършенстват, увеличават възможностите си, стават по-бързи и по-евтини с експоненциален темп, известен като закон на Мур: приблизително всяка година и половина изчисленията стават два пъти по-бързи за определена цена. Трудно е да осъзнаем последствията от такъв темп на развитие. Какво ли ще могат да правят компютрите след 20 или 30 години!? Дали идеята за изкуствен интелект е толкова фантастична, колкото ни се струва? Но всичко се стреми към равновесие и този всеобщ вселенски закон явно се е действал и в компютърните технологии, защото за софтуера действа обратен закон на Мур: докато процесорите стават по-бързи, а паметта по-евтина, софтуерът става съответно по-бавен и по-раздут, използвайки всички на-

лични ресурси. Разбира се има и успехи: по-добро разпознаване на речта и езиковия превод, управление на по-големи бази данни и мрежи. Но като цяло софтуерът сериозно изостава и за това има различни причини: както от фундаментален характер, така и от човешко естество. Това може наистина да се превърне в един от сериозните проблеми на бъдещето.

Шестата теза, за идващият кибернетичен катаклизъм, който ще помете човечеството такова, каквото го познаваме е най-драматичната. За един кратък срок около 20 години се предполага, че компютрите ще станат почти толкова мощни, колкото човешкия мозък (твърдението е условно, защото още малко знаем за възможностите на мозъка, за да правим сравнение). С развитието на биологията и физиката и предполагаемото им сливане с компютърната наука, превръщайки се в биотехнология и в нанотехнология, ще се създаде възможност за създаването на изкуствен интелект във вид роботи и андроиди. Те бързо ще се научат да се възпроизвеждат и да усъвършенстват самите себе си. И без предупреждение новите свръхмашини един ден ще отстранят човечеството, толкова небрежно, както то сега унищожава природата. Или ще се разиграе сценарият във филма „Матрицата“, като хората изстрадат унижението да се подчиняват на машините. Биотехнологиите ще позволяват на компютърни програми да манипулират ДНК и тук сценариите стават още по-ужасни. Винаги съществува възможността властолюбиви хора да манипулират машините и да нанасят огромни вреди на останалите. [4]

Ако продължава да се развива несъответствието между развиващия се главоломно хардуер и изоставащия софтуер, всички големи достижения ще бъдат много скъпи и съответно достъпни за богатите – пробивите в медицината, фантастичните възможности на биотехнологиите и нанотехнологиите. Прогнозите могат да бъдат най-различни, желани или стряскащи. Но зад всички тях стои нивото на човешката култура, визията, която хората имат за своето бъдеще и отговорността за това бъдеще. Високите технологии не бива да бъдат самоцел. Сами по себе си те не решават въпроса за бъдещето на човека, не го правят по-щастлив, по-духовен. Човекът със своя поглед към света, със своята нравственост и ценностна система може да използва технологиите за добро или зло.

Ще бъде ли homo sapiens човекът на бъдещето? На едно близко, обозримо бъдеще. Това зависи от усилията, които полагаме в настоящето.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kurzweil, Ray. The Age of Intelligent Machines: When Computers Exceed Human Intelligence. Viking, 1999.
2. Каприева, М. Философски поглед към „третата култура“. В: Икономика и управление, Академично сп., том VI, кн. 4, Изд. Университет “Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас, 2010.
3. Брокман, Джон. Новите хуманисти. Изд. „Прометей – И. Л.”, С., 2006, с. 238-239.
4. Minsky, Marvin. The Society of Mind. Simon & Schuster, 1997.

АРИЙСКОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
ЧАСТ I

Неделчо Неделчев

THE ARYAN HERITAGE IN THE BULGARIAN HISTORY
PART I

Nedelcho Nedelchev
E-mail: np_ned@mail.bg

ABSTRACT

The author studies the possible Aryan origin of the Bulgarian ruler names, the family names and the ethnonym Bulgarians. He thinks that the Turkish interpretation of the early Bulgarian names from VI-IX B.C. is very disputable.

Key words: Kubrat, Asparuh, Kardam, Tervel, Omurtag, Sabin, Toktu, Barsa, Frugin, Dulo, Vokil, Ugain, Bulgarian.

С арийската проблематика продължително време бе спекулирано политически и идеологически. [Дьяконов 1970:4, 39-63, 39-40 сл.]. В социалистическите страни и техните наследници, редица автори, между които Г. Ф. Ильин, И. М. Дьяконов, А. Л. Лелеков, А. В. и други обърнаха внимание на арийското минало без предубеждения през 70-80-те години на XX в. [Ильин и Дьяконов 1982: 349]. В България иранската теория е защитена първоначално още в края на XIX в. от български автор [Басанович 1881:24]. Но тъй като И. Басанович споделя мнението на К. Нибур, К. Иречек, М. Дринов и други за българския народ, съставен основно от славянизирани от сарматите траки, след критиката на позициите му [Державин 1948:100-101] тезата му е изоставена без анализ, напълно неоснователно.

В науката ни след наблюдения на В. Златарски, Д. Дечев и В. Бешевлиев, Д. Ангелов, В. Стоянов, Р. Рашев, на Т. Чобанов и на автора на тези редове [Неделчев Н. 2009:252-372] и др. се разглежда иранската интерпретация на ранното българско наследство, като друга възможност спрямо популярната и противоречиво абсолютизирана „тюркска теза“. Научни отговори спрямо научните изследвания свързани с персийска и арийска проблематика не се забелязват. Реална е и позицията, отразена в Многотомната история на Бълга-

рия, за надценяването на ролята на българите като „държавотворен елемент“ и „Идеалистическите теории стигащи до расизъм“, които затрудняват научното решение и в съвремие то ни [Петров 1981: 101]. Според мнение на съветски автори които се позовават на арабски източници от X в. „езикът на българите е подобен на езика на хазарите“ [Магомедов, Багаев, Кузнецов, Лавров, Гаджиев 1988:119]. Но тук не може да се говори за езика на българите от VIII в. в Централна Азия и прилежащите ѝ области на Европа тъй като процесът на тюркизация, възможно и в посока на двуезичие или билингвалност несъмнено е имал вече двувековно развитие.

Привързаността на автори към тюркската теория може да се оцени с констатациите на Ст. Ваклинов след С. Плетньова, според когото независимо, че прабългарите възприели „дълбокото влияние на старата сарматска култура“ и „старият сарматски ритуал на трупополагане“ по данни от прабългарската салтово-маяцка култура, те си оставали тюрки“ [Ваклинов 1977:30]. Според мен изводът трябва да е противоположен, тъй като подмяната на основен битов и религиозен обред за цял народ е трудно приемлив без насилие и без научно обяснение.

Актуализираните теории за състава на прабългарския елит са две – формиране под влияние на Иран в региона на Кавказ и „ира-

низация на елита, с която може да се обясни появата на много популярни персийски имена като Аспарух, Заберган и Безмер...” [Чобанов Т. 2008:159]. Аз се придържам към друга насока на изследване – съществуването на ранно българско арийско предполитическо и политическо общество.

Обществено-политическата организация на ариите се свързва с древното им общество Арьшошайана. В съветско-руската концепция не се прави разлика между държава и племенен съюз: „Една от най-древните части на „Авеста” – химна на бог Митра, покровителя на договорите, свидетелства, че в епохата на съставянето ѝ, т.е. предположително в IX-VII в. пр.н.е. съществувала държава, или по-скоро военен съюз на племена и общини под названието Арьшошайана... (на територията на сегашните Туркменистан а също и Афганистан)... Това обединение наричали също Арьянам-Ваджо...” [Ильин и Дьяконов 1982:349-350].

Арьшошайана е ръководена от „вожд-военачалник (састар), който управлявал заедно със съвета на старейшините или народното събрание” [Ильин и Дьяконов 1982:350]. Тази форма на управление е военно-демократична и е напълно различна от идеологизираните представи за велики вождове с над-народна власт в расовите и раннокласовите теории на XX в.

Различията между военно-племенен съюз и държава са достатъчно сериозни, за да бъдат приравнявани. В българската наука авторите изследващи само тракийската древност, считат всички ранни общества за раннокласови и следователно за държавни [Неделчев. а. 2008:123-131; Неделчев. б. 2008:31-78; Срв. Неделчев 1995; Неделчев. а. 2004; Неделчев. б. 2004 и др.].

След реформите на Заратустра, по името на Кава/Кай от "Авеста" управлява легендарната династия на Кейанидите: Кави Кавад - Кай Кубад, Кави Усан, Кави Хосрава - Кай Хусроу. „Кейяниды, Кайаниды, в иранской мифологии легендарная династия царей Ирана...Наименование происходит от названия жреческого сословия – кави („поэт-жрец)...” [Лелеков. а. 1980: 633]. От създаденото на север от Персия зороастрийско учение, персите възприемат понятието „кейи” - „царски”, което произхожда от името на династията на Кейянидите. Старинното персийско Кей, в множествено число Кейан е със значение на цар или член на династията на Кейянидите.

Значението на старинните персийски понятия Кийан, и Кийа, означава „битие”, „съществуване”, „природа”, „герой”, „силен човек-воин”, управител, властелин, цар и падишах [Рубинчик, Османов, Дорри, Киселева, Сарычев, Еремина, Галимова, Алиев, Муравьева, Козлов 1983:2. 337] и очевидно възхожда към Героичния период, към военно-демократичното време на културните герои и военно-племенни вождове, чиито институции прерастват във владетелски. Следването на традицията на легендарната династия се проявява и през VII в. от н.е. в името на персийския владетел Кавад Широо [Гумильов 2007:215, 227, 230].

Вероятно и митологичният славянски основател на Киев, Кий е повлиян от авестийско-иранската традиция и значението на „кейи” като „царски”, и това показва областта на възприемане и развитие на древната арийска традиция на запад.

В българските изследвания досега не е поставян въпросът за социофорността на имената, и за значението им в най-ранните известни ираноезични сведения. Името Кавад или Кубад от Авеста, показват съзвучие с имената на българските владетели Кубрат, Кробат, Криват и Кувер.

Археологическият комплекс "Малая Перещепина" – погребението на кана Кубрат, съдържа съкровища на Сасанидски Иран, на Византия, на тюркски и согдийски майстори [Луконин 1987:105] и свидетелства за много съставен характер на прабългарската култура.

Персийска интерпретация на имената на Аспарух, Безмер, Кубрат, Гостун, Омуртаг, Кардам, Мостич, Корсис, Расате и други прави В. Бешевлиев [Бешевлиев 1967:237-247, Цит. по Чобанов 2006:62]. По-късно в „Първобългарите. Бит и култура”, тази насока на търсене избледнява [Бешевлиев 1981:30 – „така например името Аспарух е иранско (бел. 74), Баян монголско”].

Посоката на изследване към арийско-персийски съответствия обаче заслужава внимание. Например името Кардам има пряко съответствие в персийския език още от VI-V в. пр.н.е. в думата „kartam” – „съвършен” [Weisbach 1980:104]. В арийско-индийската древност „съвършен” се означава със съзвучното на „kartam” понятие „крита”. В съвременния персийски език на Иран думата „кърдэ” е със значения „направен”, „съвършен”, „творение”, „дело” [Рубинчик и колектив 1983:2, 319. Знаците ä, h и э които ще се сре-

щат по-нататък следват руската транскрипция на предаване на думи и буквени знаци. В случая знакът ä означава кратко „а“) и съвпада със староперсийската дума от епохата на Ахеменидите и Дарайавуш I (Дарий I), позната от Бехистунския надпис. В името Аспарух присъства иранската дума за „кон“ – aspa - äsb [Рубинчик Ю. и колектив. 1983:2, 71]. В ранния персийски от времето на VI-V в. пр.н.е. asabāgi означава „конник“ [Weisbach 1980:104] и е най-ранната форма на името Аспарух, както и името Кардам, по звучене и смисъл, пряко произхождаща от епохата на ранните Ахемениди в Персия, и говорения от тях „арийски език“. Подобно на името Аспарух е персийското име от V в. пр.н.е. Asrasapā - „Конелюбив“ [Weisbach 1980:100].

Несъмнено персийски звучи името на Аспарух като Аспарук сред късно-партската аристокрация. В пред-сасанидския период съществува знатния род на Аспаруканите [Луконин 1987: 120]. Династията на Аспаруканите се среща и при сарматите от по-късно време, но името Аспарух се запазва само при българитe. Името Аспарух е познато като династическо не само при партите, но и при сарматите [Срв. Кузмина 1977: 104.] и се запазва само при българите.

Освен ираноезичните владетелски имена се срещат и славянско звучащи и това е свидетелство за характера на държавно-образователния процес, довел до появата на славяноезичната по държавен език българска народност. Възможни са и тюркски имена, но за доказването им като такива е необходимо разгръщане на доказателствен апарат. Иначе звуковите само подобия са недостатъчни.

Вероятно името на български военен – Барса [Христоматия. 1978:1, 129] с повече основания може да се тълкува като Парса отколкото името Пресиан и не може да означава единствено барс или друг вид котка. В географски трактат от VIII в. „За царствата и племената живеещи на север“ е посочено прабългарското племе „парсил“ на северозапад от Каспийско море [Артамонов 1962:312; Гумильов 2007:187]. Допуска се се, че името е предадено през китайска версия неточно и трябва да е „барсил“. Д. Ангелов предлага варианти на племенното име – „барсула“ и „берсула“ [Ангелов 1981: 111], като следва мнението на А. В. Гадло, че „барсилите са били по своя език не тюрки а иранци“ [Гадло 1979:61, 67-68]. Съществуването на името Барса в писмен текст от Дунавска България е

показателно. Барса е по-близо до възможността да бъде сходно с Перс, Парса, Фарс, с Форузан и по-късно със славянизираното Борис.

Името на последния владетел на България от династията Дуло – Севар е съзвучно с персийската дума за конник – „сăвар“, или „север“ – „гривна“. В „Шестоднев“ на Й. Екзарх златната гривна е един от знаците на царската власт и при цар Симеон [Христоматия...1978:153 с позоваване на изданието на Бодянски О и Попов А. Шестоднев, составленный Иоаном Экзархом Болгарским. Москва, 1879]. Възможно е името Тервел да означава понятие близко до старинното персийското „тървих“ – „успокояване“, „установяване“ и да отговаря на отсядането на българите, или на търфи' и търфиг – „повишение по служба“ и „съпровождам“ [Рубинчик Ю. А. и колектив. 1983:2, 64, 1, 366, 369] насочват и към съвладетелство на престола. от Тервел.

Най-тюркски звучащото име „Омуртаг“ е свързано от Б. Симеонов с мнение на Г. Немет, в което „българския“ произход му изглежда по-достоверен от предположението за сарматски произход на В. Г. Егоров – мурт/омурт „орел, скален орел“ [Егоров 1964:40]. Според Г. Немет и Б. Симеонов чувашкото „омурт“ с умалителния хуно-алтайски суфикс аг/ак води до превод на името Омуртаг като „Орленце“ [Симеонов 1984:6, 541; Срв. Левитская 1976]. Тюркската интерпретация не изглежда толкова тюркска, когато името се сравни с персийските думи „амр“, в множествено число „омур“, „дело“, „занятие“, „добро дело“, или „амр“ „заповед“, „амер“ – „заповядващ“, или с – „омр“ „живот“, или с „омрани“ – „благоустроеност“ [Вж. Рубинчик Ю. А. и колектив. 1, 124, 2, с. 192]. Името може да е с произход от древносемитохамитска, акадската традиция, в която „хамми“ е със значение „който строява народа“. Втората част на името е близка по звучене до „тахте“ или „престолен“ от „tāht“ – „престол“. Вероятно изглежда съчетанието омурт „орел“ + таг с възможна индоевропейска интерпретация като „празник“ или „ден“. Името очевидно е персийско и се различава от турското Омер и арабското Омар.

Името Расате на първородния син на Борис през персийски се разбира като „рă'с“ – „връх“, „височина“, „горна част“, „начало“, „глава“, „предводител“ [Рубинчик Ю. А. и колектив. 1983:1, 706]. Значението на името в рамките на приетата арийска интерпретация,

неочаквано подсказва и произхода на името на народността „руснаци“ от древните „рос“ или „рус“.

Възможно е името на Сабин да означава „Змей“, „Дракон“ – от Со’бан или Сяабин в множествено число, името на Токту може да означава щит, от персийското „тахте“ или „престолен“ от „täht“ – „престол“, или „тахт“ – „нападение“. Името Боян, считано за производно от тюркското Баян има персийско съответствие в „буян“ – „душещ“. Името на рода Угаин има своето съответствие в персийското оугеи – „доведен“ или „заварен“ и се използва като термин за родство – например „доведен брат“ или „заварен брат“ [Рубинчик Ю. А. и колектив. 1983:2, с. 64, с. 67; 1, 369, 419, 357, 227, 143, 342].

Сходство съществува и между българското понятие „боила“. Титлата „боил“ „боила“ е в определено съзвучие с персийското „оула“ – „по-подходящ“ или „предпочитан“. Възможно е и разчитането на древните български титли „боил“ и „боила“ през персийски като бала – „връх“, „върхушка от хора“, „власт“, „върхове, високи инстанции“, т.е. високи служби и длъжности [Рубинчик Ю. А. и колектив. 1983:1, 143]

В българската наука от началото на XXI в. се появява тезата за „персийската носталгия на старите българи“ [Чобанов 2006: 73 сл.]. Възможно е обаче да не е носталгия а спазване на стара държавна традиция чак до времето след края на Второто българско царство. Свидетелство за това е съпадението между името на престолонаследника Фружин и персийските мъжко и женско име Форузан, Форузин от персийското „форуз“ – блясък, и от форузан – „блестящ“, „сияещ“ [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:2, 786, 233].

В сравнение с множеството общоприети индоевропейски – арийски, древноиндийски и персийски значения на понятието и името Кубер и сходно звучащи имена изглежда напълно изолирано приведеното от Б. Симеонов значение на името на Кубер от тюркската дума „куба“ или „жълто-червен“ [Симеонов 1980:12]? Името Кубер е съзвучно и с името на покровителя на земите в Централна Азия, в Хотан, в долината на р. Тарима, който носил имената Вайшравана, Кувера, Сома – имена, които са в определена връзка със северноиндийската култура на север от Тибет в сакските области [Дьяконова 1983: 271]. Звукото съответствие между името на древноиндийския бог Кубера или Кувера, като бог на

богатствата по „Законите на Ману“ [Бъшем 1977:93; Гринцер 1982: 20], като „Господар на богатството“ и имената на българските канове Кубрат и Кубер е очевидно. Древноиндийският бог е почитан като господар на богатството. В северно-иранска, сакска среда, Кувера е бог на плодородието и свързаните с него Луна и водни стихии [Дьяконова 1983:270].

С. Рънсиман се озадачава, че потомците на Ернах син на Атила, които били „невзрачни личности“ между 453-582 г., се определяли към рода Дуло въпреки величието на „своя прародител“ [Рънсиман 1993:31-32]. В тази проблематика е възможно търсенето на понятия отразяващи държавностна традиция като наследство. Обединението на хуните е военно-племенен съюз, който не прераства в държава и се разпада. В състава на военно-имперски обединения като „държавата“ на Атила, отделните родове могат да са свързани с племенни съюзи, като носят еднакви с тях имена. Такъв е случаят с племенния съюз Дулу в „предишната Усунска земя“ в долината на река Или [Гумильов 2007:179]. Река Или се влива в езерото Балхаш, на север от планината Тянь Шан. Усунската земя води названието си от племената на усуните и вероятно името Кави Усан от династията на Кейанидите: Усан е сходно със староперсийското Usman, със значение „небе“ [Вж. Weisbach 1980:102].

Внукът на последния, безследно изчезнал владетел на Западнотюркския хаганат Кара Чурин Богю хан, детето на загиналия му син Нили хан – Таман с титла Нигю Чуло хан, е приютен от военно-племенния съюз Дулу [Гумильов 2007:178-179]. Това е времето на последното и трайно разпадане на западнотюркския хаганат през 604 г. Това е и времето в което българите на изток вероятно осмислят по един и същ начин Дуло и Чуло, или дори повлияват на името на престолонаследника му и контролират държавната традиция на Западнотюркския хаганат в началото на VII век.

Вероятно четири века по-рано, при движението си на запад хуните увеличат част от българските племена от военно-племенния съюз Дулу и това намира отражение в името на едно от племената уногондури/ хуногондури, а други напускат съюза. При разпадането на Хунския съюз-империя племена от военно-племенния съюз Дулу възстановяват своя втора държавност далеч на запад, между Кас-

пийско и Черно море, на повече от 2000 километра от предходните си родни земи. Тези увлечени или отвлечени далеч на запад от хуните български племена създават Волжка България, в която се възстановява древната държавно-идеологическа традиция от времето преди отвлечането във властта на хуните.

Друг военноплеменен съюз, участвал в прабългарския е този на телеските племена. Л. Гумилев пише, че „телеските племена в Джунгария въстават и започват война срещу тюркютите” [Гумилев 2007:236]. Възможно е названието на телеските племена да е причината поради която българските имена Телец и Телериг да са реалност в ранната история на Дунавска България. Сред наследниците на телеските племена, самоназоваващи се „теле” се поставят уйгурите [Гумилев 2007:15]. Те заедно с таджиките и узбеките се отнасят към европоидния тип на Средноазиатското междуречие [Кабилов 1978:13, бел. 22.]. Предшествениците на този централноазиатски тип хора са били ираноезични. Антропологични свидетелства за европоиден произход се откриват и при живеещите някога в Монголия хуни [Тумэн 1985:91].

Към историческите спомени за българската държавност е названието на рода Дуло, разбираемо през старинно-персийското понятие „доулат” – владичество, власт, могъщество [Неделчев Н. 2009:252 сл.; Срв. Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:1, 682]. Това е причината поради която българите не обвързват миналото си с Атила и хуните. Тюркското значение на „дул-лу” като „с конете”, както предлага Б. Симеонов [Симеонов 1980:8] е твърде спорно, и много трудно може да се свърже с тюркска дума за „кон”.

Родът заменил Дуло е Вокил. Досега „вокил” се свързва с тюркското „ökäly” „похвален”, „почтен” – след Ив. Шишманов от Б. Симеонов [Симеонов 1980:8]. Персийското четене на думата е „вәкил”, „вакәла” и означава „доверено лице” и „упълномощен представител” [Срв. Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:2, 707]. Тюркското „Бокали” е твърде различно от „Вокил”! Семитския произход на думата е възможен и от доарабски контакти със семитохамитската езикова група. Вокил е разбираемо и през персийското väg’ , или väg’ е – „важност” и „битка” [Вж. Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:2, 706]. Възможно е и както предполага А. В. Гадло, това да е отражение на името на „угорския народ вогул” [Гадло

1979:118]. Контактите с угро-фините и угрите остават неясни, но унгарците предвождани от племето маджари имат върховен вожд „кенде” [Плетнева 1966: 447], близко по звучене до кана.

Между местните произношения на името „балга” и персийското „бала” – „връх” съществува сходство, което определя понятието „българи” не като „сбор” от различни народи, „бунтовници” или от „белка” [Бешевлиев 1981:25 сл], а като „извисени”, т.е. като първо племе във военно-племенен съюз. Позиция в ранните държавни съюзи която е естествена и за древността и за средновековието при държави като Рим, Дакия, Франкска държава, България.

Най-древният от известните арийски данъци е „бали” – първоначално вероятно доброволен внос за издръжка на племенния вожд, но-по-късно задължителен данък равен на 1/6 от произведеното [Шарма 1987:67; Ильин Г. Ф. и Дьяконов 1982:341]. Името на данъка показва за кого е предназначен и приложимостта му към българските „извисени”.

Две селища със сходни имена, едно съвременен Оракбалга на р. Или в Казахстан и едно древно – Хара-Балгасун – столицата на Уйгурския хаганат [Тихонов 1978:51] в Монголия на р. Орхон, изискват историческо обяснение. Първата част на името „Орак” в тюркските говори включително и в България означава жънене, или инструмент за жътва или вероятно сърп. Формата на езерото Балхаш е подобна на сърп. Старинната персийска дума за крепост, за цитадела е „оура” [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983: 1, 141], а понятието „оурәнг” е „трон”, „престол”, „великолепие”, „красота”, „венец” [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:1, 142]. В езика на „Авеста” „харо” означава „място”. Понятието „оурәнг” показва – едновременно място на власт и корона, но и оградена област с граница. Ако българите от по-късно време спазват арийската си традиция трябва да търсят подобно място. Старинната „крепост” на българите, укрепеният им район вероятно е носил името Оурабалга, Оурәнгбалга и Харобалга. Монголското осмисляне на думите от името Хара Балгасун е: Хара - „сляп” и балгас „развалини”. Латиноезичното изписване на името е през очевидно тюркско осмисляне като „Карабалгасун” – „Мястото на българите”. Следващо подобно „място” на запад, по пътя на Аспаруховите българи е Варна. Древноиндийското значение на понятието „варна” е” „цвят”,

„външен вид”, „род”, „качество”, „достоинство”, „разред хора” [Топоров. д. 1980:216]. Персийското „рәнг” е със значение „богатство”, „вид”, „цвят” [Рубинчик и колектив 1983:1, 733] и е синоним на понятието „варна”. Ако народите следват космологично-митологичните си представи, някои индоевропейски общности след похода си на изток ще се завръщат на запад. В миграцията на хетите на юг от Балканите към Мала Азия се наблюдава движение на топонимите Каварна и Шапла [Неделчев. б. 2004:271 сл.]. Сходствата между името Варна и столицата на хетите Арина е очевидно, както и сходството между понятието „варна” и хетското морско божество на изгрева Аруна, и значението на хетската дума „аруна” като „море” или „океан”. В съвременната хетология съществува спор за мястото на бога на изгрева – търсениите отговори се свързват с езерата Ван и Севан и с Каспийско море. При хипотезата за балканския произход на хетите като индоевропейски народ тази възможност се свързва с хидронимите и топонимите съдържащи името Варна. Сходството между топонима и хидронима „Варна” от Балканите и хетския град на слънчевата богиня „Арина” е разбираемо през хетската дума за „море” – „aruna”, хетския бог Arūna [Иванов 1980:109; Срв. 1975:148, 305]. Хетския Аруна е богът отвлякъл временно богия Слънце. Древноиндийския бог Аруна е син на Дану - „Поток” в пураните на древните индуси [Топоров. б. 1980: 109]. Дан, Дана са ирански названия на реките Днестър и Дунав, а древно-индийските богове Аруна и Варуна са свързани със Слънцето на изгрева и космичните води [Топоров. в. 1980:217-218; Топоров. г. 1980: 353]. В „Български апокрифен летопис” от XI в. [Христоматия 1978:440] е запазено името на река Ереуса, при която се настанили в опразнените от римляните и елините българите, вероятно като име близко до Аруна, Варуна, и до „оура”. Място, което е в „Земята Карвунската, наречена Българска”. Трите реки са Затиуса и Ереуса – Днепър и Днестър и неспоменатата в извора р. Дунав [Дуйчев. а. 1972: 125-126; Петров 1981:104]. Смущавашо е това, че не е спомената р. Дунав, основната река в Дунавска България и едва ли би могла да бъде неизвестна дори на автор представящ миналото като легенда и с оскъдни познания по история на България. И тъй като става дума за „земя Карвунска”, т.е. за Добруджа или Малка Скития, е възможно едната от реките да е река Варна т.е. Ереуса.

Татаро-турското название Буджак за местността в северна Добруджа, наричана към времето на Аспарух оглос, Оглос”, „Онглос” и „агълъ” [Мутафчиев 1943:92], съвпада напълно по смисъл със старинната персийска дума за крепост, за цитадела „оура”, а понятието „оурәнг” означава „трон”, „престол”, т.е. и „усамотеност” и „великолепие”, „красота”. Не случайно тук, при Николицел, недалеч от Исакча и Тулча в Северна Добруджа е създаден укрепеният прабългарски лагер „велик презид от Дунав до морето” [Мутафчиев 1987:57-58 с позоваване на Иванов Й.], който обхваща около 48 квадратни километра площ. Иранско-арийския смисъл на думите „оура”, „оурәнг” и „харо” намира израз в съзвучието с индоевропейското старинно понятие Варна. Едноименната местност представлява естествено укрепен район, подобен на Оурабалга при езерото Балхаш и планината Тянь Шан. При подобни, укрепени райони древните хетски царе са получавали своя трон от морето или океана Аруна и от престолонаследници „лабарна” са ставали управляващи „табарна”, и царе – лугали [Неделчев.а. 2004:265]. Сходството между понятията „варна” и „барна” е несъмнено и е свързано с изгрева на слънцето от изток в древните текстове. Процесът на възцаряване при ранния индоевропейски народ на хетите е подобен на издигането на слънцето от морските дълбини. Подобно е и разбирането на българите когато създават държавите си в укрепени райони между реките Орхон, Или, Дунав, на запад от мястото на изгрев на слънцето от морето.

Между източните произношения на името „балга” и персийското „бала” – „връх” съществува сходство, което определя понятието „българи” като „извисени”, „издигнати”, „ръководещи властта”, т.е. като първо племе във военно-племенен съюз. Позиция в ранните държавни съюзи, която е естествена и за древността и за средновековието при държави като Рим, Дакия, Франкска държава, България и други.

Със значение „издигнат”, „висок” е например етнонима „Македон” от времето на Хезиод [Бешевлиев 1932: 6-8]. С издигнатост се отличават вождовете и владетелите. Според Л. Х. Морган длъжността на военния вожд на Лигата на ирокезите - Хасехнованех се превежда като „издигнато име” [Морган 1983: 44.] В Древен Египет уподобяването на вождовете и на фараоните с „хр” – „височина”, „небе” и „хоровото” име на фараоните са

със същия смисъл. В ахейско-микенския свят анаксите според Плутарх са титли на бази-левси и подсказват появата на небето на звезди. Атинското „анекас“ означавало „във височината“ [Плутарх 1987:1, Тезей, XXXIII.].

ЛИТЕРАТУРА

1. **Ангелов 1981:**Ангелов Д. Образуване на българската народност. София, 1981.
2. **Артамонов 1962:** Артамонов М. И. История хазар, Ленинград, 1962.
3. **Басанович 1881:**Басанович И. Ломска околия. В: Сборник на министерството на народното просвещение, София, 1881, V.
4. **Бешевлиев 1932:**Бешевлиев В. Към въпроса за народността на старите македонци. София, 1932.
5. **Бешевлиев 1967:**Бешевлиев В. Ирански елементи у първобългарите. В: Антично общество. Труды конференции по изучению проблем античности. Москва, 1967.
6. **Бешевлиев 1981:**Бешевлиев В. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.
7. **Бъшем 1977:** Бъшем А. Чудо которым была Индия. Москва, 1977.
8. **Ваклинов 1977:**Ваклинов С. Формиране на Старобългарската култура. VI-XI век. София, 1977.
9. **Гадло 1979:**Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Ленинград, 1979.
10. **Гринцер 1982:**Гринцер П. А. Кубера. В: Мифы народов мира. Москва, 1982, т. 2.
11. **Гумильов 2007:**Гумильов Л. Древните тюрки. Великият тюркски хаганат. София, 2007.
12. **Гумильов 2008:** Гумильов Л. Хуните. София, 2008.
13. **Дестунис Г:**Дестунис Г. Сказания Приска Панийского. СПб. 1861.
14. **Дуйчев. а. 1972:** Дуйчев Ив. Едно легендарно сведение за Аспарух. В Българско средновековие. София, 1972, с. 122-133.
15. **Дьяконов 1970:** Дьяконов И. М. Арийцы на Ближнем востоке: конец мифа (к методике исследования исчезнувших языков). В: Вестник древней истории. 1970, 4, с. 40-63.
16. **Дьяконова 1983:** Дьяконова Н. В. В: „Иранские“ божества в Буддийском пантеоне Центральной Азии. История и культура Центральной Азии Москва, 1983.
17. **Егоров 1964:**Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксари, 1964.
18. **Иванов 1980:**Иванов В. В. Аруна. В: Мифы народов мира. Т. 1, 1980, с. 109
19. **Ильин и Дьяконов 1980, I:** Ильин Г. Ф. и Дьяконов И. М. Индия, Средняя Азия и Иран в первой половине I тысячелетия до н.э. В: История древнего мира, Москва, 1982, т. I.
20. **Кабилов 1978:**Кабилов М. Н. К вопросу изучения древней и средневековой истории уйгуров в отечественной науке. с. 3-21. В: Материалы по истории и культуре уйгурского народа. Алма-Ата. 1978.
21. **Кузмина 1977:**Кузмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов. В: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 96-119.
22. **Левитская 1976:** Левитская Л. С. Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
23. **Лелеков 1980:**Лелеков Л. А. Кейаниды. В: Мифы народов мира. Москва, 1980. т. 1.
24. **Луконин 1987:**Луконин В. Г. Древний и Средневековый Иран. Москва, 1987.
25. **Магомедов, Багаев, Кузнецов, Лавров, Гаджиев 1988:** Магомедов М. Г., Багаев М. Х., Кузнецов В. Г., Лавров Л. И., Гаджиев В. Г. Глава VI. Северный Кавказ в VII-IX вв. Арабо-хазарско-византийские отношения и народы Северного Кавказа. 1. Булгары и хазары. В: История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. Москва, 1988.
26. **Морган 1983:** Морган Л. Х. Лига ходеносауни или ирокезов. Москва, 1983.
27. **Мутафчиев: 1943:**Мутафчиев, П. История на българския народ. Част първа. Първо Българско царство. Второ издание под редакцията на Ив. Дуйчев. София, 1943.
28. **Мутафчиев 1987:**Мутафчиев П. Книга за българите. София, 1987.
29. **Неделчев 1995:**Неделчев Н. Създаването на най-ранните държави в Африка, Азия и Европа. София, 1995.
30. **Неделчев. а. 2004:**Неделчев Н. Антично наследство на България. Шумен, 2004.
31. **Неделчев. б. 2004:**Неделчев Н. Произходът на светската царска институция в Древния Преден изток през III-II хил. пр.н.е. (По исторически писмени текстове от Шумер, Асирия, Хетското царство, Египет от елинистическия период, Древна Гърция и Древен Рим). Шумен, 2004.
32. **Неделчев 2005:**Неделчев Н. Римското политическо наследство на България при Тервел, Крум и Омуртаг. В: Епохи 1-2. Историческо списание. В. Търново, 2005. с. 41-50.

32. **Неделчев. а. 2008:Неделчев Н.** Рецензия: Д. Попов. Тракийските царе. поведение и превъплъщения. 2007, Изд. ЛИК, 252 с. В: Анали. Издание на СУ „Климент Охридски“ за История. Класическа култура. Изкуствознание. Бр. 1, год. 15, 2008, с. 123-131.
33. **Неделчев. б. 2008:Неделчев Н.** „Тракийският орфизъм“, „Марксистко-Ленинската“ атака срещу буржоазната и материалистическата историография в България. (Теософия, идеология, „застинала религия в ранен етап на развитие“, „религиозна доктрина“, национална доктрина или идеология на вождизма?.. В: Любословие, Шумен, 2008, с. 31-78.
34. **Неделчев 2009:Неделчев Н.** Към произхода на българската етнична и държавна структура. В: Диалози за човека и човешкото. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината от рождението на проф. Тодор Ив. Живков. София, 2009, с. 252-372.
35. **Петров 1981:Петров П.** Образуване и характер на Българската държава. В: История на България. т. 2. Първа Българска държава. София, 1981, с. 97-106.
36. **Плетнева 1966:Плетнева С. А.** Кочевые народы VII-XIII вв. В: История СССР. Москва, 1966. с. 438-463.
37. **Плутарх 1987:Плутарх.** Избранные животописи. Москва, 1987, т. I-II, т. I, Тезей, XXXIII.
38. **Рашев 2008: Рашев Р.** Българска езическа култура VII-IV в. София,
39. **Рубинчик, Османов, Дорри, Киселева, Сарычев, Еремина, Галимова, Алиев, Муравьева, Козлов 1983 = Рубинчик и колектив 1983: Рубинчик Ю. А., Османов М. Н., Дорри Д. Х., Киселева Л. Н., Сарычев С. С., Еремина К. Н., Галимова Г. А., Алиев Г. Ю., Муравьева Л. Н., Козлов Г. И.,** Персидско-русский словарь. Москва, 1983, т. 1-2.
40. **Рънсиман 1993:Рънсиман Ст.** История на Първото българско царство. София, 1993.
41. **Стоянов1997:Стоянов В.** Етнонимът „българи“. За българо-тюркските отношения. София, 1997.
42. **Симеонов 1980:Симеонов Б.** Произход и значение на основните прабългарски родови имена. В: Векове, 1980, 2, с. 5-15.
43. **Симеонов 1984:Симеонов Б.** Произход, структура и значение на личното име на хан Омуртаг. В: Български език, 1984, 6, с. 540-542.
44. **Тихонов 1978:Тихонов И. Д.** О культуре кочевых уйгуров в период каганата (744-840). В: Материалы по истории и культуре уйгурского народа. Алма-Ата 1978, с. 49-72.
45. **Топоров. а. 1980:Топоров В. Н.** Аруна В: Мифы народов мира. Москва, 1980, с. 109.
46. **Топоров. б. 1980:Топоров В. Н.** Варуна. В: Мифы народов мира. Москва, 1980, с. 217-218.
47. **Топоров. в. 1980:Топоров В. Н.** Дáну. В: Мифы народов мира. Москва, 1980, с. 353.
48. **Топоров. г. 1980:Топоров В. Н.** Варна В: Мифы народов мира. Москва, 1980, с. 215-216.
49. **Христоматия 1978:Христоматия** по история на България. София, 1978, т. 1-2. Съставители **П. Петров, В. Гюзелев.**
50. **Тумэн 1985:Тумэн Д.** Антропологическая характеристика хунну Монголии. В: Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985, с. 87-96.
51. **Чобанов. а. 2006:Чобанов Т.** Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. София, 2006.
52. **Чобанов б. 2008:Чобанов Т.** Свещените дворци на българските канове. София, 2008.
53. **Шарма 1987: Шарма Р. Ш.** Древнеиндийское общество. Москва, 1987.
54. **Behrens und Steibl 1983:Behrens H. und Steibl H.** Glossar zu den altsumerischen Bau- und Weihinschriften. Wiesbaden, 1983 Bd. III. Leipzig, 1981.
55. **Kluge 2002: Kluge.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin, 2002
56. **Stein 1907:Stein M. A.** Ancient Khotan. Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan. London, Oxford, 1907, vol.1.
57. **Weisbach 1980: Weisbach F. H.** Die Achämenideninschriften zweiter Art. Leipzig, 1980.

АРИЙСКОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ ЧАСТ II

Неделчо Неделчев

THE ARYAN HERITAGE IN THE BULGARIAN HISTORY PART II

Nedelcho Nedelchev
E-mail: np_ned@mail.bg

ABSTRACT

The author studies the possible Aryan origin of the ethnonym Bulgarians, the name Tangra, the title kana subigi, the title tsar in its connection with the concept for the sarakt of Krum.

Key words: Kubrat, Asparuh, Kardam, Tervel, Omurtag, Sabin, Toktu, Barsa, Frugin, Kana subigi, Tsar, sarakt, Bulgarian.

В. Стоянов предлага произход на етнонима „българи” от реконструираното праиндоевропейско понятие „мъж” – *bal [Стоянов 1997, цит. по Рашев 2008, 254]. Етимологии свързани с мъж обаче са известни и от реконструкцията *man „мисля”, „човек”, и възможната синонимност допуска и други значения или синоними, които могат да не бъдат само реконструкции на праформи.

Възможна е етимология на етнонима българи от персийските думи „балар”, „балагър” със значение „колона”, „носеща греда на покрив” [Срв. Рубинчик и колектив 1983:1, 175-176], или „най-висока”, „издигната”, „събираща”. В природата издигнати естествени колони – свещени скали могат да са обект на култ, както това е било в прабългарското святилище при Мадара.

Планината е митологично-легендарен вариант на Световното дърво и на централен стълб. Планината често се възприема като образ на света, като модел на света. Тя се намира в центъра на света, там където преминава неговата ос – axis mundi [Топоров. е. 1980:311-315]. При индианците ирокези Белия бор е символ на конфедерацията, и подклоните му, под покрива на съюза се приютяват много народи [Неделчев 1999:142-143]. Тук е отразена функцията на световното дърво, или земната ос като събиращо земята.

Интерес представлява и считаното за тюркско име Бөгю, което според Л. Гумилъв

след Е. Шаван и Лю Маодзай се изписва „билге” – „мъдрост” [срв. турското bilgi – „знание”], в „персийското му изписване и смисъл „биягу” означава „величие” [Гумилъв 2007:162; бел. 3 с позоваване на Chavannes 1903:195; Liu Mau-tsau 1958: 59; Наршахи 1897: 12-13]. То е близко по произношение до „бала”, „балар”, „балагър”, „балга”. Табари съобщава за българи и балагари към средата на VI век на север от Кавказ В. Златарски е склонен да приеме, че в съседство с българите са живели балагари [Златарски. б. 1972:64]. Персийската дума „балагърдан” – „Отклоняващ нещастие”, „Спасяващ” [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:1, 214-215] показва и друга посока на търсене на значение, която не изключва предходната, но свидетелства за разширяване на значението на етнонима. Близка до представите за извисеност, издигнатост е и персийската дума „балагър” – със значение „красноречие”, „съвършенство” [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:1, 215]. Етнимонът „балга” в имената Оракбалга и Харабалгасун показва произхода на името на планината „Балкан”, и на полуострова ни. Името се свързва с турците, които идват от изток, но на турски „планина” е не „Балкан”, а „dag”. Старо- и Средно-високо немското название на „Дървен стълб” е „balko”, „balc(h)o” и „balke” [Kluge 2002:Balken]. Названието „Български планини” се среща в „Арменска география” и то за

времето на Аспарух: „Аспар-Хрук (Аспарухю), синът на Хубраат Кубрат) избягал „от хазарите от Българските планини” [Мовсес Хоренаци 1886:177,19]. Остатък от българското пребиваване в „Българските планини” е името на съвременната Балкария в състава на автономната руска федеративна република „Кабардино-Балкария” в района на Северен Кавказ.

Характерно е съобщението за колона поставена на „могила всеславна” по средата на разстоянието между домовете на владетеля, сега в църквата „Свети четиридесет мъченици” [Бешевлиев 1981:130]. Идеята за общ покрив се среща при много народи от архаичните военно-демократични времена до неотдавнашните идеи за „Общ европейски дом”, преминал в идея за Европейски съюз [Неделчев 1999: 74, 140]. „Балагър” в този смисъл е понятие за централна народностна група в голям военно-племенен съюз.

Имената на българските племена сарагури, оногури, и по-късно оногундури, утигури, включват устойчиво съставката „гур”, със значение близко до старинните персийски думи „гури”- „веселие”, „радвам се” и „кърр” – „нападение”, „власт”, „могъщество” [Вж. Рубинчик и кол. 1983:2, 407, 316]. Арабското изписване на името българи вероятно е „бурджан”, а българ-бургар-бургаз в различните диалекти [Вж. Калинина 1988:92-93 с позоваване на Полосин 1971:26-29].

Прабългарските титли „кана”, и канартикан, са близки по звучене със старото персийското понятие за „управител” – кăнарăн и „конарăн”. Старинното персийско понятие „кăнане” е със значение „древен” е близко по звучене с прабългарското „кана”. Рăнџ е със старинно значение „богатство”, а също „вид”, „цвят” [Вж. Рубинчик и колектив 1983: 1, 357, 733; Неделчев 2009:264]. Тълкуването на „канар” от монголската дума „аканар” със значение „по-старият брат” [Бешевлиев 1981:45] не е обяснение за син-престолонаследник.

Още П. Мутафчиев прави връзка между старинното немско понятие Kuning, и съвременното König, като владетел, крал и старобългарското понятие „княз” [Мутафчиев 1987: 43].

Мненията на В. Бешевлиев след К. Х. Менгес и на В. Гюзелев за съществуването на тюркската титла „кан”, qhan (káνας) [Бешевлиев 1981:26, 42; Гюзелев 1968: 48; Срв. Балалов 1995:113, 119 сл.; Рашев 2008:15] оче-

видно са едностранчиво и излишно абсолютизирани. Затова Мадарският надпис на кана Омуртаг се проблематизира неиздържано: Текстът е „От бога поставения владетел кан ювиги Омуртаг...беше...и направи жертвоприношение на бог Тангра...” [Превод на В.Гюзелев в: Христоматия 1978:132-133]. В предложения текст не приемам означението на „кана” като „хан”. Показателен е надписа от медальона на Омуртаг. Кана, чието име звучи като тюркско и чийто са повечето надписи с титлата „кана”, не изписва титлата си като „хан”. Аргументът, че втората част от титлата kana sü beg-i - „сю” и „бег” „се срещат в старотюркските Орхонски надписи” [Бешевлиев 1981:42] не изключва възможността персийски по-древни титли да са осмислени като тюркски, или в конкретното време да са близки по звучене. В Чаталарския надпис на хан Омуртаг според Б. Примов четенето на титлата е друго: „Кана сивиги Омуртаг е от бога владетел в земята, където се е родил...” [Примов 1981: 156]. При това четене на титлата понятието „сивиги” съставката „виги” е разбираема през персийското väg', или väg'e е – „важност” и „битка” [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:2, 706]. На надпис на кандидата Турдачис от времето на Омуртаг от Плиска е изписано „KANA VIGI OMOYRTAG” [Бешевлиев 1981:80-81 ил. 43] – очевидно „Кана на битката” – в древна Месопотамия съществува съответен термин за академските царе „Кана на битката” „уважавания Кана”.

Вероятно понятието „кана” произхожда от названията на военните организации на рода и племето. При древните индийски арии към времето на преселението им в Индия, тази организация на племето – „джана” се нарича „гана” и имала свое собствено събрание [Шарма 1987:71]. предвождано от вожд. Постепенно вождът установява властови контрол над събранието на воините и започва да олицетворява племенното и общовойсковото единство, като се нарича „ган”, „гана”, в първобългарския изговор „кана”, с отгласи в българските женски имена Гана, Куна, Къна в мъжките им съответствия и в старинното владетелско име Паган [Титлата Кампаган, на която обръща внимание В. Бешевлиев 1981:49, с аргумент, че не е лично име], всъщност може да се чете Кан Паган, и очевидно е предадена на автора Никифор по слух, за разлика от другия източник, Теофан, който съобщава формата „Паган”. Старо-

персийската дума *kane*, *kanna*, *kanne* от V в. пр.н.е. е със значение „дружествен съм“ [Weisbach 1980:102], очевидно изразява отношение към другари а не към поданици, слуги или роби.

Титлата на Омуртаг *kana sü beg-i* „кана сюбиги“ се тълкува като „кан/хан на войската началник“ [Бешевлиев 1981:26, 42]. Според В. Гюзелев титлата *káνας* първоначално била равна на византийската титла „архон“, но след като и добавили думата *ύβιγῖ*, вече като *káνας ύβιγῖ* означавала „велик кан“ и напълно съответствала на другата тюркска титла *qhaqan* – „хан на хановете“, а по смисъл двете титли „били схващани като тъждествени с *βασιλεύς* и *imperator*“ [Гюзелев 1969:48-49]. Подобно предположение не е основано на съответни доказателства. Дори преводът на „архон“ като „владетел“, въпреки широкото му разпространение сред българските историци [Вж. Гюзелев 1969:49] е неприемлив – понятието означава „управител“ и „предводител“, „княз“, а не „владетел“ [Срв. Златарски. а. 1970:296]. Представите за ранна държавност не могат да обезсмислят наследството на поддържаните обществено-политически институции и толкова неприемливия за привържениците на раннокласовите общества родо-воплеменен контрол над централната власт в началото на държавността.

При предлождаността от В. Гюзелев четене, титлата *káνας ύβιγῖ* означава „велик архон“. Ако втората част на титлата е „*ύβιγῖ*“, тя отново не означава „велик“. Персийското понятие „хуб“ [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:1, 527], със значение „добър“, красив, прекрасен, дава друг смисъл – „Добър господар“ или „добър началник“.

Втората част на титлата *kana sü beg- i* е съставена от думата „сюбиги“ и може да се чете през персийски като „су“ – „посока“, „светлина“, „сияние“ и понятията „бог“ „бег“, „бейг“ – господар, началник, и бай – богат човек, господин [Рубинчик Ю. А. и колектив 1983: 2, 63, I, 248, 180]. Произходът на българската дума „бае“, „бай“ не е от турски [Срв. турските съответствия на българското „бае“, „байно“, „байо“ – *büyük, birader, arkadaş, kardeş, kafadar, ağa* в: Далкочоглу, Тюнейманъ 1940: 22].

Съзвучието между древноиранското „бага“ – бог и славянизираното иранско „бог“, „бейг“, се вижда и в създадената под иранско влияние от „бага“ тюркска титла „бег“. Персийското понятие „*väg*“, или „*väg'e*“ позволя-

ва и двуезични народностни етимологии. А и от твърде отдавна титлите „багаинос“, „жупан“ „тикеинос“ се считат за ирански, Титлата „багаин“ произхожда от иранското „*baga*“ [Бешевлиев 1981:41 с позоваване на Altheim 1959-1962: I – V, 214-215, Menges 1968: 168, Brandenstein – Mayerhofer 1964:109-110 и др.] от което е и тюркско-турската титла „бег“. Ранната индоиранска форма на понятието „бог“ е *bhaga* [Дьяконов 1970:45.]

При персийско четене „сюбиги“ се чете „Светъл господар“ и може да означава като цяла титла и „кана на светлия господар“, или „кана светъл господар“ Надписът „*KANA VIGI OMOYRTAG*“ се превежда като „Кана господар Омуртаг“. Приравняването на кан и хаган като политически титли е неоснователно. В посока на приравняване на българското „кана сюбиги“ и византийското „от бога архонг“ разсъждава след И. Добрев Цв. Степанов, следван от Р. Рашев [Срв. Степанов 1997:57].

Б. Симеонов след О. Прицак извежда името Вихтун от византийско писане на прабългарското Бехтун, Бектун, със значение „хански“, „княжески“ [Симеонов 1980:12]. Очевидно е произволното съпоставяне с име, което не е засвидетелствано като прабългарско. И както и в други случаи не е търсен близък арийскоезичен паралел като *väg*, или *väg'e* е – „важност“ и „битка“, или прабългарското *VIGI*. Тогава името Вихтун ще означава „Воин“, или „Господин“.

Влияние на северно-иранската авестийска традиция може да се види и в ранноунгарското понятие за върховен владетел – „кенде“ [Неделчев 2009:265]. Влияние съществува и върху тюркско-монголско-аварското понятие „хаган“, или „хакан“, чийто първообраз най-вероятно е персийското „*kehanät*“ – със значение жречество, жреческо съсловие, прорицание, гадаене по звездите. Думата е свързана с персийското „*keh*“ със значение „малък човек“ [Рубинчик и колектив 1983:2, 375] и показва второстепенното значение на жреческата власт спрямо политическата.

Името Телериг включва съставката „риг“ – родствена с латинското „*rex*“, „*rig*“, индийското „*radja*“. Първата част на името – „Теле“ е запазен досега етноним на юг и запад от Алтай. Древно-гръцкото *τελεος* означава „завършен“, „правещ до края“ [Kaegi 1981: 777] и показва друго значение на името Телериг – „завършен княз“.

В хотанския диалект, в съседство с областите в които се говорят индийски езици са запазени думите *gī* и *gīis-put*, които съответстват на индуските *gā* и *gāja-putra*, Е. Бенвенист допуска възможното им заемане от Индия [Бенвенист 1995:254, вж. 249-252 за гех] но не всички универсалии са заемки. Иначе би трябвало да се мисли за заемки от индийците и при ирландско-латинските съответствия на думите. Хотанската култура е родствена на по-южните индийски и е естествено освен езика да има и сходен понятиен апарат, родствен с понятията в останалите индоевропейски езици.

Твърде спорно е и съдържанието, което влагат в думата гех. Според Е. Бенвенист „гех е по-скоро жрец отколкото цар в съвременното разбиране” [Бенвенист 1995: 249]. Логиката на доказателствата при подобна теза се състои в правомощията на „лице, което притежава власт да очертае разположението на бъдещия град или да определи чертите на правовия ред” [Бенвенист 1995: 249]. Очевидно е, че тезата е неиздържана – лицето което определя правовия ред би трябвало да бъде не жрец а правист, съдия. Приведените примени със социофорни имена – на *Dumnoḡix* и *Vercingetorix* [Бенвенист 1995:250], не показват принадлежност и на двете лица към жреческото съсловие, а към военните вождове. По време на война, във военно-демократичен период властта и правомощията на военните вождове се разширяват в трите области – военачалничество, жреческа и съдебна власт.

Най-ранните сведения, включващи понятието *gī* са от Ригведа [Елизаренкова Москва: 1972; Елизаренкова 1976: 3 сл.] от времето на началото на I хил. пр.н.е.

Персийската интерпретация на българските имена и титли от времето на ранната ни държавност изисква проверка, но е сигурно, че засега тюркските интерпретации не са толкова безспорни и изискват по-аргументирано обяснение. Интересен е и въпросът с името на бога на прабългарите – Тангра. Произхода му се свързва с вероятно сходство с китайското „тян” „небе”, води се като тюркски бог, чието име се срещало в надпис от Мадара и в „един късен турски ръкопис и един силно повреден първобългарски надпис” [Бешевлиев 1981:74]. Р. Рашев припомня и подкрепя мнението на Ив. Венедиков, че е възможно четене на повредения надпис с възстановяване не на думата „теос”, а на някакъв епитет – може би „до-

бър” или „справедлив”, или „орон” – „планина”, и тогава надписът от Мадара би гласял: „и направи (при, до, на) планинаната жертвоприношение на Тангра” [Рашев 2008: 298].

Старинната персийска дума „тāngāri” обаче, със значение за бог, включително и за Алах [Срв. Рубинчик и колектив 1983: 1, с. 403] е очевидно повече срещана от първобългарско-турските споменавания на бог Тенгри, и показва не-тюрско, а върховно иранско аниконично, безименно божество.

Още М. Мюлер свързва монголската дума „тенгер” и турската „тангри” или „тенгри” с китайската „тян” или „небе” [Мюлер 1996:136]. Според него титлата на китайския император „Син на небето” - „тян дзъ” е възприета от хуните и монголите, които давали на своите вождове титлите „тангли-куту” или „техен-ю”.

Името Тенгри се среща във различни варианти и при други народи от Централна Азия – якути, буряти, калмики и други. Произхода на името се търси в хунското „ченли” – „небе” и в шумерското „дингир” със значение „небе” [Неклюдов 1982:500-501]. Възприемането на „дингир” като „небе” е неточно търсене на понятийно съответствие. Шумерското *dingir* означава „бог” и акадското му съответствие е *ilī* [Срв. Behrens und Steibl 1983:55].

Значението на думата „тāngāri” показва защо се е съхранила през ислямския период – поради значението и на „ислям” като „подчинение”. Щом е допустима идеята за пряко китайско и имперско влияние върху титулатурата на хунските и монголски вождове, напълно е допустима и аналогията с шумерското понятие *dingir* – „бог”, разпространено във всички клинописни системи, включително и в персийската, и несъмнено влияещо на езика на персите и родствените им народи на север и изток. Така между „тāngāri” и *dingir* се открива пряка връзка, която предстои да бъде потвърждавана или отхвърляна. С оглед на твърде ранната проява на ранни арийски думи като „асабари” и „картам”, които звучат като имена на ранни български владетели, и са клинописно засвидетелствани, влиянието на шумерското понятие *dingir* върху иранските езици и върху българското понятие за „бог” изглежда напълно приемливо.

Имената на българските владетели Кубрат, Коуврат и Кубер са сродни с името на легендарния владетел на ариите от обществено-политическото обединение Арьшошайана

Ка-вата, на наследника му Кави Хаусрава. От там тръгва държавността традиция, от далечния VIII-VII в. пр.н.е. и се проследява при българите и персите като арийска традиция. Името на Аспарух със значение конник се проследява още към V в. пр.н.е., времето в което персийски царе като Дарайавуш/Дарий I пишат, че имат арийски произход, или посочват арийски език: arīya-ma - „в арийския език” и arīya cithra - „от арийски произход” [Weisbach 1980:100].

Тюркския хаганат просъществува от 552 г. до 745 г., разделя се на Западен и Източен, но и в двата се проследява ирано-българско влияние. Петстотинте семейства Ашина произлизат от „смесването на различни родове” Езика на който говорят първоначално, при бягството си при жужаните, след като хунския съюз е разбит от тобаските остава неизвестен, но след това всички вече разбирали тюркски [Гумильов 2007:25]. Терминът „тюрк” с монголски суфикс за множествено число „ют” показва заради окончанието си, че терминът е привнесен както и много други от въвн в тюркската езикова среда [Гумильов 2007:25], т.е., че не е първоначално тюркски, и че вероятно е монголски. Възможно е, но може и да е от иранската група езици!

А. В. Гадло пише: „Анализът на свидетелствата за барсилите води до извода, че те са били една от трите ираноезични групи, които в епохата последвала след нашествието на хуните, съумели да запазят положението си и дори да се извисяят за известно време над останалите степни народи. Едва с прилива в Северен Кавказ на нови тюркоезични племена...барсилите загубили своето положение и очевидно се разтворили в тюркската и алано-иранската среда” [Гадло 1979:68]. Не само „белите” тюркоезични народи и народите от централно-азиатския европоиден тип около Алтай не са били монголоиди.

В китайски извори се съобщава за сина на основателя на късната династия Чжао Ши Ле, който бил по произход от народността цзе, и имал „варварски облик и дълбоки очи” [Крюков, Малявин, Софронов 1979: 71-72]. Европеидното население в Китай не е било малобройно, тъй като Ши Ле въвел в държавата си закон узаконяващ погребалния обичай трупозгаряне „в съответствие с традициите на този народ” [Крюков, Малявин, Софронов 1979: 72 с позоваване на Эршиу ши 1956:2, 1357]. Кремацията не е засвидетелствана при нито един древнотюркски народ. Този обряд е

характерен за тюркските хаганати и за киргизите от Южен Сибир [Войтов 1985:114]. Запазването на традициите на народ според китайски източници в китайска имперска и държавна практика свидетелства косвено и за запазването на езика на преселниците. През IV в. народността на „варварите цзе” е поголовно унищожена [Крюков, Малявин, Софронов 1979:86], естествено, заедно с традициите им.

По китайски извори от IV-VI в. се вижда, че на запад от съвременния Турфан в Синдзян-уйгурския автономен район на днешен Китай населението не е монголоидно, а европоидно: „Населението на всички земи на запад от Гаочан (съвременния Турфан) е с дълбоко лежащи очи и изпъкнали носове” [Вж. Stein 1907:149]. Името на прародителя на тюрките и първи вожд на Тюркския хаганат Ашина показва звуково сходство със „страната на ариите” – Арийошайна, но също и с древноиндийското име „aśvin” – „имащ коне” или „роден от кон” и с иранското „Аши” [Вж. Топоров. а. 1980:145;] Лелеков. б. 1980:145].

Персийската езикова интерпретация на много понятия позволява например самоназванието „авари” да се чете през персийски като „авър”, „авор” със значение на „скитник”, „съставен от обломки”, „развалина” или „битка”, „авареги” – „скитничество”, а също и „носещ”, „донесен от въвн”, „вредоносен”... [Срв. Рубинчик и колектив 1983:1, 140-141].

Особено място в персийската интерпретация на българските названия имат личните имена. Сред тях са имената Съби - разпространено при капанците. Един от хаганите на Източния тюркски хаганат носи името Капанган [Войтов с. 132] – съзвучно с етнонима капанци и вероятно с първобългарското име с титла Кана Паган]. Владетел на Тюркския хаганат след въстание на дулуския съюз срещу нушибите и хан Тун Джагбу, става Кюлюг Сибир хан или Кюйли Съби хан – чичо на Кубрат [Гумильов 2007:234, 236].

Между края на II хил. пр.н.е. и първата половина на I хил. пр.н.е. в Азия, под натиска на монголите, тюрките и хуните част от арийските народи се завръщат отново в индоевропейската си прародина и между тях са българите. Започва нов етногенетичен процес в славяноезична среда. Арийското наследство се запазва в имена и титли, които са общи, например за съвременните иранци и българи. Сред имената са Ради, Рад, Гани, Пани, Неда, Парван/Първан, Гати и други. Показателни са

имената Бай и Байган при персите и името Форузан със значение „блестящ“. [Срв. Рубинчик и колектив: 1983:2, 774 сл.].

Запазените лични имена, често умалителни, или считани за остарели показват начина на осмисляне и запазване на традиция при синкретични процеси на нароодообразуване.

Проблемно е обяснението на понятието „саракт“ в съществуващите изследвания. Р. Рашев предположи, че „саракт“ (ос, он) е „диалектно произношение от гръцкото „харакс“, което означава земен вал“ и се отнася за вала „Еркесия“ [Рашев 2008:17]. Хипотезата изисква отговор на въпроса, защо в „Земен вал“ ще са включени градовете Бероя, Дуилтроини, Анхиало, Девелт, Созопол, Ранули и също защо кана ще е началник на земен вал? Само един укрепен с валове район ли е имала България през VIII в.? България до времето на ранния цар Симеон има огромни територии на север от р. Дунав, които също охранява с валове. Освен това границата с империята на ромеите не е само в югоизточната част на Балканския полуостров.? Възражение буди и използването на имената „Еркесия“ и „саракт“ за един и същ обект.

Названието на известна част от територията на България при Крум като „саракт“ [Неделчев. а. 2004:142-143] също е разбираемо през персийски. „Саракт“ води произхода си от персийската дума „сър“ „глава“ „вожд“, „глава на правителство на велика държава“ и от понятието „сара и сари“ – „от земята до небето“, „цял свят“, „вселена“. Значението на втората съставка на думата „саракт“ може да бъде открита в персийското „эктэсаби“ – „придобит“ [Срв. Рубинчик Ю. А. и колектив 1983:2, 30; 1. 419, 111].

Българите се делят на няколко групи – военно-племенни съюзи. За такъв съюз съобщава Приск. Сарагурите, уругите и оногурите според Приск, по наблюдение на Л. Гумильов са предци на древните българи, но угри [Гумильов 2008:76]. Персийското значение на „сър“ се среща в името на сарагурите и на сарматите и показва не финоугърска принадлежност, а индоевропейска. Според Приск през 463 г. при ромеите пристига пратеничество на сарагурите, уругите и оногурите и пратениците съобщават, че сарагурите са покорили акацирите и искат да бъдат съюзници на ромеите вместо покорените от тях акацири [Дестунис 1861:55-58, цит. по Гумильов 2007:76]. Пратеничеството е от три народа но

се иска съюзничество от името на сарагурите, очевидно обединяващи трите военно-племенни обединения. Този съюз показва и началото на създаване на българската държава-империя – около, през или преди 463 г. Това е времето на създаване на българския саракт – вероятно военно-демократичен съюз в преход към държава. Персийското значение на „сър“ е „глава“ и „вожд“. Сарагурите очевидно са водещия военно-племенен съюз.

От „сър“ води произхода си и българската титла цар, позната през X в. като **црь**. Понятието „цесар“ извеждат от латинското caesar [Бакалов 1995:162]. Проблем обаче е как и защо се губи първата сричка сае и как звукът „з“ става „ц“, за да се получи „по-стегната форма цар“. Късото „а“ в „сър“ е озвучено в славяноезична среда като буквата „ц“. Обясненията, че късните преписвачи преправяли „цесар“ в „цар“ в Житието на презвитер Наум от X в., без доказателства, само по предположение, че „в оригиналния текст положително е стояло „цесар“ но преписвачът подменил думата с много по известната му царь“ [Бакалов 1995:162], не са убедителни. При преводи от гръцки авторите са използвали понятията „царство“ и „цар“, както при Хрониката на Константин Манасий. Но при преписи на старобългарски текстове очевидно става дума за две различни форми „**цъсарь**“ и „**царь**“. За византийския император – базилевс в старобългарските текстове от IX в. се използва формата „**цъсарь**“ [Вж. Теодоров-Балан 1920:86; Дуйчев. б. 1972:144].

Царската традиция в България на Балканиите очевидно е стара, от времето на кана Крум, когато държавата придобива местна територия „саракт“, в лична уния на кана и се превръща в наследник на римската империя, които е завладял и знаците на властта на базилевсите – короната, скиптъра и акакията [Вж. Неделчев 2005:49, бел. 25]. Като владетел на саракта Крум най-вероятно е носел титлата „сър“, както „цесарството“ е управлявано от „цесар“, „базилея“ от „базилевс“ и други политически примери от това време.

Българите се делят на военно-племенни съюзи, които се проследяват по съставките „бал“/„бала“ и „гури“. Военно-племенните им съюзи са в постоянни връзки или близко живеещи. Това води до съмнение, че българи и балангари по сведения на Табари и българи и пугури/пангури по сведения на М. Сирийски и Бархебреус [Вж. Златарски. б. 1972:64] са родствени народи.

По сведения на Теофан и Никифор [Бакалов 1995:114-115] аварският владетел е хаган, но българските владетели не са: Кубрат е „кириос“, Батбаян, „архон“, двама български неизвестни предводителя са „рексове“. След създаването на Дунавска България като че ли изчезва титлата „рекс“. Титлите „хан“ и „хаган“ се използват за означаване на тюркските народи, но не и за българите. „Архон“ отговаря на „кана субиги“. Кириос вероятно е титлата на Кубрат със стойност „сър“. Преди разпадането на „Кубратова България“ политическото управление на военно-племенния съюз-империя е включвало „Кириос“ - сяр, „архонт“ - кана и „рекс“ - риг. След разпада, едва при Крум се възстановява отново империята. Това е времето на създаване на царствеността в България. Политиката на България от Омуртаг до Борис I не опорва правото на Империята на ромеите и затова титлата „цар“ се появява официално отново едва при Симеон I в гръцката си форма, която не е разгорна за славяноезичните българи. Това е и причината поради която Наум използва титлата „цар“. Разговорната форма „цар“ се среща в народния говор в условията на византийска власт над България в анонимен ръкопис от средата на X век [Вж. Дуйчев. а. 1972: 122-133] и съвсем не е продукт на висока ученост, а на народни представи за царската власт.

Титлата „цезар“ е втора след императорската във Византия, давана е на приближени на василевса в Константинопол и не е цел на цар Симеон.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бакалов 1995: Бакалов Г.** Средновековния български владетел (Титулатура и инсигнии).София, 1995.
2. **Бенвенист 1995: Бенвенист Э.** Словарь индоевропейских социальных терминов. Москва, 1995.
3. **Бешевлиев 1981:Бешевлиев В.** Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.
4. **Войтов 1985:Войтов В. Е.** Хроника археологического изучения памятников Хушопайдам в Монголии (1989-1958 гг.).с. 114-136, в: Древные культуры Монголии. Новосибирск. 1985.
5. **Гадло 1979:Гадло А. В.** Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Ленинград, 1979.
6. **Гумильов 2007:Гумильов Л.** Древните тюрки. Великият тюркски хаганат. София, 2007.
7. **Гумильов 2008:Гумильов Л.** Хуните. София, 2008.
8. **Гюзелев 1969: Гюзелев В.** Княз Борис Първи. 1969.
9. **Далкочоглу, Тюнеймань 1940:Далкочоглу И. С., Тюнеймань Р. И.** Българо-турски речник / Bulgarcadan-Türkçeye lûgat. Варна, 1940.
10. **Дуйчев. а. 1972:Дуйчев Ив.** Едно легендарно сведение за Аспарух. В Българско средновековие. София, 1972, с. 122-133.
11. **Дьяконов 1970:Дьяконов И. М.** Арийци на Ближнем востоке: конец мифа (к методике исследования исчезнувших языков). В: Вестник древней истории. 1970, 4, с. 40-63.
12. **Елизаренкова 1972:Елизаренкова Т. Я.** Ригведа. Избранные гимны. Москва, 1972. Перевод, комментарии, вступительная статья. **Т. Я. Елизаренковой.**
13. **Елизаренкова 1976:Елизаренкова Т. Я.** Об Атхарваведе. В: Атхарваведа. Избранное. Москва, 1976, с. 3.
14. **Златарски. а. 1970:Златарски В.** История на българската държава през средните векове. Том I/ Част I, София, 1970.
15. **Златарски. б. 1972: Златарски В.** Известие на Михаил Сирийски за преселението на българите. В Известия на историческото дружество в София. Кн. IV, София, 1915, с. 37-52, цит. по **Златарски В.** Избрани произведения. Т. I, София, 1972, с. 52-67.
16. **Калинина 1988:Калинина Т. М.** Сведения ранних ученых арабского халифата. Москва, 1988.
17. **Лелеков 1980:Лелеков Л. А.** Аши. В: Мифы народов мира.1980, т. 1.145.
18. **Мовсес Хоренаци 1883:Мовсес Хоренаци.** Нов списък на „География“. В: Журнал министерства народного просвещения. 1883, с. 26, Цит. по История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., Москва, 1988, с. 117, бел. 19.
19. **Мутафчиев 1987:Мутафчиев П.** Книга за българите. София, 1987.
20. **Мюлер 1996:Мюлер М.** Введение в науку о религии. Третя лекция. В: Класики мирового религиоведения. Москва, 1996.
21. **Неделчев 1999:Неделчев Н.** Викинги и скрелинги в Америка. (Проблемът за откритията на викингите и за контактите между европейската и индианските култури през XI-XV век). В. Търново, 1999.

22. **Неделчев 2005: Неделчев Н.** Римското политическо наследство на България при Тервел, Крум и Омуртаг. В: Эпохи 1-2. Историческое списание. В. Търново, 2005. с. 41-50.
23. **Неклюдов 1982: Неклюдов С. Ю.** Тенгри. В: Мифы народов мира. Москва, 1982, т. 2, с. 500-501.
24. **Полосин 1971: Полосин В. В.** Этноним „българы” в арабских источниках. В: Краткие сообщения VII научн. сес. ЛО ИВ АН СССР, Ленинград, 1971, с.26-29.
25. **Примов 1981: Примов Б.** Вътрешно-политическа дейност 2008. на хан Омуртаг. В История на България, 1981, т II, с. 153-158.
26. **Рашев 2008: Рашев Р.** Българска езическа култура VII-IV в. София.
27. **Рубинчик, Османов, Дорри, Киселева, Сарычев, Еремина, Галимова, Алиев, Муравьева, Козлов 1983 = Рубинчик и коллектив 1983: Рубинчик Ю. А., Османов М. Н., Дорри Д. Х., Киселева Л. Н., Сарычев С.С., Еремина К. Н., Галимова Г. А., Алиев Г. Ю., Муравьева Л. Н., Козлов Г. И.,** Персидско-русский словарь. Москва, 1983, т. 1-2.
28. **Стоянов 1997: Стоянов В.** Етнонимът „българи”. За българо-тюркските отношения. София, 1997.
29. **Теодоров-Балан 1920: Теодоров-Балан.** Кирил и Методи. I, София, 1920, 18-87.
30. **Тихонов 1978: Тихонов И. Д.** О культуре кочевых уйгуров в период каганата (744-840). В: Материалы по истории и культуре уйгурского народа. Алма-Ата 1978, с. 49-72.
31. **Топоров. а. 1980: Топоров В. Н.** Ашвины. В: Мифы народов мира. Москва, 1980, т. 1, 144-145.
32. **Топоров. б. 1980: Топоров В. Н.** Гора В: Мифы народов мира. Москва, 1980, с. 311-315.
33. **Шарма 1987: Шарма Р. Ш.** Древнеиндийское общество. Москва, 1987.
34. **Эршиу ши 1956: Эршиу ши** (Двадесет и пет истории). Шанхай, 1956.
35. **Altheim 1950-1960: Altheim F.** Geschichte der Hunen, Berlin, 1959-1962, I – V. **Behrens und Steibl 1983: Behrens H. und Steibl H.** Glossar zu den altsumerischen Bau- und Weihinschriften. Wiesbaden, 1983 Bd. III. Leipzig, 1981.
36. **Brandenstein, Mayerhofer 1964: Brandenstein W. – Mayerhofer M.** Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden, 1964.
37. **Chavannes 1903: Chavannes E.** Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux. В: Сборник трудов Орхонской экспедицией. Вып. VI. СПб. 1903.
38. **Kluge 2002: Kluge.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin, 2002
39. **Kaegi 1981: Kaegi A.** Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch.
40. **Liu Mau-tsau 1958: Liu Mau-tsau.** Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. Buch I-II. Wiesbaden, 1958.
41. **Menges 1968: Menges H. K.** The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden, 1968.
42. **Stein 1907: Stein M. A.** Ancient Khotan. Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan. London, Oxford, 1907, vol.1.
43. **Weisbach 1980: Weisbach F. H.** Die Achämenideninschriften zweiter Art. Leipzig, 1980.

ПО ВЪПРОСА ЗА СТАРОБЪЛГАРСКАТА КЕРАМИКА ОТ ТЕРИТОРИЯТА
НА ДНЕСНАТА БУРГАСКА ОБЛАСТ

Димчо Момчилов

ON THE QUESTION OF OLD BULGARIAN POTTERY FROM THE AREA OF TODAY'S
BURGAS DISTRICT

Dimcho Momchilov

E-mail: d.momchilov@abv.bg

The ceramics presented here is analogous with the already published one from Konstancia, the place “Hisarlik“ near Sliven, the Nova Zagora region, the Radnevo and Galabovo region.

The ceramic material from North-East Thrace has close and absolute parallels with the published so far most typical for this particular period pottery from today's North-East Bulgaria judging from the preserved whole wares and fragments.

Its dating must refer to a later phase than the dating of the pottery from North-East Bulgaria – materials from the 8th century are rarely found, the 9th century has a substantial presence, the density of found materials of the 10th century is the largest as the pottery has its parallels with the one from the 11th century.

Key words: *old Bulgarian ceramics, Burgas district.*

Старобългарската керамика е един от най-важните компоненти на материалната култура от периода на Първото българско царство, а за Североизточна Тракия нейният анализ е от кардинално значение.

И до днес има различни мнения в терминологично отношение, определящи керамиката като старобългарска, ранносредновековна или раннобългарска. Вече съм имал възможността да изразя отношение по този въпрос [1] – определено считам, че формулирането и като ранносредновековна в голяма степен променя етническата, а оттам и културната характеристика. Най-близко до същността на въпроса, изпълвайки с точност съдържанието му, стои терминът “раннобългарска”, но той остава някак си изолиран и не е придобил достатъчна популярност. Както тук, така и в редица други публикации ще бъде използван наложенят в научен план термин “старобългарска” керамика, независимо от отделни обструкции в последно време.

Бургаска област (като административно-териториално обособен регион) в случая е технически термин. В по-голямата си част днешната Бургаска област се разполага в Североизточна Тракия, която е също технически термин (на практика част от много по-обширната географска област Тракия). Североизточна Тракия като териториален обхват и идентификация се определя повече по исторически, отколкото по географски белег [2].

Определящ е историческият белег, защото в коментирания хронологически период – Първото българско царство и особено IX–X в., територията на Североизточна Тракия е първата териториална придобивка на младата българска държава на юг от Балкана и нейното първо разширяване по-дълбоко в земите на византийската империя в една невралгична зона.

Поради ограничения обем на настоящата статия въпросът ще бъде сведен териториално само до Бургаски регион. Въпросът за старобългарската керамика от периода на Първото българско царство от Бургаска област, стои в пряка зависимост и е част от по-обширния въпрос за старобългарската керамика в Североизточна Тракия. Последният е бил вече обект (макар и недостатъчно добре разработен) на изследвания, както по отделни проблеми [3], така и с опити за обобщаване [4].

Към настоящия момент сравнително добра информация за старобългарски обекти, фиксирани чрез керамика на територията на днешна Бургаска област има за: Дебелт и Средецко [4], Несебър [5], Поморие [6], Созопол [7], Айтос и Айтоско [8]. По-пълни обаче, са сведенията за старобългарски обекти, регистрирани основно по пътя на керамиката в днешните Карнобатска и Сунгурларска община [9]. Между тях водещо място заемат резултатите от археологическите проучвания на карнобатската крепост Маркели, където

всъщност разкритата старобългарска керамика е и най-голямото известно досега количество такава от цяла Тракия [10]. В последните години масивът от старобългарска керамика при археологическите проучвания освен от вече известните обекти се допълва и от проучванията на: инфраструктурни обекти по трасето на АМ «Тракия» ЛОТ 5 в землището на село Вратица, местността Аладинова чешма – в рамките на км 340+780 – 341+000 [11], новите проучвания на Палеокастро с материали от X-XIII в. [12], късноантична и средновековна крепост «Акве Калиде - Терма» - Бургаски минерални бани [13], проучванията по късноантичната баня в Дебелт [14], обект 36 по АМ «Тракия» ЛОТ 4, в землището на село Драганци, община Карнобат [15].

Ще бъдат разгледани основни характерни белези на керамичния материал както следва:

1. От Маркели

Най-голямо внимание ще бъде обърнато на керамиката от Маркели (*фиг. 1, 2*). Материалите са предимно от редовни археологически проучвания и само няколко къса са събрани от повърхността. Разполагаме с голямо количество фрагментирана керамика от гърнета, кани и паници – устия, дъна и стени, както и няколко цели гърнета. В пропорции съотношението е около 85:15 % стени към дъна и устия, а кухненската (гърнета) към трапезната (кани и паници) керамика е 95:5 %.

Характерни белези:

-украсата е линейна. Изпълнена е от единична права и единична вълниста линия, както и от съчетания от единични прави и вълнисти линии със снопчета от вълнисти и прави линии; среща се комбинации от прави успоредни линии, покриващи почти цялото тяло (без най-долната му част), и врязана поотделно вълна (в горната част без устието); има съчетание на прави успоредни линии с вълнисто снопче, както и на хоризонтални успоредни линии с врязани поотделно къси линии (насечки), на хоризонтални и успоредни линии, съчетани с отвесни и наклонени снопчета, а също така и на хоризонтални успоредни линии, снопчета и вълни. Освен най-масово използваната украса – линейният орнамент, се среща комбинация и с ямички. Общо се открояват 60 съчетания от врязана украса;

-тя е добре изпечена. Отвън цветът на глината варира в следната цветова гама: до

светлочервен, до сив и сиво-кафеникаво-червеникав, керемиденокафяв, сиво-черен, червеникав към сиво-черен, червен, сивокафяв до сив, кафеникав до сив, тъмнокафяв до червено-сив, тъмnochерен, червено-сив, тъмнокафявочервеникав до черен. Има опушване при отделни късове – има сиви или черни ивици в лома на някои фрагменти поради изпичането при недостатъчно висока температура;

-керамичните късове са изработени на коло. Съотношението на по-фина към по-груба изработка е 19:4. Почти всички късове са добре загладени отвътре;

-има разнообразие на глинената смес за изработката на съдовете. В тези с груба и едрозърнеста структура личат пясъчинки, кварц, шупли, докато съдовете с фината са от добре пречистена глина, в която липсват едрозърнести елементи, шупли и др. Дебелините варират между 0,4 и 1,2 см (4; 4,5; 5; 5,5; 6; 7; 8; 9; 12).

Обработката на наличния керамичен материал показва и доста съществени различия при отделните късове и съдове по отношение на качеството и прецизността на изпълнението им от глината през извайването до изпичането. Така се разкрива широк спектър по отношение на гърнчарството – различна глинена смес (тесто), различни майстори и работилници, а също така и разгърнат в рамките на няколко десетилетия времеви диапазон.

Най-същественният въпрос е този за датировката. Проучвателите Ж. Аладжов и Д. Момчилов първоначално я отнасят в IX-X в. [16]. Р. Рашев ги датира в границите IX-X-XI в. [17]. При направения оглед Л. Дончева-Петкова разполага керамичния материал в IX-X-XI в. и само един фрагмент в VIII в. [18]. В същите хронологически граници ги обнародва Д. Момчилов [19].

2. От Карнобатска и Сунгурларска община
От Карнобатска община (*фиг. 3, 4*) материалите са от землищата на град Карнобат (м. Хисарлъка, Хисаря = Маркели; м. Помпената станция, м. Саркаджика, м. Дереджика) и селата Аспарухово (местността Язовира), Деветинци (м. Чокойската могила), Драганци (м. Курбак тарла; обект 36 на АМ «Тракия» по ЛОТ 4), Драгово (м. Чифлика), Екзарх Антимово (м. Двете чешми, м. Маслака, м. Под калето), Железник (м. Аязмото), Житосвят (м. Гюр чешма), Зимен (м. Ак бунар), Искра (м. Арпалька, м. Утуля),

Козаре (м. Каята, м. Под Каята), Огнен (м. Арпалъка, м. Селището), Смолник (м. Текмеджето), Соколово (м. Коджаманка), Церковски (местността на 2,3 км южно). От Сунгурларска община (фиг. 5, 6) керамиката е от землищата на град Сунгурларе (м. Сосурлука) и селата Везенково (м. Голямото кале = Карадаа кале, Калето и м. Кьор бунар = Кьой бунар), Вълчин (м. Калето = Курткоджанското кале, м. Дживирлийската ряка), Горово (м. Могилата), Лозарево (м. Градището), Славянци (м. Голямото кале, м. Малкото кале – Беклемето), Съединение (м. Калето въз кучките, местността - църквата в северозападния край на селото), Терзийско (м. Калето, м. Марашкото = Марианското кале), Рупча (м. Асар баир).

Публикуваните материали са от многократни теренни обходи (1983-2002 г.), от археологически сондажи (крепостта Калето, Терзийското кале – на 4 км западно от село Терзийско, Сунгурларско, проучвана през пролетта на 1990 г.), цялостно археологическо проучване (църквата в северозападния край на с. Съединение, осъществено през есента на 1988 г.).

Налице са голямо количество материали, предимно от стени и дъна на гърнета.

Характерни белези:

-керамичният материал е основно с линейна украса: има единични прави и вълнисти линии, снопчета от прави и вълнисти линии, съчетания на прави и вълнисти линии; съчетания на линейна украса с ямички и други форми на линейната орнаментика. Обособяват се 33 комбинации от връзана украса;

-изпичането на тази керамика като цяло е нееднородно, но по-голямата част от нея е добре изпечено. Цветовата гама варира между: сиво-черна, охрово-червеникава, червеникавосива, червеникава, кафява, кафявосива, червена, кафявочерна, светлочервена, кафеникава, сиво-кафява, сива. Има зле изпечени и дори силно опушени части;

-керамиката е работена на ръка и на колело. От тази, работена на колело, преобладава по-грубата. Стените са добре загладени отвътре; -и при тези части от съдове глината е разнообразна – има добре пречистена с фина структура, както и такава с груби, дори едри примеси от пясък, кварц. Дебелината на фрагментите варира между 4 и 10 мм (4; 4,5; 5; 6; 7; 8; 8,5; 9; 10).

Датирането на този керамичен масив се отнася в IX-X в. [20].

3. От землището на с. Вратица, община Камено (м. Аладинова чешма).

Материалите (фиг. 7) са от цялостно проучване на средновековно старобългарско жилище на археологически обект по АМ “Тракия” ЛОТ 5 в рамките на км 340+780 – 341+000 [19]. Включеното в обръщение количество керамика (обединена от жилището и общо от цялостното проучване) е значително – 42 къса. (предимно стени, дъна и няколко устия).

Характерни белези:

-украсата е линейна – основно е изпълнена от единична права, снопчета от прави, като в два случая е от съчетание от снопчета вълнисти и прави линии. Има съчетание на прави успоредни линии;

-сравнително добра степен на изпичане като цяло. При повечето фрагменти то е нормално и почти еднакво, а само при няколко от тях се наблюдава неравномерност в изпичането на цвета и стените (от вътрешната страна). Цветът варира в следната гама: до светлочервен, до сив и сиво-кафеникаво-червеникав, керемиденокафяво, сиво-черен, тъмнокафяв, червено-сив, червен, до сив;

-работена е на колело. Почти равно е съотношението на добре загладените отвътре към по-грубите;

-голямо е разнообразието на глинената смес, от която са изработени съдовете. Почти половината са с груба структура – в последната личат пясъчинки, кварц, шупли, едри зърна. Има и фрагменти с фина структура от добре пречистена глина. Дебелината на съдовете варира в диапазона между 5-5,5-6-6,5-7-7,5-8-8,5-9-9,5-10,5-11-11,5-12).

Много съществено е датирането на керамиката – тя е с долна граница IX в., голяма част от нея е в X в., но има и материали - няколко къса, отнасящи се в XI в. [21].

4. От Палеокастро – Поморие

Първоначалните археологически проучвания са проведени през 1966 г. Върху резултатите от тях има предварителна публикация на М. Лазаров [22]. След идея на Р. Рашев, с любезното съгласие на М. Лазаров и съдействието от страна на Ив. Карайотов бе извършен оглед, запознаване и публикуването на част от тогава придобитата керамика (фиг. 8), а именно – старобългарската [23]. М. Лазаров отчита, че в Палеокастро над римския Анхиа-ло на дълбочина от 0,40 до 1,40 м е открит средновековен пласт, изобилстващ с керамика. Средновековната старобългарска керамика.

ка произхожда от няколко подобекта. Основният керамичен масив е от гърнета, следва голямо количество части от свещници и др. Измежду многото фрагменти от стени, дъна и устия, основно преобладават най-вече тези от стените.

Характерни белези:

-украсата е врязана и от вертикално излъскани ивици. По-разнообразна е врязаната украса, която се състои от линейна – гъста и порядъка, вълнообразни снопчета, ямички, комбинации и съчетания от между хоризонтални успоредни линии с отвесни или наклонени снопчета, вълнообразна с линейна по плещите на гърнетата.;

-работена е на колело;

-с изключение само на отделни по-груби късове (1-2 бр. по-груби с дебелина на стените 8 мм), старобългарската керамика от Палеокастро е много фина. Изпълнена е от добре пречистена глина, като в тестото много рядко се открива кварц. Изпечена е много добре – лъмът е с еднакъв (= сив) цвят. Доминиращите цветове на съдовете са в широка палитра: светло и тъмночервен, сив, сиво-черен, черен. Част от керамиката е горяла. Отвътре почти без изключения съдовете са добре загладени, само няколко фрагмента са изпълнени по-грубо и са в различни цветови нюанси, включително и до светлочервен. Няколко от дъната са с посипка от пясък.;

-преобладава сравнително по-тънкостенна с дебелини: 4–5,5–6–6,5 мм. Има и по-големи дебелини: примерно 8,5–9 мм, а дъната са обикновено по 10 мм.

Късовете с вертикално излъскани линии са доста сериозно количество от общия брой.

Целият коментирания керамичен материал от Палеокастро е с твърде характерна особеност – доброто и качествено изпълнение. От цялата обработена досега керамика от разглеждания регион (Маркели, Вратица, Карнобатския край и др.), това са най-качествените части от съдове.

Тази керамика от Палеокастро се разполага в хронологическите граници IX–XI в. и след XI в. Според изследователя М. Лазаров датирването на керамиката се съпровожда с монетни находки – бронзови византийски монети от IX–XII в. [24]. Фактът, че старобългарската керамика от Палеокастро се разполага във времето IX–X–XI в. и след XI в. е от особено значение – някои изследователи теоретично приемат, че България при Крум

предприема колонизиране на зоната около Анхиало [25].

Възстановеното през 2007 г. археологическо проучване в тази зона засега сочи значително количество керамичен материал от този период, но пък доста по-голямо от и след XI в. [26].

Предложеното систематизиране на археологическия материал от Първото българско царство откроява:

1. Ограничена наличност на старобългарска керамика с излъскани ивици (Дебелт, Несебър, Поморие, Маркели)

2. Обнародваната керамика от региона е аналогична на керамиката, публикувана от Констанция от Д. Аладжов [27], на тази от Сливенския “Хисарлък” от М. Радева и И. Щерева [28], както и от Новозагорско, Радневско и Гълъбовско Г. Шейлева [29].

А като цяло по отделни фрагменти, както и според запазените цели съдове, керамичният материал от Североизточна Тракия има близки и абсолютни паралели с обнародваната до този момент керамика, характерна най-вече от днешна Североизточна България и по-конкретно от главните старобългарски центрове.

3. Датирването на българската ранносредновековна керамика от региона (респективно част от Североизточна Тракия) следва да се отнесе към малко по-късен стадий в сравнение със Североизточна България и старобългарските средища там. Почти не се откриват материали от VIII в., IX век присъства осезателно, но най-голяма плътност се констатира през X в., като голяма част от керамиката има своите аналози и през XI в.

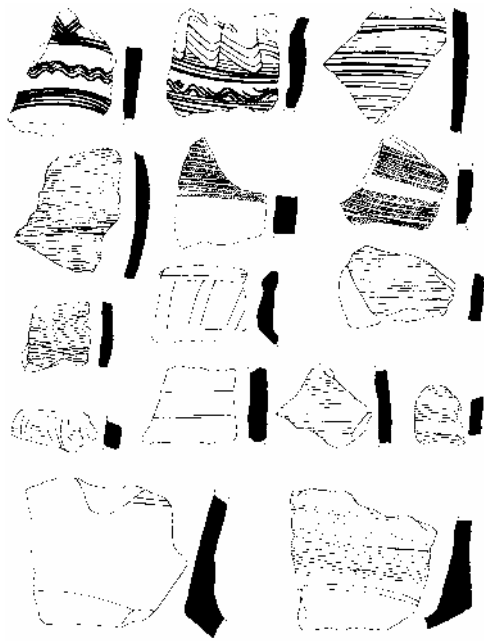
Последната констатация е в основата на изясняването на редица военно-политически промени, границата (границите), пътната и селищната система, демографските промени в Североизточна Тракия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Първоначално в: **Момчилов, Д.** Пътна и селищна система между Източна Стара планина и “Еркесията” IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999, **Момчилов, Д.** Североизточна Тракия VII–X в. – Епохи, III, 1995, Велико Търново, 2, 61–71; последно в: **Момчилов, Д.** Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, 2007; **Момчилов, Д.** Към въ-

- проса за старобългарската керамика в Североизточна Тракия. – В: Марица-изток. Т. 7. Раднево (под печат).
2. **Гагова, Кр.** Тракия през Българското Средновековие. С., 1995, 4.
 3. **Балболова-Иванова, М.** Девелт през VIII-X в. – Векове, XX, 1991, 1-2, 53; **Балболова-Иванова, М.** Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – В: Плиска-Преслав. Т. 8. Шумен, 2000, 252; **Балболова-Иванова, М.** Средновековий Дебелт в VIII-X вв. – In: Bulgaria Pontica Medii Aevi IV-V. С., 2003, 81; **Balbolova-Ivanova, M.** Contribution to the research of the early medieval, ceramics in Bulgaria. - Archaeologia Bulgarica, IV, 2000, 1, 73-85; **Борисов, Б., Кр. Лещаков.** Експедиция “Марица-Изток 86”. – В: АОР през 1986. Разград, 1987, 276; **Борисов, Б., Кр. Лещаков.** Експедиция “Марица-Изток 87”. – В: АОР през 1987. Благоевград, 1988, 222-223; **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край Искрица, Гълъбовско, през 1989-1994 г. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 1995, 243-288; **Шейлева, Г.** Керамиката от ранносредновековното селище в м. “Традището” край с. Полски Градец. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания. Т. 4. Раднево, 1997, 81-104; **Шейлева, Г.** Средновековна керамика от с. Съдиево, Новозагорско. – ИМЮИБ, XIX, Стара Загора, 1998, 93-112; **Shejleva, G.** Archaeological Studi of the Late Antiquiti and the Early Middle Age. – Mariitsa-iztok. Archaeological research. vol. 5. Radnevo, 2001, 139-168; **Саватинов, С.** Сондажни археологически проучвания в местността “Старото селище” край град Раднево. – В: Марица-изток. Т. 3. Цит. изд., 147-170; **Радева, М.** Ранносредновековна керамика от Сливен. – ИМЮИБ, IX, 1986, Пловдив, 67-68; **Щерева, И.** Археологически проучвания в Сливен (1982-1986 г.) – ИМЮИБ, X, 1987, Пловдив, 33; **Щерева, И.** Туида Цоида Сливен. С., 1990, 10-11; **Щерева, И.** Средновековният Сливен. – В: Приноси към българската археология. С., Т. 1. 1992, 93-94; **Щерева, И.** Извори и проучвания. Топография, стратиграфия, хронология. – В: РП, XXVIII, Туида-Сливен 1. С., 2001, 9-40; **Щерева, И., Ж. Аладжов.** Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от античността към средновековието. – В: Годишник на Департамент Археология. Т. IV.-V. С., 2000, 290-294; **Овчаров, Д.** Наблюдения и археологически разкопки на погранични явал “Еркесия” в Южна България. – ГСУ ИФФ. Т. 63, 1970, 445-460; **Венедиков, Ив.** Разкопките и проблемите на нашето Черноморие. - Археология, 1964, 3, 50-51; **Лазаров, М.** Археологически разкопки и проучвания в Бургаски окръг – резултати, проблеми, задачи. – ИБМ, 1, 1969, 16-19; **Cangova, J.** La ceramique recueilliie dans la tour.- In: Несебър. Т. 1, 1969, 121-125; **Димитров, Б.** Следи от прабългарско заселване по Южното Черноморие. – В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, 215-217; **Кожухаров, Д.** Несебър, Базилика в северозападна част Несебра. – In: Bulgaria Pontica Medii Aevi IV-V. С., 2003, 371-382; **Николов, Д.** Нови данни за миналото на Стара Загора. – Археология, 1959, 1-2, 63; **Дончева-Петкова, Л.** Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1971, 171 (№ 203); **Аладжов, Д.** Материална култура Югоизточной Болгарии IX-XI в. – Международният симпозиум славянской археологии; **Аладжов, Д.** Материална култура на Югоизточна България. – В: Славяните и средиземноморския свят VI-XI в. С., 1973; **Аладжов, Д.** Симеоновград в древността и средновековието. – В: Констанция. Втора отчетна конференция за археологическите проучвания в Симеоновград. Хасково, 1958, 5-48; **Аладжов, Д., Н. Димов.** Симеоновград от древността до 1885 г. Симеоновград, 1993, 55-70; **Аладжов, Д.** Археологически данни за средновековния град Констанция. – В: Сб. Преслав. Т. 4. С., 1993, 288; **Аладжов, Д.** Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 1995, 185-190; **Аладжов, Ж., Д. Момчилов.** Землено укрепление около крепостта Маркели. – В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, 138-145; **Аладжов, Ж.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, 118-125; **Момчилов, Д.** За приемствеността на поселищния живот в южните подножия на Ришкия и Върбишкия про-

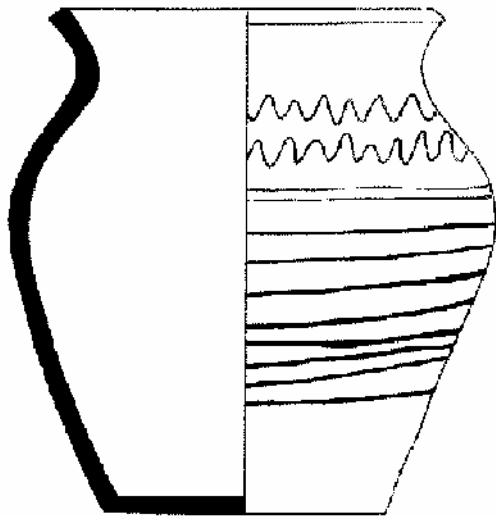
- ход IV-XIV в. – ИМЮИБ, XIX, Стара Загора, 1998, 113-120; **Момчилов, Д.** North-east Thrace ever the Sevents-Tenth Centuries AD. – Maritsa-iztok. Archaeological research. Vol. 5. Radnevo, 2001, 264-267; **Момчилов, Д., Ц. Дражева.** Средновековна еднокорабна църква край с. Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, 5, 27-30; **Рашев, Р.** Поселищният живот в Северна Тракия през ранното Средновековие. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия ...цит. изд., 101-117; **Дражева, Ц.** Разкопки на късноантична крепост в местността “Градището” – Голое край с. Лозарево, Бургаска област. – В: АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 132; **Дражева, Ц.** Археологически проучвания на късноантична и средновековна крепост в местността “Градището” – Голое край село Лозарево. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т. 4. Варна, 2002, 179; **Дражева, Ц.** Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Книгоиздателство ЗОГРАФ, Варна, 2007, 239 стр. – ИМЮИБ, XXIII, Сливен, 2007, 225.
4. **Балболова-Иванова, М.** Цит. съч.
 5. **Венедиков, Ив.** Цит. съч.; **Сапгова, Ј.** Ор. cit.; **Лазаров, М.** Цит. съч.; **Димитров, Б.** Цит. съч.; **Кожухаров, Д.** Цит. съч.
 6. **Лазаров, М.** Пак там; **Димитров, Б.** Пак там.
 7. **Венедиков, Ив.** Цит. съч.; **Димитров, Б.** Пак там.
 8. **Момчилов, Д.** Пътна и селищна ... цит. съч., 186; **Момчилов, Д.** Култура и политика... цит. съч., 102.
 9. **Момчилов, Д.** Пътна и селищна... цит. съч.; **Момчилов, Д.** Култура и политика ... 60-113.
 10. **Момчилов, Д.** Култура и политика... пак там.
 11. **Момчилов, Д., Ц. Дражева.** Обект км 340+780 – 341+000 по трасето на АМ “Тракия”, ЛОТ 5, в землището на село Вратица, Община Камено. – В: АОР през 2003 г. С., 2004, 188-189; **Момчилов, Д.** Култура и политика ... цит. съч., 60-113.
 12. **Даскалов, М.** Резултати от археологическо проучване на средновековния град Анхиало. – В: АОР през 2008 г. С., 2009, 680; **Даскалов, М.** Резултати от археологическото проучване на средновековния град Анхиало през 2009 г. – В: АОР през 2009 г. С., 2010, 546.
 13. Преки наблюдения на автора, заместник научен ръководител на провежданите вече трета година (от 2008 г.), както и: **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически разкопки на обект “Късноантична и средновековна крепост “Акве Калиде – Терма”, Бургаски минерални бани. – В: АОР през 2009 г. С., 2010, 292.
 14. За сведенията изказвам благодарност на К. Костова, директор на ИМ-Средец, проучвател на подобект “Антична баня” в НАР “Деултум-Дебелт”. По информация на Кр. Костова предстои публикуване на старобългарската керамика от Дебелт.
 15. За възможността да се запозная със старобългарската средновековна керамика, добита при пълното археологическо проучване през 2009 г. изказвам благодарността си на научния екип в състав: ст.н.с. д-р Д. Гергова – научен ръководител и докторант Явор Иванов – заместник научен ръководител.
 16. **Аладжов, Ж., Д. Момчилов.** Цит. съч.
 17. **Рашев, Р.** Цит. съч.
 18. Изказвам сърдечната си благодарност на проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова за отзывчивостта да прецизира и сравни част от наличната керамика от обекти от Североизточна Тракия с тази от днешна Североизточна България.
 19. **Момчилов, Д.** Пътна и селищна ... цит. съч.; **Момчилов, Д.** Култура и политика ... цит. съч., 60-113.
 20. Пак там.
 21. Вж. цит. л-ра в бел. 11.
 22. **Лазаров, М.** Цит. съч.
 23. **Момчилов, Д.** Култура и политика ... цит. съч., 60-113; **Момчилов, Д.** Ролята на Анхиало и Маркели при военните конфликти между България и Византия през периода на Първото българско царство. – Конференция “Възпитаниците на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” ноември 2008 г. Велико Търново, 2010, под печат.
 24. **Лазаров, М.** Цит. съч.
 25. Пак там; **Димитров, Б.** Цит. съч., 215-217.
 26. Вж. цит. л-ра в бел. 12.
 27. **Аладжов, Д.** Цит. съч.
 28. **Радева, М.** Цит. съч.; **Щерева, И.** Цит. съч.
 29. **Шейлева, Г.** Цит. съч.

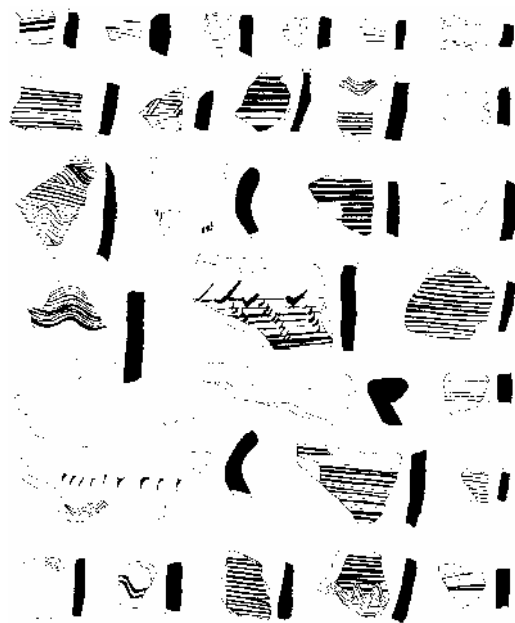
Фиг. 1

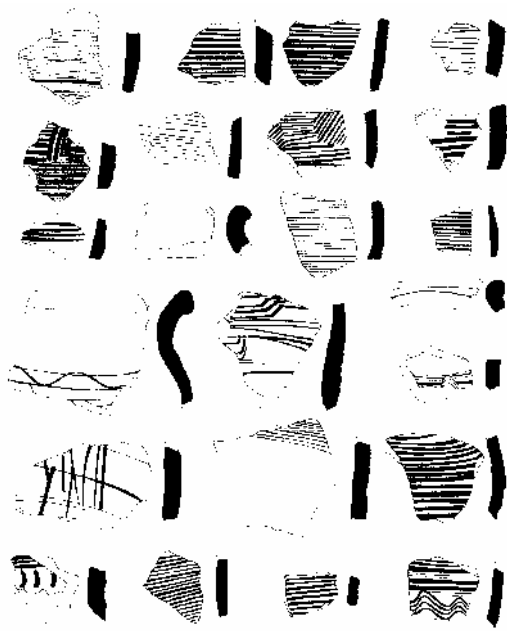
Фиг. 3

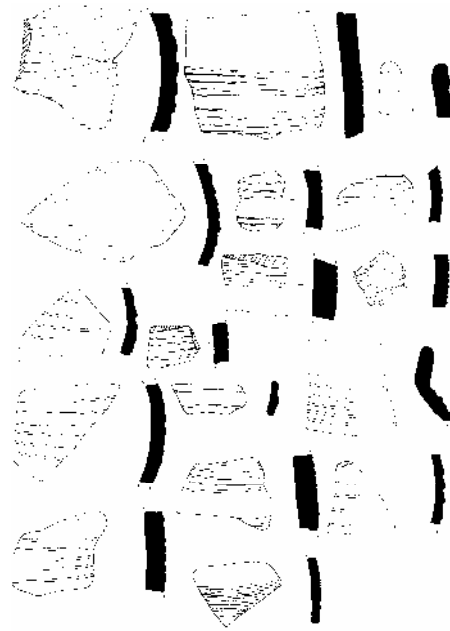
Фиг. 2

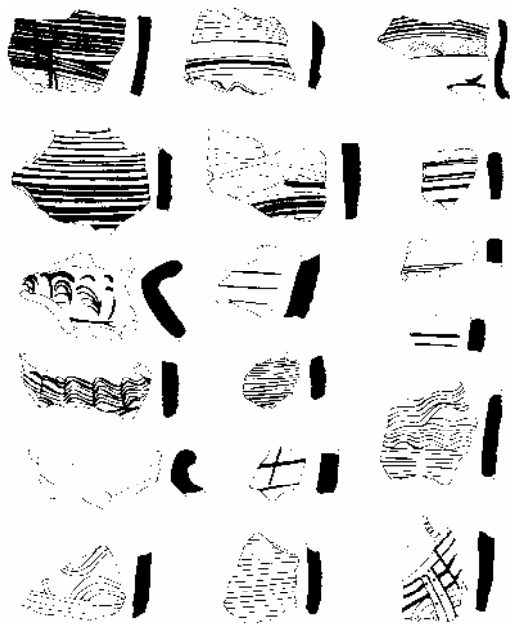
Фиг. 4

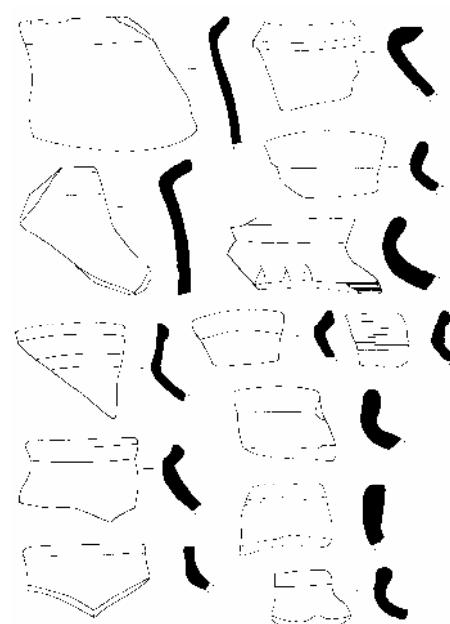
Фиг. 5

Фиг. 7

Фиг. 6

Фиг. 8

ДЕБАТЪТ ЗА АНГЛИЙСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ – ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД
(В ДВЕ ЧАСТИ). ЧАСТ I

Пенка Пеева

THE DEBATE ON THE ENGLISH REVOLUTION – HISTORIOGRAPHICAL REVIEW (IN
TWO PARTS). PART I

Penka Peeva

e-mail: peeva2007@abv.bg

ABSTRACT

The dynamics of the debate on the English Revolution (1642-1660), which began far back in the 17th century, are as strong and lively as ever and the flow of publications in the field continues to be of tidal proportions. And yet there's no general agreement among the historians about the causes and significance of the event that took place in the middle of the 17th century in England.

This essay is designed to be an introduction to the historiography of the English revolution. It explains how the history became bound up with the political struggles between Whigs and Tories in the 18th century; how English historians of the 19th century tried to achieve a more objective view of the English past; and how the real break with the Whig interpretation came with the emergence of the Marxist alternative to the liberal version in the 20th century.

Keywords: English Revolution, historiography, debate

ВЪВЕДЕНИЕ

XVII век става свидетел на бурни и повратни моменти в историята на Англия. Това е времето на гражданските войни в Британия, на осъждането и екзекуцията на един крал, на създаването на английската република при Кромвел, на теокрацията в Шотландия и подчинението на Ирландия. Направен е първият опит за обединение на трите държави под едно управление и се поставят основите на модерната британска конституция.

Тази драматична последователност от събития е както отзвук на ефекта от Реформацията, така и резултат от социалната и икономическа активност на издигащите се средни класи и земевладелското дребно дворянство. Конфликтът въвлича кралската институция, Парламента, аристокрацията, средните класи, обикновените граждани, армията и всяка религиозна секта в Англия. Кризата през XVII век разтърсва политическите, икономическите и религиозните реалности в Англия и има толкова дълбоко трансформиращ ефект, че не случайно е наречена първата класическа буржоазна революция в света.

Точно поради силния им ефект върху изграждането на устоите на британската конституционна монархия, тези събития са обект на нестихващ интерес от страна на различни историографски школи. Независимо че за три века е написана огромна по обем литература, дебатите между историческите школи и течения продължават и до днес. И единственият извод, до който читателят може да достигне след запознаването с основните трудове на поколения историци е, че е невъзможно да бъде написана последна, безпристрастна и достатъчно авторитетна история за английската революция, докато тази тема продължава да вълнува и докато все още в сърцата си хората продължават да се чувстват „роялисти” или „кръглоглави.”[1]

Целта на настоящото проучване е да се дадат отговори на въпросите: с какво английската революция провокира и до днес историческото търсене; какви интерпретации дават историците за това събитие; защо все още не могат да достигнат до единомислие относно причините и значението на случилото се.

Все още в българската историческа литература липсва по-детайлен историографски

преглед на съществуващата в Британия книжина за Английската революция. Тази празнина се запълва донякъде от обобщените описания в университетските учебници по Нова история, но това не е достатъчно. В този ред на мисли, замисълът на настоящия анализ е да се допълни с повече детайли и информация написаното вече по този въпрос.

Този историографски преглед не си поставя амбициозната задача да обхване всичко, което е създала британската историческа наука до този момент. Анализират се само трудовете на основните представители на историографските направления по тази тема, които са се развивали през дългия период от XVII до XX век в Британия. Това оставя полето на това изследване незавършено с идеята, че в бъдеще ще последват още по-подробни анализи на тази тематика.

ДЕБАТЪТ ЗАПОЧВА. ИСТОРИЯТА В УСЛУГА НА ПОЛИТИКАТА

Най-ранните интерпретации на кризата в Англия през XVII век са направени от съвременници на събитията. Под въздействието на политическите и религиозните си убеждения, тези автори се ангажират с емоционални и пристрастни оценки. Техният опит на роялисти или парламентаристи, личните им наблюдения или участия в събитията в подкрепа на някоя от конфликтните страни са единственият контролиращ фактор в историческите им описания. Обясненията им се влияят от промените в политическата ситуация и се подхранват не от документален материал, а от политическата и религиозна страст на памфлети, речи, манифести и вестникарски статии. Разбира се, значение за това има и общоприетото в онази епоха схващане за ролята на историята. Историята учи на патриотизъм, политическа мъдрост и истинска религия, но най-важното е, че историята трябва да е в услуга на политиката. Ето защо, в разделеното и противопоставено английско общество по време на гражданските войни възникват не само враждуващи политически партии – виги и тори, но и враждуващи теории на историята.

Дебатът за Английската революция започва през XVII век и се превръща в съпътстваща особеност на политическото противопоставяне в продължение на две столетия. И двете политически партии – виги (либерали) и тори (консерватори), намират своите историци,

които да защитават и обосновават съответно парламентаристката или роялистката кауза.

Едуард Хайд, граф Кларендон е първият историк от партията на торите. Изследването му „*История на метежа и на Гражданската война в Англия: започнали през 1641 г.*” е не само една от най-ранните английски истории, които се издигат над нивото на хроника; то служи за формулирането и кристализирането на социалната философия, която скоро става известна с понятието торизъм. Книгата е написана след екзекуцията на Чарлз I, когато Кларендон се присъединява към сина му в изгнание Чарлз II и става негов главен съветник. След реставрацията на монархията и брака на дъщеря му с престолонаследника Джеймс II той става една от най-влиятелните политически фигури в страната, участвайки активно в управлението. Книгата е публикувана едва в началото на 18 век, 30 години след написването ѝ, по време на управлението на внучката му, кралица Ана, за да подкрепи и да намери историческо оправдание на ортодоксалността на торите. Действително, още в предговора става ясно, че историческият разказ успешно ще изпълни това си предназначение. „...Нека да помислим поспециално, каква беше ползата за тази бедна нация от всички победи над крал Чарлз на бойното поле, и след това, от хвърлянето му в затвора и осъждането му на смърт: какви промени направи тази нация на нарушенията и предразсъдъците, от които се оплакваша, за техните права и свободи, че издигна Протектора Кромвел, който с хиляди изгнаници и жестокости не само че не осъществи друга реформация, а вместо с камшик, наказва бедните хора със скорпиони; и вместо техния идеал – република, за която напразно мечтаеха, превърна себе си в също толкова мразен крал, крал, когото самият той ненавиждаше... И след толкова много години, прекарани в източване на кръвта и богатството на страната, най-после отвори пътя за щастливата реставрация на сина и семейството на същия този Крал (на когото така варварски и без време прекъснаха живота), презирайки и присмивайки се на всички онези, които искаха да управляват вместо него.”[2]

Политическата историография на торите среща противодействие в лицето на най-влиятелния защитник на парламентарната кауза през XVII век Джеймс Харингтън (1611-1677). Харингтън става известен с книгата си „*Република Океания*,” която въздейст-

ва не толкова като историческо четиво, колкото с политическите си идеи. Влиянието му е по-силно във Франция и Америка отколкото в Англия и е главно в областта на политическите идеи, но мястото му в историографията на Английската революция е осигурено поради две причини. Харингтън предлага обща теория на историческото развитие и второ, анализът му заема важно място в дебата през ХХ относно причините на Гражданската война и най-вече възхода и ролята на джентриите, и западането на аристокрацията. Някои автори виждат в неговата история „*Република Океания*” прототип на марксистка критика, въпреки че Харингтън не пише с понятията на класовата борба. В неговия републикански трактат се прави непрекъснат паралел с реалностите в Англия от XVII век и затова утопичната страна Океания се приема като метафора на Англия по времето на Кромуел. Но самата политическата система в *Океания* не е утопия, според автора, въпреки че Харингтън представя своя идеал за конституция и републиканско управление. Като се има предвид ситуацията в Англия и преразпределението на властта, *Океания*, според автора, е по-скоро логическият и необходим резултат на тази трансформация. В книгата си Харингтън поставя революцията в историческа перспектива и показва, че Англия е поела по необратимия път към републиканизма и това е единственото правилно решение. Освен това, Харингтън е убеден, че основният ключ към събитията през XVII век е икономическият. Гражданската война избухва защото икономическата структура престава да кореспондира с политическата реалност. „Разпадането на монархията е толкова естествено колкото и човешката смърт... Океания, или всяка друга нация е неспособна да бъде монархия: защото там където има съсловия, трябва да има равенство на властите; и където има равенство на властите, не може да има монархия...” Рецептата на Харингтън за болестта на Англия е „общество, основано на народа, но водено от аристокрацията” каквото е описаното в *Океания*, с аграрен закон, замислен да осигури стабилна икономическа база на управлението и да предотврати крайните натрупвания на богатство.[3]

Дебатът между виги и тори продължава и през 18 век; политическата кауза на торите намира подкрепление в лицето на нови поколения историографи: Томас Екард, Болинбрук и др., които напълно очаквано предизвик-

ват бурната опозиция от страна на вигите – Едмунд Калами, Джон Олдмиксон и др. Историографията се превръща в също толкова сложно начинание колкото са и политическите битки между двете партии през 18 век.

Сред битките на полето на политизираната история, *История на Англия*, написана от Дейвид Юм през периода 1754-62 г., се очертава като стандартната версия на събитията. Това признание отшумява чак с появата на *История на Англия* от Томас Маколей. Дейвид Юм продължава историографската традиция на торите, макар че се опитва да се дистанцира от позицията на безусловен монархист. Той е привърженик на монархията, но не и на абсолютната власт. Според него, устоите на кралската власт трябва да се градят не на божественото право, а на необходимостта да се предотврати беззаконието. Той признава, че съпротивата срещу върховната власт може и да бъде оправдана до известна степен, но тази доктрина е толкова опасна за обществото поради вратите, които отваря за масови ексцесии, че трябва да бъде скрита от хората. Мнението му за периода на Стюартите е повлияно силно от тази теория. Пренебрегвайки обичайното право и английските традиции, може би поради шотландския си произход, скептично настроен, той отказва да признае фундаменталните свободи на нацията. За него те са „привилегии,” малко или повече зависещи от волята на монарха, защото няма обща „схема на свободата.” Поведението на Чарлз I той определя като защита на неговата законна позиция, върху която парламентът извършва посегателство. Юм не подценява свободите, за които парламентът се бори, но осъжда вигите за начина, по който ги извоюват. Той осъжда и пуританите като „заразени с отвратителен фанатизъм” и врагове на свободната мисъл.

Независимо че, като цяло, историята на Юм е атака срещу концепциите на вигите, тя се нарежда сред шедьоврите на историографията на Английската революция. В нея историята на Англия е представена като еволюция към управлението на закона и точно този аргумент прави книгата толкова ценна и за следващите поколения историци.[4]

ОТ ПАРТИЙНА КЪМ НАУЧНА ИСТОРИЯ

Историческите изследвания върху миналото на Стюартите пораждаат толкова много

разногласия и през XIX век отчасти поради това, че викторианците откриват паралел между религиозните противоречия на XVII век и сектантските борби в тяхната собствена епоха. Малко проблеми притесняват викторианските политици така неотменно настойчиво както религиозният разкол.[5]

Френската революция (1789 г.) засилва съществуващите убеждения и предразсъдъци вместо да промени възприятията на англичаните относно собствената им история. Пишейки през 1832 г. със страх от резултата от реформите, консерваторът Дж. Крокър (1780-1857) вярва твърдо, че всички революции (включително и революцията, която е на път да избухне в Англия всеки момент) са зло. Събитията във Франция през 1789 и 1830 г. затвърждават фундаменталното му отричане на това, което се случва в Англия през 17 век: „Един привърженик на конституцията може и да намери някакво извинение за последователите на Хемпдън, Пим, Ръсел и Спенсър, но няма да намери такова за техните зловредни имитатори и изродени потомци.... През 1642 г. голямата част от нацията твърдо вярваше във великите принципи на монархията; шеп агитатори не е способна да доминира над това мнозинство – да триумфира в гражданска война – да отхвърли конституцията – и да пролее кръвта на духовенството, аристокрацията и краля върху ешафода.”[6]

Историческите версии на торите, въпреки атаките на вигите, са все още живи и се радват на успех. Влиянието на Дейвид Юм продължава и през 19 век и неговата *История* се препечатва, преиздава, обновява и дори цензурирана. Тя оцелява и след публикациите на двама известни виги – Джордж Броуди и Хенри Халам.

Шотландският адвокат Броуди създава своята *Конституционна история на британската империя от възкачането на Чарлз I до Реставрацията* през 1822. Въпреки заблуждаващото си заглавие, книгата му е разказ за Английската революция (с глави за Шотландия и Ирландия) и си поставя прекомерно оптимистичната цел да унищожи Юм. Броуди твърди в предговора си: „...заел се с тази работа с предразположение, което не позволява спокойно изследване на истината и нетърпелив относно това проучване, което никога не е задоволително, докато източникът на информация остава непроучен или вероятността надлежно претеглена, той позволява на разказа си да бъде ръководен от пристрастия и

пренебрегва материалите, от които разказът му трябва да бъде изграден... Становището на г-н Юм относно управлението и общественото мнение – върху което се основава защитата му на злополучния Чарлз I и министъра му Страфорд – ми изглежда изцяло неправилно.”[7]

Становището на Броуди относно Стюартите, за разлика от това на Юм, е крайно отрицателно. При Елизабет съществува ограничена монархия и “великите конституционни принципи са определени ясно, както и приети.” При Стюартите, обаче, управлението се осъществява в нови и спорни насоки. Броуди поставя крайно слаба оценка на Лод и Страфорд, но заявява, че името на Джон Хемпдън “ще се слави докато патриотизмът и личната добродетел продължават да бъдат почитани от хората.” При Чарлз I оплакванията на поданиците му са многобройни и смелостта, с която кралят се изправя пред смъртта, твърди Броуди, не трябва да кара следващите поколения да забравят неговата вина и постоянно лицемерие: „Свикнал от ранните си години на интриги и притворство, очевидно, той, подобно на баща си, гледа на лицемерието като на необходима част от “кралския занаят.” Той примирява съвестта си с най-неискрените декларации и учи теология за да намери законно оправдание за нарушаването на клетвите, които дава. Въпреки че обича Църквата на Англия само като опора на властта си, накрая той се стреми да се убеди, че подкрепяйки я, отдава служба на религията; и сега той е заобиколен от духовенство, което, от чувство на личен интерес, е готово да го увери (добре упражняват научения урок), че лъжата за нечие добро, с която се постига тази цел, е не само оправдана, но и похвална пред очите на Господ... Цялото му управление и всички мерки... са пагубни за парламента, за привилегиите на хората и против закона на страната, върху който се основава правото му да управлява; и все пак, подобно на двамата му министри – престъпници, Лод и Страфорд – чиято собствена кореспонденция, в отсъствие на други доказателства, без съмнение установява вината им – той заявява от ешафода, че винаги е бил приятел на парламентаристите и правата на хората.”[8]

Гледната точка на вигите е изразена също толкова ясно, макар и по-умерено, в *Конституционната история на Англия*, публикувана от Хенри Халъм през 1827 г. “Вигите,” казва без заобикалки Халъм, “като че ли заемат по-

задълбочено становище относно природата и рамките на гражданското общество; принципите им са по-добродетелни, по-гъвкави пред промените на времето и обстоятелствата, по-свойствени за големите умове на времето.” Поради тази причина Халъм критикува опитите на Стюартите да наложат абсолютизма в държавата и църквата. Той е изпълнен с почит към Дългия парламент, който “възстановява и консолидира разбитото здание на нашата конституция.” [9]

Историята на Халъм е от по-академичен вид в сравнение с другите преди него, но е твърде правническа, за да има влияние, и в по-голямата си част той е твърде балансиран за да стане стандартен автор, такъв какъвто е Юм.

Маколей, активен политик сред политическия кръг на вигите, е с висок авторитет сред историците в своята епоха и създава привлекателна и задоволителна алтернатива на Юм в променящия се политически климат на 1832 г. и след това. В политическа реч през 1839 г. той заявява: „Аз влязох в обществения живот като либерал и ще остана такъв. Когато погледна назад към нашата история виждам една велика партия, която е запазила независимостта си в продължение на поколения, често подтискана, но никога унищожавана... Тази партия организира при управлението на Джеймс I най-ранната парламентарна опозиция, която упорито утвърждаваше привилегиите на хората и отнемаше прерогатив след прерогатив от Короната. Тази партия принуди Чарлз I да премахне корабната такса. Тази партия разруши Звездната зала и Висшата комисия. На вигите от XVII век дължим това, че имаме камара на общините. На вигите от XIX век дължим това, че Камарата на общините е пречистена.” [10]

На пръв поглед изглежда нечестно да се използва политическа реч като доказателство за историческото мислене на Маколей. Всъщност, обаче, такива изказвания са вмъкнати свободно в есетата му и неговата *История*. Твърдата вяра на Маколей в идеята за прогреса, в парламентарното управление и в гражданските свободи и толерантност директно определя цялото му отношение към миналото и начина, по който пише.

Но Маколей не може да бъде класифициран като либерален историк в тесния партиен политически смисъл. Тимъти Ланг твърди че *Историята* на Маколей трябва да се чете като “либерален отговор на религиозния дис-

пут, който доминира английската политика от приемането на Акта на реформата през 1832 г. до фурора по повод на “папската агресия” в началото на 50-те години на XIX век. Но и не трябва да се приема като безкритичен химн на възхвала на викторианската епоха.” [11]

Британия успява да избегне революцията от 1848 г. и защитавайки мъдростта на „Великия реформен акт,” Маколей пише своята *История* с нарастващо самодоволство и увереност, и разсъждава върху XVII век от висотата на своята епоха. В първа глава на своята *История на Англия* той заявява: „Освен ако не се заблуждавам, основният ефект от този разказ ще бъде да предизвика благодарност във всички религиозни умове и надежда в сърцата на всички патриоти. Защото историята на нашата страна през последните 160 години е история на физическо, морално и интелектуално усъвършенстване. Тези, които сравняват епохата, която е определила съдбата им, със златната епоха, която съществува само във въображението им, могат да говорят за израждане и разруха; но всеки, който има явна представа за миналото, не би говорил мрачно и обезнадеждено за настоящето.” [12]

Успехът на *Историята* отразява настроението и облекчението на Англия, че е успяла да избегне революцията от 1848 г. Но тя има и дидактическа цел, свързана с променящите се социални основи на политиката в ранната викторианска епоха. “*Историята* цели да обучи гражданството да участва в прогреса на бъдеща Англия, казва Оуен Едуардс, нейният автор желае с голяма бдителност да предпази бъдещите поколения от грешки.” [13]

Главното постижение на Маколей е че разширява вигската интерпретация на историята от такава, която е ограничена собственост на една партия в такава, която се подкрепя от цялата нация.

Епичната *История* на Маколей, написана с плам, претрупаност и преувеличения, въпреки че принадлежи към традициите на вигите, в определен смисъл идва в края на една епоха в историографията; само 20 години след появата на последния том на неговата *История*, книгата получава критики като “неисторична.” След него английската историческа общност като цяло не е същата, тъй като от средата на XIX век историческите изследвания, следващи германския модел, се променят забележимо и стават по-академични и научни по характер. Контрастът между “литературната” и “научната” история разбира се не е

абсолютен; научната история все още притежава субективност в същината на нещата, въпреки противоположните твърдения на авторите ѝ. Но така или иначе, има разлика между двете разновидности на историята, по-скоро в степента отколкото във вида.

По-дистанцираният и по-научен подход към историческото изследване в Англия става възможен поради нарастващия достъп до първоизточниците и поради обучението на историците, произтичащо от установяването на историята като академична дисциплина. Създаването на отделни училища по история в Оксфорд 1871 и Кеймбридж 1873 позволява стабилизирането на дисциплината, въпреки че не можем да твърдим, че двата университета започват да излъчват постоянен поток от професионални историци. Колежите и по-голямата част от студентите гледат на историята като на част от общо образование, полезна за политици, администратори и строители на империята – “история заради самата нея.” Други промени имат по-непосредствен резултат. Източниците в Британския музей стават достъпни благодарение на каталогизирането. Подобен ход започва с публикуването през 1856 г. на първите описи от държавни документи. Новият Държавен архив е отворен през 1862 г. и 7 години по-късно се създава комисия по историческите ръкописи. Публикуването на източници от такива организации, като Обществото Камдъм 1838 г., и Обществото Четъм 1843 г., е стъпка в същата посока. *Английски Исторически преглед*, първото списание от този род в страната, започва да излиза през 1886 г.

Влиянието на всичко това е очевидно. Появява се забележима промяна в стила на писане; трябва само да се съпоставят страниците на Маколей със съдържаните и детайлни научни трудове на С. Р. Гардинър. Появата на по-научна история довежда до дълбока промяна в природата на дебата върху Английската революция. Полемичният елемент и партийно-политическият привкус отстъпват и

оттогава дебатът в по-голямата си част е преобладаващо академичен по тон.

ЛИТЕРАТУРА

1. Наименования, дадени на привържениците на Краля и на Парламента по време на гражданските войни в Англия.
2. *Clarendon's History of the Rebellion*, ed. by W. Dunn Macray, (Oxford: OUP, 2001, reprinted from 1888 edn), vol. I, pp. xx-xxi. Превод на автора, П.П.
3. James Harrington. *The Commonwealth of Oceana*, available at: <http://www.gutenberg.org/ebooks/2801> (30.09.2010).
4. David Hume. *History of England: From the Invasion of Julius Caesar to the Revolution of 1688* (Liberty Fund, 1985, based on the edition of 1778)..
5. Timothy Lang, *The Victorians and the Stuart Heritage: Interpretations of a Discordant Past* (Cambridge: CUP, 1995), p.54..
6. Цитат по: R. C. Richardson, *The debate on the English Revolution*, (Manchester University Press, 1998), p. 74. Превод на автора, П.П.
7. George Brodie, *Constitutional History of the British Empire from the Accession of Charles I to the Restoration* (BiblioBazaar, LLC, 2009, based on the edition of 1886) I, pp. vii, viii. Превод на автора, П.П.
8. Brodie, *op. cit.*, p343-4. Превод на автора, П.П.
9. Henry Hallam, *Constitutional History of England* (London: CUP Archive, 2009, based on the edition of 1872), p. 201.
10. *The Miscellaneous Writings and Speeches of Lord Macaulay*, (London, 1889), p. 154, available at: <http://www.gutenberg.org/ebooks/25903> (30.09.2010). Превод на автора, П.П.
11. Lang, *op.cit.*, p.53
12. Т. Macaulay, *History of England* (London: Everyman edn, 1995), I, p. 6. Превод на автора, П.П.
13. О. Edwards, *Macaulay* (London, 1988), p. 134

ДЕБАТЪТ ЗА АНГЛИЙСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ – ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД
(В ДВЕ ЧАСТИ). ЧАСТ II

Пенка Пеева

THE DEBATE ON THE ENGLISH REVOLUTION – HISTORIOGRAPHICAL REVIEW (IN
TWO PARTS). PART II

Penka Peeva
e-mail: peeva2007@abv.bg

ABSTRACT

The dynamics of the debate on the English Revolution (1642-1660) are as strong and lively as ever and the flow of publications in the field continues to be of tidal proportions. And yet there's no general agreement among the historians about the causes and significance of the event that took place in the middle of the 17th century in England.

This essay is designed to be an introduction to the historiography of the English revolution. It explains how the history became bound up with the political struggles between Whigs and Tories in the 18th century; how English historians of the 19th century tried to achieve a more objective view of the English past; and how the real break with the Whig interpretation came with the emergence of the Marxist alternative to the liberal version in the 20th century.

Keywords: English Revolution, historiography, debate

ИСТОРИЯТА СЕ ПРЕВРЪЩА В
ПРОФЕСИЯ

Поглеждайки назад, можем да видим, че крачката към по-критична и по-научна история е направена от Джон Лингард, когото с известни основания можем да наречем “английският Ранке.” Лингард, католически свещеник, е първият английски историк, който разглежда историята на Тюдорите от международна гледна точка. Използвайки нови документи в архивите на Рим, той се опитва да коригира някои от най-очевидните изопачавания на английското протестантско / националистическо становище за английското минало. Но въпреки че религиозните му цели понякога замъгляват научните, и въпреки че последните му томове върху Стюартите развиват симпатии към либералното становище, Лингард съзнателно се опитва да бъде обективен относно миналото и да приложи научна акуратност. Той не е безкритичен нито към Църквата, нито към партиите. Ето например, неговото обяснение за екзекуцията на Чарлз I: „Такъв беше краят на нещастния Чарлз Стюарт, ужасен урок за кралските особи, да наб-

людават разрастването на общественото мнение и да въздържат претенциите си в съгласие с разумните желания на своите поданици...но докато обвиняваме незаконните мерки на Чарлз, не трябва да щадим поведението на главните му опоненти. От момента, от който войната изглежда неизбежна, те действат като че ли се смятат за погълнати от всички задължения на честта и достойнството. Те така и не спряха да нагорещават страстите на хората чрез заблуди и клевети; те упражняваха власт далеч по-спорна и огромна отколкото тази, упражнявана от краля.”[1]

Още по-напред по отношение на научността в изследването отиват двама изтъкнати европейски историци – френският историк Франсоа Гизо (1787-1874) и германският историк Леополд фон Ранке.

Гизо е предимно политик и понякога историк, който загубва поста си с юлската монархия през 1848 г. Историческите разработки на Гизо могат да бъдат описани най-добре като „прото-научни” по характер. Проф. Джонсън пише за Гизо: „Лесно е да разберем, защо Гизо е толкова значим. Нищо не е по-научно от неговия дистанциран и обективен стил. Това

става още по-забележимо, когато се сравни с творчеството на неговите съвременници...Никой няма да отрече, че Гизо има предразсъдъци. Но той като че ли не е толкова едностранчив колкото са неговите съвременници, защото тези предразсъдъци са скрити зад безстрастен разум и ерудиция. Той просто не изпитва антипатии така както Маколей...”[2]

През 1826 г. Гизо пише *История на английската революция* от 1640 г., последвана от изследвания за Оливър Кромвел, Ричард Кромвел, генерал Монк и др. Въпреки че според някои историци, Гизо бърка понятията бунт с революция, проучването му върху XVII век е оценено високо заради задълбочеността и безпристрастността. Соред Халъм, ако Гизо беше продължил така както е започнал, той щеше да се превърне във водещ историк на този период, независимо че не е англичанин.[3]

Гизо е първият историк, който използва термина “Английска революция.” В предговора към първото издание на неговата *История* през 1826 г. той прави подробно сравнение между английската и френската революция. Гизо подчертава, че и двете събития, напълно очаквани, са естествен резултат от историческото развитие: „Предизвикани от едни и същи причини, разлагането на феодалната аристокрация, църквата и кралските привилегии, те и двете се стремяха към едно и също, властта на обществото в обществените дела; водиха битки за свобода срещу абсолютната власт, за равенство срещу привилегиите, за прогресивния общ интерес срещу инертните индивидуални интереси. Ситуациите бяха различни, силите неравни; това което едната ясно роди, другата го видя, но в несвършени контури; развитието което едната осъществи, другата остави незавършено... С една дума, аналогията на двете революции е такава, че първата никога не би била разбрана напълно, ако не беше се случила втората.”[4]

Гизо развива идеите си за кризата в Англия през XVII век в памфлета си “Защо Английската революция беше успешна?” (1850) Разглеждайки Революцията в най-широк социален аспект, Гизо заключава по начин, който много напомня за Харингтон, че: „Политическите и религиозните партии не бяха единствените. Под тяхната битка лежеше социален проблем, битката на различни класи за влияние и власт. Не че тези класи в Англия бяха радикално противопоставени и враждебни една към друга, така както бяха другаде...

Но през последните 100 години се случиха големи промени в мощта на различните класи в лоното на обществото, без да се изковат аналогични промени в управлението. Търговската дейност и религиозният ред дадоха на средните класи удивителен импулс към богатство и идеи... Така сред тях се появи горд и мощен дух на амбиции, който само чакаше с нетърпение да грабне първата възможност за да избликне. Гражданската война отвори широко поле за тяхната енергия и надежди. В началото социалните различия не бяха така отчетливи. Много провинциални аристократи, някои от най-големите лордове, бяха начело на популярни партии. Скоро благородниците от една страна и средната класа и народът от друга, се разделиха на две, едната маса – около короната, а другата – около парламента и така се разви голямо социално движение в сърцето на великата политическа битка и кипежа на издигащата се демокрация, разчистваща пътя си през редиците на отслабналата и разделена аристокрация.”[5]

Написан след напускането на службата през 1848 г. памфлетът на Гизо разкрива автор, който сега вече има време и причина да разсъждава върху революциите. Неговите адмирации към Английската революция все още съществуват. Той наблюдава на нейния конституционализъм, призова ѝ към Магна Харта, съпротивата ѝ срещу тиранията: “През XVII век в Англия кралската власт беше агресор.” Политическото решение, което възниква от кризата през XVII век, е конституционната монархия. “Но през XVII век те нямат нито просветлението, нито политическите добродетели, които това управление изисква.” За съжаление, революцията, която започна толкова обещаващо, излезе от контрол. Екзекуцията на Чарлз I беше “висше престъпление”, религиозният екстремизъм прерасна в арогантен фанатизъм и беше създадена неанглийска република. “Революционерите, дори най-способните от тях, са късогледни. Опиянени от страст, или управлявани от нуждите на момента, те не видяха, че това което днес представлява техния триумф, утре ще бъде тяхната присъда.”[6] Следователно, според Гизо, Английската революция, въпреки че е изключително важна, в известна степен става важна по индиректни причини; тя е урок, научен по болезнен начин.

Без да е политик, вторият от изтъкнатите европейски историци на 17 век, е подстанциран от темата. Леополд фон Ранке

(1795-1886), великият германски историк и истински основоположник на новата историческа школа през 19 век, написва през 60-те години на 19 век своята *История на Англия през XVII век*, която скоро се появява в английски превод през 1875 г. Ранке набляга на предимствата на мнението на външния наблюдател относно този важен и противоречив период от английската история. „Със сигурност е много добре, че в епохи от такава значимост за историята на всички народи, ние трябва да притежаваме чужди и независими изложения, за да ги сравним с тези, създадени от родната историография; в последната са изразени симпатии и антипатии наследени от традициите и повлияни от антагонизма на различия в мненията... Една историческа творба трябва да се стреми или към представяне на ново мнение, различно от това което вече е известно, или да предостави допълнителна информация относно фактите. Аз се опитам да изпълня и двете цели.”[7]

Работата на Ранке е особено ценна поради това, че разглежда Английската история, като цяло и кризата през XVII век, в частност, от европейска гледна точка. От страниците на Ранке XVII век се появява като героичен период за Англия, а Революцията от 1688 г. като събитие, което служи на интересите на Европа, застрашена от амбициите на Луи XIV. Гражданската война, твърди той: „...е събитие, което засяга всички, това е разтърсване на основите на старата британска държава. Дали ще издържат на шока или, ако не, каква форма ще придобият обществените дела в този случай, беше въпрос, който трябва да засяга целия континент. Цивилизованият свят е все по-зает ден след ден с повече или по-малко очевидни усложнения на духовните и политически битки, произтичащи от подобни противоположни принципи.”[8] Отношението на Ранке към Стюартите е базирано, поне отчасти, на приноса им към обединението на Великобритания, което индиректно обслужва каузата на Европа. „Джеймс I вероятно е имал през живота си твърде добра представа за силата на своите опоненти; Чарлз I със сигурност е имал твърде слаба... Той не познаваше в дълбочина нито законните желания на Парламента, нито целите на опозицията: той хранеше прекрасни надежди, когато беше най-близо до провала си. Защото той се доверяваше главно на истинската сила на правата и идеите, за които се бореше... Със сигурност в него има нещо мъченическо, ако така можем

да наречем човек, който цени живота си по-малко от каузата, за която се бори и погубвайки себе си, я спасява за бъдещето.”[9]

В крайна сметка, С. Р. Гардинър (1829-1902) е този, който създава класически, широкообхватен, написан професионално труд върху периода 1603-1656 г. Д-р Ланг ни дава най-пълното описание на този известен, но странно уклончив историк. За Гардинър академичното признание е трудна задача. До 1871 г. той така и не получава университетска длъжност. Неговата религиозна принадлежност се явява пречка за работата му в Оксфорд в по-младата му възраст и години наред е трябвало да изкарва прехраната си като учител. На 42 годишна възраст, едва след като става англикан, получава работа в Кингс Колидж, Лондон. Първите рецензии за първото издание на неговата *История* през 1863 г. са доста апатични, но добрите отзиви към края на века се увеличават. Той получава Оксфордска стипендия за изследване и става редактор на *Английски исторически преглед* от 1890 г. „Никой друг не е направил с лични усилия толкова, колкото него, за развитието на историческите проучвания в Англия,” пише Чарлз Фърт след смъртта на Гардинър. Да се сравнява историческото познание за първите Стюарти преди и след Гардинър, Фърт продължава, е все едно „да се сравнява една карта на Африка от 18 век с една модерна карта. Очертанието на континента е едно и също, но ние знаем къде извира големите реки и можем да проследим техните извишки.” „Неговото изследване представлява най-солидното и дълготрайно постижение на Британската историография във втората половина на 19 век.” Така пише Г.П. Гууч няколко години по-късно.[10]

Приносът на Гардинър за историческите изследвания е неговата методология. Отхвърляйки импресионизма на по-раните историци, както и ораторския стил и назидателната поза на Маколей, Гардинър се впуска в своята многотомна история с решението да се задоволи само с истината и да скъса с цялата идея за делението на историята на либерална и консервативна: „Когато за първи път се заех да проучвам историята на този период, почувствах известно колебание. Библиотеките бяха отрупани с имената на велики писатели, които бяха представили на света своите мисли по тази тема. Но не ми трябваше много време за да откроя, че все още има какво да се проучи. Ние имаме много историци, но те са

или виги или тори. Едната група смята, че не е необходимо да си направи труда да разбере как са изглеждали нещата през очите на Краля и приятелите му. Другата класа смята, че не е необходимо да си направи труда да разбере как изглеждат нещата през очите на лидерите на Камарата на общините. Не съм толкова суетен, че да предположа, че винаги успешно съм проявявал справедливост и към двете партии, но поне съм се старал да не ги представям погрешно... Със сигурност, когато изучаваме политиката на XVII век с цел да я разберем, я виждаме по съвсем различен начин от този, по който я гледат хора, които, като Маколей и Фостър, я възприемат през призмата на своите лични политически битки. Елиът и Страфорд не са били нито виги, нито тори ... Начинът по който Маколей и Фостър разглеждат развитието на миналото – т.е. откритото му или прикрито сравнение с настоящето – е почти деструктивно за истинското историческо познание.”[11]

Въпреки че е чудесен лектор и писател на учебници, първите му опити в публикуването са неуспешни. Но той не се отказва. Историческият му метод е стриктно придържане към хронологията, имайки предвид само тези източници, отнасящи се до всеки момент от времето, което проучва в развитие. Методът си има, разбира се, своите очевидни недостатъци. Преди всичко, той не води до съгласуваност, въпреки че Гардинър смята, че отразява времето точно. Основната ценност на хронологията, както той смята, е че е антидот на пристрастието. „Причинено е голяма объркване от навика събитията да се квалифицират според тяхната същност, а не според техния хронологичен ред, така че истинската последователност е изгубена. Не е необходимо да прибавям, че, както често се случва, не е направен никакъв опит да се разберат силните страни в случая с Краля или слабите места в случая с неговите опоненти; резултатът е чиста карикатура.”

Интерпретацията на Гардинър за събитията през XVII век, за разлика от тази на Маколей, е не толкова натрапчива; „Пуританската революция” е удобно, но неадекватно изложение на модела му. Той избягва да прави резюме на основните тенденции и не прекъсва хронологическия си разказ, за да ни даде подробен портрет на основните герои. За читателя се оказва трудно да разбере мнението му за Чарлз I, Страфорд и Пим. Но Гардинър, като всички историци, не пропуска да анали-

зира. Има субективен, както и обективен елемент в неговата интерпретация и това е изложено систематично от американския историк Р. Ъшър. „На практика,” Ъшър обобщава, „Гардинър е направил точно това, за което обвинява Маколей: той решава големи проблеми в историята, които по никакъв начин не са били ясни за хората от онова време, като прилага по-късните си знания.” Неговите собствени убеждения се проявяват в изследването и заключенията му. Ъшър критикува Гардинър и за липсата на съгласуваност на събитията, до която го води историческият му метод; многото му томове демонстрират интелектуалното му развитие като историк, но не представят на читателя аналитично и структурирано обяснение на този противоречив период от английската история. Дори и ако хронологическият метод се възприеме като стратегия за подготовката на оригиналните томове на неговата *История*, докато излизат един по един от печат, защо през 1884 г., когато излиза ново издание в десет тома за периода 1603-42 Гардинър не прави нищо за да коригира и премахне най-видимите недостатъци?[12]

Други са още по-крайни в критиката си. „Покойният проф. Гардинър може да поглъща и да излага фактите, но той няма гледна точка; и резултатът е, че книгата му върху най-възбуждащия период от английската история наподобява най-вече една много голяма купчина дървени стърготини.”[13]

Но методът на Гардинър просто разкрива основната слабост на предположенията, на които се базира научната история. Със или без стриктен хронологически метод, пълната обективност е невъзможна цел за историка. Либералното неконформистко минало на Гардинър оказва влияние върху историческите му изследвания. Това че в продължение на много години е бил член на милениарианската секта на Ървинг, голям почитател на Гладстон и потомък на Оливър Кромуел, спомага за оформянето на историческите му възприятия. Независимо от внушенията за обратното, Гардинър пише за събитията през XVII век със съзнание, формирано в условията на късно викторианската политика и религия. „Разказът на Гардинър става притча за Гладстоновия либерал като герой. Той е населен с прекрасни държавници и изтъкнати викторианци.” Гардинър, както и други либерали, приема необходимостта да излекува пропастта между англиканизма и сектантството. „Гардинър се

надява да премахне историческия източник на тази враждебност,” казва д-р Ланг, „като ни представя образ на миналото, който би ни убедил, че модерна Англия не е нито англиканска нито пуританска, а по-скоро амалгама на тези две антагонистични традиции.”[14]

В цялата тази либералната интерпретация, лесно е да се види как Гардинър превръща бурното минало в минало, в което Оливър Кромуел и пуританите стават приемливи и необходими елементи.

Издигането на паметник на Оливър Кромуел пред Парламента през 1899 г. е още един израз на същото настроение и импулс.

Историкът, чиито изследвания до голяма степен помагат да се утвърди влиянието на Гардинър през XX век е Джордж Маколей Тревелиан (1876-1962). Тревелиан трудно може да бъде наречен ученик на Гардинър в общоприетия смисъл на думата; стила си на писане и погледа към социалната функция на историята той дължи много повече на далечния си родственик Маколей. „Не съм оригинален, а традиционен тип историк,” пише Тревелиан в автобиографията си.

В книгата си *Англия при Стюартите* (1904) Тревелиан се опитва да обедини изследването на Гардинър със стила на Маколей. И независимо, че тази книга няма оригинален принос, тя изиграва роля за популяризирането на идеите на двамата автори. Нещо повече, Тревелиан цени постигнатото и се опитва да обедини най-доброто от двете исторически школи: „Миналото е изпълнено със страст и следователно страстта е елемент от историческата истина. Съчувствието е необходима част от разбирането. Карлайл помогна също толкова колкото и Гардънър в разкриването на забравената истина относно английската пуританска епоха и характера и кариерата на Кромуел за когото поколения от разочаровани историци, виги и тори, пропускат същественото.”

Стилът на Тревелиан е по-лек, не толкова сложен както на Маколей. Продължавайки семейната традиция, той съживява изкуството на разказа, без да се притеснява, че ще бъде обвинен в емоционалност. „Пристрастията на историка, пише той, може понякога да му помогнат да съпреживява със същата страст на хората от миналото, чиито действия той трябва да опише. Клио не трябва винаги да е студена, отдалечена и безпристрастна.” Разказът на Тревелиан представлява, без съмнение, директна и ясна интерпретация на кауза-

та на вигите. Той посочва, че опитите на монархията при Стюартите да намерят социална подкрепа сред земевладелската класа и Англиканската църква се провалят поради факта, че най-динамичните слоеве от имотните класи са склонни да подкрепят пуританството. Нетърпението на Чарлз I по отношение на реформите и опитите му да наложи уреждане на църковния въпрос по схемата на Лод предизвикват реакция, която води до Гражданската война. Тревелиан представя анализ на социалните сили, които създават политическата атмосфера в Англия чрез разделението на пуритани/виги и кавалеристи/тори - лагери които съществуват и до днес. Той описва Кромуел със симпатия, като човек, който се опитва да преодолее разцеплението сред пуританите и да се противопостави на тенденциите към тоталитаризъм. Войните с Холандия и Ирландия са представени като най-големите грешки на Републиката и причина за Реставрацията. Идеята за Пуританската революция като битка за свобода, е представена живо и настоячиво: „Англия е допринесла с много неща – добри и лоши, за историята на света. Но от всички нейни постижения има едно, най-свойствено за нея и въпреки това универсално по въздействие. Докато Германия се хвали със своята Реформация и Франция със своята Революция, Англия може да се гордее с това как е уредила отношенията си с династията на Стюартите...Във време когато континентът се превръща в жертва на деспоти, англичаните при Стюартите постигат своята еманципация от монархическата тирания по силата на народната воля; в епоха на фанатизъм, тяхното собствено разделение ги тласка към религиозна толерантност пряко истинското им желание.”[15]

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Р. Тоуни (1880-1962), въпреки че не е съгласен с Тревелиан и неговите политически предположения и намира заключенията му за незадоволителни, все пак се съгласява със становището му, че недостатък на научното академично изследване е в неговата сухота. „Няма такова нещо като научна икономика, нито пък ще има,” пише той през 1913 г. „Това е лицемерие и празнословие, когато се говори за необходимостта да се изследват социалните проблеми по същия начин, по който се изследва устойчивостта на бойния кораб в

лошо време.” Тоуни изучава историята за да разбере настоящето. Той е един от големите интелектуални бащи на лейбъристкото движение. Политическите му текстове и историческите му изследвания имат общ произход и са дълбоко повлияни от неговия християн-социализъм. За Тоуни историята не е източник за „мъртва информация”. Тя е първо средство за разбиране и след това ръководство за действие. Той развива особен интерес към историята през XVI и XVII век, защото вижда това време като важен период за появата на капитализма и променящите се отношения между политическата и икономическата власт. Тоуни пише първата си книга *„Аграрният проблем през XVI век”* акцентирайки върху историческото възникване и последиците от капитализма. Дребното селско стопанство е пометено от агресивните сили на нарастващия селски капитализъм, който набира сили от преразпределението на църковните земи през XVI век и постига победа през Гражданските войни и събитията през 1660 и 1689 г.

Разглеждайки причините за английската революция от икономическа перспектива, Тоуни продължава по-нататък като разглежда социално-интелектуалните измерения на кризата на XVII век. Следващата му книга е *„Религията и възходът на капитализма”*, труд който обединява неговите собствени религиозни интереси и интереса му към произхода на капитализма. „Чудя се, дали пуританството проявява някакво специфично отношение към икономическите проблеми?” Книгата му е опит да намери отговор на този въпрос. [16]

Цяло поколение историци е повлияно от неговите заключения. Един от тях е Кристофър Хил. Идеите на Хил са по-леви от тези на Тоуни, но той се прекланя пред постиженията на забележимия историк. „Едно нещо направи Тоуни велик в очите ми, казва Хил, и това е неговата политика. Той е дълбоко убеден християн-социалист. За него божествената намеса върви ръка за ръка с човешкото действие. Но не е възможно да разберем Тоуни без Карл Маркс.”

Хил е марксистки историк, който в ранните си съчинения популяризира марксистките идеи за XVII век. Марксистката теория за икономическата неизбежност, класовата борба и ролята на пролетариата си пробива път през първата половина на XX век като един твърде радикален начин за обяснение на миналото. По-късните му изследвания могат да

бъдат обобщени като опит да обясни сложността на пуританството и революцията, и ролята на идеите и идеологията от марксистка гледна точка. Интерпретацията му за събитията в Англия, неизбежно разглеждани в критична светлина, е, че промените в средата на XVII век са толкова значими, че „революция” е единственото понятие, с което могат да бъдат описани. Революцията е причинена от разпада на старото общество, а не от желанието на буржоазията, нито от лидерите на Дългия парламент. Като се имат предвид нейните последици, тази революция е буржоазна в марксисткия смисъл на думата, т.е. буржоазна е не защото буржоазията води битката, а защото битката разчиства пътя за капитализма. [17] Хил остава най-активният историк, който защитава идеята за революцията като обрат в историята на Англия, ефективен край на Средните векове. Той е този който налага в обръщение понятието класическа буржоазна революция, като най-пълно разкриващо същността на процесите в Англия през XVII век.

Влиянието на Хил върху историческата наука е изключително силно. След Тоуни и Хил историците на Английската революция отделят поглед от конституционните борби през XVII век и вместо това насочват вниманието си към територията на обществото и икономиката, където търсят зараждането на кризата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се посочи, че времето на появата на една безпристрастна и окончателна история на Английската революция, която ще сложи край на противоречивите интерпретации, едва ли ще настъпи скоро. Това показва колко силно и незаглъхващо е въздействието на Английската революция през вековете. Поколения историци се занимават със спорните проблеми на събитията от XVII век. Всяко следващо поколение задава нови въпроси и подлага на критична преценка съществуващите вече отговори. За някои от тях кризата представлява метеж, реакция срещу новото, съпротива срещу нежелана промяна, пуритански бунт, но не и революция; за други - „гражданска война”; за трети – класическа буржоазна революция. И въпреки всички тези различни обяснения, а може би и поради тях, Английската революция продължава да бъде „необяснената” революция.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цитат по F. Jones, "John Lingard and the Simancas Archives", *Historical Journal*, X, 1967.
2. D. Johnson, *Guizot: Aspects of French History 1787-1874* (London, 1963), p. 330.
3. Hallam, *op. cit.*, p. vii.
4. F. Guizot, *History of the English Revolution of 1640* (London, 1867), pp. xvi-xvii.
5. *Ibid.*, p.8.
6. *Ibid.*, pp. 3-15.
7. Виж: С. McClelland, *The German Historians and England* (Cambridge: CUP, 1971).
8. L. Von Ranke, *History of England principally in the Seventeenth Century* (BiblioBazaar, LLC, 2008, reprint), p. 330.
9. *Ibid.*, 552-3.
10. G. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century* (London, 1952), p.335.
11. S. R. Gardiner, *History of England 1624-8* (London, 1875), I, preface; S.R. Gardiner, *History of England 1603-42*, new edn. (London, 1893-6), I, preface, p.vi..
12. Цитат по D. M. Fahey, Gardiner and Usher in Perspective, *Journal of Historical Studies*, I (1968), pp. 137-50.
13. Цитат по Lang, *Victorians and the Stuart Heritage*, p. 139..
14. *Ibid.*, p.141.
15. G. M. Trevelyan, *England under the Stuarts* (London: Routledge, 2002), introduction, p. xvii.
16. Виж по този въпрос изследването на Richardson, *op.cit.*, 116-118.
17. С. Hill, *Some intellectual Consequences of the English revolution* (London: 1980).

КОЗМА ЗА СЪПРУЖЕСТВОТО

Антоанета Буюклиева

COSMA ABOUT MATRIMONY

Antoaneta Buiuklieva

E-mail: anibuyklieva@abv.bg

ABSTRACT

This article tackles a small part of the extensive Anti-Bogomil composition by Presbyter Cosma “Speech of Heresy”, in which the author teaches spouses in the spirit of orthodox moral code. He defends the sanctity of legal marriage, temperate abstention by mutual consent of both spouses by a number of quotes from the bible; he makes a theological interpretation of the difference between the virgin and the married woman. Cosma thus enters an indirect dispute with the Bogomil doctrine, which denies marriage and preaches full abstention from carnal love.

Key words: Bogomil, licentious woman, adultery, virginity, lust.

През втората четвърт на X в. по времето на цар Петър в България се заражда най-мощното еретическо учение – богомилството. То възниква като социално движение облечено в религиозна форма и намира широко разпространение и извън пределите на българското царство. Най-пълни сведения за богомилите дава антибогомилското полемично произведение “Беседа против богомилите” на Презвитер Козма. В идейно и емоционално отношение творбата съдържа две части. Те са обединени от идеята да се спре разпространението на богомилската ерес сред православните християни, като се изобличи нейната идеология, враждебна на официалната православна църква, и като се отстранят недъзите сред обществото чрез тяхното разобличаване и поучение в духа на православната християнска нравственост.

Първата, противобогомилска част е построена под формата на полемика с богомилите. Тя има за цел да изложи основните богомилски възгледи и да ги отхвърли като лъжливи и вредни. Втората част е насочена към монаси, епископи и боляри. Тя има за задача да посочи негативните явления в духовния живот и

пороците, като посочи как подобава да се постъпва според нормите на православния морал. За Козма като високо образована личност е било ясно, че причината за популярността на богомилската ерес са недъзите сред обществото, необразоваността на бедните и поквареността на епископи и боляри. “А откъде се ражда всичко това? Не е ли от нечетенето на книги и от леността на йереите?”[1] В частта, посветена на епископите, Козма директно заявява, че ересите се разпространяват, защото епископите не изпълняват своите задължения. “А откъде идат тези вълци, злите псета – еретическите учения? Не е ли от леността и невежеството на пастирите? Откъде са разбойниците и крадците, сиреч греховете и неправдите? Не ли от това, че епископите не поучават?” (Грашева, с. 74)

В някои от изворите за богомилите се съдържат сведения, че те живеят на общини наречени братства, начело на които стои старейшина или деец.[2] Висша степен сред богомилите е “съвършен”. Посветените в нея заемат ръководна длъжност в живота на общината, водят напълно аскетичен живот и се издържат от останалите членове на братство-

то. “Съвършените” не се женят и отричат брака като скверен, тъй като са против плътската връзка, която той узаконява и против децата, плод на тази връзка. Те се гнусят от тях, като следствие на телесна връзка и като чеда на дявола, затова ги наричат “дяволчета” или “мамончета”. Във втората част на “Беседа против богомилите”, която условно би могла да се нарече поучителна, Козма отхвърля този богомилски възглед, като защитава законността и благословеността на брака. В самостоятелно обособена част за съпружеството той отделя специално внимание на плътските и духовни отношения между съпрузите, като излага основните норми и догми, които регламентира ортодоксалният канон. Като представител на официалната православна църква Козма отстоява възгледите, залегнали в моралния кодекс на християнството. На отрицателното отношение към брака и пълното въздържание, което изповядат богомилите, Козма противопоставя новозаветната идея, че “Всеки брак е честен, а леглото чисто, а блудниците и прелюбодейците ще съди Бог.” (Евр. 13:4) Ораторът започва своите наставления към съпрузите с идеята, че жените, които принуждават мъжете си към въздържание пряко волята им, ги подтикват към разврат. С два цитата от Посланията на апостол Павел “Всеки да си има своя жена и всяка да си има свой мъж.” (1 Кор. 7:2) и “Не се [лишавайте един от други] освен по съгласие до уреченото време, сиреч – поста, било че искате да прекарате в пост, било че искате да се пречистите поради някоя друга причина; всичко да става със съгласието на вашите жени; И пак се събирайте наедно, за да не ви изкушава сатаната в помислите.” (1 Кор. 7:5) Козма поучава съпругата, че когато се въздържа от плътска връзка с мъжа си, тя го подтиква към прелюбодейство, тъй като той остава незадоволен и търси похот при блудница. В същия дух убеждава жената, че неговият грях ще падне върху нейното въздържание, тъй като плътската любов със съпругата не е грях, тя е узаконена от Бог, а тази с блудница е прелюбодеяние и грях. Козма излага убеждението, че когато мъжът съгреша еднакво съгрешава и жената, защото са една плът като изхожда от евангелската максима: “Затова ще остави човек баща си и майка си и ще се прилепи към жена си и ще бъдат двамата една плът.” (Мат. 19:5-6). Двамата са се събрали за да бъдат мирни и спокойни, а не неспокойни. Козма посочва и правилното поведение на тези

съпруги, които искат да се въздържат извън дните определени за пост. Той ги поучава: “Ако ли искаш да се въздържаш, убеди си мъжа, та да добиеш два венеца – на въздържание и на любов, а не на въздържание и неспокойство.” (Грашева, с. 65) През Средновековието “венецът” е един от най-често използваните символи. Неговото семантично значение се свързва с победата над страстите и греховете. Той символизира наградата, която праведникът получава за тази победа, награда, която ще получи на небето.[3] Чрез употребата на този топически символ проповедникът Козма налага идеята, че жената ще победи плътските похоти чрез въздържание и любов. Като опитен оратор, владеещ до съвършенство техниките на риториката и красноречието, Козма завършва тази тематично обособена част от напътствията към съпрузите с риторичния въпрос: “Защото, ако ти се въздържаш, а той мислено се възбужда, то каква полза – с едната половина да обичаш Бога, а с другата да го гневиш?” (Грашева, с. 65). Чрез библейската метафора, която се съдържа в тази фигура на речта, писателят по безпорен начин доказва, че въздържанието от плътска близост между съпрузите има смисъл само когато се осъществява по взаимно съгласие. Когато то е принудително наложено, се стига до мислено или явно прелюбодейство, обявявано от християнството за един от пагубните грехове, което ще предизвика Божия гняв.

В своите разсъждения за съпружеството Козма се обявява за едно умерено въздържание на съпрузите от физически контакт, основащо се на взаимно съгласие, единение и единомислие, защото само тогава то ще бъде възнаградено. С тези свои възгледи, които са в духа на православната нравственост, той се противопоставя на крайните схващания на богомилите, които се обявяват за пълно въздържание от плътска близост. В края на своите разсъждения за святостта и благословеността на законния брак Козма излага най-силните си аргументи в защита на законната женитба. Той припомня старозаветния разказ за създаването на Адам и Ева, на които Бог заповядал от тях да се намножат хората по земята, както и евангелския разказ за сватбата в Кана Галилейска, на която Христос присъствал с учениците си и благословил брака, като направил от водата вино.

Козма продължава своето поучение. Той излага трите степени на въздържание, които

съществуват при хората – девство, брак и блудство и дава формулировката за всяка една от тях според нормите и догмите на православната църква. Най-висшата степен “девството” определя като велико и възвишено; бракът, който допуска плътска любов между съпрузите, въпреки че не е като девството, определя като безгрешен, а прелюбодейството и блудството като пагубни грехове, които водят към ада. В тази връзка Козма предупреждава тези които искат да останат девствени, като се отрекат от всяка физическа близост, че трябва да се въздържат не само телом, но и в своите мисли. Този, който мислено се възбужда, трябва да се ожени както е по закон, за да не съгрешава. Който може да се въздържа и телом и мислено, чрез своето девство по чистота е равен на ангелите, но ако съгрешава в мислите си, по-добре е да се ожени, отколкото да прелюбодейства мислено. В подкрепа на тези нравоучения Козма се позовава на думите на Христос: “Който погледне с пожелание жената на своя брат, вече той е прелюбодействал с нея в сърцето си.” (Мат. 5:28).

Козма продължава тези свои наставления към съпрузите, като се опира на Посланията на апостол Павел до коринтяни. Апостолските цитати са изредени един след друг без всякакъв анализ и коментар. В тях са изложени основните ортодоксални схващания за плътските взаимоотношения между брачните двойки, за въздържанието и девството, отрицателното отношение към развода и повторния брак, за това как е подобавашо да постъпват младите вдовици, които трябва да се женят, да раждат деца и да се грижат за дома, за да не дават повод за “похула” и за стариците, които трябва да напътстват младите невести в обич към мъж, деца и дом. Тези напътствия по точен, ясен и логичен начин формулират основните постулати на православната църква в интимните взаимоотношения между брачните двойки и според оратора са красноречиви доказателства, които нямат нужда от допълнителни богословски тълкувания.

“А за което ми писахте – добре е да не се докосва човек до жена. Но по причината на блудството, нека всеки си има своя жена и всяка – свой мъж; мъжът нека отдава на жената дължимата любов, а също така и жената – на мъжа. Жената не е господарка на тялото си, а мъжът; така също и мъжът не е господар на тялото си, а жената. Не се лишавайте един

от друг, освен по взаимно съгласие за [известно] време, за да пребъдвате в пост и молитви, и пак бъдете наедно.” (1 Кор. 7:1-5). Приведеният пример показва, че думите на апостол Павел по достъпен начин обясняват православния морален кодекс по семейно право.

Някои от апостолските цитати, които Козма използва дават богословска интерпретация на такива понятия като неженен и женен мъж, омъжена жена и девица: “Аз искам да бъдете безгрижни; нежененият се грижи за това, което е Господне – как да угоди Богу, жененият се грижи за това, което е световно – как да угоди на жената. [Между жена и девица има разлика.] Девствената жена и девицата се грижат за това, което е Господне, за да бъдат свети тялом и духом, а омъжената жена се грижи за това, което е световно – как да угоди на мъжа. Това говоря на всички ви за ваша полза; нека се женят и нека посягат. Но, който е твърд в сърцето си, без да е в нужда, и властен над волята си, па реши в сърцето си да пази своето девство, добре прави. И тъй, и който се жени, и която се омъжва, добре прави, ала по-добре прави, който се не жени и която се не омъжва.” (1 Кор. 7:32-38). Както се вижда първата част от този обширен цитат обяснява разликата между девството и брака – двете степени при хората, които църквата признава за безгрешни. Втората част подкрепя разсъжденията на Козма, че когато човек може да се въздържа от плътска похот, по-добре е да запази своето девство, но когато няма достатъчно воля за това, по-добре е да се ожени, за да не прелюбодейства. Така подбраният пространен цитат от посланието до коринтяни прави препратки към началото на поучението към съпрузите и в идейно отношение се явява допълнителна аргументация към разсъжденията на Козма.

Анализът на частта за съпружеството в “Беседа против богомилите” показва, че тя е построена в два композиционни елемента. В първия книжовникът дава предимство на **своите** разсъждения и интерпретации, като библейските цитати, които ги подкрепят са сравнително малко. Второто композиционно звено е обособено като един своеобразен набор от цитати на апостол Павел, а авторски коментар и анализ почти липсва. В по-голямата си част апостолските цитати повтарят или доразвиват казаното в началото. С това те се явяват допълнителна аргументация

на изказаните в началото от оратора идеи и възгледи.

В края на своите разсъждения за съпружеството Козма се обръща към тези, които не признават законния брак: “Къде са, които казват, че законната женитба е скверна? Ако сте по-умни от Павла и ако сте по-свети от Христа, тогава да ви послушаеме; ако ли не, със срам трябва да се покорите на тия думи, макар и да не искате.” (Грашева, с. 66). Така, като опитен оратор след като е защитил святостта на брака и със свои тълкувания и разсъждения и с множество новозаветни цитати, Козма отправя най-голямото предизвикателство към своите опоненти – да се признаят за по-умни от апостол Павел и за по-свети от Христос, ако искат да изкажат своето презрение към брака, което се счита като богохулство и възгордяване, или със срам да замълчат и да приемат казаното от тях. Така той отрича богомилските възгледи за брака и ги неутрализира, като чрез думите на най-висши авторитети и за самите богомили, доказва святостта на брака. Козма проявява висше красноречие, като на практика не оставя друг изход на еретиците освен да приемат неговите доводи за законността на женитбата. Богомилите-хулители са поставени пред дилемата да приемат с покорство доводите на оратора, или да извършат непростим грях, като ги отхвърлят.

От направения анализ на частта за съпружеството от “Беседа против богомилите” можем да заключим, че като представител на ортодоксалния клир Презвитер Козма защитава моралните и нравствени принципи на официалната православна църква относно задълженията на съпрузите, връзката между тях, която тя регламентира, говори за святостта и законността на брака, за развода, и за повторния брак. Той дава богословско тълкувание и дефиниция за девството, брачната връзка и блудството и условието, което стои пред всеки, който иска да остане девствен – да се въздържа от плътска похот дори в своите мисли. С тези свои наставления, въпреки че не го прави директно, книжовникът отхвърля като вредни и неправилни възгледите на богомилите, които се отнасят с презрение към брака и “хулят честната женитба”. Той, поддържа ортодоксалното схващане, че пълното въздържание води до по-голям грях – прелюбодеяние, защото най-често хората с по-слаба воля прегрешават явно или мислено.

Под формата на нравоучение към съпрузите Козма налага правилната православна идея за умерено въздържание, което да бъде по взаимно съгласие, за да се избегне блудството. Той влиза в един задочен спор с идеите на богомилското учение.

Разгледаната част “За съпружеството” разкрива Презвитер Козма като начетен и ерудирани проповедник и изобличител. Своите умения той проявява както на композиционно ниво, така и чрез умелото боравене със средствата на ораторската проза. Избраната постановка от два елемента – първият даващ богословска интерпретация и анализ на автора, а втората набор от новозаветни цитати, които аргументират и подкрепят неговите идеи, помага за тяхното правилно възприемане и превръщането им в нравствен закон. Където е необходимо, за да наложи своите възгледи като правилни, Козма използва подходящи фигури на речта – обръщения и риторични въпроси, чрез които красноречиво неутрализира неправилното и вредно схващане и поведение. Със своите разсъждения за съпружеството, както и с цялата “Беседа против богомилите” Презвитер Козма се изявява като непримирим изобличител както на “лъжливите басни” на богомилите, така и на нравствената поквара и недъзите сред обществото.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стара българска литература, Т. 2. Ораторска проза. Съст. Л. Грашева. С., 1982, с. 74.
2. Ангелов, Д. Б. Примов, Г. Баталев. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. С., 1967; Бегунов, Ю. Козма пресвитер в славянските литератури. С., 1973; Иванов, Й. Богомилски книги и легенди, С., 1935; Ангелов, Д. Богомилството в България, С., 1961; Георгиев, Е. Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966; Гечева, Кр. Богомилството. Библиография. Прег. Д. Ангелов. С., 1997; Драгојловиќ, Д. и В. Антиќ. Богомилството во средновековната изворна граѓа. Скопје, 1978; Историја на България. Т. I. С., 1961, 130-136; Примов, Б. Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи, С., 1970;

- Оболенску, D. Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism. Cambridge, 1948 (в бълг. превод: Богомилите. Студия върху балканското новоманихейство. Прев. От англ. С. Риболов. С., 1998); S I d a k, J. Studije o crkvi bosanaskoj i bogomilstvu. Zagreb, 1975.
3. Петканова, Д. Средновековна литературна символика, С., 2000, с. 156.

КОМПОЗИЦИОННИ ОСОБЕНОСТИ НА ЖИТИЕ НА СТЕФАН
ЛАЗАРЕВИЧ ОТ КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ

Антоанета Буюклиева

COMPOSITION PARTICULARITIES OF STEFAN LASAREVIC'S LIFE
BY KONSTANTIN KOSTENECHKI

Antoaneta Buiuklieva
E-mail: anibuyuklieva@abv.bg

ABSTRACT

This study tackles composition particulars of the work by Konstantin Kostenechki, devoted to the life of Serbian despot. Deviations from the accepted angiographic canon are noted, such as natural landmarks and the beauty of Dalmatia and Dacia, the family tree of Stefan Lazarevic, the evil deeds and cruelty of the villain Timur, the extensive description of Belgrade and last but not least the untypical conclusion. It is a rhythmically organized entity and acrostic, characteristic of the oration prose and poetry. The deviations made are a result of the writer's anticipation to create a chronicle and not the habitual short story of a saint's life.

Key words: good, evil, soul, prayer, penitence, fasting.

В медиевистиката Житието на сръбския деспот Стефан Лазаревич е било обект най-вече на исторически, палеографски, археографски и езиковедски интерес. [1] Д. Кенанов [2] обръща внимание на отделни художествени особености на съчинението.

Целта на настоящата статия е да се разгледат някои композиционни черти на творбата, които бележат отклонения от общоприетата житийна схема на XIV-XV в. Частично въпроса за композицията засяга К. Куев. [3] Константин Костенечки се придържа към литературните норми на епохата за триделна композиция на житийните творби. Въпреки че пише житие по каноните на Метафрастовата житийна редакция, житиеписецът внася новости по отношение на постройката, които правят произведението му уникално.

Една от особеностите, която се вижда от пръв поглед, е че Житието е построено във фразов акростих, образуван от началните букви на отделните глави. В него се чете името на автора. Този акростих е цитиран от самия писател и в края на житието: **Странно и изрядно на земли влчествовадшемуу странний рабъ приносит словоущемуу деспотуу Стефануу прѣводникуу Констандинуу.** [4]

В старобългарската литература няма друга

агиографска творба с акростих. Той е присъщ на поезията. В азбучен акростих е издържано стихотворението Азбучна молитва на Константин Преславски, а с фразов акростих създават канони Климент Охридски, Константин Преславски и други автори.

Житие на Стефан Лазаревич започва с обширен увод. В него авторът прави паралел между личността на Стефан Лазаревич и плеяда библейски личности. Съпоставил сръбския деспот с Мойсей, Давид, Соломон, той го поставя наравно с тях и по този начин още тук очертава жалоните, в които ще се движи идеализацията на житийния герой. Според К. Куев „Целта на това сравнение е да се внуши, че деспотът не стои по-долу от тези бележити библейски лица, като по този начин се посочи неговото величие и се пробуди у читателя почит към него като владетел и покровител на културата, като видна личност. Така че още от увода личи в каква посока ще се движи понататък характеристиката на Стефан Лазаревич.“ [5] За сръбския деспот Константин Костенечки още в увода казва: „Защото изучи живота на мнозина държавни мъже, покорили в древността вселената, и чрез някои от тях придоби отчасти добродетелите, които те имаха в делата си, а от останалите нищо.“ [6] На увода по-подробно се спира Д. Кенанов.

Той изказва мнение, че „Пренаситеността на увода с реминисценции е много по-голяма отколкото при други старобългарски писатели – например Патриарх Евтимий. Несъмнена заслуга имат разширените размери на увода при Костенечки. Чрез тази пренаситеност се създава особена херметичност – символите и сравненията могат да се разгадаят само от ограничен образован кръг на феодалната класа, но не от обикновеното простолюдие.“ [7] Така обширният, изпълнен с библейски цитати и реминисценции увод се оказва една от първите композиционни особености на творбата.

Когато разглеждаме постройката на съчинението, трябва да имаме предвид, че авторът не го създава като типично житие по каноните на метафрастовата редакция, а **яко житие единогоу, нь ако лѣтописецъ съ прочими.** (по изданието на К. Куев, л. 217б) „... като житие на един [човек], но като летопис с всички останали неща.“ [8] Това, че книжовникът си поставя за задача да създаде и летопис, дава отражение върху композицията на произведението. Константин Костенечки започва изложението на житийния материал с една обширна фабулна експозиция. В отклонение от четири страници той описва красотата на Далмация и Дакия, където се е родил Стефан Лазаревич. Книжовникът подробно се спира на природата и природните блага, благоприятния климат, плодородието на страната. В родината на светеца „Има злато, а също и сребро, и залежите са богати и доходоносни, и нарастват така, сякаш са неизчерпаеми, както изворите, от които се черпи, стават по-сладки. И къде на изток и на запад ще намериш такава и толкова голяма родитба? Наистина никъде.“ [9] „Има също така засети лозя, каквито няма нийде, и то без много пролята пот, а и изобилие от семена, градини и плодове, но и речни извори и кладенци, и планини, които са в съгласие и хармония помежду си, и едните превъзхождат другите по красота и плодородие, защото са защитени от зимния студ, а като се приближи лятото пък има благотворен и хубав въздух...“ [10] Описанието на географските забележителности на Сърбия прави разказа за живота и делата на Стефан Лазаревич по-живописен и по-убедителен. Историческите събития около личността на сръбския деспот са поставени на по-широка основа. Житиеписецът обръща внимание и на хората по тази прекрасна земя, като ги описва

в положителна светлина. Те са „...богопослушни и умерени в потребностите си, така че нямат равни във вселената“ [11] „И където има враг са бързи в отговора си на всеки, който си го проси, въоръжени с оръжие и в десниците си, и в левиците си, а и с телесната си чистота също превъзхождат другите народи, и с леката си и светла кръв. Освен това са милостиви и дружелюбни. И ако някой от тях изпадне в нужда, останалите му дават всичко, не само нему, но винаги и всекому.“ [12] Дал си сметка, че пише нещо по-различно от творбите на предходниците си, авторът заявява: „И тъй сега моля всички тук да приклонят слуха си и да ме слушат не защото говоря, а защото правя неща, които никой не може да направи, и съставям нещо, което няма образец, ...“ [13]

Житиеписецът подробно излага цялото родословие на Стефан Лазаревич, като започва с Константин Велики и завършва с родителите на светеца, великият княз Лазар и Милица, която „...роди трима сина – имам предвид този великоименит деспот Стефан и Вълко, и Добройой, и тази лоза разцъфтя много било заради Констанция, било заради Лициний – не е за чудене.“ [14]

Съзнавайки, че прави отклонение от житийния канон, като описва пространно родината и родословието на героя, Константин Костенечки обяснява мотивите за тази композиционна особеност: „И ако някой ме ругае за тези неща – защо е необходимо да ги помествам тук, нека хората като него да отидат и да разберат от царските книги летописи, че царувалите по-рано било то в Йерусалим едно време, или пък в Цариград, описват живота на околните страни още по-подробно и по-пространно, каквото точно житие ще направим и на благочестивите и свети наши господари, и затова е достатъчно да опишем тези неща.“ [15] В творбите на неговите предшественици подобни данни от живота на светеца са изложени кратко само с няколко шаблонни изречения. Ето няколко примера. В Житие на Иван Рилски Патриарх Евтимий описва родното място, родината и родителите на житийния герой така: „Родителите на този блажения бяха благочестиви във всичко, българи по род, родени и израснали в селото, наречено Скрино, намиращо се в Средечка област. А този Средец е в европейските предели, един от славните и забележителни градове. Докато те прочее пребивавах в това село, благочестиви по живот, милостиви по нрав, станаха

родители на две отрочета.“ [16] В Житие на Петка Търновска от Евтимий книжовникът дава следните данни за този етап от живота на светицата: „Тази, прочее, тази преподобна беше родена в Епиват, издънка от преблагочестиви и пребогоугодни родители, които спазваха неотклонно всички божии заповеди, украсяваха живота си с милостиня и добри дела.“ [17] В Житие на Филотея Темнишка в същата стилистика Евтимий казва: „Родното място на тази блажена – град Моливот, така обикновено назоваван, беше в Памфилийска област. Нейните родители се наричаха Йоан патриций и Ирина. Чета на благородни родители, те винаги живееха в страх божи, денем и нощем бяха в божествените храмове, гладните хранеха и на просящите даваха потребното.“ [18] В Мъчение на Йоан Нови Сучавски Григорий Цамблак дава следното кратко описание на родното място на мъченика: „Трапезунд роди този мъж – град славен и велик, намиращ се на Изток, по-близък до асирийците, достигащ до пределите на Велика Армения; не само това, но и удобен за пристан на всички морски плавателни съдове поради известността и изобилието на всичко, понеже мястото беше край морето и жителите на града преживяваха чрез морска търговия.“ [19] В Пространно житие на Теодосий Търновски данните, които привежда Патриарх Калист, са още по-кратки и неопределени, а са известни и жития, в които изобщо не се говори за родно място или за родословие.

Ясно е от посочените примери, че поставяйки си за цел да напише летопис, а не традиционнo житие, Константин Костенечки изоставя шаблонните изрази, типични за агиографските съчинения на неговите предшественици. Той прави обширно описание на родината и родословието на житийния герой, каквото е характерно за пространните летописания. Куев отбелязва: „При изпълнението на своята задача Константин се проявява като историк и биограф от нов тип, който тясно свързва героя с обществено-историческата и географската обстановка. Няма съмнение, че у него е проявено съзнание за обусловеност на явленията, за зависимост на личността от природната среда и обществено-историческия момент.“ [20]

По-нататък книжовникът прави още едно отклонение от житийния разказ, като подробно описва разбойника и тирана Тимур и неговите злодейства, измами, коварство и лукавство. Той разказва в 3-4 страници за

жестокостта на Тимур по завладенията от него земи, за неговия свиреп и кръвожаден характер: „...кой ще опише колко злини са изпатили от него жителите на тези страни, как непокорните градове били засипвани в рововете заедно с жените и децата или хвърляни на зверовете и много други безмилостни екзекуции и изстребления. Защото казват и това, че неговите велможи го завели да види много изоставени деца, които плачели, та дано склони на милост. А той като видял, че са много, заповядал да препуснат с конете и да тъпчат децата с копита.“ [21] Подобни персонажи на свирепи злодеи срещаме у Григорий Цамблак в Житие на Стефан Дечански. Книжовникът разказва за безчинствата на Ивое, който бил „...както се казва, вълк, прикрит в овча кожа, докато разкри живеещия вътре в него звяр и се показа жесток, и бе жилище на всякакво беззаконие“ [22], както и за злодеянията на Юнеца, „...който според делата си получи съответното име, защото дойде в манастира подобно на неукротен див юнец.“ [23] За него житиеписецът казва: „Поквари се и се опозори с делата си, защото всичко, което имаше манастирът, беше в ръцете му.“ [24] За тези герои обаче се говори в края на житието, те се появяват като елемент от чудесата, които светецът извършва след смъртта си. Заради притесненията на игумена на манастира и на иноците, покойният Стефан Дечански справедливо ги наказва с мъчителна смърт. В Житие на Стефан Лазаревич житиеписецът помества разказа за Тимур в средата на творбата, защото той е част от реалните исторически събития, свързани с живота на житийния герой.

След като подробно се спира на Тимур и неговия зъл и коварен нрав, Константин Костенечки прави още едно отклонение от познатата композиционна схема – обширно описание на Белград и на манастира, който изгражда сръбският деспот. То обхваща близо четири страници и се намира в средата на съчинението. Логично би било да бъде поместено в началото на изложението на житийния материал, непосредствено след данните за родителите и родното място на героя. Опитваме се да обясним защо не е така. Подробният разказ за изграждането на сръбската столица, на царските дворци и на манастира, построени от Стефан Лазаревич, предшестван от данни за мъдрото управление на страната, представлява прослава на личните заслуги на героя – не само като войн, но и като държавник и

строител. Този разказ е част от идеализацията на светеца. Придържайки се към задачата си да пише летопис, Константин Костенечки използва нестандартно отклонение, в което описва огромната съзидателна дейност на сръбския деспот като средство за неговата възхвала. Тя се схваща като кулминация на величания тон на творбата.

Заключението на житието от Константин Костенечки също бележи отклонение от познатия композиционен модел. Най-често съчиненията на неговите предходници завършват с обръщение към читателите да подражават на живота на светеца или с обръщение към светеца с молба за прошка, ако недостойно е написано словото, и с молба светецът да закриля простосмъртните хора. Краят на Житие на Стефан Лазаревич представлява ритмично организирана цялост - славословие на светеца, започващо с глагола „радвай се“ (хайретизъм): „... радвай се ти, който спазваше винаги отдалече божественото, радвай се, научил отвсякъде най-важните човешки неща, радвай се, украса на държавниците!“ [25] Обръщението „радвай се, деспоте Стефане“ се повтаря 13 пъти. Този вид ритмическа цялост, организирана като химноподобен текст с анафора, е характерна за ораторската проза и е отдавна известна на старобългарските писатели. Пръв я използва Климент Охридски в Похвално слово за успение Богородично и в Похвално слово за Михаил и Гавраил. Известни са и други такива цялостности с анафора „облажавам“ или с името на светеца. [26] Подобно на своя учител в художественото слово Евтимий Търновски Константин Костенечки внася в житийната си творба елементи от тържествената ораторска проза, какъвто е цитираният хайретизъм. В похвалите и в житията ритмически организирани единици (не само хайретизми, но и от друг вид) се поставят на различни места – в увода (например в Похвално слово за Константин и Елена), някъде по средата или във втората част на словата след условно наречената биография на светеца преди заключението (често у Климент). Не познаваме обаче похвално слово (а още по-малко житие), в което този ораторски елемент да е приложен в заключението на творбата, както е у Константин Костенечки.

След същинското заключение на Житието авторът съобщава акростиха на творбата и акростиха на едно стихотворение – ридание за деспота, което добавя. Така в съчинението се появяват два акростиха – към прозаически

и към поетически текст, което в българската литература е уникално явление.

Вторият акростих гласи Странно странствовавъ странствие пла]ю (след като чудно ходих по чужбина, оплаквам странствието, т.е. пътуването, заминаването в другия свят, смъртта). [27] Външно погледнато, стихотворението е като че ли механично прикачено – ако се съкрати, формалната цялост на творбата няма да пострада. То обаче се свързва с основното житително изложение с вътрешни нишки – дълбока почит към личността на деспот Стефан Лазаревич, чувство на преклонение пред делата му. Така двете части, построени в акростих, взаимно се обосновават и допълват. След стихотворението писателят не е намирал вече за необходимо да каже още нещо за героя си. То е последен тържествен акорд на възхвалата и заедно с това сърцераздирателен плач по загубата на човека и държавника Стефан.

Двата акростиха в съчинението се свързват своеобразно и по езиков начин. В първия акростих се употребява думата „странно“ (чудно), която се съгласува по смисъл с „изрядно“ и дава оценка на властващия на земята славим деспот Стефан. А себе си авторът нарича „чужденеца роб“, което показва, че той се е чувствал чужденец в двора на сръбския деспот, въпреки благоволенieto, с което е приет. Прави впечатление, че и в акростиха на стихотворението Константин Костенечки употребява думата странно и причастието странствовавъ, отнесено към себе си, което показва, че той живее в чужбина. Защо подчертава това чрез архитектуриката на творбата едва ли бихме могли да отговорим по безспорен начин. Може би е искал по оригинален косвен път да изрази жалбата си по отечеството? А с оплакването на пътуването (странствие) навярно авторът прави подтекстова асоциация между себе си, който от чужбина никога не се връща в отечеството, и заминаването на Стефан отвъд, в чуждия свят, откъдето няма завръщане.

От направените наблюдения върху особеностите в постройката на Житие на Стефан Лазаревич се налага изводът, че, придържайки се към задачата, която си е поставил – да напише не само житие на един човек, но и летопис, книжовникът прави редица отклонения от познатия композиционен модел. Той обогатява житийния материал с подробна информация, заета от летописите и родословите, или поставя „канонични“ композицион-

ни рубрики на непривично за тях място. Що се отнася до двата акростиха в прозаичен и в поетически текст, свързани емоционално, житието на Константин Костенечки няма аналог в българската литература. Така житиеписецът създава съчинение, чиято композиция не се вмести в агиографските норми до XV в. Той търпи влиянието както на Търновската книжовна школа, така и на сръбската летописна традиция, а и на някои гръцки съчинения. [28] Освен това, като светско лице, Константин Костенечки не е бил тясно свързан с житийните канони и е имал по-светско отношение към съвременна нему политическа личност, каквато е деспот Стефан Лазаревич. Това дава отражение върху изображението на героя и върху композиционните особености на творбата. Като краен резултат авторът създава нетрадиционно агиографско съчинение (макар то да носи заглавието Житие и живот...), а повече биографична летопис, в която не липсват белези на ораторската проза. Както отбелязва К. Куев, „...в случая имаме по-скоро работа с исторически трактат, с биография в нов, почти съвременен смисъл, а не със средновековно агиографско съчинение“.

[29]

ЛИТЕРАТУРА

1. Житието на Стефан Лазаревичот Константин Костенечки, Кирилобелозерски препис, С., 1983. (факсимилно издание с бележки); Куев, К., Петков, Г. Събранио съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст., С., 1986; Рязанов, С. Житие сербского деспота Стефана Лазаревича и русский хронограф. – Изв. ОРЯЗ, Т. XI, 1906; Сване, Г. Русский “Хронограф” и “Биография Стефана Лазаревича – В: Търновска книжовна школа. Т. 2, С., 1980; Константин Костенечки и его биография сербского деспота Стефана Лазаревича. – В: Старобългарска литература, 4, 1978; Новакович, Ст. Срби и турци. XIV и XV века. Београд, 1898; Stanojevic, St. Die Biographie Stefan Lazarevic vn Konstantin dem Philosophen als Geschichtquellen. ASLPh, XVIII, 1896.
2. Кенанов, Д. За някои художествени особености в Житие на Стефан Лазаревич – В: Търновска книжовна школа, Т. 2., С., 1980. Ученици и последователи на Евтимий Търновски, с. 246-252.
3. Куев, К. Константин Костенечки. – В: История на българската литература, С., 1962, с. 315-325.
4. Цитирам по изданието на Куев, К. Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. Кирилобелозерски препис. С., 1983, л. 2176-218а.
5. Куев, К. Константин Костенечки. – В: История на българската литература. Т.1. Старобългарска литература, С., 1962, с. 321.
6. Тотоманова, А. М. Константин Костенечки. Съчинения, Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич. С., 1993, с. 140.
7. Кенанов, Д. Пос. съч., с. 248.
8. Тотоманова, А. М. Пос. съч., с. 191.
9. Пак там, с. 141-142.
10. Пак там, с. 142.
11. Пак там, с. 143.
12. Пак там, с. 143.
13. Пак там, с. 145.
14. Пак там, с. 146.
15. Пак там, с. 149.
16. Иванова, Кл. Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 136.
17. Пак там, с. 192-193.
18. Пак там, с. 203-204.
19. Пак там, с. 285-286.
20. Куев, К. Константин Костенечки. – В: История на българската литература, с. 322.
21. Тотоманова, А. М. Пос. съч., с. 158.
22. Иванова, Кл. Пос. съч., с. 244.
23. Пак там, с. 244.
24. Пак там, с. 245.
25. Тотоманова, А. М. Пос. съч., с. 191.
26. Вж. Петканова, Д. Българска средновековна литература. Велико Търново, 2001, с. 183-184 с. 189, с. 521.
27. Куев, К. Житието на Стефан Лазаревич, л. 218а; Куев, К. Петков, Г. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Издание и текст., С., 1986, с. 425.
28. Вж. Сване, Г. Константин Костенечки и его биография..., с. 23-25. Датският учен смята, че Константин Костенечки е търсел “свой литературен образец в подълбока длевност” (с. 23). Той споделя мнението, че в неговата композиционна техника се забелязва влиянието на биографията на Александър Македонски от Плутарх. Приведените примери обаче повече говорят за съдържателни общности, като някои от тях са от твърде общ характер. Според Сване Константин Костенечки е чел Плутарх на гръцки език. Мо-

же да се допусне, че е познавал и византийски в оригинал тъй като добре е владеел гръцки език.

29. Куев, К. Константин Костенечки. – В: История на българската литература, с. 323.

ИМЕТО НА ЖЕНАТА В ПОЕЗИЯТА НА П. К. ЯВОРОВ

София Ангелова

WOMAN'S NAME IN JAVOROV'S POETRY

Sophia Angelova

E-mail: angelovadamjanova@yahoo.com

ABSTRACT

The paper treats the reasons why woman is nameless in Javorov's poetry except for the first and the last poems where women's names are either foreign and exotic or stylized.

Key words: name, woman, Javorov's poetry.

В ранните и в късните поетически произведения на Пейо Яворов, в началната и във финалните творби на „Подир сенките на облаците”, жената присъства с име, назована и идентифицирана е чрез името. Какво е обаче специфичното, характерното, симптоматичното, което стои зад това именуване? Процедурата на назоваването може да бъде разглеждана в две посоки – екзотични имена извън българската именна традиция – Калиопа – първата, и последните – Месалина, Клеопатра и Сафо, и две имена – в контекста на орнаменталността (С. Янев) или материала (Г. Тиханов), с каквито измерения фолклорът присъства в концепцията на тогавашния българския модернизъм – Аглика и Росица („Павлета делия и Павлетица млада” и „Лудимлади”).

Тоест там, където името на жената – лирическа героиня, присъства, то е стилистично маркирано – в контекста на модернистките търсения по отношение на фолклора, или натоварено с чуждост, екзотичност, и/или носещо натрупванията на вековни културни стереотипи.

Вътре в това своеобразно рамкиране жената присъства назовавана, все по-абстрактно сведена до радикално поляризираното ѝ възприемане между ангелското и демоничното, представена чрез субективните изживявания на лирическия аз, до пълното ѝ десубективизиране, до свеждането ѝ до маска или сянка.

* * *

Между ранните поетически творби и последния поетически цикъл „Царици на нощта” жената в Яворовата поезия е безименна, назовавана, анонимно презентираща женското (Преименуването на „Стон” в „На Лора” е само финален жест на излизане от анонимност на подбудите за лирическото преживяване, който е относително нерелевантен към цялостната визия за жената в поезията на Яворов). Какъв е моделът на това женско, с какво се характеризира то в зрялата Яворова поезия? Основата му характеристика е в наличието на очертания от Люс Иригаре “gap”[1], т.е. бездна, зев, между ангелски-детското и демонично-плътското. Нещо повече, Яворовата лирическа концепция за женското лесно прехвърля моста от *О, ангел, о, дете към чудовищно дете*, към образа на жената-чудовище (*чудовище си ти*) или ги съвместява в едно: *„плът и призрак лек”*. Жената присъства, в максималната обобщеност на лирическата концепция, като **сянка** или **маска** във виденията на лирическия аз. Там, където тя е налична с името си – в ранните творби и в последните три – женските имена имат характера на орнамент, носят екзотизъм, те са или фолклорно маркиран белег, или презентират екзотичността на наложили се културни пластове и представи, на сложили се културни стереотипи, с които лирическият наратив играе, разполага се в полето на неизследваните, нови за българската лироепика територии, но ги крепи именно в тяхната ек-

зотична стереотипност – сладната Месалина, прекрасната и горда царица Клеопатра, страдащата от своята влюбеност в девойка Сафо. Извън този кръг е първата, донесла популярност, поема, която обаче също внушава екзотичност, чуждост на женското име, вписано в традицията на атрибутиращите се като гърци обитатели на Анхиало. Позволявам си това отклонение към външното за/на поезията[2], доколкото то е провокирано от историколитературни, но и иманентно същностни за проявленията на женското в Яворовата поезия причини – Калиопа е началото на екзотичночуждите за българската поетическа традиция имена, завършващи в Яворовата поезия с цикъла за емблематично натоварените с ореола на плътското, страстта, греховната любов жени от древността, но продължаващи с Лаури, Ирени, Люсиени, Беатричета и пр. в порива на модернисткия жест. (Тук съм длъжна все пак да вметна, че практиките на именуване са обусловени от художествените принципи на съответната литературна система. В този план Ирени и Лауриите, както и Агликите и Ралиците с тяхната провокативна стилизираност, не са просто модернистки жест, нито сляпо подражание, а симптоматичен белег за окончателния преход от етноцентризъм към антропоцентризъм, от селото към града, от традиционно към модерно съзнание, в чиито мирогледни нагласи, стилистика и номинативни практики Радите и Герганите, Стояните и Райките от друг тип употреби на фолклорното биха изглеждали неадекватни: Сrv. *Все така съм тъжен, Люсиен с Все така съм тъжен, мар Стояно*, например). Името Калиопа дискретно полага образа на светлолицата хубавица (извън възможните литературни препратки) в етнически чужда именна традиция[3]. Тоест жената присъства с името си в тези творби, но името на жената се характеризира със стилистична маркираност, което го натоварва с висока степен на чуждост.

Извън обсега на това именуване женското в Яворовата поезия функционира като анонимно, като абстрактна същност, което именно води до внушенията за загадъчната, неизяснима, скрита за погледа на лирически аз природа на женското – жената-маска, и до жената-метонимия, съвместила или разпределяща своята амбивалентна природа в образите на ангелически-детското и демонично-плътското.

Жената-загадка. Липсата на именуване би могла донякъде да се обясни, от една стра-

на, със спецификата в развойните тенденции на българската лирика, с нагласите към по-обхватна многозначност, характерни за началото на XX в.[4] От друга обаче, постигайки максимално обобщен образ на женското в представата за неговата амбивалентна природа, Яворовата лирика внушава неговата тайнственост, не-явеност, не-разрешимост, непостижимост за погледа на мъжа – лирически герой, персонифицирани от маскираната жена. Енигматичността на жената-маска е внушена чрез спецификата на мястото – натрапчивото усещане за самотност сред тълпите на чуждия „стохияден град” (паратекстово, представата за неговата чуждост е постигната и чрез изписването му на латиница – Nancy[5]), и времето – карнавалът, чрез екзотизма на чуждата реч и чуждата графика – *tambourin, Oh qu'il est triste...*, чрез алюзиите за вакханките и вакханалиите, като зад енигматичната маска на женското наднична заплашителната за мъжа, непозната и поради това неовладяна и неподдаваща се на контрол стихия: изкусителят Ерос (*коса поток от злато; хитра голота; разкърана снага; страстен зов; Странния парфюм на женска плът*) и неизбежният Танатос (*Смъртта – не виждам друго*), съвместени в образа на енигматичната жена-маска. Маската радикализира безименната жена-плът, но и свежда жената-тайна до най-неразрешимия, фаталния за мъжа – лирически герой, въпрос сред „сврхземните въпроси, що никои век не разреши”: *що значи тая маска*. Въпрос, трагично-гибелен в своята неразрешимост и неразрешеност, както докрай остава фатално неразрешена и самата загадъчна същност на женското и за лирически герой в контекста на късната Яворова лирика, и за поета в контекста на последвалата житейска драма (*И вход, / и път и вход към тебе дали има, / загадка е под тоя небосвод, / нито загатната, нито решима*).

Жената-метонимия. В основния масив на Яворовата поезия жената-реалност отсъства, отсъстват дори (извън паратекстовото „*Аз съм толкова млада, а Вий сте поет*”) беглите следи от минало присъствие (*оставена от тебе китка цвете*, както е например в „Сън за щастие”). Жената присъства предимно със своята абстрактна раздвоеност между „земното” и „небесното”, „рая” на невинността и „ада” на плътските желания, ангелически-детското (*дете и божество*) и демонично-плътското.

Ангелически-детското е метонимизирано (завинаги в лирическата памет на българската поезия) чрез двете хубави очи (и останалите символични производни на внушенията за ангелската природа на жената-дете – *музика, лъчи, мелодия неземна, бяло, прохладен лъх, ангелско крило* и пр.), а неговата опозитивност спрямо хтоничното и плътта е утвърдена чрез предположената, но категорично отхвърлена възможност за докосване до срама и греха (*булото на срам и грях не ще го хвърлят върху тях страсти и неволи*). Обратно, жената-чудовище е метонимизирана чрез поглъщащата плът (*алчна младост, знойна плът*), интерпретирана като фигура на максимално снизеното (*далеко и на сатана от взора*), откровено хтоничното – чудовището и змията (*Чудовище за гнъс, обзидано в тъми, / притиснало гърдите на земята: / земята те безчувствена кърми / с дванайсетте отрови на змията.*), нощта и тъмата, т.е. фигура на страстта, греха, позора (*чудовищно дете на престъплението и позора, гнъс и срам*), но най-вече фигура на заплахата за мъжа-дух (*Аз съм дух, а ти си плът*).

На ангелически-детското му е отречена всяка възможна перспектива за реална среща в битийността на лирическия аз – мъжа (*уви, през сън...*), то е разположено между пожелателността на императива (*Ела!*) и иреалността на бъдещето време (*ще дойдеш ти*). Свидетелския модус на имперфекта е възможен единствено в смъртта, в срещата отвъд (*А ти умираше...; Душата ми ридаше тъй сладко, чакаше тъй / странно, искаше и тебе, / искаше и себе, обречена с тебе, мъртва да погребеш*). Субективното лирическо изживяване на отношенията между мъжа и жената в тази поезия, на територията на плътското и греха, с неизбежния сблъсък и с произтичащия от него драматизъм, се оказва обаче също толкова невъзможно, доколкото мъжа-дух и жената-плът (*дете на прах-земя*) пребивават в различни модуси на съществуване (*От други свят съм аз*). В парадоксалността на максимално абстрактния театър на сенките, невъзможната среща е драматизирана чрез безмълвната сцена, разиграваща се между жената-сянка и мъжа-сянка в обобщението за непреодолимата бездна между половете. Естествената последица от хтоничната същност на жената-плът е ситуирането на любовта в бездната, в най-ниското на ада (*има ад и мъка - / и в мъката любов!*), а неразгаданата женатайна предпоставя гибелта като единствен

изход и единствено разрешение в единението на Ерос и Танатос (*на смърт е моята душа ранена, / на смърт ранена от любов...; и няма да ме спре (защото аз те любя!) / ни укор, ни молба - / и себе и, и тебе да погубя...*). Непоситжимостта на женското обаче (пребиваващо в тъмнината и тайната и обругано поради това като хтонично и чудовищно) има магнетична притегателна сила за мъжа в регресивния по своята природа порив назад, към символично въобразената утроба, където са единствено възможни единението и топлината – в смъртта (*Чудовище си ти, но колко бих желал / при тебе да проникна в тъмнината, / и как сърдечно бих те приласкал, / о жива плът и дух на самотата! / И как блажено ще горши тогаз, / и как се бих при тебе стоплил аз!*). Тази пред-разумна стихия е толкова всеобхващаща и могъща, че не може да бъде назована, няма име, доколкото се простира извън границите на духа, разума и езика и извън границите на самата жена. Затова и „чудовището“ остава неназовано (*Чудовище за срам, безименно...*).

* * *

В Яворовата поезия името на жената е липса, хиатус, пропадане в бездната между недосегаемостта в чистотата на детето-божество и привличането/отблъскване от жената-плът в страстта и греха.

Тази липса, незапълнения зев между високото и ниското в женската природа, както и модернистката по своята същност поетическа визия за женското, позата на модернисткия жест, които се допълват и зазвучават в синхрон с романтичното по своя характер естетизиране на собствената биография, ще имат за резултат в рецептивните нагласи на българската читателска публика разпределянето на амбивалентната природа на женското и персонализирането му в образите на две реални жени: жената-дете, Мина Годорова, и жената-жена, Лора Каравелова. Тоест в отвъдпоетическите реалности на трагичната невъзможност за осъществена любов между мъжа-поет и жената-дете и на трагичния сблъсък между мъжа-творец и устремената към притежанието му жена-плът. Две реални жени като металитературна компенсация на женското, което търси своите имена в поезията на Пейо Яворов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Irigaray, Luce. *Philosophy in the Feminine*. London and New York, 1991. Критикувайки този подход на „мъжката култура“, Люс Иригаре смята, че той води до „културна шизофрения“, на която трябва да се сложи край, като на жената се даде свобода „да се движи“ между „подземното“ и „небесното“, между бездната и висотата.
2. По-подробно за отношението фикционално–нефикционално, за противоречивата им връзка и взаимно разколебаване, както и за отворения и затворения подход при четенето на „Калиопа“ вж. В: Георгиев, Никола, *Учител по литература ли? Не съм* от тях: Ш. Калиопа муза ли е или не? – *Български език и литература*, 2009, кн. 6
3. Радойнова, Диана. *Гръцките общности по българското Черноморие. Историческа съдба и етнокултурни характеристики*. Дисертация, 2009
4. Георгиев, Никола. *Тезиси по история на новата българска литература*. В: *Мнения и съмнения*. С., *Литературен вестник*, 1999. Вж. и *Литературна история*, кн. 16, 1987.
5. Стефанов, Валери. *Участта Вавилон. Лица, маски и двойници в българската литература*. С., Анубис, 2000.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ОРИЕНТИРИ НА УНИВЕРСИТЕТСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ, БАЗИРАНО НА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Веска Шивачева

METHODOLOGICAL ORIENTATIONS OF UNIVERSITY EDUCATION, BASED ON RESEARCH WORK

Veska Shivacheva

E-mail: vshivacheva@abv.bg

ABSTRACT

This report presents the methodological aspects of research in the university. The author analyzes the person-oriented process of training. An anthropological approach appears in the context of interactivity. The report points the student as a subject of research.

Key words: *higher education, university, methodological, student, research, experimental learning.*

Силната релация между състоянието на висшето образование и степента на развитие на обществото, на устойчивостта на дадена икономика детерминира адекватното позициониране на университетите и визията им на културно-образователно пространство, където се извършват научни изследвания, необходими за различните сфери на обществения живот. Това е с оглед и на глобалната икономическа криза, за излизането от която са необходими компетентни и делови лидери, социум, в който да има споделяни морални стандарти, интелектуален и творчески потенциал.

Теоретичното обосноваване на развитието на университетското образование, базирано на научни изследвания се свързва с очертаване на методологическите ориентири, което е целта на настоящата статия. При открояване на отделните равнища се използват възможностите на *теоретичния и емпиричния плурализъм*, като стремежът е да се осъществява целесъобразно, обективно и многоаспектно интерпретиране на проблема. Методологическият плурализъм е с мяра и не се свързва с някои от тезите за полиферацията на научното знание, както и с твърденията за теоретичен анархизъм.

Хуманизмът като общофилософска доктрина и ценност насочва вниманието към такива научноизследователски технологии, които утвърждават човечността, взаимното

уважение, толерантността, коректността като качества на личността, изявявани в отношенията с другите в екипа. Демократизмът е свързан със създаването на условия за мотивирано и доброволно участие на членовете на академичната общност в научноизследователски проекти. Утвърждаването на субект-субектните отношения в хода на експерименталната дейност при установени и спазвани права и задължения е показател за демократизирането на университетското образование.

Университетите са силни със своите академични и социални ценности. За да се открият ценностните аспекти на университетско образование, насочено към научни изследвания, са полезни съвременните тези на *аксиологията*. Ценностен смисъл има самата възможност чрез изследователска дейност да се създават нови научни знания или научно-приложни продукти, както и за обосноваване и развитие на обучението. Чрез изследователските технологии би трябвало в по-голяма степен студентите да осъзнават и признават общочовешките ценности, като ги прилагат реално като личностни ориентири при реализиране на творческите проекти. Едновременно с това ръководителите на научните проекти би трябвало да се предпазват от краен прозелитизъм, за да не се налагат определени ценности за сметка на свободния избор.

Анализирането на проблемите на учебното експериментиране се свързва и с разкриване-

то на причинно-следствените връзки и затова е полезно съобразяването с положения на диалектичката логика, открояваща закономерности и форми на мисленето, в които се отразява развитието на познанието. Основането на тях дава възможност да се изяснят по-добре връзките между различните компоненти на изследваните феномени, между очакваните резултати и подобрения инструментариум, между стила на преподавателите, особеностите на студентите, конкретната педагогическа ситуация и начините на общуване, на разрешаване на възникнали конфликти и др.

Тъй като инструментариумът е отличителен белег на дадена изследователска технология, то полезни са и концептуални идеи на *реконструктивизма*. Тук е необходимо уточнението, че инструменталността се свързва както с използването на идеи, принципи, теории и понятия като инструменти за включване на опита на учащия, така и с конкретния смисъл на отработеност и алгоритмизация на действия и техника за постигане на целите. В тази връзка осъществяваните учебно-изследователски технологии в университета трябва да са с практико-приложна насоченост или със словата на Дж. Дюи техният инструментариум “при дадените условия да върши работа”. Внимание заслужават тезите на видния американски философ, педагог и психолог за потребността от “развитие на способностите на младия човек да взема свободно и пълно участие в общи и споделени дейности”, за полезността на собствените идеи на учащия, на неговия индивидуален опит, особено когато се осъществява проектното обучение [2,81]. В условията на съвременното университетско образование идеите му продължават да са с актуално звучене, както при учебното проектиране, така и при извънаудиторната научноизследователска дейност, без обаче да се подценяват методите на теоретичното изследване, на единството на сетивното и логическото познание в хода на експерименталната дейност.

Херменевтичната философия ориентира да се постига по-добро разбиране и обяснение на резултатите от участието в научните проекти, при които студентите са поставени в активна, субектна позиция и чрез собствения опит преживяват и осмислят позицията си на изследователи и откриватели. В тази връзка интерес представляват тезите на хуманистичната психология за свободната реализация на индивида, за самоактуализацията на личност-

та, при която творческите прояви и духовни ценности се разглеждат като универсална функция, присъща на човека (Е. Маслоу), за Аз-концепцията на личността, формираща се в процеса на взаимодействието на субекта с обкръжаващата среда и явяваща се механизъм за саморегулация на поведението (К. Роджърс). Благоприятни за изследването са постановки на когнитивната психология за ролята на знанието и интелекта за поведението на човека (Дж. Брунер, Дж. Фодор, Ж. Пиаже и др.)

Внасянето на интерактивност в хода на извършваните изследвания насочва вниманието към *интеракционизма*, базиран на концепциите за ролята на интензивното социално взаимодействие, на междуличностната комуникация, важна особеност на която се признава способността на човека да приема ролята на другия, да си представя как го възприемат като партньор в общуването или групата и съответно да интерпретира ситуацията и конструира собствените действия. Развитието на личността според интеракционистите произтича в процеса на взаимодействието с другите хора, което се определя като непосредствена междуличностна комуникация [2, 245]. Интерес представляват постановките за социалната природа на съзнанието и възможностите му за приспособяване на индивида към средата. Основателно интерактивността се свързва не само с процеса на взаимно въздействие на субектите, но и с начина на организиране на познавателна дейност [3, 85].

Антропологическият аспект на разглежданата проблематика откроява потребността личността да е активна за света и в този смисъл да се изявява като субект на дейността. Човекът се реализира в създаден от него културен свят със съответни институти. Те са предизвикани да са своеобразен корелат на неговите интереси и да са двигатели, които формират, мотивират и развиват. С функциите си тези фактори омиротворяват инстинктите и гарантират закономерности, надеждност и предсказуемост, докато осигуряват разумна целесъобразност и интерсубектна съгласуваност. В тази връзка Пл. Радев отстоява виждането, че „възпитанието, образованието -и обучението, които се реализират в различните институции са призвани да усъвършенстват човека, да го стабилизират, да го обогатяват функционално и да спомогнат за адаптиране в културната общност” [1, 32]. Именно чрез интерактивния характер на обучението е въз-

можно да се включи в по-голяма степен антропологическият компонент, а това, от своя страна, позволява да се постига балансираност в сциентично-технологичния модел на университетското образование, базирано на изследвания.

Постановки на социалната психология могат да ориентират при съотнасянето на научните проекти с типовете личност (тяхното поведение, дейност, общуване), на екипа като общност и др. Затова е полезно да се откроява в по-голяма степен антропологическата съставляваща на научноизследователската дейност.

Обосноваването на изследователската дейност би трябвало да отрази в определена степен и *праксиологическите схващания* за избора на дадено действие чрез установяване на тяхната ефективност.

При анализирането на изследователските технологии основаването е и на постулати в информатиката за начините на представяне на научната информация, нейното събиране, съхраняване и обработване.

Анализирането на *системността на научното изследване* насочва към общата теория на системите, представяща системата като съвкупност от взаимно свързани компоненти, чиито взаимодействие обуславя нови качествени характеристики на цялото. *Синергетическият аспект* на изследователските технологии заостря вниманието да се анализират като отворени и саморазвиващи се системи. Този методологически ориентир се свързва с разбирането самите субекти да приемат себе си като постоянно променящи се, насочени към обновяване на образователното и жизнено пространство. В тази връзка отстоявам позицията, че съвременната дидактическа концепция в по-голяма степен би трябвало да отразява принципите на хуманната педагогика, приоритет на която е развитието на свободната, компетентна и творческа личност, отношенията на сътрудничество, взаимно уважение, коректност и толерантност. Доколкото учебното експериментиране в университета се интерпретира като целенасочен, социално и индивидуално обусловен и педагогически организиран процес на развитие на личността на студентите, то реализирането му в контекст на *личностноцентрирано обучение* е с парадигмално основание. В този смисъл водещ ориентир, основно съдържание и главен критерий за качеството на научните проекти са не само знанията, уменията, функцио-

налната подготовка на студентите за изследване и решаване на проблеми, но и развитието на личностни качества, които да им позволяват да са адаптивни, конкурентноспособни, поставящи и постигащи цели, усъвършенстващи себе си и своето обкръжение. Затова функциите на преподавателя по отношение участието на студентите в изследователските дейности се отнасят до мотивиране, стимулиране, активизиране на осмисленото и продуктивно експериментиране, планиране, организиране, комуникиране, координиране, контролиране, регулиране, коригиране, консултиране, диагностициране, работа с информация, прогнозиране и др. Тези функции са взаимно свързани и се реализират само ако университетският преподавател е личност, която може да създава и развива личности, ориентирани към изследване и творческо усъвършенстване. Основателни са тезите на привържениците на хуманната педагогика за фасилитиране, поощряване, стимулиране, което способства за постигане на успехи в изследователската дейност. Ориентирането към развитието на личността на учащите изисква преподавателят да притежава професионална и педагогическа компетентност, да е хуманна личност със свой индивидуален стил, такт, култура, които му позволяват да прилага традиционна и нетрадиционна педагогическа техника, за да развива силните страни на студентите и неутрализира уязвимите им прояви. Личностноцентрираната изследователска дейност се свързва с осъществяването на интензивно педагогическо взаимодействие, емоционално ценностно общуване и създаването на психоклимат, които насочват студентите към рационален избор на стратегия на изследване, с оглед постигането на успешни резултати и осмисляне на свободното време. В този смисъл съвременното личностноцентрирано обучение изисква преосмисляне субектната активност на студентите. Всеки студент има свой опит за експеримент и изследване. Полезно е университетският преподавател да стимулира стремежа на студентите към разкриване и развитие на собствените им сили и възможности за изследване, да ги подпомага и съдейства за създаване на адекватни условия. Основателно парадигмата на личностно-ориентираното обучение се свързва с тезите на *конструктивизма*, в които се визират условията и ситуациите, които подпомагат студентите да създават знания или научно-приложен продукт на основата на по-рано усвоения

опит. Затова парадигмата на *компетентно-ориентираното изследване* се свързва с онези компетенции, които трябва да овладее личността, за да реализира качествено експеримента: специфични за решаване на проблемите от конкретната област, интерактивно-комуникативни, информационни, социокултурни, здравно-екологични, организационно-технически. Визирам интегралния характер на изследователските компетенции със съответните аспекти: когнитивен, дейностен, ценностен, мотивационен, оценъчно-рефлексивен и едновременно с това стремежа за холистично отразяване на проблематиката.

При експериментирането изследователят се включва в хода на осъществяването му – чрез възпроизвеждането на изследваното явление, чрез целенасочено въздействие върху процесите на тяхното протичане (чрез опит, моделиране, проверка на хипотеза и др.). Този метод допринася в най-голяма степен за утвърждаване на изследването като дейност на студентите, за развитие на познавателните им интереси и приобщаването им към технологиите. Студентът не само наблюдава, но има възможност да извършва промени с изследваните обекти. Експериментално установените факти улесняват осмислянето на основополагащи понятия, закономерности, принципи, теории. Студентите влагат собствени усилия и чувства при възприемане на новата научна информация. Развива се наблюдателността, вниманието, способността за откриване и решаване на проблеми. Изгражда се емоционално-ценностно отношение към изследванията. Експерименталната дейност се приема за „тиха работа”, но когато е осъществявана в група, възможно е да се внесе интерактивност, да се извърши интензивно взаимодействие, диалогичност, обмяна на научни идеи, предположения, догадки. От всички фактори, с които трябва да се съобразяват преподавателите и студентите при експериментирането, най-важният е здравно-екологичният.

Независимо от спецификата на съдържанието на проучвания проблем се следва обобщената схема: *практическа задача – научен проблем – идея за решение – хипотеза – способности за проверка на хипотезата – теоретична интерпретация на резултатите – изводи*. Отработването на схеми и конкретни алгоритми, гарантиращи получаването на резултати отразява технологичната парадигма на университетското образование. Конкретната

технология на експерименталната дейност включва стъпките:

- встъпителна част - определяне на целта, съдържанието, алгоритмичната последователност на процедурите и операциите, запознаване с техниката на безопасност;

- избор на стратегия за извършване на експеримента;

- извършване на експеримента, обработка на данните, обсъждане на резултатите в екипа, обмяна на мнения, теоретична и практическа интерпретация, изводи;

- заключителни процедури - презентация на резултатите на експерименталната дейност пред общности, обсъждане, оценяване, публикации.

Адекватността на университета в условията на бързо променящата се социална и природна среда насочва вниманието към характера на съвместната дейност на преподавателите и студентите. В тази връзка парадигмата на *партньорството, съгласуваността на двете страни, тяхното сътрудничество и договореност* изисква от преподавателя да поема ролята на консултант, медиатор, помощник и др.

Доброволното включване на студентите в дейности, базирани на експеримента е предпоставка да се усвояват в единство дадената научна област, културата и методологията на научното изследване, да се развиват личностни качества, да се поставят в позиция на откриватели на научни истини и да се обръщат към творческото самоусъвършенстване. *Акмеологическият смисъл* на разглеждания феномен визира ориентирането на изследванията към иновации и творчески постижения. Иновациите се търсят по посока на нововъведения, позволяващи ефективно решаване на изследваните проблеми. Творчеството се свързва със създаването на качествено нови ценности.

Очертаните методологически ориентири са в основата на теоретичния модел на изследователската дейност, който представя признаците: научна обоснованост, целесъобразност, отворена и саморазвиваща се система, конструктивно реализирана, личностноцентрирана, здравно и еколого-съобразена, технологично и ресурсно осигурена.

Тезата за *интерсубектността на научно-изследователската дейност* насочи настоящето проучване към установяване на гледни точки и позиция на преподаватели и студенти-педагози по отношение на този феномен.

Прави впечатление, че всеки от посочените признаци присъства в оценката на сравнително голяма част от изследваните лица. Голяма е относителната част на тези преподаватели (78,86%), които основателно открояват целенасочеността като характерна черта на научноизследователската дейност на студентите. Висок е дялът на изследваните лица (60,25%), които приемат системността като значим признак на съвместните изследвания. Компетентностноориентираната изследователска работа се зачита от половината от изследваните лица (53,48%). Ранжирането на научноизследователската дейност като личностноориентирана се приема от 51,42% от респондентите. Установява се, че не се отдава значимото на намирането на рационалната мяра между когнитивните и емоционално-волевите компоненти в обучението. Затова е голям относителният дял на преподавателите (48,58%), които не осъществяват изследователските технологии като технологии на диалогичността, на партньорството, сътрудничеството, на създаването на ситуации на успеха.

Проучването установява, че учебното и научноизследователско експериментиране трайно присъства в университетската подготовка на бъдещите учители, като по-широко се застъпва демонстрационния експеримент (винаги – 3,8%, често – 53,33%, понякога – 30,47%, никога – 9,5%) отколкото лабораторния експеримент (винаги – 1,9%, често – 19,04%, понякога – 40,95%, никога – 23,8%). Изключително редки са случаите на използването на виртуален експеримент (поякога – 3,8%, никога – 81,9%) и от разговорите се установява, че това е най-често при подготовката на учителите по природни науки. Проучването показва, че 23,8% от преподавателите

не прилагат лабораторен експеримент, което не е в хармония със съвременното изискване да се осъществява висше образование, базирано на научно изследване. Посоченото разпределение на относителните дялове на изследваните преподаватели е сходно с това на анкетираните студенти, като признакът личностна ориентираност е подкрепен от по-малка част от тях(37,85%).

Анализът на вижданията на субектите показва, че все още не се отдава дължимата загриженост за функциите на изследователската дейност, единството и взаимовръзката с преподаването и ученето. Съществуват открити проблеми, свързани с качествените характеристики на изследователската дейност, взаимодействието със студентите, активизирането им в процеса на провеждането, ресурсното осигуряване на експериментите. Тяхното своевременно диагностициране позволява да се намерят адекватни решения за осъществяването на образование, базирано на изследвания, с оглед очертаните ориентири.

ЛИТЕРАТУРА

1. Радев, П. Философия на образованието. Изд."Фабер", С., 2009.
2. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М., 2001.
3. Шивачева, В. Интерактивни технологии в обучението на бъдещите учители. Изд."Екс-Прес", Г., 2009.
4. Hargreaves, A. Four ages of professionalism and professional learning. Teaching and teacher education kidlington, Royaume-Uni, 2000.
5. Tahir, T. Aregon reaching those at the bacu? – Times Higher Education, 19.01.2008.

УЧИТЕЛ-ВЪЗПИТАТЕЛ –
СТАТУС И РОЛИ В УЧИТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ

Надежда Калоянова

TEACHER – EDUCATOR –
STATUS AND ROLES IN THE TEACHING PROFESSION

Nadezhda Kaloyanova
E-mail: kaloyanova_n@yahoo.com

ABSTRACT

This article justifies a contemporary interpretation of the concept of status, role and function in relation to the teaching profession. Under the terms of the presented theoretical concept this study aims to reveal teachers' understanding of the educational status in the teaching profession and the roles that compound it. For the purpose of the survey a questionnaire has been used. The results indicate that teachers have different notions about their roles and functions as educators. Two models of teachers' educational style are differentiated. The models are assigned to certain categories of teachers.

Key words: teaching profession, teacher's educational status, professional roles, functions

ВЪВЕДЕНИЕ

Като част от образователната система и особено в качеството си на класен ръководител или ръководител на детската група, учителят е един от основните фактори за възпитание на подрастващите.

В специализираната литература са известни и актуално разработвани няколко основни възпитателни функции на учителя, всяка от които се до-обяснява и интерпретира през връзката си с останалите функции. Обобщеният наглед на възпитателната функция на учителя би могла да се представи така:

- **Формираща функция** – съдейства за овладяване на необходимия минимум знания, убеждения и практически умения и навици, както и за формирането на съответните ценности, потребности, социално-значими мотиви за дейност. Формиращата функция се реализира чрез комуникативната, коригиращата, регулиращата, информационната и контролиращата функция.

- **Комуникативна функция** – утвърждава връзката между отделните равнища на училищната система, като водеща е нравствената позиция на учителя. Тази функция е

свързана с контролираща, координираща и коригираща функция.

- **Коригираща функция** – свързана е с възможността ученикът да се склонява към критично преосмисляне на ценности и морални норми. Операционализира се с информационната и контролиращата функция.

- **Регулираща функция** – осигурява качествени корекции в поведението и съзнанието на ученика и ученическата общност в съответствие с изискванията на времето. Регулиращата функция се проявява чрез информационната, коригиращата и контролиращата функция.

- **Информационна функция** – съдейства за осигуряване на информация, като предпоставка за натрупване на социален опит. Свързана е с формиращата функция в аспекта на интелектуално-нравственото израстване чрез усвояване на минимум информация.

- **Контролираща функция** – изисква непрестанен контрол върху личностното израждане в процеса на дейността. Реализира се най-вече чрез коригиращата функция.

Според изложената концепция учителят реализира възпитателните си функции чрез непосредственото си участие в учебно-

възпитателния процес и като преподавател по съответната дисциплина чрез:

- Целесъобразно използване на учебното съдържание;
- Целесъобразно подбрани форми и методи на обучение;
- Творческа реализация на отделни компоненти на урока;
- Хунамизация на общуването с ученика в цялостния процес на обучение [4].

Съвременната образователна ситуация предполага по-особено вглеждане във функционалността на учителя в професията. Преди всичко е трудно обяснима, а и реализуема, ролевата реверсивност поради многоаспектния, динамичен статус на учителя в професията. Актуални изследвания върху професионалното поведение на учителя потвърждават, че учителите често се идентифицират единствено с ролите на организатори и ръководители на учебния процес [3]. Те трудно приемат изпълнението на нетипични роли, некоординирано и неадекватно преминават в нови роли според актуалната ситуация [1, 2, 5]. Конкретни проучвания уместно извеждат извода, че поведението на учителя в професията е комфортно и адаптивно и по-рядко креативно. Наблюдава се тенденция учителите да свеждат нетипични роли до познати, за да отговорят на очакванията на училищната реалност. Това прави присъствието на учителя в професията дисбалансирано, внася напрежение в пряката му дейност [2].

Един от възможните подходи за промяна на нагласите на учителите е свързан с погъвкавите интерпретации на професионалноръководителния статус „учител“. Уместността на такава интерпретация може да бъде открита във възможностите за стабилизиране на отношението *статус – роли – функции* чрез придаването на видимост на това отношение; чрез преосмислянето му в гъвкави модели, сътворими от самия учител.

В същността си предложената интерпретация не търси нови понятия и не подвежда под съмнение съдържанието на познати. Реконструирано е, а от там и обяснено от изложената гледна точка, отношението (по-точно динамичните отношения), чрез които понятията утилитират предложената концепция, според която:

- Учителската професия е структура от самостоятелни компоненти – различни аспекти на статуса на учителя в професията [2, 5];

- Ролите са „атрибут на статуса“, действат в системата. Те са социо-културно и личностно детерминирани, ситуативно предопределени [2, 5];

- Функцията, когато е „предположена“ и реализирана в роля, има ценностен характер [1, 2].

Динамичните отношения в базисната декомпозираща се структура *статус-роля-функция* се определят от конкретните педагогически условия, в които възникват и се реализират. Така определен статус би могъл да се „минимизира“ до роля, а определени роли да се „максимизират“ до статус според изискванията на образователната ситуация [5].

Така описаните функционални динамики на възпитателната функция добиват различни измерения. Учителят, в определени, педагогически маркирани ситуации, приема *статус на възпитател*. Пак с позоваване на концепцията за възпитателните функции на учителя, в конкретни ситуации той изпълнява ролята на ръководител, на *мениджър* на процеса на възпитание. Защото управлението е присъща *функция* на този процес. В допълнение, при комуникацията си с вътрешинституционалната и външната среда, той изпълнява ролята на координатор, медиатор, източник на информация и т.н. с всички функции, оценностяващи тези професионални роли.

ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В аспекта на теоретичните предпоставки, предложеното изследване се опитва да изведе нагласите на учителя към *статуса* на възпитател и *ролите*, които го изпълняват.

Изследването се фокусира около следните проблеми:

- Какво е разбирането на учителите за статуса и ролята на възпитател в учителската професия;
- Какви са нагласите на учителите към роли, присъщи на статуса на възпитател;
- Какви функции „приписват“ учителите на ролята *възпитател*;
- Какви функции „приписват“ на различни роли от обхвата на статуса на възпитател.

В случая се използва подход, при който с цел онагледяване на ролите, те се извеждат изолирано от различните сфери на дейност на учителя. Ясно е, че такава „отделяне“ е ус-

ловно и използваемо единствено с изследователска цел [3].

Първата сфера на дейност е очертана чрез взаимоотношенията в класната стая, където учителят е организатор и ръководител на учебно-възпитателната дейност. От тази сфера на дейност се изолират ролите [по 3]:

- ✓ *Източник на информация;*
- ✓ *Координатор;*
- ✓ *Фасилитатор;*
- ✓ *Разпределител;*
- ✓ *Инициатор;*
- ✓ *Експерт.*

Втората сфера на дейност е цялостното отношение на педагога към формирането на личността на ученика. Тази дейност е дълговременна и разширява ролевия сценарий на възпитателния статус с ролите:

- ✓ *Образец (пример за подражание);*
- ✓ *Съветник;*
- ✓ *Приятел;*
- ✓ *Авторитет* [по 3].

Третата сфера на дейност на учителя се намира в релацията „учител-родител/родители“. В тази сфера статусът на възпитател изисква вече познати роли: *източник на информация, експерт, координатор, разпределител* и се надгражда с ролите:

- ✓ *Медиатор;*
- ✓ *Опонент;*
- ✓ *Консултант.*

Четвъртата сфера е позицията на учителя като общественик, като взаимодействащ в институцията, с други институции и поширока общественост. В тази сфера на дейност, макар и индиректно, се включват взаимоотношенията на учителя с колеги и висшестоящи. Със статус на „низш училищен мениджър“ и „обществен възпитател“ (няма се предвид длъжността, учредена в общинските администрации!), от учителя се очаква навлизане във вече изискваните в други сфери роли на: *опонент, експерт, медиатор, авторитет*. Допълващата роля е тази на:

- ✓ *Изпълнител.*

МЕТОДИКА

За целите на изследването е използвана анкета* с общ обем от 18 въпроса, от които: седем – за установяване на контролни фактори (пол, педагогически стаж, сфера на заетост, вид учебно заведение, образователна и квалификационна степен, допълнителни квалификации, длъжностна позиция), седем – за

ролева идентификация и ролеви нагласи. Анкетата е анонимна.

Изследвани са 100 учители от различни етапи и степени на образователната система.

За целите на настоящата статия са анализирани определени въпроси от анкетата (описани подробно в раздел РЕЗУЛТАТИ)*.

За анализ на резултатите се използва ординална скала и методът на контент-анализа.

РЕЗУЛТАТИ

В рамките на изследването предварително е търсена позицията на учителите относно ролята на *възпитатели*. От над 40 роли, описани в специализираната литература, за целите на изследването са обобщени 22. Изследваните лица ги ранжират в зависимост от степента на значимост, която им придават.

От всички респонденти, 53 са ранжирали всички 22 роли. Коефициентът на относително ранжиране на ролите от 1 до 22 място е представен в Таблица 1.

Таблица 1. Теглови коефициент на професионалните роли на учителя

Роля	Място	Тегло
Авторитет	1	1
Възпитател	2	0,88
Ръководител	3	0,77
Съветник	4	0,76
Източник на информация	5	0,74
Приятел	6	0,74
Иноватор	7	0,73
Образец	8	0,69
Консултант	9	0,68
Инициатор	10	0,62
Сътрудник	11	0,56
Експерт	12	0,54
Съмишленик	13	0,53
Изпълнител	14	0,51
Координатор	15	0,50
Ментор	16	0,49
Разпределител	17	0,47
Модератор	18	0,46
Фасилитатор	19	0,45
Медиатор	20	0,41
Конкурент	21	0,37
Опонент	22	0,35

Отговорите на останалите 47 изследвани лица са обработени на базата на честотата на посочване на определена роля. Данните са представени в Таблица 2.

Таблица 2. Честота на най-предпочитаните професионални роли

Роля	честота	в %
Възпитател	42	89
Авторитет	42	89
Приятел	39	83
Източник на информация	38	81
Образец	34	72

Резултатите и в двете групи са показатели за отношението на учителите към ролята им на възпитатели. Независимо от позицията си в училищната система, *възпитател* е водеща роля.

Тя е и ролята за която учителите се чувстват най-подготвени и квалифицирани. Освен това е ролята, която според изследваните приоритетно изисква от тях училищното ръководство.

Обобщено, ролята на *възпитател* и връзката и с останалите най-значими роли учителите в двете групи свързват най-вече с функциите:

- *възпитаване и обучаване* – предаване на знания и опит; източник на информация; формиране на нравствени ценности; даване на указания за взаимоотношенията между хората; изграждане на личности; възпитаване на положително отношение към природата и обществото, провокиране на любознателност; учене на децата как да учат;

- *ръководене* – създаване на спокойна атмосфера за работа; развиване на качества като инициативност, умения за решаване на проблеми; стимулиране творческите изяви на учениците; развиване потенциала на всяко дете;

- *общуване* – спечелване доверието на детето; мотивиране на учениците да учат;

- *консултиране* – съветване на детето в адаптацията му към средата; даване на приятелски напътствия и насочване избора на ученика; съвети относно поведението на ученика в клас и в училището; взаимоотношенията родителите-ли – деца;

- *медиация* – посредническа дейност между ученици-родители-училищно ръковод-

ство; родители-ръководство на детската градина.

В случая на анализ подлежи отношението между ролята *възпитател* и *авторитет* в двете групи, тъй като те са двете най-значими роли за учителите. Освен това е забележима тяхната близка позиция в групата на ранжиралите всички професионални роли (разликата е само 0,12) и еднаквата им позиция в групата на частично ранжиралите (Табл. 1 и 2).

За целта се използват мненията на учителите, изразени в отговор на въпроса „В какво се изразява Вашата професионална дейност по отношение на петте най-значими за Вас роли?“

Откри се следната тенденция като предпоставка за последващ анализ:

- Ролята *възпитател* е посочена сред първите **5** по значимост от **над 68 %** от всички респонденти;

- Ролята *възпитател* е посочена сред първите **5** по значимост от **над 70 %** от изследваните начални и детски учители, но едва от **55 %** от изследваните прогимназиални и гимназиални учители.

Според първата тенденция интерес представляват изказванията на учителите от двете относително обособени групи: тази на ранжиралите ролята на *възпитател* сред първите 5 по-значимост и тази на респондентите, поставили я на по-задни позиции.

В първата група учителите свързват най-значимите професионални роли с функции, целящи да скъсат дистанцията между учител и ученик. В тази група приоритетно се изтъкват комуникативни, формиращи и подкрепящи функции. Те биха могли да се илюстрират със следните конкретни изказвания на учителите:

- **Комуникативни функции** – „да споделям тайни“; „старая се да им внуша, че сме съмишленици“; „да спечеля доверието“; „да ми се доверяват повече отколкото на близките си“; „да сме приятели“.

- **Формиращи функции** – „да възпитавам положителни качества и добродетели, човешки взаимоотношения и ценности“; „формиране и изграждане на личността“; „възпитаване на морални/нравствени ценности“; „възпитаване в чисто човешки план“; „възпитаване на човешки ценности“; „разясняване и възпитаване на стойностна ценностна система“.

- **Подкрепящи функции** – „да помагам и консултирам“; „да решавам проблеми, кои-

то детето не може да довери в семейството”; „детето да се чувства закриляно и подкрепено”.

При по-голяма част от респондентите в тази група функциите на корекция, контрол, регулиране и информиране се реализират чрез функциите за директна комуникация и подкрепа. Те са обяснени с позицията на учителя през „погледа” на учениците/децата: „да впечатлява”, „да вдъхва уважение”, „да е пример”, „да е изряден и компетентен”.

Така, за първата група учители би могъл да се изведе следният модел: техният възпитателен стил е „трасиран” от роли за директно взаимодействие и подкрепа и през такива за съграждане на връзки на доверие до естественото постигане на ролята на авторитет.

Моделът на втората група учители е инверсивен. Те обясняват преди всичко ролята на авторитет, около която впоследствие изграждат цялостните си взаимоотношения с учениците/децата.

Ролята на авторитет е обяснена с императивни функции, които, в представите на изследваните, са по-скоро иманентни заслуги, отколкото спечелени позиции: „авторитетен учител, спечелил уважение сред ученици и колеги”; „да има авторитет над мнозинството ученици”; „авторитет – основно качество във възпитанието”; „авторитет – власт”; „държа на авторитета”; „учителят е/трябва да има преди всичко авторитет”; „авторитет, спечелил доверието и уважението на децата”.

От тази позиция процесът на възпитание има два основни аспекта.

Част от изказванията придават тежест на учебната над възпитателната дейност. За учителите от тази група процесът на възпитание е възпитаване в: любознателност, отношение към научните области, заобикалящия свят и фактите, събитията, закономерностите в него.

Друга част от изказванията категорично очертават съдържанието и резултата от възпитанието в училище, детската градина: възпитавам – добри качества, поведение, обноски, начин на живот. Последните обобщени изказвания са индикатор за не-дотам пълноценна представа, а следователно и реализиране на институционална възпитателна дейност.

В тази група се формира и моделът на учителя като *фасилитатор*. Той: „улеснява ученето”; „учи учениците да учат”; „включва методи/похвати/инновации в обучението, за да го направи разбираемо и интересно”; „помага

при усвояването на учебното съдържание”; „създава умения за самообучение”.

Този модел е неосъзнат, тъй като *фасилитатор* е незначима и нетипична роля за учителите, доколкото те не разбират и не свързват значението на думата с педагогическите и измерения (вж. 2, 5).

Трябва да се отбележи и още една, съвсем очаквана тенденция. В търсене на фактори, повлияващи мнението на учителите се забеляза, че:

- Фактори като възраст и трудов стаж не повлияват мненията на учителите. В двете вече очертани групи пълно присъстват учители с различен трудов стаж (от до 1 г. до над 30 г.), както и съответно на различна възраст, бележеща поколенчески различия.

- Значително влияние обаче оказват факторите позиция в образователната система и наличие на допълнителни квалификации.

За детските и началните учители е по-характерен първият модел на възпитателен стил. Те са по-квалифицирани, както и осъзнаващи полезността на непрекъснатото учене.

Вторият модел се отнася в по-голяма степен до прогимназиалните и гимназиалните учители. Това обяснява донякъде отъждествяването на представите за възпитаване на учителите от тази група с тези за успешно преподаване, както и фрагментарните представи за процесът на възпитание въобще.

За целите на изследването е необходимо да се проследи ролевото съдържание и плътност на статуса възпитател в представите на учителите.

Направените теоретични и резултативни анализи дават възможност да се представят най-типичните роли за статуса на възпитател на учителите. Според изследователския подход, те са представени според тежестта, която им придават учителите (Табл. 3).

Авторитет е най-значима роля за учителите, но вече беше отбелязана различността, с която тя се припознава от тях.

Таблица 3. Професионални роли в статуса на възпитател

Роли	Тегло
Авторитет	1
Ръководител	0,77
Съветник	0,76
Източник на информация	0,74
Приятел	0,74

Образец	0,69
Консултант	0,68
Инициатор	0,62
Експерт	0,54
Изпълнител	0,51
Координатор	0,50
Разпределител	0,47
Фасилитатор	0,45
Медиатор	0,41
Опонент	0,35

Ролята на *ръководител* е също нюансирана и в нейните интерпретации лесно се доловиха и доказаха различните гледни точки на учителите от двете условно формирани групи – тези на посочилите ролята на възпитател сред първите 5 и тези посочили я сред останалите.

При учителите, за които възпитаването е водеща дейност, ролята на *ръководител* предполага функции на индиректно управление: „осигуряване на спокойна атмосфера“; „развиване на качества и способности на децата“; „стимулиране творческите изяви на учениците“.

В другата група са функциите за директно ръководство: „управление на учебния процес“; „ръководене на детската група“, „ръководство и организиране на дейността“.

Ролите *източник на информация, съветник* и *образец* са интерпретирани сходно в цялата изследвана група. В случая не се забелязва тенденция, което е основание мнението да се обобщят.

Ролята *източник на информация* е интерпретирана двупосочно: учителят като информатор и учителят като информиран. В случая категорично е приписана информираща функция, но и формираща чрез изказванията: „учениците да получават нужната информация“; „децата да бъдат точно осведомявани“; „да се запознават с факти и закономерности“; „(учителят) да е знаещ, можещ, обучаващ, компетентен, 100 %-ов експерт в своята област.“

Ролите на *съветник* и *образец* (пример за подражание) учителите свързват с функциите комуникиране, мотивиране, консултиране, разясняване и демонстриране. Като *съветник* учителят е човек, който:

- Дава приятелски напътствия;
- Помага на децата в адаптацията към средата;
- Подкрепя вземането на трудни решения;

- Насочва избора.

За тази роля един начален учител е употребил думата „напътственик“!

В ролята на *образец* учителят е преди всичко отговорен пред децата/учениците, колегите и обществото като цяло и това се изразява в неговата цялостна визия и обществено присъствие. В представите на учителите учителят е пример за подражание по отношение на:

- Облекло;
- Маниери/Обноски;
- Поведение;
- Начин на общуване.

Ролята на *приятел* е много по-експресивно представена в групата на учителите, които ранжират възпитател на първите 5 места, както и в групата на началните и детските учители. Тя е остро отречена от някой представител на другите две групи.

В първия случай *приятелят* функционира чрез комуникация, консултиране, медиация, напътстване, подпомагане.

Във втория случай е категорично заявено, че *приятелят* не би могъл да насочва и възпитава, т.е. тази роля обезсмисля по-съществени роли на учителя. Прокрадва се и мнението, че учителят изпълнява преди всичко нормативни предписания, което прави приятелството една ненужна екзотика.

ОБОБЩЕНИЕ

Обобщенията от предложеното изследване имат конкретни и разширени проекции. В конкретиката на изследваната проблематика са обозрими следните изводи:

- Учителите имат нееднакви представи за комплекса от възпитателни функции, които изпълняват;

- В термините на предложеното изследване може да се заключи, че учителите, приемащи възпитателните статус-роли за водещи имат по-демократична визия за взаимодействието със субектите на системата и най-вече с децата/учениците. Те приписват по-осъзнато роли на статуса възпитател и съответно изпълват ролите с по-адекватни функции.

- Допустим е изводът, че статусът на възпитател е по-присъщ на началните и детските учители. От тук и предположението, че прогимназиалните и гимназиалните учители твърде стесняват и тривиализират ролевите си сценарий идентифицирайки се само с кон-

кретни роли от обхвата на преките им длъжностни задължения.

В разширен аспект, изследването защитава необходимостта от целенасочената подготовка на учителя за:

- Преосмисляне на статусно-ролевата динамика на учителската професия;
- „Пренаписване” на ролевите сценарии чрез трениране на умения за „отключване” на роли и вариране на сценарии в различни статусни ситуации (развиващи срещу адаптивни сценарии);
- Мотивиране на кариерните стремежи и очаквания – включване на роли, които да позитивират взаимодействието на субектите в системата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жекова, Ст. *Проблеми на професионалния труд и личността на учителя*. Бургас, Novissima Nova, 1992
2. Иванова, Т; Н. Калоянова. Ключови компетенции и професионални роли на учителя. – *Управление и образование*, 2010, VI (1). с. 248-254
3. Пенчева Е. Социално-педагогически характеристики на професионалното поведение на учителя. – В: *Проблеми на професионалния труд и личността на учителя*. Бургас, Novissima Nova, 1992
4. Рангелова, Е. Възпитателни функции на учителя. – В: *Теория на възпитанието*, С., 2002. с. 430-434
5. Kaloyanova, N. Teacher-manager – status and roles in the teaching profession, *Tracian Journal of Science*, 2010, 8(1)

ПЕДАГОГИЧЕСКА ДИАГНОСТИКА ЧРЕЗ ЛИЧНА ИСТОРИЯ НА ДЕТСТВОТО

Тинка Иванова

PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS THROUGH A PERSONAL STORY OF CHILDHOOD

Tinka Ivanova

E-mail: tinche_ivanova@abv.bg

ABSTRACT

Childhood is a social phenomenon. Its story is an expression of the collective memory of mankind. It keeps traditions and problems from different historical periods to make the child a full member of the society. This article presents a study of childhood in Bulgaria in the 1990s. Through the biographical method we are looking for cross-areas between the pedagogical diagnostics and history of childhood.

Key words: childhood, history of childhood, pedagogical diagnostics, biographical method.

ВЪВЕДЕНИЕ

Детството и неговата история имат много измерения и различни превъплъщения. Те са предмет на проучване от историци, социолози, етнологи, философи, психолози, педагози. Трудността да бъдат посочени всички изследователи на детството идва не само от заблъбчаващата се диференциация на научното познание, но и от интердисциплинарния характер на проблематиката. „Историята на детството има за цел като възкреси различни форми на отношение към децата да засили чувствителността към тях, да съпостави съвременното отношение към отделните групи деца с мястото на децата в света на възрастните някога, и да открие наследени от минали епохи нагласи към тях” [4, с. 21] - пише Кристина Попова, автор на първото българско изследване върху историята на детството, представена чрез дейността на Съюза за закрила на децата в България.

Детството е социален феномен. То протича в конкретна социална среда и в определено историческо време. Това е период на превръщане на детето в пълноценен член на обществото. В този процес възрастният има своето „запазено място”, защото е посредник между детето и обществото като му предава ценности и норми, определящи условията на живот в общността. Идеята за детството се появява през Късното Средновековие. След XVII в. се

създава съвременната представа за детството, за която несъмнен принос има Жан Жак Русо с възгледите си за възпитание, ориентирано към детето. През XIX в. и XX в. детството се утвърждава като период на защитеност и специално обгрижване на детето, което и през първото десетилетие на XXI в. се приема за норма.

Между изследователите няма единомислие за представянето и тълкуването на историята на детството, макар че в основата на своите теории те поставят отношението между света на възрастните и света на детето. Първият историк на детството е Филип Ариес. Той разглежда историята на детството като „еволюция”, за разлика от американеца Лойд де Моз, който я представя като „гетоизация”. Според първия автор историята на детството е пътя от свободата на детето към неговото закрепостяване от семейството и училището. Според де Моз това е пътя на разкрепостяване на детето от тиранията на възрастните. Двамата автори имат противоположни възгледи, но убедително защитени с достатъчно аргументи. В книгата си „Изчезването на детството” (1982) Нейл Постман допуска, че на определен етап от общественото развитие „идеята за детството” може да изчезне. Доказателства за това твърдение не е трудно да се открият и в съвременното общество. Все повече детският свят започва да прилича на

света на възрастните като например дрехи, игри, играчки, дори пороци и престъпност [6].

Детството е структурен елемент на социума. То отразява всички негови проблеми. Обществено-икономическите промени в България след 1989 г. са отразени в най-новата ни история като преход към демокрация и пазарна икономика. За 20 години ние сме участници и свидетели на управлението на 12 правителства, 6 избора на държавен глава, приемане на нова Конституция и три промени в нея, пълноправно членство на България в ЕС и НАТО, безвизово пътуване в страни от Шенгенския съюз, приватизация, демографска криза, понижаване на жизнения стандарт и качеството на живот на значителна част от населението, промяна на общуването и културата [5]. Това са малка част от събития, последици на прехода, които пряко или косвено засягат всички българи. Проучването на историята на детството чрез биографичния метод е подходящо за изследване на обществото в години на динамични промени, защото те са пречупени през съдбата на отделния човек. Методът предполага негласно обещание на авторите за значимост на представеното. То прави така, че от индивидуалния живот да се открие колективната съдба през определен исторически период – например принадлежност към едно поколение [1]. Морис Холбак също твърди, че споменът за миналото е израз на колективната памет. Човек си спомня нещо дотолкова, доколкото той е част от определена социална общност [3].

Жизнените истории са достоверен източник за анализ на възпитателни традиции и проблеми, тъй като са преживяна педагогическа практика.

ПОСТАНОВКА И МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването има за цел да очертае характеристиките на детството в България в началото на 90-те години на XX в. и отражението им върху възпитанието на подрастващите. То търси отговор на следните въпроси:

- Какви са чувствата, отношенията на изследваните лица към детството?
- Кой са местата на детството и дали училището е сред тях?
- Кой са значимите възрастни и събития в детството, преминало в години на социално-икономически реформи?

- Присъства ли образът на учителя в историята на детството?

Инструментариумът на изследването се базира на биографичния метод под формата на есе „Историята на моето детство”. По преценка на автора то може да бъде анонимно или не, но съдържа информация, която той определя като история на детството си. Няма предварително поставени изисквания за хронология, времеви граници и обем.

Извадката включва 50 студенти. Те са избрани на случаен принцип и са от различни части на България. 44 от тях са родени през 1988 г., 1989 г. или 1990 г. 6 от изследваните лица са родени през периода от 1970 г. до 1987 г.

За обработка на информацията, получена от есетата, се използва съдържателен анализ.

РЕЗУЛТАТИ

Изследваните лица се определят като „деца на демокрацията”, „деца на заети родители”, „най-щастливите деца с най-грижовните родители”. Те имат конкретен опит и познават част от трудностите на възрастните в годините на прехода. Като такива са описани „чести пътувания”, „работа на повече места”, „работа в чужбина” или в друго населено място, „липса на почивка поради изключителна служебна натовареност”. Студентите отбелязват отсъствието на родителя от дома, което е свързано с осигуряване на финансови средства за семейството, като една от характеристиките на своето детство. Те разказват с много любов за „мама и тате” – „строги и вискателни към децата си”, „прекрасни хора, ангажирани с много работа”, „в трудните години на прехода, направили невъзможното, за да не липсва нищо на децата им”.

Думи и изрази, с които изследваните лица описват детството са: *безгрижие* (14 пъти е посочено); *прекрасно* (11); *игри* (10); *въшлибство, въшлибно* (8); *веселие, смях* (7); *истинско* (5); *забавления* (4); по три пъти са посочени - *лудории; всеобхватна любов; безкраен празник; най-безгрижния / най-щастливия период от живота на човека*; по два пъти са посочени - *слънчево; щастливо; трудно; радост; приказка; усмивка; мечти*; по един път са посочени - *пакости; приключения; подаръци; безоблачно; незаменяемо; уютно; спокойно; красиво; прекрасен миг от живота; жива вода; омазано с домашна лютеница; болка и страдание*. Използваните думи и изрази кра-

споречиво доказват, че студентите свързват своето детство с положителни емоции и чувства. Това преобладава, макар че при четирима е изразено ясно послание детството да бъде по-бързо забравено, да няма връщане към него дори и само в спомените, защото има сериозни финансови проблеми, заболявания на детето. Те са толкова значими за тях, че предлагат своя периодизация на детството в зависимост от справянето с посочените проблеми. Въпреки това студентите не определят детството си за „лошо“, защото са обградени от семейства си и тяхната любов. Останалите изследвани лица се връщат с най-голямо удоволствие в детските години, тъй като ги свързват с безгрижие и липса на ангажименти, характерни за възрастните. Необходимо е да се отбележи, че в условия на икономическа криза тези родители са осигурили „нормално детство“ на своите деца, които се чувстват защитени в и чрез семейството от обществените реформи.

Есетата предоставят интересен материал за границите и местата на детството. Очертава се нееднозначен отговор на въпроса: Кога започва детството? Според 90% от изследваните лица неговото начало е около тригодишна възраст и е свързано с първите им спомени, които са приятни и много конкретни. За останалите 10% детството започва от момента на раждане. За него те имат информация от своята майка, баба, баща. Тези студенти са проявили специален интерес към това „как са дошли на този свят“, „как започва моето пътешествие в този шантав свят“, как е избрано името им, как са изглеждали в първите часове след раждането си. Изследваните лица са единодушни за момента на приключване на детството. Това според тях е в шести – седми клас. Те го свързват „с бунта на хормоните и поява на първите гаджета“, „с пубертета, който те побърква“, „с първите тайно изпушени цигари или тайно изпити бири“, но и „когато коледното ти настроение се изпари“.

В 70% от личните истории на детството е спазена хронология на събития от три- до четиринадесет-, петнадесетгодишна възраст. Подробно се разказва за игри, забавления, желаниа, мечти, приятели. По отношение на училището само се посочва неговото име, постъпването и завършването на обучението, преместването в друго училище. В останалите есета историята се изчерпва с една или няколко случки, които определят спомените за цялото детство. Сред тези случки по честота

на посочване на първо място се нарежда развода на родителите. Дори когато е „във възможно най-цивилизованата си форма“ той променя живота на детето не само в емоционален план, но и физически в пространството – свързан е с преместване в друг дом, училище, град. Описание на тренировка и постигнати спортни или творчески постижения е друг начин за написване на история на детството. Това по признание на авторите драстично променя детството им, те се чувстват по-различни деца, които имат по-различно детство или може би нямат такова. Тези истории са разсъждения върху проблема, но авторите им споделят подкрепата на своите родители, вземането на самостоятелно решение да продължат или да се откажат от заниманието, славата като стимул за развитие. От представените есета има две истории, които описват само едно събитие – инцидент, който превръща малко момче в герой и грижа за бездомно коте, което сприятелява не само три деца, но и техните семейства. Това подсказва, че е необходим допълнителен анализ върху начина на представянето на история на детството, защото зад него се крият много неизказани мисли. Само в три от есетата историята на детството е представена в хронологичен ред от две до осемнадесетгодишна възраст като преминаване от едно учебно заведение в друго.

Училището не е сред местата на детството. Дори училищният двор не е посочен като такъв. Училището присъства в личните истории с големи стаи, светли коридори, игрища. То е близо до блока, в който живее детето, но учебната година сякаш „спира“ детството. Неговото време е през летните ваканции, в някои случаи и през зимните ваканции. Местата на детството са около или в панелните блокове – мазета, тавани, междуетажни площадки, дори понякога и покрива на блока. Панелните блокове могат да се приемат като символ на историята на детството на границата между 80-те и 90-те години на ХХ в., макар че е необходимо допълнително проучване за влиянието на материали, публикувани в интернет, върху историите, разказани от студентите.

В есетата много често се среща изречението: „Както всяко дете, така и аз прекарах голяма част от детството си на село при баба и дядо“. Според броя на посочванията на второ място като място на детството се нарежда „къщата на баба и дядо на село“, с двора и

улицата, на която тя се намира. Тук има много поетични описания – люлки, театрални сцени, шоу-програми от деца за деца или дори такива, за които възрастните заплащат символична такса. Няма спор, че селският простор освобождава детската фантазия. В пет от историите авторите им директно изказват съжаление, че техните баби и дядовци живеят също в панелни блокове и им липсва, че през ваканциите не са били на село.

За двама от студентите мястото на тяхното детство е работното място на родителите им. Те много се гордеят с това, защото са ги видели в друга светлина и са останали очаровани от служебните им умения, свързани с работа с много хора.

Не може да не се отбележи, че детската стая не е посочена като любимо място за занимания на изследваните лица. Те предпочитат да бъдат с приятели, извън дома, по-далеч от контрола на възрастните.

От личните истории се оказва, че детството има вкус и аромат. Студентите разказват как миришат „ягодите от градината на баба и дядо”, „катмите на баба”, „гъбите, събирани с приятели”; „новогодишните банани и портокали”. Вкусът на детството е шоколадов. Тук се налюждава почти единодушие сред изследваните лица.

В личните истории на детството има споделени детски тайни, без да са поставени допълнителни условия. Те са закъсняло признание за нарушаване на родителски указания – например „да казваш срамни думи шепнешком”, „вземах дрехите и гримове на мама и се преобразявах като голямо момиче”, „пребърквах джоба на дядо за дребни стотинки, докато той спи”, „с приятели се къпехме в язовира въпреки родителските забрани и поучения”.

Кой присъства в историята на детството? Кой са героите? – въпроси с много отговори. Случки, ситуации, събития, в които участват възрастни, се подреждат по следния начин според броя на посочванията:

- 21 пъти – с майка или с мама;
- 16 пъти – с моите родители или с майка и татко, мама и тате, моето семейство ;
- 12 пъти – с дядо; с дядо и баба;
- 10 пъти – с баба; с баща или с татко, тате; с приятели
- 7 пъти – с брат; с братовчеди;
- 3 пъти – с учители;

- 2 пъти – със сестра или със сестричка; с втори баща; със съученици;
- 1 път – със съсед.

В историите на детството е отделено особено внимание на майката. Според изследваните лица тя безспорно е най-значимият човек за детето. Доказателство за това са не само най-големият брой случки, описани с нея, поднесени емоционално и с благодарност или по-подробно описание, което не е направено за останалите възрастни. Майката е „най-добрият приятел”, „най-важната жена в моя живот”, „на нея дължа всичко”, „прекрасна жена, която ме обича”, „ръката на мама е най-топлата ръка”, „мама е строга, но страшно много ме обича”, „за нея сме най-голямото богатство, което пазеше с цената на всичко”, „няма нищо по-хубаво от това да си до своята майка и тя да те отгледа с много любов, въпреки трудностите в живота”. Споделените детски страхове са свързани с възможна раздяла с майката или с развод на родителите. В отбелязаните седем случая на развод връзката с майката става още по-силна, както и страхът тя да не се разболее или да ѝ се случи нещо неприятно.

Случките, в които присъстват учители, са от детската градина. Предучилищните педагози са „грижовни и добри учители”, „учат децата на песни и стихчета”, „организируют празник в детската градина”. В две есета е описана първата среща на детето с началния учител, тръгването на училище. Няма разказани училищни истории. Дори връзката с приятелите е представена по местоживеене или по роднинска линия.

Други важни събития в детството са „отиването на село при баба и дядо”, „раждането на брат /сестра”, „грижа за домашен любимец – котка или куче”, сцени на домашно насилие вследствие от злоупотреба с алкохол. За всяко от тях са споделени много лични преживявания, променили детския живот.

ИЗВОДИ

През последните двадесет години се наблюдава повишен научен интерес към проблемите на детството и обособяване на области и направления за по-детайлното му проучване. Историята на детството продължава да се развива и да съхранява безценен фактологичен материал като част от колективната памет на човечеството. Тя има своите пресечни области с история на образованието, история на

семейството, история на социалната политика. Настоящото изследване е опит чрез биографичния метод да се очертаят някои от характеристиките на детството в България в началото на 90-те години на XX в. То дава основания за следните изводи:

- Изследваните лица определят себе си като „деца на демокрацията“. Те се чувстват предпазени от негативните последици на прехода благодарение на грижите и усилията на родители, семейство. Последното е потвърждение на българската традиция за по-дълго обгрижване на детето от страна на родителите, готовността им „да се жертват“ в името на неговия просперитет.

- Личните истории на детството предоставят богата информация за граници и места на детството, значими възрастни и събития в живота на детето, неговото мнение и

отношение към някои действия на възрастните, тайни, страхове, мечти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Любенова, Ст., Ал. Янева. Биографичният метод в антропологията и социологията. – *Социологически проблеми*, 1994, №3, с. 146 – 149.
2. Иванов, И. Педагогическа диагностика. Шумен, 2006.
3. Пашова, Ан. Детство и жизнени светове на роми в Западна България. С., 2010.
4. Попова, Кр. Националното дете. Благоевград, 2005.
5. <http://bg.wikipedia.org>. Преход на България към демокрация и пазарна икономика.
6. <http://fspeid.com/> Шалаева, С. Л. Светът на детството и светът на възрастните: Новите реални отношения.

**ИЗ ИСТОРИЯТА НА УЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ ПО НЕМСКИ ЕЗИК И
КУЛТУРА В БУРГАС ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК**

Маргарита Терзиева

**FROM THE HISTORY OF TEACHING GERMAN LANGUAGE AND CULTURE IN
BURGAS IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

Margarita Terzieva

ABSTRACT

The German School in Burgas (1921-1943) and the preparatory German language course groups for pre-school age children at the chitalishte cultural centers (1957-1960) were a way to get in touch with German culture and educational traditions. Thus dozens of children and young people acquired knowledge of the German language and social skills to communicate in a foreign cultural environment.

Key words: *German language, school education*

В годините след Освобождението стремежът на българските индустриалци към потесни връзки със Западна Европа намира израз в сближаването със страни с просперираща икономика – Англия, Германия, Франция. Династичният произход на първите монарси предопределя ориентацията към немския език като език на търговията и индустрията. Това налага създаването на училища, в които обучението да се извършва на този език.

През 1887 година по инициатива на обкръжението на първия български княз Александър Батенберг в София е основано Немско училище, което просъществува до 1918, когато по нареждане на окупационните власти всички германци трябва да напуснат България. Второто немско училище е създадено в Пловдив през 1901 г. и в него учат деца на живеещи в града немски семейства. Тесните културни и икономически връзки между двете страни се засилват след Първата световна война и това води до възобновяване на дейността на немските училища. Освен в София и Пловдив, през 1921 г. възникват немски училища във Варна и Бургас.

Първоначално Немското училище в Бургас се помещава в частна сграда в близост до входа на градския плаж. Впоследствие за него през 1932-1934 г. е проектирана и построена специална сграда, дело на завършилите образованието си в Германия видни български архитекти Станчо Белковски (1891–1962) и

Иван Данчов (1893–1972). Там се обучават деца от детската градина, подготвителен клас, първоначални отделения, прогимназиални и гимназиални класове. Показателно е, че сред учителите на записаните ученици има много възпитаници на университети в Германия, Австрия, Швейцария. В семейна среда езикът се усвоява допълнително с помощта на тези родители или частни учители. Учебните програми са съгласувани с правилниците на просветното ведомство. Добре обмислено е редуването на учебен труд с разходки, излети и спортни занимания. Лексиката се усвоява интензивно – от децата и учениците се изисква да разговарят на немски с учителите и съучениците си. Организирано са коледни тържества и театрални представления, на които се канят родителите и видни представители на културната общественост в града. Целенасочено се раздават книги на немски език по класове, чиито прочит е задължителен; задържането им след определения срок или загубата им се санкционира.

През март 1934 г. забавачницата при немското училище представя музикалната пиеса “Едно пате пътува по света”. През 1942/43 г. в нея се обучават 37 българчета, а през 1943/44 г. – 84 деца, от които 70 са българчета. По техни спомени, в детската градина царят казармен ред и дисциплина. В Немското училище се обръща специално внимание на комплексите от спортно-подготвителни игри и се

въвеждат спортни уреди, непознати дотогава в морския град. В гимнастическия салон има лост, успоредка, шведска стена, кон, коза. В мазето на училището е разположен кегелбан, а на двора – други уреди за игри и гимнастически упражнения: висилка, четири тръби за катерене, трап с пясък за висок и дълъг скок. Разписанието не позволява два класа едновременно да се засичат в гимнастическия салон. По време на войната след учебните занятия в него безплатно се прожектират пропагандни филми за победите на немската армия на Източния фронт. Има съблекални и душеве с топла вода – това е единственото в града училище с централно парно отопление.

През учебната 1937/38 г. в Немското училище има 4 паралелки в отделенията (по една за випуск). В тях преподават 4 учители. Посочени са общи данни за учениците от началното училище и прогимназиалните класове – 144 момчета и 97 момичета. В последните години от съществуването му – през учебните 1942/43 и 1943/44 г., броят на учениците в началния курс на обучение е съответно 120 и 119. От тях българчета са съответно 107 и 112. Лектори по български език в началното училище са Никола Антонов и Ана Дочева.

През горепосочените години в прогимназиалния курс на немското училище има 73 ученици и 6 учители; през последната учебна година те са съответно 66 ученици и петима учители. Преподавателка по български език през 30-те години е Людмила Златарова, а лектори – М. Задгорска, Г. Димитров. Обучението в гимназиалните класове се извършва предимно от немски учители, командировани в Бургас. Български език в гимназиалните класове преподава Петър Иванов – впоследствие дългогодишен преподавател в създадения Институт за прогимназиални учители в Бургас. От чуждите учители най-ярки спомени в съзнанието на учениците си оставя преподавателят Паул Герке.

В Немското училище униформата е задължителна. Тя е от сивосин плат и шапка с козирка от същия плат, на която е поставен трикольор. С тези униформи учениците участват в празнични манифестации. Носенето на униформа се възприема като задължителна част от училищната култура, като демонстрация на принадлежност към определена среда. Присъствието на символика е доказателство за наличие на приоритети, за конкретна стратегия в институционалната политика на учебното заведение.

Пораженията на немската армия на Източния фронт водят до военна мобилизация, която се отразява на преподавателския състав в училището. Децата изпращат част от своите учители на фронта. Очевидно е, че пропагандните тези, които в началото на 40-те години са приоритетна задача за подобен род училища в страните със съюзнически на райха режими, вече са морално дискредитирани. Финансовата подкрепа спира и това налага спиране на учебните занятия и евакуиране на персонала. Сградата се ползва за нуждите на немските войски, а последните уроци се провеждат спорадично в домовете на някои ученици.

След закриването на Немското училище в Бургас в началото на учебната 1944/45 г. учениците от отделенията, прогимназиалните и гимназиалните класове държат приравнителни изпити и са преместени в общообразователните училища в града. Немският език не е включен в учебните програми за началната училищна степен, а и за известен период от време не се радва на популярност в прогимназиите и гимназиите – учат се предимно руски и френски.

Промяна в отношението към езика и ранното чуждоезиково обучение се наблюдава в края на 50-те години, когато студентите на проф. Иван Гълъбов, завършили висшето си образование, се посвещават на пионерска работа – създават към читалища групи от деца в предучилищна възраст за изучаване на немски език.

В Бургас такава е създадена през 1957 година към читалище „Любен Каравелов” от Маргита Минчева. Ръководители на групи по немски език в следващите години са Цвета Теменджиева, Анка Иванова и Стефка Колева.

Със създаването на Немската езикова гимназия „Вилхелм Пик” в морския град в началото на 60-те години се пристъпва към целенасочено изучаване на езика по специална програма, гарантираща високо ниво на езиковата подготовка.

Четири десетилетия опити за организирано изучаване на немски език в Бургас позволяват следните заключения:

Идеите за чуждоезиково обучение намират радушен прием в морския град и са отстоявани предимно от възпитаници на престижни висши училища и университети в Германия и Австрия.

Потребността от развитие на търговията и отделните направления на леката промишленост диктуват нуждата от по-широко застъпено обучение по немски език и до обществена подкрепа за построяване и функциониране на Немската гимназия в града през 30-те години на миналия век.

Липсата на специализирано учебно заведение през определен хронологичен период се компенсира от факултативното му изучаване от най-ранна възраст.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сиреков, П. Бургас във времето. Родът Сирекови. Бургас, Божич, 2008.
2. Терзиева, М. История на учебното дело в Бургас 1878-1944 година. Б., Либра Скорп, 2007.
3. Спомени на Ц. Жечева - Хълтъркова, разказани пред автора на 9.12.2006 г.
4. Спомени на П. Сиреков, разказани през автора на 12.11.2008 г.
5. Спомени на М.Асенова, разказани пред автора на 18.11.2008 г. (снимки - личен архив на М.Асенова)

ПРИЛОЖЕНИЯ

Снимка 1. Ученици от Немското училище на разходка (30-те години).

Снимка 2. Н. Антонов с ученици от първоначалните отделения на Немското училище (30-те години).

Снимка 3. Професор Гълъбов със своите студенти.

Снимка 4. Деца от езиковата група по немски език (50-те години).

Снимка 5. Деца от групата по немски език на концерт (50-те години).

УЧИТЕЛЯТ ВАСИЛ КАРАГЪЗОВ

Маргарита Терзиева

TEACHER VASIL KARAGYOZOV

Margarita Terzieva

ABSTRACT

The paper reveals Vasil Karagyzov's pedagogic work and active participation in Bulgarian public and political life in the first decades of the 20th Century.

Key words: *pedagogic skills, foreign languages*

За личността на пролетарския поет Васил Карагъзов (1889-1925) и за неговото творчество има авторитетни литературни изследвания, които очертават мястото и ролята му в националната поезия през първите десетилетия на миналия век. Някак встрани и в сянка остава педагогическата му дейност, която продължава 15 години и обхваща целия му съзнателен живот. С помощта на фактологията и спомените на съвременници ще се опитаме да направим педагогическа реконструкция на неговия професионален път и личностни търсения, превърнали го в уважаван от колегите и учениците си учител.

Още като ученик в Стара Загора и Пловдив бъдещият педагог показва високи учебни успехи по френски език, литература и математика. От 1907 г. в продължение на две години учителства из ямболските села и показва забележителен езиков усет към френската реч, което е основание да бъде един от българските курсисти в Гренобъл (май-октомври 1909 г.) с цел подобряване на професионалната си подготовка. След този повратен момент неговият вътрешен педагогически потенциал води до личностни изяви в няколко насоки.

Постигане на високо педагогическо майсторство

За Васил Карагъзов общуването е резултат от редица фактори, сред които той придава особено значение на умението да внушиш идеите си на събеседника, да притежаваш дар слово. Убеден, че педагогът върши общественнополезна дейност, за целите на която е необходимо да култивира у себе си ораторски умения, по пътя за Гренобъл той спира с колегите си в Женева. Там заедно посещават

клуба на руските емигранти, където слушат сказка на Плеханов. В следващите месеци той сам заминава за Париж, за да чуе реч на Жан Жорес, когото чувства особено близък поради сходство в идейните убеждения. Придобивайки чрез лични впечатления и собствени умозаключения качествата на оратор, Васил Карагъзов усвоява умението да внушава и да печели за каузата на просветата и своите ученици, и техните родители.

Преподавайки в различни училища, той навсякъде е еднакво взискателен както към себе си, така и към учениците. Не поставя дистанция между собствената си личност и своите възпитаници, не си позволява пренебрежение и неуважение към тях. Дори когато престава да бъде техен преподавател, не спира да се интересува от постиженията и проблемите им. Свидетелство за това откриваме в писмото му до Лео Коен от Ямбол, бъдещ културен деец, на когото пише:

„Скъпи мой ученико,

Милите разговори от нашата работа в училище, учението, разговорите ни в клас и извън класа ме карат да мисля сега за теб, за цялата тази лъчезарна младеж, жадна за знания, което ме караше за работя с най-голямо удоволствие. Аз те моля да предадеш на целия клас моята благодарност за вашето добро желание да се учите...” [2]

За педагогическо майсторство учителят Васил Карагъзов смята умението на педагога да постигне приобщаването на ученика към учебното дело; вдъхването на любов към значимите за развитието му учебни дисциплини; духовното израстване чрез примерите, получени от тези уроци; начинът на преподаване,

който провокира мисленето и стимулира към собствени открития.

Активна гражданска позиция по проблемите на образованието

На 1 май 1908 г. Васил Карагьозов държи изпит за учителска правоспособност в Бургас и се включва в първомайската манифестация на работниците, защото вижда в тях братя по съдба. За него народният учител като част от интелигенцията има отговорна национална мисия, която е изповядана в стиховете му [1]: „Те учат, те раздават просвета на народа./ Говорят му: „Бори се за правда и свобода!“

В учителската колегия той активно участва в обсъждане на вестниците „Учителска борба“, „Учителска искра“, „Съзнание“ и списанието „Учителска мисъл“. Включва се в групата преподаватели, които организират вечерно училище в Казанлък с функциите на „народен университет“. Изнася сказки върху творчеството на В.Юго, Ботев, Вазов, Ст.Михайловски, които са добре приети от аудиторията.

В писмо до годеницата си от 6 ноември 1910 г. Васил Карагьозов цитира откъс от книгата на Елен Кей „Любов и брак“ с обяснението, че той изразява „цялата философия на любовта ми“. Интересът му към тази радетелка на женската еманципация и привърженичка на идеите за свободното възпитание намира израз в друго писмо, написано десетина дни по-късно: „Предвид на факта, че Елен Кей много е спомогнала за възпитанието на шведската младеж и изобщо за всесветското възпитание, шведският сенат ѝ отпуснал едно богато имение, за да бъде на нейно разположение в течение на 30 години. Най-после, значи, съумяха да оценят оная, която по-преди наричаха „съблазнителка на младежта“. Опитвайки се в детайли да осмисли образователните идеи на видни западноевропейски педагози, Васил Карагьозов търси българските им аналози, за да открие дали те ще имат приложение в национални условия.

В писмо от същата година, разказвайки за първите си стъпки като преподавател в Казанлъшкото педагогическо училище, той бегло споменава за запознанството си със Сава Велев, „прочутото плашило за основните даскали“. Трудно е зад тази лаконична характеристика да определим отношението към хербартианството, налагано в българската педагогическа мисъл от същия Сава Велев, но догматичният подход към урока явно не е по

вкуса на учителя, склонен към творчески експерименти.

Васил Карагьозов не крие негативното си отношение към религиозните ритуали, които вижда като опит за намеса на „попщината“ в образователното дело: „...извърши се „водосвет“ и после всички учители отидоха да целуват кръста и ръката на попа! Това възбуди смях у по-възрастните ученици. Само аз и един-двама други учители не отидохме да се поклоним на божеството и сякаш това ни спечели симпатиите на всички ученици“. За него училището е храм на науката, която е несъвместима със суеверието.

Радетел на възпитание и образование, които допринасят за духовния растеж, учителят в униформа приветства разкриването на български училища в Македония по време на войната: „Казаха ни, че в новооткритото училище даскалът учел децата (българчета и сръбчета) да пеят „Шуми Марица“. Засега работата на учителите в новите земи се състои главно в предварителната подготовка на децата в новобългарския говор, а от идущата учебна година ще бъдат съответно разпределени в паралелки, за да се почне редовното учение.“ Това му се вижда недостатъчно и Васил Карагьозов е готов отново да се върне към любимата професия дори в тези екстремални условия, за да бъде полезен с това, което умее най-добре. Училищното настоятелство в Прилеп търси усилено учители за над 3000 деца и той е готов да стане „солдатски даскал“, да работи дори и през лятната ваканция на „ползу роду“. [2, 4]

Против „реформите“ в образованието

За протест против нареждане на Министерството на народното просвещение учителят Васил Карагьозов е наказан по §86, точка „д“ – преместване на мястото на учителстване. Наказанието е наложено от Бургаската окръжна дисциплинарна комисия на 9 юли 1912 г. Така през 1913 г. той от Ямбол се озовава в Бяла Слатина, защото се противопоставя на директора на училището за формално гласуване на законопроект за просветното дело, с чието съдържание учителската колегия не е запозната. „Вината“ му се състои в това, че държи поредният бюрократичен шедевър на министерските чиновници да бъде обстойно обсъден и да му се даде нужният отпор.

Критичното му отношение към псевдореформите проличава и от писмо, писано до съпругата му от фронта: „Четох внесения от Пев-Плачков законопроект за изменение на За-

кона за народната просвета. Той е едно грозно, реакционно мероприятие. Издебнаха хайдушки народния учител, когато той се намираще на бойното поле, за да му изковат вериги! Ако този законопроект стане закон, маса учители ще емигрират от учителското поприще, за да не става нужда да превиват учтиво гръбнака си пред „митрополита” и „господина директора на учебната област”. Повишението щяло да става не по ценз, а по заслуги, т.е. за мерило ще се вземе не способността и практиката на учителя, а степента на неговото лакейство! Виж, само едно нещо не могат да направят: не могат възпря учителството да остави училищата без учители”. [2, 4]

Личностно самоусъвършенстване

И като ученик, и като преподавател Васил Карагъзов чете в оригинал руски и френски автори. Лекотата, с която овладява чужди езици, прави впечатление на околните; те са удивени и от желанието му непрекъснато да разширява духовния си кръгозор. На фронта той учи с помощта на пособия немски език, а в последните месеци от живота си овладява усилено английски. За това свидетелства писмо, написано в София на паметния 16 април 1925 г.: „Аз напреднах много в английския език. Работата – това е благодат и спасение за мен – особено сега, сега! Обичам английския език, защото ми придаде още малко светлина – и сякаш нова душа.” [4]

Запазен е ръкописът на неиздаден негов учебник по френски език. В него граматичните правила са илюстрирани със стихове от класическата и съвременната френска поезия. Той превежда от френски език приказки, а след напускането на учителската професия в свободното си време е частен учител на италианци, като ги подготвя чрез френски на български.

Творец за деца и юноши

Убеждението, че може да бъде полезен на подрастващите с личното си творчество, тласка Васил Карагъзов по пътя на популярната в първите години на миналия век художествена самодейност. Той написва детско-юношеска пиеса в стихове, която жанрово определя като „приказка в четири картини”. Тя носи заглавието „Вълшебните ягоди” и е играна на софийска сцена (театър „Ренесанс”) през 1922 г. под името „Слънчова невеста”, а

с оригиналното си заглавие е поставена в Стара Загора в началото на 1924 г. Персонажите са изградени в битово-реалистичен и приказно-романтичен план. В сюжета се преплитат няколко народно-песенни мотива – за съдбовната предопределеност, за силата на поетото обещание, за доброволната саможертва в името на любовта.

Лиричните миниатюри, адресирани към най-младите читатели, възпяват света на българската природа и се доближават до класическите образци на детската ни пейзажна лирика. Някои от тях, публикувани в детско-юношеския периодичен печат или съхранявани в епистолярната кореспонденция и записките на Васил Карагъзов, са доказателство за един безспорен поетически потенциал, [3] останал – за съжаление – нереализиран: „Преплитат палави снежници, / деца на люта зимна хала, / и тихо стелят – на дружинки – / земята, в морен сън заспала.” [1]

Макар и малко на брой, тези доказателства за интереса му към аудиторията със специфичен адресат дават представа за ясната му педагогическа позиция по проблемите на литературата за деца – не може да подбуждаш към творчество без заразителната сила на личния пример; не можеш да възпитаваш творци, ако самият ти не си такъв по светоусещане.

Тези щрихи от живота и творчеството на Васил Карагъзов го разкриват като личност с възрожденски дух, любов към учителската професия и непрекъснат стремеж към лично самоусъвършенстване – качества, които и през XX, и в началото на XXI век го определят като нравствен коректив на обществената действителност и учител на младото поколение в най-възвишения смисъл на това словосъчетание.

ЛИТЕРАТУРА

1. Карагъзов, В. Избрани творби. С., БП, 1983, с.362 – 364.
2. Незабравимите. Т.1. С., БП, 1984.
3. Славова, М. За някои творби на Васил Карагъзов, адресирани към децата. – *Икар*, 1991, кн.3, с. 27-30.
4. Янчев, Т. Поручик Васил Карагъзов С., НМ, 1988.

МУЛТИСЕНЗОРНО ОБУЧЕНИЕ И ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИЕТО

Нели Колева

MULTI-TOUCH LEARNING AND INFORMATION TECHNOLOGY IN EDUCATION

Nelly Koleva
E-mail: NKoleva@btu.bg

ABSTRACT

This paper presents an idea on how we can use computers as tutors for information and assess their level of understanding. In theory, a well-planned program for computer training is almost ideal for provision of appropriate levels of training. It can analyze the students' responses and determine whether there is a need to allocate more time on a particular topic.

People have senses and should make full use of the information they receive through them. On this basis, multi-touch training, a training program, can use the link “image-word”, and comes from a familiar play. In this paper the types of computer applications relate to training in multi-touch principles. The proposed model of effective learning identifies four elements that are under a direct teacher's control: quality of teaching, an appropriate level of teaching, incentives, amount of time.

Key words: multi-touch learning, information technology

ВЪВЕДЕНИЕ

Обществото, което ще изгражда съвременността на 21-я век е общество на знанието. Вече е изживяно схващането ученето да се свързва непременно с училището – средно или висше. В резултат на високото технологично развитие някои професии отмират, други се преобразуват, трети се раждат. Повишават се изискванията към професионалните качества на заетите, а също и тяхната отговорност. За да запазят работното си място в условията на силна конкуренция, да израстват професионално, да се справят с огромните количества обкръжаваща ги информация и като цяло да се впишат успешно в динамичното информационно общество хората трябва непрекъснато да се учат, да учат през целия живот.

Глобалността е характерната черта на информационното общество. Сега във времето на информационните технологии, и прогреса на комуникациите, обществата са много повторени, следователно по-зависими едно от друго и това взаимодействие непрекъснато се разширява. Налице е силно обвързване на пазара на труда с информационните и комуникационни технологии в посока на залича-

ване на границите на световна трудова борса. Това неминуемо води до глобализация на образованието и използване на глобални информационни ресурси и стандарти.

Вече е достатъчно популяризирано компютърното обучение като средство за индивидуализиране на обучението. Идеята зад компютъризираното обучение е компютърът да се използва като тютор за представяне на информацията, за осигуряване на практика на студентите, за оценяване на тяхното ниво на разбиране и за осигуряване на допълнително обучение, ако това е необходимо. На теория добре планираната програма за компютърно обучение е почти идеална за осигуряване на подходящи равнища на обучение; тя може да анализира отговорите на студентите, за да определи необходимото време за работа по определената тема.

II. ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ПОНЯТИЯТА

Намираме се във време на съществен „преход от лингвистическите и семиотическите към социолингвистическите и прагматическите гледни точки на езика” [5] – навлизаме в неговата комуникативна природа. Трябва да се отбележи, че както регламентираността

на един семиотичен анализ, така и фриволността на езиковите игри и техниките на езиковите двусмислици на Austin, [2] имат своето влияние върху съвременните езикови методи.

Я. А. Коменски, създава първия илюстриран учебник и обосновава принципа за сетивност и нагледност, защитава идеята си, че „Познанието трябва да започне с чувствата и възприятието. Защо обучението започва с вербално описание на нещата, а не с тяхното реално наблюдение?“. Продължението на тази идея модернизира развитието на принципа на нагледност все по-осезаемо в посока на включване наравно със зрителното сетива и на всички останали сензорни системи в процеса на личностното развитие.

Чрез подпомагане на индивидуалния сензорен опит на човека, се стимулира неговата интелектуална и цялостна личностна активност. Развива се личността чрез развитие на светоусещане като комплекс от тактилни усещания, термически, барически (за тежест), стереогностични (тактилни и мускулни), вкусови, обонятелни, зрителни, за размери и големина, за форма, хроматично чувство, слухови усещания.

Терминът „*мултисензорно обучение*“ е нововъведение на Рашева - Мерджанова [1] и се определя не като някаква първична сетивност, а „индивидуална дейност и поведение на основата и чрез комбинативното използване на тази сетивност като цялостно и пълноценно светоусещане“. Човек притежава сетива и информацията която получава от тях, той би трябвало да използва в ежедневната си дейност. Богатството на тази информация трябва да изгради уникалния и поведенчески профил. „Мултимедийното обучение може да балансира участието на изкуствата и естетическите дейности, участието на информационните технологии, участието на практическите дейности в живота на съвременния човек“ [1]

Информацията в съвременния живот бележи ръст на натрупваните от научни знания по експоненциален закон и се създаде невъзможност чрез традиционни методи и подходи да се възприемат ефективно. Това налага интензификация на процесите на усвояване на знания, тяхното актуализиране и прилагане в практиката. Следствие на това се наблюдава изключително динамично развитие на информационните и комуникационни технологии. Известният закон на Мур за развитието

на електронната елементна база - полупроводниковите чипове, съгласно който степента на интеграция (количество полупроводникови елементи на единица площ от силициевата пластинка) се удвоява на всеки няколко месеца, става валиден и за тактовата честота (бързодействието) на микропроцесорите, предаването на данни по комуникационни канали и другаде.

Развитието на информационните и комуникационни технологии създава онази ефективна основа, върху която се изгражда и функционира мултисензорното обучение.

Образованието се превръща в метаиндустрия [7]:

✓ през 2000 г. делът на електронното обучение извън информационните и комуникационни технологични области е било 24%, докато през 2005 е 53,8%;

✓ през 2005 г. електронното обучение беше най-използваното корпоративно информационно технологично приложение;

✓ появява се една нова, много бързо развиваща се индустрия – електронното обучение – производители на съдържание, издатели на електронни материали, разработчици на софтуерни средства, услуги, портали;

✓ нарастваща тенденция за коопериране на училища, университети и големи информационно технологични компании, създаване на виртуални университети, виртуални центрове за обучение.

Все повече си задаваме въпроса – *Могат ли компютрите да преподават?*

Повечето обзори на изследванията върху ефектите от компютъризираното обучение стигат до заключение, че то има малки до умерени положителни ефекти върху постиженията [3,4,6]

Компютърното обучение е ефективно, когато се използва като допълнение на традиционните методи на обучение. Компютърът сам по себе си не е магическо средство. Това което има значение, е програмата която се използва, методите на преподаване и социалният компонент около използването му. Не можем да отречем, че компютрите стават все по-ефективни и важни за осигуряването на съвременен и модерен обучение.

III. МУЛТИСЕНЗОРНО ОБУЧЕНИЕ

Цялостната система на използване на информационни технологии и работата с програмни продукти на преподавателите за пови-

шаване качеството на преподаване може да се нарече с обобщеното наименование – електронно обучение. Електронното обучение е новата парадигма в областта на образователните технологии. За да прилагаме в обучението предизвикателствата на съвременната техника, трябва добре да бъдат известни за редица закономерности, както в процеса на обучение, така и в областта на техниката и нейното използване.

Мултимедийното обучение е вид електронно обучение. В основата на концепцията за използване на мултисензорното обучение на база синестезия за студентите стои взаимовръзката „образ-слово“, като се изхожда от позната постановка. Вътрешната реч (импресивната реч) се развива и упражнява на майчин език далеч преди външното проговаряне на чуждия език (експресивната реч). Именно при предаване на учебното съдържание и формулирането на задания към обучаемите студенти чрез прилагане на мултисензорно обучение се цели изместване на акцента от думи към звук и образ чрез създаване на интелектуални карти на темите от учебното съдържание. Очакваните резултати са в посока по-успешно и по-пълно овладяване на поднесеното учебно съдържание и стимулиране към саморазвитие на база съдържателен анализ.

При решаване на поставена проблемна практическа ситуация, трябва да се има в предвид няколко особености:

- Под мултисензорно обучение се разбира обучението, насочено към формирането и активизирането на студентите едновременно да обработват, преобразуват и да използват информация от различните си сензорни системи в процеса на познание. Да решават проблемни практически ситуации, чрез организиране на учебното съдържание и дидактическата среда на мултисензорен принцип, с очакван резултат - формиране на мултисензорна компетентност и развитие на метамисловни (когнитивно-афективни) и поведенчески стратегии (в случая правилно осмисляне на предложеното учебно съдържание).

- При мултисензорното обучение получените резултати са следствие от едновременното действие върху всички сензорни системи.

- При явлението „синестезия“ финалният ефект се получава от взаимодействието между различните сензорни системи.

- При използването на информационни технологии в обучението, за студентите не са във взаимодействието всички сензорни системи, не са налице актуални дразнения в рецепторите.

- При подаване на учебно съдържание в електронен вид (on-line), трябва предварително да се постигне прецизно дозиране на стимулите за едновременното атакуване на сензорните системи, за да се предпазят обучаваните от сетивно-когнитивно пренастищане.

В първият етап от подготовката на учебната дисциплина за обучение чрез компютърен софтуер - а именно, „анализ на съдържанието (контент-анализът)“, се състои в анализ на учебната единица, на явното и скритото съдържание на определен обем от съобщен материал. Този анализ може да се извърши чрез класификация, таблици, диаграми, и оценяване на ключовите символи и теми. Подходящ е особено като метод на изследване на голяма по обем информация. Същият спомага тя да бъде обхваната информацията, да се открие тенденциите и да посочи акцентите и могат да се правят надеждни изводи. Той съпътства работата на преподавателя и е неизменна част от процеса на обучение и самообучение на студентите, независимо от тематиката, на който се обучават.

Първоначалната дидактическа задача на преподавателя, след избора на тематиката и научното съдържание е насочена към оразмеряване на стимулите и степенуване на активностите и активаторите, както и към подбора и съчетаването на различните дидактически стратегии и обучаващи техники. Всички те трябва да са ориентирани към развиването, а не към блокирането на сетивността, светуосещанията, способностите на личността. Точно затова е крайно необходимо професионално да бъдат анализирани възможностите, ограниченията и действителните ефекти на мултимедийните технологии. Не трябва да се пренебрегва корелационната зависимост между социалните отношения и известния разрушителен ефект на стреса породен от метода и вида на обучението върху умствените функции на обучавания.

През последните години в специалната педагогика особена актуалност получи проблемът за използването на изкуството - чрез съвременните информационни технологии и мултимедийни продукти в контекста на полисензорното обучение. Мултисензорното обучение може да бъде определено като „мулти-

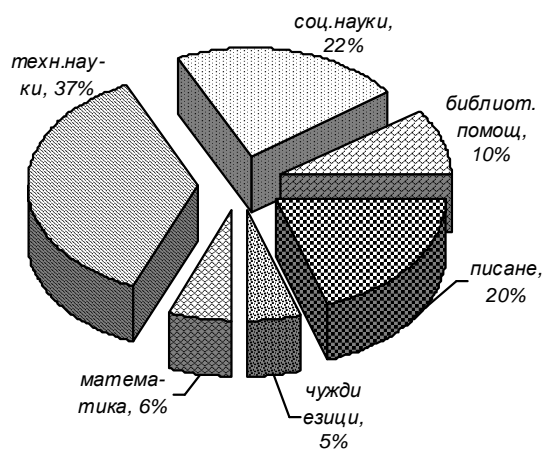
сензорна терапия”. По съдържание можем да го опишем, чрез едновременното директно „атакуване” на различните сензорни системи се въздейства на говорния и мисловния апарат. Само предварителното прецизно дозиране на стимулите за едновременното атакуване на сензорните системи би предпазило обучавашите се от сетивно - когнитивно „зашеметяване”. Затова педагогът трябва да подбере и разнообрази стимулите в информационната среда за студента. Тази среда, независимо дали е мултимедийна, виртуално - символна, художествена или реална, трябва да бъде структурирана и организирана според психолого-педагогическите и дидактическите принципи. Всички тези изисквания намират израз в предложената (разработена и апробирана) компютърно обучаваща програма, предназначена за студенти, по учебната дисциплина „Автоматизация и роботизация на производството”.

В основата на концепцията за изкуството като терапия стои взаимовръзката „образ - слово”, като се изхожда от познатата постановка, че вътрешната реч (импресивната реч) се развива и упражнява от човек далеч преди външното проговаряне (експресивната реч). Добрият педагог - програмист, трябва да открие запазените компоненти в интелектуалната сфера, за да изработи адекватна индивидуална обучаваща програма, съобразена с уникалните потребности на всяка отделна група студенти и всяка учебна дисциплина. Значително по-лесно това е осъществимо чрез изкуствотерапията в условията на групово мултисензорно и компютърно информационно обучение.

Под мултисензорно обучение имаме предвид обучението, насочено към формирането и активизирането на студентите едновременно да обработват, преобразуват и да използват информация от различните си сензорни системи в процеса на познание. Да решават проблемни практически ситуации, чрез организиране на учебното съдържание и дидактическата среда на мултисензорен принцип с очакван резултат - формиране на мултисензорна компетентност и развитие на мета мисловни (когнитивно - афективни) и поведенчески стратегии. Логичен е опитът да се потърсят методическите и технологическите продължения за реализиране на мултисензорния принцип в обучението.

IV. Типове компютърни приложения за обучение по мултисензорен принцип

Компютърната техника се използва за най-различни цели в аудиториите и лабораториите. Изследването, което направихме със студенти и преподаватели, представя начините на използването ѝ. (фиг.1.)

Фиг. 1. Как преподавателите използват компютрите

Като средство за индивидуализиране на обучението компютърът създава най-добри условия и често пъти в компютърното обучение той играе роля на тютюр за предаване на информация, за осигуряване практиката на студентите, за оценяване на тяхното ниво на разбиране и за осигуряване на допълнително обучение. Компютърът като техническо средство в процеса на обучение, може да е много ефективен при представянето на идеите, използването на снимки или диаграми. За много обучаващи компютърът има мотивираща функция, така че те работят по-дълго и по-съсредоточено, когато го използват, отколкото когато вършат друга самостоятелна работа.

Много програми за компютърно обучение подпомагат упражненията и практиката чрез тренажори, други учат студентите на факти и понятия чрез голям обем от информация и примери, трети анализират решения на проблеми. Каквито и да са компютърните програми и техните различия, обикновено всички те притежават следните характеристики:

- ✓ използват структурирана учебна програма;
- ✓ позволяват на обучаваните да работят със свободно темпо;

✓ имат възможност да дават контролиране и обратна връзка;

✓ мерят изпълнението на поставените задачи бързо и дават информация на обучаваните за начина, по който са се представили.

Компютърни приложения:

1. Упражнения и практика

Много софтуерни продукти осигуряват на обучаваните практика върху математически факти и изчисления от техническите науки. Често тези програми се състоят в „електронно обръщане на страници” и съвсем не са привлекателни. Те обикновено заместват самостоятелната работа от място и имат няколко съществени предимства: дават обратна връзка; показват привлекателни графики; темпа на въпросите е в зависимост от отговорите на студентите. От компютърните програми за упражнения и практика не може да се очаква да преподават, те по скоро могат да упражняват уменията и да припомнят знания, които студентите вече са научили.

2. Тюторски програми

Те са по-съвършени в сравнение с програмите за упражнения и имат за цел да преподават нов учебен материал. Те могат да се доближават до имитирането на търпелив преподавател, който изпълнява ролята на тютор. По-съвършените тюторни програми използват реч и графики, цветни ефекти и др. Елементи, за да могат да ангажират максимално вниманието на обучаваните. Обикновено програмата подава много въпроси и се разклонява в различни посоки, в зависимост от отговорите. Може да дава пояснение на обучавания, ако той греши или да продължава напред, ако отговора е правилен.

3. Образователни игри

Много от децата за пръв път се запознават с компютъра чрез занимателни игри. Родители и педагози желаят да постигнат същата интензивност и мотивация когато става въпрос за обучение. Съществуват множество образователни игри, предназначени за различни възрасти. Повечето от тях са прости екстраполации на модела на упражненията, но в игрова форма.

4. Симуляционен софтуер

Този софтуер включва обучаваните в някаква симулация на реалността. Действат в симулирана среда и учат за средата „отвътре”. Например, симулират управление на кораб,

самолет, автомобил в реални условия и създават опасни ситуации от действителността. Други симулират нереални условия за живот и дават ограничени ресурси, които да използват обучаваните. Симулациите са ангажиращи, забавни и творчески, но не винаги подобряват постиженията на обучаваните в сравнение с традиционните методи и реалните практически упражнения. Препоръчва се симулациите да се използват в комбинация с реална учебна практика.

Тук навлиза мултисензорния принцип на обучение. Този принцип може да бъде градиран по богатство и степен на трудност. Може да бъде постепенно въвеждан чрез използване на различните видове приложения на компютърната техника. Колкото повече сетива ангажира една обучаваща програма, съответно една ситуация или обект, толкова по-лесно се възприема, по-достъпна е. Динамичната анимация, съчетана с музика, ангажира почти всички сензорни системи – зрителна, слухова, тактилна, висцеларна.

Колкото е по-виртуална една компютърна програма, толкова там активността и автономността на обучавания са по-високи, толкова повече самият той трябва да може да участва в нея, да бъде творец в процеса на консумирането. В мултисензорното компютърно обучение се въвеждат, използват, градират и съчетават различни видове изкуства предавани чрез компютърната и мултимедийна техника в контекста на учебно познавателните дейности. Изграждането на автономно чувстващи, автономно мислещи, автономно действащи личности (т.е. отговорни) е възможно в условията на дидактически степенувана компютърна програма с вложен мултисензорен принцип на обучение.

5.Текстообработващ софтуер

Този софтуер се свързва с компютърната издателска дейност. От студентите редовно се изисква да пишат композиции. Текстообработващия софтуер улеснява преработването. Това дава възможност обучаваните да се съсредоточат върху смисъла на композицията си. Изследванията показват, че студентите които използват компютри, пишат повече, имат възможност да отделят повече време за подготовка, в сравнение със студенти, които пишат на хартия.

Самата текстообработка е станала съществено умение в широк спектър от професио-

нални занятия, така че обучението на тексто-обработващ софтуер е очевидно ценно.

6. Електронни таблици

Прилагането им в обучението е широко използвано. Електронните таблици се използват за организиране и изчисляване на данни. Обикновено те превръщат суровите данни в графики, таблици и форми на обобщение, така че студентите могат лесно да видят въздействието на различни променливи върху резултатите. Промяната на която и да било цифра автоматично ще промени общия сбор за реда и колоната и ще се отрази на получената графика. Преподавателите използват електронни таблици при оценяването, отчет и планиране на дейности, а студентите – за записване на експериментални данни по учебните дисциплини.

Базите данни са по-мощни от електронните таблици. Това са компютърни програми, които съхраняват голям обем от информация, към която всеки един може да се обърне в по-късен момент и понякога е възможно с нея да се манипулира.

7. CD-ROM

CD-ROM* базите осигуряват информация, включително снимки, музика и видео.

Студентите например търсят информация в CD-ROM базите за различни обучаващи цели. Достъпът да CD-ROM технологиите бързо расте и все повече и все повече тази методика се използва в обучението.

8. Хипертекст и хипермедия*****

Хипертекстовите програми са включени в много база данни. Като се заложи дума, може да се търси по-детайлна информация. Хипермедията осигурява видеозаписи, снимки и друга информация, за да разшири информацията от база данни. Без мултисензорния принцип на обучение е невъзможно да се създаде хипермедия.

Логично надстройкаване на образователните програми се явяват наложилите се модерни педагогически интерпретации на базови научни направления през последните години на XX век, относно възможностите за личностното развитие в обучаващата среда. Всички те са ориентирани към начина за провокиране на продуктивните, съзидателните, творческите, адекватните на изменящия се, движещия се свят реакции и способности на човека. Съ-

ществени програми за нас са тези, които подиректно ни отвеждат до мултисензорността.

9. Видеодискове

Интерактивните видеодискове правят достъпни огромни ресурси, включително филми, видео, картини и музика. Те са изключително ценни в изследвания и доклади. Студентите могат да използват видеодискове, за да създават мултимедийни отчети, като комбинират аудио, видео, снимки и музика. Разработени са различни програми, които се показват на видеозаписи. В тях обучаваните се поставят в ситуации, които трябва да решават проблеми на главния герой, да планират действията му, да създават творчество.

10. Интегрирани системи за учене

Това са цялостни пакети от хардуер и софтуер, в които са включени повече от описаните вече типове. Интегрирани системи за учене осигуряват множество терминали, които са свързани един с друг и всеки компютър в залата е свързан с използвания компютър на преподавателя. Той може да следи индивидуалната работа на студентите.

11. Компютърно програмиране

Усвояването на начина да научим как се учи компютъра, а не да учим от него, улеснява постиженията на обучаваните и способността им да решават проблемни ситуации. Изучаването на компютърно програмиране има ефекти върху практическия интелект и мисловните процеси на обучаваните.

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Могат ли компютрите да преподават? Повечето изследвания върху ефектите от компютърното обучение стигат до заключението, че то има умерени положителни ефекти върху постиженията.

Ученето за овладяване се основава на идеята, че всички или почти всички студенти трябва да овладеят определено умение, преди да се продължи напред към следващото. Количеството време за обучение трябва да варира, така че всеки обучаван да разполага с точно толкова време, от колкото се нуждае, за да постигне поставените за цел познания и умения. Ученето за овладяване приема различни форми, но обучаващите компютърни програми, работещи на мултисензорен принцип включват формиращи и сумарни оценки, ко-

лективно обучение и дейности за овладяване на умения. Принципът на обучаващите програми е ефективен, когато преподаването обхваща голям обем материал, нагледни графики и видеоклипове, сравнения и примери от действителността.

Необходимо е прецизно дозиране на стимулите за оптималната степен на едновременно директно „атакуване” на различните сензорни системи, за необходимата дидактическа постепенност и плавност за разгръщане в процеса на компютърното обучение. От сетивно / когнитивно „зашеметяване”, които имат много общо с псевдохитовите на пост-модерната напредничавост, но нямат нищо общо с действителната култура, нищо общо и с педагогическото. Информационната среда, независимо дали е мултимедийна, виртуално / символна или реална, трябва да бъде структурирана и организирана според педагогическите, психологическите и дидактическите принципи.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Рашева-Мерджанова, Я.**, *Мултисензорен принцип в обучението и в живота*. С., 2005. (монография)
2. **Austin, J.I.**, *Quand dire, c'est faire*. Paris : *du Seuil*, trad. Par Gilles Lame, 1970 (цитиране на статия)
3. **Atkinson, M.I.**, *Computer-assisted instruction: Carrent state of thé art*. Computers in the Schools, I, 1984; 91-99. (цитиране на статия от списание)
4. **Kulik, C.-L. C., & Kulik, J.A.**, *Effectiveness of computer-based instruction: An updated analysis*. Computers in Human Behaviour, 7(1-2), 1991, 75-94; (цитиране на статия от списание)
5. **Lecerclé, E.J.-J.**, *La violence du langage*. Trad. Par Michèle Galati. Paris: PUF, 1996, 101-104. (монография)
6. **Niemiec, R.P., & Walberg, H.J.**, *Computers and achievement in the elementarily schools*. Journal of Educational Computing Research, I., 1985, 435-440. (цитиране на статия от списание)
7. <http://ecet.ecs.ru.acad.bg/else/>

* ROM - средство за четене на вече записани данни.

** Компютърен текст, който не е последователен, а е организиран по даден начин, че сродни части от информацията са свързани.

***Мултимедия; система, при която сродни теми информация се свързват и могат да се представят заедно.

РАЗВИТИЕ НА ПРАКТИЧЕСКИ УМЕНИЯ ПРИ ШЕСТГОДИШНИ ДЕЦА

Марияна Тодорова

DEVELOPMENT OF PRACTICAL SKILLS IN SIX-YEAR-OLD CHILDREN

Mariana Todorova
e-mail: mstancheva111@abv.bg

ABSTRACT

The article content is an experiment with children above 6 years old. This experiment has got a specific character and is defined by the purpose: to explore new organizational forms of learning and teaching methods in 6 year olds, ensuring maximum continuity of knowledge.

The acquisition's degree in the mathematics knowledge and children's skills were investigated by individual talk and special inquiry. Leading principle of this researching activity was: link training with real practical situations.

The experimental data show the development of practical skills in children and logical thinking, which is a prerequisite for learning academic skills.

Key words: *practical skills.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Концентрацията на вниманието към технологиите на обучение, особено през последните години, може да се обясни с нарастване на ролята на науката и образованието в социално-икономическото развитие на обществото. Формирането на знаещи и можещи личности предполага образователни технологии, които развиват практически умения на децата от най-ранна възраст. В съвременната детска градина развитието на част от тези практически умения се постига в образователно направление „Математика“.

В психологическите и методическите изследвания през втората половина на ХХ в. могат да се посочат три основни подхода относно математическото мислене на децата от предучилищна възраст.

Първият подход, разработен от Ж. Адамар, К. Дункер, В. А. Крутецкий, свързва математическото мислене със специфичните особености на учебния предмет Математика. Посочените автори отделят уменията за операции с числа и знаци, решаването на математически задачи, уменията за извършване на абстракции и други негови специфични области. В методическата литература математи-

ческото мислене обикновено се приема за логическо мислене.

Представителите на *втория подход* - К. Струнц, Л. С. Трегуб, отричат спецификата на математическото мислене. Според тях математиката е една от сферите на човешкото познание въобще и на нея са присъщи единни методи на мислене, което означава отсъствие на особени, специфични методи, характерни за математическото мислене (Трегуб, 1974, 355).

Автор на *третият подход* е Ж. Пиаже. Той твърди, че „в предучилищна и начална училищна възраст у децата се формират такива оперативни структури на мислене, които позволяват да се оценят фундаменталните характеристики на клас обекти и техните отношения" (Пиаже, 1960,7-31). Според него основните математически структури - алгебрични, типологически, последователни, отделени в математиката на Н. Бурбаки, са формално продължение на операционните структури на мислене.

В концепцията на Д. Б. Эльконин и В. В. Давыдов се посочва, че запознаването на децата с вътрешното, предметно съдържание на определена област (в това число и математиката) се осъществява посредством пълноценно обучение, което се организира под

форма на теоретическо мислене, различно от емпирическото (Давыдов, 1972, 424). Този тип мислене има редица характерни компоненти, като основните от тях са:

1. *Рефлексия*, която се състои в разглеждане на обекта, основано на собствените действия и техните съответствия на условията на задачата - съгласно този подход мисловната дейност въобще се разглежда като процес на решаване на задачата.

2. *Анализ* на съдържанието на задачата с цел отделяне на принципа или всеобщия метод за нейното решаване, които могат да се използват за цял клас подобни задачи.

3. *Вътрешен план на действие*, който се обезпечава от неговото планиране и умствено изпълнение.

Реализацията на тези взаимосвързани компоненти е възможна само въз основа на съдържателните (теоретическите) обобщения и абстракции. (Давыдов, 1972, 424; Зак, 1978, 102-110; Магкаев, 1974, 98-107; Пономарев, 1967, 264;).

Наредба №4 от 18.09.2000 г. за предучилищно възпитание и подготовка определя държавните образователни изисквания по направления. За целта на изследването от направление „Математика” се използват следните изисквания:

Ядро "Количествени отношения"

Определя броя на обектите (до десет) в едно множество.

Определя поредното място на обект в редица (по-малка или равна на десет).

Посочва първия и всеки пореден обект в дадена редица (до десет).

Сравнява броя на обектите (до десет) в две множества, като използва отношенията "повече", "по-малко" или "толкова, колкото".

Изравнява броя на обектите в две множества чрез добавяне/отнемане.

Ядро "Измерване"

Различава и назовава пространствените измерения на обектите (дължина, широчина и височина) и използва съответните термини.

Измерва обекти по дължина, широчина, височина, тегло и обем с единица мярка.

Сравнява обекти по дължина, височина и широчина.

Използва специфични практически похвати за сравняване по дължина, височина, широчина, обем и маса.

Ядро "Пространствени отношения"

Определя пространствени отношения.

Определя взаимното разположение на обекти. Определя посоки.

Определя собственото си място в пространството.

Намира предмет в рамките на определено пространство по указание.

Описва пространственото разположение на един или два предмета..

Възприема и създава модели за ориентиране в основните посоки (движение на предмети, лабиринти, квадратни мрежи, план-схеми) [8].

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

На база на посочени теоретични постановки и държавни образователни изисквания се формулира предположение, че целенасоченото използване на ситуации с проблемен характер, практически задачи, упражнения и игри за пространствено ориентиране и тристепенно сравняване на предметите, ще допринесат за по-успешно развитие на практическите умения на шестгодишните деца.

Ръководейки се от поставената цел и спецификата на обучението с шестгодишните деца, изследването реализира и следните задачи:

➤ да се усъвършенстват и развият пространствените представи на децата, чрез съответното съдържание от практически задачи;

➤ да се формира у децата умение за съотнасяне и комбинирание на пространство и количество;

➤ да се подпомогне реализиране на математическо мислене чрез последователност и логически връзки на математическия материал.

Настоящото изследване се проведе с 18 деца, разделени на три групи. Към 15 септември те са навършили 6 години и до тогава са посещавали детска градина. Чрез индивидуална беседа и адаптирана за тяхната възраст анкета установихме начално ниво на знанията и уменията им по математика, придобити до момента в детската градина.

Формиращият етап на изследването бе съставен от два модула:

Първи модул - усвояване на знания и умения за ориентиране в пространството: „отгоре-отдолу”, „отляво-отдясно”, „отвътре-отвън”, „отпред-отзад”.

Съдържанието на предложените педагогическите ситуации включва:

- определяне на пространствените отношения на обект спрямо обект;
- определяне на посоката в предметен и схематичен план;
- моделиране на пространствени отношения между два обекта;
- изключване на обект, различен по пространствено измерение или отношение спрямо другите предмети в групата.

При затвърдяване на знанията и развиване на практически умения приложихме:

- игрови ситуации с практически характер: театър на маса по приказен сюжет „Тръгна баба за дренки“, „Криеница“, „Наблюдател“, „Открий и опиши мястото на предмета“, Седемте козленца“;
- схематични упражнения-ситуации за моделиране на посоки „отгоре-отдолу“, „отляво-отдясно“, „отвътре-отвън“, „отпред-отзад“; „Отдели излишния предмет“; „Регулировчик“ (Петрова, 2005.).

Втори модул - за усвояване на знания и умения за тристепенно сравняване на предметите.

Преднамерените педагогически ситуации включват следното съдържание:

- тристепенно сравняване на предмети по големина, дебелина, височина, дължина, ширина;
- сериационно подреждане на три обекта по един признак (нисък, по-висок, най-висок);
- редуване на предмети по големина, ширина в практически и схематичен план.

За повторение на знанията с цел трайно овладяване и развиване на практически умения използвахме практически ситуации и игри с дидактически характер – „Сортирай стоката“ – за сравняване и групиране по големина; „Групи и поредици“; „Подреди масата“; „Кой е по-по-най“; театър на маса „Трите мечета“; „Изрежи и подреди“; игри с пръчици с различни големини и други предмети (Петрова, 2005.).

Трябва да се има предвид, че използваните преднамерени педагогически ситуации за конкретно изследване модифицирахме в практически ситуации, поставящи обучаваното дете в реална обстановка и изискващи от него да решава задачи, с които се сблъсква всекидневно.

В заключителния етап на изследването, проведено непосредствено след обучаващите игри, използвахме тестове, с които се оценяват както усвоените знания, така и уменията на детето да ги прилага при решаване на нови

практически ситуации:

- *Практическо – вербален тест* (всекидневно разсъждение). От децата се изисква да решат серия всекидневни проблеми от живота им - например, да подредят играчките в кутиите в зависимост от големината им.

- *Практическо – количествен тест* (всекидневна математика). Респондентите решават математически задачи, съобразно необходимостта, определяща прилагането на математиката във всекидневния живот - например, да приготвят домашни сладки.

- *Практическо – фигурален тест* (планиране на пътя). Децата предварително са запознати с карта на местността – например, парка. От тях се изисква да определят мястото на даден предмет в пространството, да предложат най-ефективния и бърз вариант за предвижването му до обозначеното на картата място, като определят и назовават посоките.

- *Практическо есе* – по картина или по ключови думи децата да съставят аналогични задачи, свързани с двата модула и да посочат правилното решение.

Обобщените резултати от заключителния етап на изследването показват, че децата бързо усвояват тези два модула – пространствено ориентиране и тристепенно сравняване на предметите, включени в държавните образователни изисквания и получават необходимите знания за постъпването им в първи клас.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Повече от 50% от изследваните деца след решаване на три задачи-ситуации успяха да направят самостоятелно извода, че числото 50 е по-голямо от 20 и едновременно е по-малко от 100. Нито едно дете не се затрудни да определи кой молив по големина се намира между по-големия и по-малкия. Това е основание да се предполага, че уменията на децата за относителното състояние на предметите може да бъде развито чрез практически задачи. Фактът, че 93% от децата определят успешно относителната големина на 10 предмета за 30 сек., е показател за съзнателното усвояване на тези математико-логически знания.

Поради малката извадка и по-широката проблематика от получените резултати не бихме могли да направим изводи за корелационната зависимост между мислене и реч. По тази причина, за да определим до колко

шестгодишните деца могат да оперират с поставената задача от математическия модул, им бе възложено да съставят задача с подобно съдържание по картина. Участващите деца в

изследването успяха да се справят до третия опит, след като в случай на грешка са подпомогнати от учителя .

Таблица №1

Показатели	I зад. брой деца	I зад. %	II зад. Брой деца	II зад. %	III зад. брой деца	III зад. %
1. Правилно решили задачата	8	44,44	12	66,66	16	88,88
2. Правилно решили задачата, но без обосновано мнение	5	27,78	4	22,22	1	5,56
3. Правилно съставили задача	1	5,56	1	5,56	1	5,56
4. Не съставили задача или грешно съставили задача	2	11,11	1	5,56	0	0
5. Неправилно решили задача	2	11,11	0	0	0	0
Общо	18	1	18	100%	18	100%

Резултати от изследването

За да проверим уменията на децата за самостоятелна работа, им бе зададена практическа задача за подреждане на предмети от първи и втори модул за определено време - 30 сек. Резултатите бяха 80% много добри и 20% отлични постижения. Това ни дава възможност да твърдим, че има формиране на практическо и логическо мислене. Това умение свидетелства за голяма подвижност на мисловните процеси и способност за трансфер на усвоените математически знания в нови аналогични задачи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От направените изследвания можем да посочим следното обобщено заключение:

- Развитие на практически умения у деца на шестгодишна възраст е сложен процес, чиято ефективност предполага определени педагогически условия и използване на разнообразни ситуации, задачи, упражнения, игри.

- В този процес е необходимо да се осигури голяма повторимост с разнообразно съдържание, т.е. не просто възпроизвеждане на дадена информация, а поставяне на детето в различни практически ситуации. Последното спомага за осъществяване на единство между знания и приложението им в практиката.

- Развитие на практически умения при шестгодишни деца е в отговор на образователните стандарти и изискванията на обществената практика към подготовката им за

първи клас.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Давыдов, В. В.**, *Виды обобщений в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов)*. М., 1972.
2. **Зак, А. З.**, *Экспериментальное изучение рефлексии у младших школьников.* - Вопросы психологии, 1978, №2, с. 102-110.
3. **Магкаев, В. Х.**, *Экспериментално изследване на планиращата функция на мисленето в ранна училищна възраст.* - Вопросы психологии, 1974, № 5, с. 98-107.
4. **Пиаже, Ж.**, *Математически и оперативни структури на мисленето.* - Преподаване по математика. Прев. от френски. 1960, с. 7-31.
5. **Пономарев, Я. А.**, *Знание, мышление и умственное развитие*, М., 1967.
6. **Трегуб, Л. С.**, *Елементи на съвременното въвеждане в математиката. Равенство. Числови структури.* Т, 1974.
7. **Петрова, В., П. Конакчиева, Д. Гълъбова** и др. „Моливко”, Книга за учителя за предучилищно възпитание и подготовка на 5-6-годишни деца, Велико Търново, 2005.
8. www.minedu.government.bg. Наредба №4 от 18 септември 2000 г. за предучилищно възпитание и подготовка.

ОСОБЕНОСТИ НА ЕЗИКОВОТО РЕПРОДУЦИРАНЕ НА ПРИКАЗЕН ТЕКСТ ОТ ПЪРВОКЛАСНИЦИТЕ

Галина Цанева

THE LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF REPRODUCTION OF FAIRY TALE TEXT BY FIRST GRADE PUPILS

Galina Tsaneva
E-mail: gal_06@ abv.bg

ABSTRACT

This paper deals with the changes in native language teaching and retelling of fairy tales at school in first grade. The report specifies the allowed grammatical errors. New developments in methods of teaching of Bulgarian language have been described.

Key words: folk tale, children, retell, grammar.

Образователният аспект по роден език в началната училищна степен е своеобразно проявен синкретизъм, т.е. въвеждане на първичните понятия, осмислянето им от учениците и репродуциране чрез вербални средства. През 1998 г. педагогът Жан Делор посочва пред членовете на ЮНЕСКО четирите стълба на развитие в съвременното образование: да се научим да знаем; да се научим да творим; да живеем заедно с другите и да се научим да бъдем. За това училището е длъжно да ориентира децата в общочовешките ценности – доброта, толерантност, взаимопомощ. А това най-лесно се постига чрез художествената литература.

За първокласниците светът на приказката е близък и понятен. Според италианската изследователка Лаура Таси „Приказката е особен литературен жанр, история, разгръщаща се в извънвремево и извънпространствено измерение. Действащите лица в такава история са измислени персонажи, попадащи в сложни ситуации. Но в крайна сметка доброто побеждава.”[4] На тази основа учениците трябва да извършат „полусъзнателно” езиково репродуциране на дадена приказка, като използват наличния си речников фонд и новонаучената лексика, за да пресъздадат последователността на действието, обрисуват героите и представят своето мнение за тях.

Езиковото възпроизвеждане е свързано с разширения алгоритъм за представяне на художествен текст, затова трябва да се вземат под внимание следните особености:

-за градивна сюжетна единица се приема мотивът, който е в центъра на повествованието. Около него се изгражда ядрото на сюжета и той е най-достъпен за преразказване от децата

-следващата стъпка е коментар на сюжетно-композиционната рамка. Началото и края на приказките е по(ти винаги е изразен чрез традиционните езикови клишета, които лесно се запомнят.

-композицията може да се представи на четири вертикални нива – експозиция, завръзка, кульминация и развързка. Много точно учителят трябва да ги разграничи, за да подготви първокласниците към преразказ на отделните моменти.

-интерпретацията на диалога между героите се извършва много прецизно от граматична гледна точка, защото това са първите стъпки към трансформация на пряка реч в непряка

-творческото въображение на децата започва да се изгражда на базата на образно-персоналната система на приказката, за да се премине от устния към писмения преразказ.

За съжаление при софтуерните пакети липсва речевия акт. Например в „Улицата на игрите”[6], предназначена за 6-8-годишните,

образователната задача е насочена към подреждане на приказката в последователността на действията и ако е допусната грешка, „лентата се къса”. Докато при тази форма трудността е свързана само с механичното запомняне на епизодите, при вербалното подреждане модулите са много повече. Затова приказката е по принцип „универсален жанр, есенция на човешката екзистенциална проблематика. Децата трудно вербализират и коментират своите проблеми, но приказките, които слушат в захлас, могат да коментират тях самите, и то отвъртре.”[3]

Първите познания за художествените прийоми на приказката / например хиперболизацията/ интуитивно се долавят от малките ученици, тъй като и светът на въображението им е нереален. В I-ви клас приказките започват да се четат от самите деца и учителят дава първите теоретични знания – кога са възникнали, кой ги е създал, как достигат до нас. Учениците започват да разпознават битовите, вълшебните и приказките за животни. Затова урочните единици трябва да са свързани с определен речников и литературен модул – напр:

- за проверка на логическото мислене с оглед познаване семантиката на думите от селския бит и архаизмите /*миндер, погача, соба, преде, тъче...*/

- съставяне на приказан сюжет по аналог – могат да съставят с подобни действия, но с други персонажи

- коригиране на фактологически грешки, съзнателно допуснати от учителката

- преразказ на приказка от името на някой от героите

- избор на подходяща пословица за определяне постъпката на някой от героите

Този вид репродукция е свързан с концепта „речеви акт”, създаден през 60-те год. на XX век от английския професор Джон Остин, и практически е насочен към това, как носителят на езика трябва да бъде обучен да действа в рамките на изказа – примонологична или диалогична форма. В своите изследвания Цв. Романска посочва основните функции на фолклора за деца: занимателно развлекателна; познавателна; естетическа и комуникативна [2]

Един от най-лесно възприеманите стилове е приказният, който се характеризира със засилена повествователност, емоционалност, идеализация, фантастика, старинност, а в някои случаи и с хумор. За да се създаде особено

настроение у слушателите се използва преизказното наклонение, което прекрасно се свързва с градацията на сюжетното развитие, контрастните естетически понятия и непрекъснатия поток на диалогична реч. За да се постигне конкретна реализация на методите при преподаване на приказния жанр, трябва да се вземат под внимание особеностите, пряко свързани с героите, фабулата и диалога.

Още в древността, в епохата на зараждане на приказката, героите стават представители на двойствената природа на света, затова полюсно се разделят на добри и лоши, богати и бедни, умни и глупави, приятели и врагове. Точно учителят трябва да обогати и затвърди корпуса от лексикални единици, които да описват най-ясно личностната характеристика на героите. Изключително важна е работата със синонимните и антонимните гнезда. Според учителите много трудно първокласниците „подбират подходящи изразни средства в конкретната комуникативна ситуация. За формиране на това умение предлагам / С. Марушкина – начална учителка в София с П-ра ПКС/ замяна на посочената от мен дума с друга, без да се променя смисъла. Само 9 от учениците /30%/ съумяха да заменят думата с подходящи близкозначни думи. [1]

При повествованието основно място заема диалогът между героите, изграден на основата на разговорната реч. Докато в приказките за животни той е предметно-ситуативен и пантонимичен, в битовите приказки доминира неговата комуникативно-диалектна структура. Във вълшебните приказки се допуска по-голямо разноречие, т.нар. „двугласно слово”, което носи определен социално-фантастичен характер. Според Т. Тенева „Като игра на словото със словото приказният текст допада на малките ученици, чиято любима дейност продължава да бъде играенето на/с нещо. В началото е играта на думи, които да се обособят в потока на речта...По-късно се включва играта с текста, за да се разбере от какво е направен: започва се от разпознаването на темата, после се усвоява уменията за обособяване на основните моменти в съдържанието и за проследяване на тяхната подредба; назовават се героите и отношенията между тях, за да се определят качествата, които ги правят различни/подобни един от/на друг. Търсят се отговори, свързани с текстопораждането – защо хората са измислили приказките... Литературните текстове са и помощници, и „про-

вокатори” в осъществяването на урочните цели” [5]

Без да теоретизира, учителят трябва да се опира на принципите, върху които се изгражда приказката, а именно- художествената условност и измислицата. Затова: - не се определя конкретното време и място на действието – *едно време; някога; минали години; вървели, вървели и стигнали една...; близо-далече; на горната земя - на долната земя,*

-използват се сакрални числа – *трима братя, седем години, девет планини; тридесет и три пъти, хиляда и една ноци*

-героите не са назовани със собствени имена – *юнакът, майката, момичето цяят, царската дъщеря, снахата, братчето и сестричето...*

- светът е хиперболизиран, красив, страшен, справедлив

- вниманието на слушателя/ читателя си поддържа от ефекта на неочакваното

- почти винаги възтържествува добротата, справедливостта и красотата

Основната цел на съвременното родноезиково обучение е насочена към развиване на комуникативната компетентност, тъй като общуването между хората е изградено от психични, езикови, социални и културни параметри. Най-лесно тази цел може да се постигне, когато методите и похватите, използвани от учителите са изградени върху текстолингвистичния анализ.

Проблемът за възприемането на народната приказка като литературен жанр има своите философски, психологически, езикови и методически аспекти. Те най-точно се комбинират с трите вида възприемане:

- сетивно – реализира се чрез материалните, вещните елементи на текста, които действат на нашите сетива непосредствено. Сетивното възприемане е начало и условие за неговото пълно осмисляне, за неговото осъзнаване

- интелектуално – мисловно асимилиране на текста от страна на възприемачия и оценката, която той прави. Интелектуалното възприемане е логически израз на психическата нагласа и реакция

- емоционално – изразява се чрез чувствата, които поражда текста. Емоционалното възприемане, свързано с щастливия край на приказките, винаги носи естетическа наслада и успокоение.

В теоретическите и методически разработки, изследващи овладяването на родния

език в I-ви клас, са разгледани различни методи и похвати при работа с художествената творба. На първо място е беседата, при която с помощта на конкретни последователни въпроси децата правят характеристика на героите, използвайки синонимни редове. Малките ученици обясняват защо искат/ или не искат да приличат на героя, като употребяват речеви аргументи. На второ място е преразказът, при който децата интуитивно, като проследяват хода на събитията, използват причастни форми и преизказно наклонение.

Учениците се затрудняват при предаването на разговорите между героите, защото трябва да трансформират диалогичната реч в монологична. Перманентните грешки са от типа: *той каза да...; тя каза на него не...; момиченцето казало аз вървя...; бабата пита него какво правиш...* и др. Ето към тези езикови полета – превръщане на глаголите от 1-во лице ед.ч. и местоименията- е необходимо да бъде насочена работата на учителя.

Точното осъзнаване семантиката на думите се проявява при словесното обрисуване портрета на героя, при предаване обстановката на действието и при творческата импровизация. Нужно е да се провокира речта на децата чрез мислено или картинно изображение, да се анализират думите с различна степен на обобщеност, които да бъдат мост към абстрактното мислене и езиковата му обвивка. В съвременната семантика се приема, че съдържателният план на езиковите изрази е нееднороден от гледна точка на значимостта на съставлящите ги компоненти. Затова и отделните значения на думите, например идиомите, са свързани с експлицитността. А тя е силно залегнала в езиковата тъкан на приказките.

Еднотипното представяне на персонажите и лаконичността на изразите понякога затруднява децата, затова е необходимо да се извърши словесна подготвителна работа, преди да бъде представен целият текст. Преминването от съдържанието и речта на разказвача към самостоятелно речево репродуциране трябва да стане много плавно и неусетно за децата. Литературното и речевото обучение са неразделими, те взаимно се допълват и разширяват. Устното обрисуване на персонажа се извършва с помощта на учителя чрез конкретен въпрос, съдържащ ключови думи. За да се акцентира на лингвистичната страна, трябва да се посочат детайлите в облеклото и в поведението на героя с прецизирани точни

думи. Синонимните гнезда трябва да се включат при портретната характеристика, а антонимните – при представяне на душевните качества. Използват се и биноми, изградени върху противопоставяне на отношения, свойства, качества, вещи – *близо/далечно; живо / мъртво; силно / слабо; красиво / грозно; меко / твърдо добър / лош* и др.

От семантична гледна точка интерес представляват глаголите *идвам, отивам, ходя* и техните производни. Трудността в процеса на преразказване е свързана с позицията на говорещия и с компонентната посока – *доишъл тук – отишъл там*. От своя страна глаголят *ходя* означава многократно повторение на еднотипно действие с определена посока, като се акцентира на продължителността във времето.

Причастните форми, свързани с преизказното наклонение, се отнасят към граматичната категория „текстово време“ – т.е. времето на представения в литературния текст свят. В текстолингвистиката се анализира категорията „континуум“, която се определя като последователност от факти и събития, разгръщащи се във времето и в пространството. Тъй като у децата няма изградена точна представа за тези понятия, текстът на приказката се възприема от тях в неговата цялост и само движението /действието/ на героите извиква образни асоциации. Поради тази причина възприятието за време се развива бавно, с много езикови грешки, свързани с.

1. неличните глаголни форми – минало свършено действително причастие – *видял; направил; казал* и др.

2. променливото я – във формите за множествено число – *живял-живели; търпял-търпели* и др.

3. изпадането на ъ- в женски и в среден род и в мн. ч. – *рекъл, рекла, рекло, рекли; донесъл-донесла, -о, -и*

В първи клас по преценка на учителя може да се работи върху текста на приказката, като се фиксира само върху един езиков проблем. Например в руската приказката „*Петел и бобено зърно*“ лексикалният материал семантично е свързан с професиите / косачите косят сено, пекарите пекаат хляб, дърварите сечат дърва, ковачите коват подкови/. По този начин се образуват гнезда от сродни думи, а също така се поставя основа и за по-разширена речникова база чрез допълнителни въпроси:

С какво се занимава продавачът? чистачът, готвачът, строителят, летецът./

В своята книга „*Научете детето си как да мисли*“ д-р Едуард де Боно доказва, че и родителите, и учителите трябва да се интересуват от детското мислене, което винаги е ангажирано с анализ, критика и спор. Затова основата за създаване на умения за езиково репродуциране на художествен текст /приказка, басня, разказче и др./ се поставя през първите години на обучение, а се доизгражда цял живот.

ЛИТЕРАТУРА

1. Марушкина, С. *Интерактивни методи за усъвършенстване на устната и писмена реч на първокласниците* goditeli.bg
2. Романска, Цв., *Въпроси на българското народно творчество*. С. 1986, с. 12
3. Стойчева, С. *Идеи за преподаване на приказки с оглед на психоанализата* liter-net.bg
4. Тасси, Л. *Большая книга вопросов и ответов* М. 2007, с. 54
5. Тенева, Т. *Формиране на начални читателски умения чрез урока по литература* liternet. bg
6. *Улицата на игрите* edisoft.pfotoshop.bg

КОМПЕТЕНТНОСТНООРИЕНТИРАНИЯТ УЧЕБЕН ХИМИЧЕН ЕКСПЕРИМЕНТ В УЧИЛИЩЕ

Веска Шивачева, Христивелина Жечева

THE COMPETENCE-ORIENTED CHEMISTRY LABORATORY EXPERIMENT AT SCHOOL

Veska Shivacheva, Hristivelina Zhecheva
E-mail: vshivacheva@abv.bg; hristivelina@abv.bg

ABSTRACT

The article covers the topic of traditions and innovations in methodological solutions concerning chemical experiments at Vocational Schools. There are experiment results of a probing at a class practice, as a proof, which are put in accordance with a theoretical model of students' professional competence at Vocational Chemistry Schools. The effectiveness of methodological solutions for optimal joint real situational and virtual experimenting has been investigated. Pedagogical circumstances and methodological preconditions are discussed, that play a great role in optimal resulting to professional competence through chemical experiments.

Key words: *educations, school, laboratory experiment, chemistry, experimental learning*

Модернизирането на обучението по Химия и опазване на околната среда в професионалните училища по химични технологии с оглед постигане на качествени изменения у личността на ученика откроява значимостта на съчетаването на традиционни и нетрадиционни методически решения за учебното експериментирание.

Целта на настоящата статия е да се разкрият методическите аспекти на химичния експеримент, съдействащ за формиране на професионални компетенции у учениците в условията на професионалните гимназии.

Проучването дава възможност да се очертаят добри практики, тенденции, които се превръщат в традиции при експерименталното изучаване на веществата в условията на професионалните гимназии по химични технологии, а именно: утвърждаване на лабораторната работа, засилване на здравно-екологичната и практическата насоченост на съдържанието на експерименталната дейност, полумикро- и микроекспериментирание, съчетаване на проблемния с изследователския подходи, увеличаване на самостоятелността и активността на учениците, засилване вниманието към материалната база за експериментално изучаване на природни науки[1],[2],[3].

Развитието на очертаните тенденции се съчетава с иновации, сред които се откроява внасянето на интерактивност, прилагането на виртуален експеримент, използването на мултимедия, рационално структуриране на информацията чрез хипермедия и др. По този начин информационно базираното обучение визира изследователския подход и дидактически иновации в професионалното обучение при утвърждаване на хуманни отношения, взаимно уважение, толерантност в хода на осъществяване на експериментирането.

Съчетаването на традиционни и нетрадиционни методически решения, разкрива единството на компетентността, дейността, личностно ориентирания, системния, комплексния и технологичния подходи в професионалните училища съобразно съвременните постановки на дидактическия конструктивизъм. Проблемите, свързани с реализирането на учебния химичен експеримент, открояват необходимостта от постигане на ефективност при реализиране на посочените подходи в обучението по Химия и опазване на околната среда с оглед формиране на компетенции у учениците от професионалните гимназии по химични технологии. Съобразно разработения теоретичен модел на формиране на про-

фесионалните компетенции чрез учебно експериментирание е проведено преобразуващо изследване с ученици от 9 клас, специалност „Екология и опазване на околната среда” и „Технологичен и микробиологичен контрол” в Професионална гимназия по химични технологии „Акад. Н. Дм. Зелинский” в гр. Бургас. Изследва се ефективността на методическите решения за съчетаване на реално и виртуално експериментирание. Въвежда се вариантност в педагогическите условия в експерименталните и контролните групи ученици, като разликата е в съчетаването на методите на работа и акцентирание на определен вид учебен експеримент.

В контролните групи (*КГ*) се прилагат традиционни методи на работа при съчетаване на демонстрационен и лабораторен експеримент.

В експерименталните групи (*ЕГ*) освен гореизложените методи се реализира съчетаване на виртуален и реален експеримент, проектиране и моделиране, внасяне на интерактивност на педагогическото взаимодействие в хода на експеримента, засилена проблемност и евристичност на експерименталните задачи, акцентирание на здравно-екологичните и прагматични аспекти. Виртуалният експеримент се прилага в по-голяма степен, като предшества реалния и изпълнява ролята на тренажор при подготовка на учениците за провеждане на реален химичен експеримент. За целта се използва интерактивен мултимедийен продукт - Електронно издание: Химия (8-11 клас) Виртуална лаборатория [4]. При извършване на демонстрационен експеримент се акцентира на интензивната междуличностна комуникация при обсъждането на емпиричните данни. Стимулирането на активността и мотивацията за учене се предизвиква чрез работа върху готови и изготвяне на нови интелектуални карти, прилагане на групово дискусия, игрови методи на обучение, решаване на криптограми и химични кръстословици, мозъчна атака, ситуационни методи, решаване на казуси, инциденти и проблеми при съобразяване с интересите, познавателния опит, равнището на компетентност на учениците. Взаимодействието с учениците от контролните и от експерименталните групи е по посока на хуманизиране на отделните компоненти на експерименталната дейност и на самите отношения. В този смисъл прилаганият компетентностно ориентиран химичен експеримент е личностно центриран и дава възможност за изява на субект-субектните отношения, изис-

кващи взаимодействие, интензивно общуване, диалогичност, сътрудничество, съобразяване с индивидуалните особености, толерантност. Стремежът е учебните постижения на учениците да се свързват с изискванията за професионална компетентност в единство с цялостното им личностно развитие.

За проследяване отношението на учениците към проблема за формирането на професионални компетенции в условията на учебния химичен експеримент е проведено анкетиране, отнасящо се до степента на прилагане на изследователския подход, значението, ролята и възможностите на разновидностите учебен експеримент за формиране на различни аспекти на компетенциите. С цел установяване на зависимостите между изследваните явления се прилага корелационен анализ чрез използване на коефициента на Пирсън (r) и на детерминация (r^2). Резултатите показват, че при всички изследвани връзки се наблюдава права зависимост. Наличието на корелационни зависимости между прилаганите видове експеримент в обучението по Химия и опазване на околната среда и получените резултати означава, че изследваните ученици свързват своите постижения с реализирането на химичен експеримент, с прилагането на изследователския подход при експериментирането, с активното им включване при различните етапи на технологията на експериментирането, с изявата на субект-субектни отношения. Данните показват, че при контролните групи преобладават висока и умерена корелация по отношение на демонстрационния и лабораторен експеримент и слаба корелация относно виртуалния експеримент и изследователския подход за разлика от резултатите в експерименталните групи, където имат превес високата и силната корелация със стойности, близки до функционалната. Прави впечатление, че независимо от широкото прилагане на демонстрационен и лабораторен експеримент и в двете групи, съществуват значителни различия в корелационните зависимости (r и r^2) по отношение на различните аспекти на формираните компетенции (табл. 1).

Таблица 1. Коефициент на корелация на Пирсън (r), изразяващ зависимостта между степента на прилагане на демонстрационен, лабораторен, виртуален химичен експеримент (ДХЕ, ЛХЕ, ВХЕ), изследователския подход (ИП) в хода на експериментирание и резулта-

тите на учениците от контролните (КГ) и експерименталните групи (ЕГ)

	ДХЕ	ДХЕ	ЛХЕ	ЛХЕ	ВХЕ	ВХЕ	ИП	ИП
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
а	0,85	0,98	0,46	0,88	0,19	0,95	0,31	0,92
б	0,39	0,99	0,68	0,99	0,28	0,97	0,17	0,92
в	0,79	0,93	0,88	0,92	0,06	0,86	0,23	0,88
г	0,40	0,87	0,49	0,87	0,63	0,84	0,24	0,84
д	0,69	0,98	0,75	0,98	0,71	0,94	0,36	0,92
е	0,87	0,99	0,78	0,99	0,06	0,98	0,14	0,91
ж	0,43	0,99	0,71	0,99	0,22	0,96	0,15	0,92
з	0,75	0,90	0,71	0,99	0,06	0,96	0,08	0,92

а – равнището на мотивация за учене и развитие на познавателния интерес;

б – формиране на компетенции за техника на лабораторния експеримент (спазване на правилата за безопасност и опазване на околната среда, последователност на извършване на лабораторните операции, организация на работното място);

в – конструктивни компетенции;

г – компетенции за провеждане на експериментална дейност;

д – развитие на творческите способности;

е – умения за екипна работа;

ж – социкултурни компетенции и качества (наблюдателност, самостоятелност, отговорност, дисциплинираност, съобразителност, толерантност);

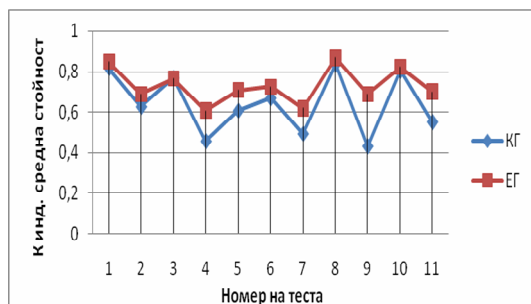
з – здравно-екологична, нравствена и естетическа култура.

Интерес представлява зависимостта между прилагането на виртуален експеримент и равнището на проектно-конструктивните умения на учениците. Установява се, че в 73,96% (r^2) от случаите в експерименталните групи повишаването на степента на реализиране на виртуално експериментиране води до повишаване на равнището на формиране на проектно-конструктивни компетенции, за разлика от контролните групи, където този процент от вариации между променливите е много по-нисък ($r^2=0,36\%$). За количествена проверка на хипотезите се формулират статистически хипотези (нулева хипотеза H_0 и алтернативна хипотеза H_1). Тяхната проверка се извършва чрез статистически критерий t , който има приблизително разпределение като t -разпределението на Стюдънт. За експерименталните групи при $r=0,86$ показва стойност $t=2,384$, която превишава критичната стойност на критерия на Стюдънт(2,132), съответна на избраното ниво на достоверност ($\alpha=$

0,05) и брой степени на свобода ($v = n - 2$), където $n=4$ (брой на корелираните двойки измервания). Приема се алтернативната хипотеза H_1 , а именно, че високата степен на прилагане на виртуален експеримент оказва силно въздействие върху формирането на проектно-конструктивни компетенции у учениците. Проверката, извършена в контролните групи при $r = 0,06$ по същия показател, показва стойност на $t=0,085$, която е по-ниска от критичната. Следователно се приема нулевата хипотеза H_0 т.е. не се наблюдава статистически значима зависимост между прилагането на виртуален експеримент и проектно-конструктивните компетенции на учениците. Аналогични резултати показва и количествената проверка на статистическите хипотези, проведена за останалите изследвани зависимости, свързани с различни аспекти на професионалните компетенции на учениците. Получените данни позволяват да се формулира заключението, че равнището на формиране на различните аспекти на разглежданите компетенции зависи силно от степента на прилагане на виртуалното експериментиране и проблемно-изследователския подход. Извършеният корелационен анализ дава възможност да се установи, че наблюдаваните различия в корелационните връзки в двете изследвани групи се обяснява с ефективността на прилагания модел на учебно химично експериментиране при преобразуващото изследване. Потвърждава се тезата, че за да се повиши равнището на усвоените знания, умения и отношения е необходимо не само реализиране на реален химичен експеримент, но и оптималното му съчетаване с виртуално експериментиране, засилване на проблемността, евристичността, прагматичността, екологосъобразността на експерименталните задачи, стимулиране на активността на учениците при съобразяване с техните интереси, познавателен опит, равнище на компетентност, хуманизиране на отделните компоненти на експерименталната дейност и на самите субектни отношения.

В хода на преобразуващото изследване се проследява равнището на усвояване на когнитивни компетенции чрез използване на система от тестови задачи. Те са свързани с техниката на безопасност и с учебното съдържание към съответната тема. Отразяват различни равнища на познавателната дейност на учениците, като се съчетават предварително структурирани отговори и самостоятелно

конструирани с различна степен на свобода. Обобщените резултати от постиженията на учениците чрез индивидуален коефициент на усвоеност Кинд (средни величини) са представени на фиг.1.

Фиг. 1. Постигания на учениците от тестови задачи

Тестови задачи № 1. Основни изисквания за безопасна работа в химична лаборатория;

Тестови задачи № 2. Основни лабораторни операции;

Тестови задачи № 3. Нагриване и изпаряване на веществата;

Тестови задачи № 4. Разделяне и пречистяване на веществата;

Тестови задачи № 5. Техника на безопасност за получаване и събиране на газове;

Тестови задачи № 6. Лабораторно получаване и събиране на газове;

Тестови задачи № 7. Химична кинетика и катализа;

Тестови задачи № 8. Техника на безопасност при работа с неметали;

Тестови задачи № 9. Неметали;

Тестови задачи № 10. Техника на безопасност при работа с водородни съединения;

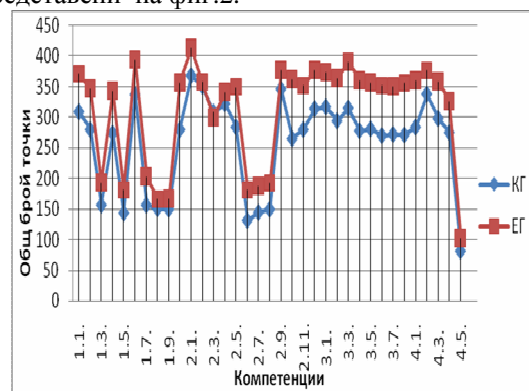
Тестови задачи № 11. Водородни съединения.

Установява се, че най-силно методическата реализация на експеримента се отразява на формирането на проектно-конструктивни компетенции у учениците за мислено проектиране на усложнени лабораторни апаратури, когнитивни и информационни компетенции, свързани с умения за извличане на информация от графики, таблици, схеми, диаграми, умения за преобразуване на информацията от една форма в друга, умения за творчество (избор на оптимален вариант на решение).

По-високо равнище на здравно-екологични компетенции у учениците от експерименталните групи се установяват в случаите, когато са обвързани с проектно-

конструктивните компетенции, уменията за обслужване на усложнена лабораторна апаратура, оценка и управление на риска в условията на виртуално експериментиране.

Равнището на владеене на умения, навици, опит и метод на дейност за практическо прилагане на знанията при провеждане на химичен експеримент се установява чрез система от експериментални задачи, решавани от учениците при провеждане на практически контролни занятия. В тази връзка са използвани работни листове и са обработени оценъчни карти, свързани с темите за йонообменни, оксиредукционни, хидролизни, електролизни процеси. Използваният инструментариум позволява оценяване на значимите ключови, базисни и специфични компетенции, определени като изисквания към професионалната подготовка в квалификационните характеристики и са залегнали в Държавните изпити за придобиване на втора и трета степен на професионална квалификация по съответната специалност и професия. Резултатите са представени на фиг.2.

Фиг. 2. Постигания на учениците от контролните и експерименталните групи, свързани с решаване на експериментални задачи

1. специфично-химични компетенции;
2. здравно-екологични и организационно-технически компетенции за планиране, организиране и провеждане на лабораторен експеримент;
3. информационни компетенции;
4. социокултурни компетенции.

Анализът на данните, получени от проведеното преобразуващо изследване показва подобри постижения на учениците от експерименталните спрямо контролните групи по отношение на: оценка и управление на риска, избор на адекватен метод на дейност, конструктивни и технологични компетенции за проектиране, сглобяване и обслужване на

лабораторна апаратура и контролиране на изследвания процес, умения за получаване, преобразуване, обработка и фиксиране на информация вкл. умения за работа с компютърни програми, логически умения за формулиране на хипотеза, анализ, сравнение, оценка, синтез, умения за творчество.

От значение е да се установи в каква степен реализирането на модела на химично експериментиране оказва влияние върху равнището на формиране на качества, готовност, нагласа, отношение към извършваната дейност, които визират ценностния и мотивационен аспект на професионалните компетенции. Анализът на емпиричните данни показва, че в тази насока се повлияват предимно: професионално значими качества, удовлетворение и самочувствие от изучаваната професия; комуникативни умения, свързани с владеење на терминологията и умения за общуване; компетенции за екипна работа (инициативност, самостоятелност, активност, интегриране в екипа, конструктивизъм).

Резултатите потвърждават виждането, че внасянето на интензивност в общуването, хуманизирането на субектното взаимодействие, превръщането на учениците в субекти на личностноориентирани технологии при експериментирането водят до засилване на мотивацията на учениците за експериментална дейност и бъдеща професионална реализация. В края на преобразуващото изследване е проведена диагностична процедура чрез тестване, за да се определи равнището на компетенции на учениците. Ефективността на приложения модел на учебно химично експериментиране (изчислен с вероятност 95%) се потвърждава от установените различия в двете изследвани групи респонденти: в експерименталните групи е занижен относителният дял на учениците, притежаващи компетенции на средно ниво за сметка на повишаване на дяла на тези от тях, владеещи компетенции на добро и високо равнище.

Анализът на получените резултати от оценяването на компетенциите, проявени при решаване на тестови и експериментални задачи потвърждават целесъобразността на избраната вариантност на условията в контролните и експерименталните групи и ефективността на модела на учебно експериментиране съобразно разработения теоретичен модел на професионалните компетенции на учениците от професионалните гимназии по химични технологии.

Цялостният анализ на резултатите от апробирания модел на учебно химично експериментиране дава възможност да се изведат следните педагогически условия и методически предпоставки, които обуславят оптималното формиране на професионални компетенции чрез учебния химичен експеримент:

- научна обосновааност, точни цели на експеримента, като инструментариумът и субектите със своята активност и отговорност са ориентирани към постигането им;

- целесъобразен подбор на вида, броя и последователността на експериментите, постепенното им усложняване при отчитане на аспектите на компетенциите, системно провеждане;

- съдържанието на експеримента да отговаря на Държавните образователни изисквания, да е достъпно и съобразено с очакванията на учениците, при засилена проблемност, евристичност, прагматичност, здравна и екологосъобразност на експерименталните задачи;

- рационално съчетаване на сетивната и логическата степен на познание като чрез експеримента се улеснява въвеждането на нови понятия, теоретични тези, закономерности, доказване или отхвърляне на хипотези;

- интегриране на усвоен с нов опит на учениците, провокиране на естествената им любознателност да експериментират, мотивиране, фасилитиране, насърчаване и стимулиране на тяхната активност;

- внасяне на интерактивност при рационално съчетаване на реалния и виртуалния експерименти с традиционни и нетрадиционни методи на обучение, мултимедия, интернет;

- предварителна подготовка и ресурсно осигуряване на експеримента, точност, адаптивност, естетичност, спазване на условията за опитите, организацията на наблюдението, алгоритмичните предписания и изискванията за здравословни и безопасни условия на труд, противопожарна защита и опазване на околната среда;

- повишаване самостоятелността на учениците в хода на различните етапи на експериментирането, при обработване и анализиране на информацията за експеримента, при избора на начините за оформяне на резултатите;

- работата в група за изследване е със статут на ученическа общност за преоткриване

на химичните обекти, за решаване на проблеми и справяне в нови ситуации;

– изява на субект-субектни отношения, сътрудничество, взаимно уважение, толерантност, положителни емоционални преживявания, удовлетворение от успешно извършваните експерименти, самочувствие от изучаваната професия, самооценка;

– съобразяване със специалните образователни потребности на учениците;

– обратна връзка, оценяването на постиженията на учениците за експеримент и изследване се извършва в реален контекст (автентично оценяване) и се свързва с очакваните равнища на професионални компетенции.

В заключение може да се направи извода, че оптималното формиране на професионални компетенции у учениците в условията на компетентностноориентирано обучение в професионалните гимназии по химични технологии се свързва с прилагане на учебен химичен експеримент, който е научно обос-

нован, целесъобразен, здравно и екологосъобразен, системно провеждан, технологично и ресурсно осигурен, конструктивно реализиран, осъществяван в интерактивно ориентирана образователна среда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лазаров, Д. Изследователският подход и химичният експеримент. Химия. 12(3), 163-165, 2003.
2. Мак Фаден, Ч. Проблемите на природонаучното и техническо образование. Перспективи. 15(4), 56, 709-714, 1995.
3. Morris, R. W. Science and technology education and national development. p.85, Paris, 1993.
4. Электронное издание Химия (8-11 класс) Виртуальная лаборатория. Методическое пособие для учителя. НФПК. Лаборатория систем мультимедия Мар ГТУ, 2004. www.mm lab.ru, e-mail: info@ mm lab.ru.

МОДУЛНОТО ОБУЧЕНИЕ – АЛТЕРНАТИВА НА ТРАДИЦИОННИТЕ УЧЕБНИ МОДЕЛИ

Антонина Недкова

MODULAR TRAINING – AN ALTERNATIVE TO THE TRADITIONAL TRAINING MODELS

Antonina Nedkova

E-mail:antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

One of the main strategic trends in the modern reforms of education is the realization of a leading edge concept about the nature of the education process and training of personnel, adequate to the trends of the economic and social practice's development.

The new market environment is naturally imposing higher criteria and standards upon training of the new generation specialists, commensurable with the European and the national values. In this respect, the process of modernization of training is gaining strength and acceleration. Intensive training models, methods and means are sought and implemented; also new criteria of assessment of the education product are established.

Key words: consistency, structural properties, problematics, consciousness, self-dependence, activity.

Основно стратегическо направление в съвременните реформи на образованието, е реализирането на качествено нова концепция за характера на процеса за обучение и подготовка на кадри, адекватни на тенденциите в развитието на икономическата и социалната практика.

Новата пазарна среда, закономерно налага по-високи критерии и стандарти при обучението на новите генерации специалисти, съизмерими с европейските и националните ценности. Във връзка с това се засилва и ускорява процесът за модернизация на обучението. Търсят се и се внедряват интензивни учебни модели, методи и средства, които се основават на информационно-технологическото богатство. Целта е да се рационализира учебният процес, и неговото качество да гарантира устойчиво развитие на кадрите, способни за мобилно адаптиране към изменящите се условия на труда, с готовност по самостоятелен път непрекъснато да се обучават и развиват. С оглед именно на тази нова ситуация, се формират и нови критерии за оценка на продукта от обучението.

В експериментален план, а и в масовата учебна практика се апробират и прилагат

алтернативни образователни модели и технологии, обосновани от съвременната педагогическа и психологическа теория. Ключовите думи: познание, знание, възприемане, осмисляне, трансформиране, творчество, пренос (трансфер на знания), алтернативно мислене и др. предоставят ново по-богато съдържание и практическа стойност. Върху тази основа се измерва ефективността на педагогическата практика, на образователния процес. Това особено важи за професионалната подготовка на младите специалисти. Те трябва да могат не само да оперират с новите технологически и информационни средства, но и самостоятелно да моделират качества на продукцията, да генерират идеи и критерии за оценка на продукта. По този начин активно да влияят върху пазара на собствения си труд.

През последните години теорията и практиката придават особено значение на функциите на модулното обучение. Темата придобива особена актуалност.

Модулното обучение се разглежда като надежден модел за организация на системата за обучението, както в средното, така и във висшето образование.

Модулното обучение се определя като алтернатива на традиционната практика. То има мощен потенциал да реализира съвременните цели на обучението.

Модулното обучение се основава и произтича от концепцията за поетапното формиране на умствената дейност. При него дейността на учащите се превръща в съсредоточие на учебния процес. Създават се условия за самостоятелна изява и развитие на учащите, при точно определени цели и поетапно извършване на дейността.

Много наши и чужди автори като (А. К. Маркова, Ю. Н. Кулюткин, П. Тонконожая, П. А. Юцевичене)[12] определят модула като целево, многофункционално тематично обединение, в което учебното съдържание и технологичните средства, се представят в една относително цялостна и завършена система.

Автори, като В. Н. Лебедев[8] и др. разглеждат модула като нов тип програма за обучение, с диференцирано съдържание, удобно за индивидуално обучение. Учените са единодушни в твърдението, че модулното обучение гарантира по-висока степен на самостоятелност на учащите се, включваща формулиране на цели, планиране на дейността, определяне на средствата за осъществяване и качествата на продукта от дейността.

В този дух И.Б. Мордасова приема модулното обучение, като нов подход при професионалното обучение на бъдещите специалисти.

Следователно, същността на модулното обучение, неговото предимство пред традиционната практика се заключава:

- модульт е част от една ценостна система за обучение, която определя връзката и зависимостта на модулните компоненти;
- модулното обучение се изгражда на базата на интегративния подход, при което съдържанието на обучението интегрира съответстващи на целите на обучението информационно-технологически средства;
- при модулното обучение се изявяват принципите за системност, структурност, проблемност, съзнателност, самостоятелност, активност и др.;
- модулното обучение предлага непрекъсната обратна информация за протичащите процеси и за постиженията;
- модулното обучение има мобилен характер. При него учащите се имат възможност да избират алтернативни варианти на модули, предлагани от преподавателя, в зависимост от интересите на самите учащи се;

- при модулното обучение нараства функцията на преподавателя, особено при проектирането на отделните модулни варианти, но не само това. Преподавателят участва в нов тип комуникация с учащите, на базата на междусубектните отношения и партньорство. А това формира нови качества у студентите, изисква нови качества и на преподавателя. Преподавателят подпомага дейността на студентите, оценява отделните етапи и крайния продукт с нови критерии и стимули;

- модулното обучение развива творческите стремежи на студентите, техните способности да генерират идеи за различни решения, с различни методи и средства. Учи ги да бъдат организирани, да овладяват високи критерии за оценка и самооценка на постижения, да решават противоречия, да преодоляват проблеми, да проявяват гъвкавост търсейки най-добрите решения за практиката, приложимост на продукта и мястото му на съвременния пазар;

- особено приложение има модулното обучение, при учебни предмети, чието съдържание има интердисциплинарен характер, каквито са значителна част от учебните предмети в системата за професионално обучение.

Въвеждането на модулното обучение зависи от много фактори.

- Преди всичко ясно формулирани цели, очертаващи продукта от обучението.

- Систематизиране на основните изходни положения и принципи за структуриране на учебния материал във вид на модули, при всяка учебна дисциплина.

- Гарантиране на методическо богатство и средства както при разработване на модулите, така и при тяхното реализиране, интегриране на информационно-технологическите средства в реализацията на модула.

- Разработка на ясна и коректна система от критерии за оценяване на резултата в пряка зависимост от целите и характера на модула. Изключително значение за модулната програма има потребността на системата от модулни учебни елементи, тяхната съдържателна съгласуваност, автономна функция, при изучаването на учебния материал, придобиване на знания и умения нужни за самостоятелната работа на студентите.

- Модулният елемент се разглежда като цялостно завършена функционална единица, като конструктор, който силно се отразява вър-

ху подготовката на специалистите за професионална реализация.

- Най-съществен момент от технологията и методологията за формиране на учебните модули, е свързан със структурата на съдържанието.

Този сложен процес на реструктуриране на учебния материал и оформянето му във вид на глобални тематични кръгове, предполага сериозно познания за реализиране на междудисциплинарните връзки., очертаване на водещите идеи и ядра на съдържанието, логиката на неговия теоретичен и приложен аспект, очертаване на равнищата на учебното съдържание и тяхното функционално значение за подготовката на студентите. Това означава прилагане на подчертан диференциран подход при цялостното определяне на дизайна на всеки модул и на неговите елементи, така че ярко да се очертаят дейностите, осъществявани от преподавателя, и дейностите на самите студенти, които те реализират самостоятелно, или под ръководството на преподавателя. При всички случаи модулното обучение стимулира процесите, свързани с развитието на възприятията, осъзнаването на логическа памет, систематизирането, синтеза и приложението.

Модулното обучение освен съдържателен аспект има и редица нови организационни измерения. Самият учебен процес се отличава от традиционната схема за преподаване и учене. При модулното обучение учебното време се разполага не в рамките на класически учебен час, а в рамките на времето необходимо за изучаването на цялостния модул. При това положение в отделните часове, се поставят различни акценти на дейността на преподавателя и на студентите, но в контекста на изучаване на модула. В едни случаи ударението се поставя върху теоретическите знания, в други върху приложния смисъл на дейността, в трети върху обсъждане и дискусия на информация, на модели, методи, алтернативи за решаване на проблема, очертан от модула. Тенденцията е, да се гарантира на всички студенти индивидуален темп на работа, процес на самообучение, вариативност на мисленето и на практическите решения.

Тенденцията на модулното обучение е актуална, но тя не е единствена алтернатива. Нейното приложение предполага нови компетенции на преподавателите, както теоретични, така и чисто методически и технологически. Изборът на определена алтернатива

модулно обучение, проблемно обучение, програмирано обучение, комплексно обучение и др. зависи от професионалната готовност на преподавателя за модернизиране на процеса на обучението, за повишаване на качеството на неговия продукт.

Вариант на модулно обучение по „Технологично обзавеждане на хотела и ресторанта”

Модул: Машини за обработка на зеленчуци

Подтеми на модула:

1. Машини за механична и хидромеханична обработка на зеленчуци
2. Машини за белене на зеленчуци
3. Машини за нарязване на зеленчуци
4. Машини за пасиране на зеленчуци
5. Машини за екстрахиране на зеленчуци

Цел на модула:

Студентите да получат необходимите теоретични знания за видовете машини за обработка на зеленчуци използвани в заведенията за хранене и развлечение. Да овладеят практически професионални умения свързани с подготовката на машините за работа, правилен монтаж и експлоатация, почистване и поддържане, спазване на правилата по техническа на безопасност.

Съдържание на модула

Учебното съдържание на модула включва изучаването на: вибрационна машина за миене на зеленчуци с непрекъснато действие, на каруселна абразивна машина за белене на картофи с периодично действие, машина за белене на картофи с непрекъснато действие, машини за нарязване на сурови зеленчуци: дискови, роторни и поансонни, машини за пасиране на варени зеленчуци, машини за извличане на сокове от пресни зеленчуци.

Всяка машина се изучава с помощта на принципна схема чрез която се разграничават основните части: корпус, работна камера, захранващ бункер, изходящ отвор, електродвигател, вид на предавката, средства за обезопасяване.

Теоретичните знания в учебното съдържание на модула се допълват с предназначение то на изучаваните машини, видове според конструкцията, модели, известни производствени марки, габаритни размери, производителност, мощност на електродвигателя, както и тяхното приложение.

Оборудване, спомагателни материали

Студентите използват оборудването на учебния кабинет по „Технология на кулинар-

ната продукция”. По време на практическите занятия чрез обяснение и демонстрация от преподавателя се посочват основни части на машините, монтирането на сглобяемите части, бутоните на командното табло, принципа на действие при експлоатация, както и средствата и правилата за безопасна работа.

Спомагателни материали: Студентите използват: проспекти на изучаваните машини, схеми, диапозитиви, мултимедия, видеотехника, информационно-комуникативни технологии, изготвяне и презентация на курсови проекти на теми от учебната програма на дисциплината.

Очаквани резултати от обучението на студентите:

- да познават изучаваните машини включени в модула;
- да могат да обясняват тяхното устройство, монтаж, принцип на действие и експлоатация, почистване и поддържане;
- да могат да ползват понятийно-терминологичния апарат при обяснението на конструкцията и протичането на технологичния процес при експлоатацията на машините;
- да знаят и познават средствата за обезопасяване, както и правилата за безопасна експлоатация;
- да владеят практически умения и навици за правилен монтаж и демонтаж на сменните механизми и приставки на машините;
- да владеят практически умения и навици за правилна и безопасна експлоатация на машините за механична и хидромеханична обработка.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бурцева 1999:** Бурцева О.Ю., Модульная технология обучения // *Биология в школе*, 1999.
2. **Громкова 2005:** Громкова Майя Тимофеевна., Модульное обучение в системном образовании взрослых., *По материала сайта* www.elitarium.ru 2005.
3. **Дахин 2002:** Дахин, А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность, *Стандарты и мониторинг №4*. 2002. с. 22-26
4. **Жанабердиева 2006:** Жанабердиева К.А., Структурирование учебной модульной программы, 2006.
5. **Кишкашбаев 1999:** Кишкашбаев Т.А., Индивидуализация профессиональной подготовки специалистов: определение стратегии и обоснование механизма-Астана: *Евразийски университет им. Л.Гумилева*, 1999. с.133.
6. **Козырева 2008:** Козырева, О.А. Методология моделирования профессиональной компетентности педагога, 2008.
7. **Крылова 2009:** Крылова, В. Г. Реализация технологии модульного обучения в общеобразовательной школе, 2009.
8. **Лебедев 2007:** Лебедев, В. Н. Модульное обучение в системе профессионального дополнительного образования, [portalus . ru](http://portalus.ru), 2007.
9. **Третьяков 2001:** Третьяков П. И., Сенновский И. Технология модульного обучения в школе. Практико-ориентированная *монография*. М.: *Новая школа*, 2001.
10. **Шамова 1994:** Шамова Т.И., Модульное обучение: сущность и технология // *Биология в школе*, 1994.
11. **Шипулина:** Шипулина О.В. Модульная система обучения в некоторых образовательных программа, Томский политехнический университет, г. Томск. *По материалам сайта* <http://bio.1september.ru>
12. **Юцявичене 1989:** Юцявичене П.А., Теория и практика модульного обучения.- Каунас, 1989.

**ОБРАЗОВАТЕЛНОТО ПОРТФОЛИО – ИНОВАЦИОННА ФОРМА ЗА ОЦЕНЯВАНЕ
ПОДГОТОВКАТА НА СТУДЕНТИТЕ ОТ КОЛЕЖ ПО ТУРИЗЪМ**

Антонина Недкова

**EDUCATIONAL PORTFOLIO – AN INNOVATIVE FORM OF ASSESSING THE
TRAINING OF STUDENTS AT THE COLLEGE OF TOURISM**

Antonina Nedkova
E-mail:antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

The informational-technological and social transformations occurring during the recent decades bring the mission of the educational system to a leading edge position.

The constructive function of the education is increasing incredibly as a driving force of the processes of modernization and raising the intellectual basis of all public practice branches, including in the field of tourism. Education is determinative not only for acquiring knowledge on the grounds of the new technological means, but also for building breakthrough systems for development of students' ability of self-dependent transfer of knowledge and skills, for creative realization and transformation of knowledge in the process of manufacturing of products commensurable with the requirements of the labour market.

Key words: *flexibility, analyticity, expedience, originality.*

Информационно-технологическите и социалните трансформации, които настъпват през последните десетилетия, извеждат мисията на образователната система в качествено нова позиция.

Нараства неимоверно градивната функция на образованието, като движеща сила, на процесите за модернизиране и издигане на интелектуалната основа на всички сфери на обществената практика, включително и в областта на туризма. Образованието е определящо, не само за придобиване на знания, на базата на новите технологични средства, но и за изграждане на качествено нови системи за развитие на способността у младото поколение за самостоятелен трансфер на знания и умения, за съвременни характеристики на професионалните компетенции, за творческо реализиране и трансформиране на знанията в процеса на производството на продукти, съизмерими с изискванията и динамиката на пазара.

При тези условия, основен критерий за качеството на знанията, като резултативен компонент на образованието, е именно оценката

на пазара на образователните услуги. Новата пазарна среда, конкуренцията, мобилността на търсенето и предлагането на кадри, е основание за реформите в образованието.

Те извеждат като основен приоритет проблемът за системите за оценка на качеството на обучението и на готовия продукт, отразен в подготовката, развитието и саморазвитието на учащите се.

Науката и практиката търсят и откриват нови методи, средства и критерии за анализ, диагностика и оценка не само на процеса на обучението, но и на качеството на подготовката на кадри в коледжите по туризъм.

Силен акцент се поставя върху използването на образователното портфолио, като индивидуална форма за оценяване на студентите. Това се потвърждава и от изследванията на систематизираната литература.

Значителна част от публикациите са посветени на образователното портфолио, разглеждано и прилагано в неговите разнообразни варианти.

Понятието портфолио навлиза в педагогическата литература в резултат на взаимодейс-

твието на педагогиката с другите науки: изобразително изкуство, фотография, политика, бизнес. Това понятие се използва предимно в епохата на Италианския Ренесанс и се свързва с известни художници и архитекти. Познато е под формата на „папка“ предназначена за събиране на изработените от художниците творби и скици. Навлизайки в сферата на образованието то се определя като „образователно портфолио“, свързано с изискванията на целия учебен процес по дадена учебна дисциплина.

В руската литература се използва определението „портфейл или папка на индивидуалните учебни постижения“.

Многообразни са интерпретациите относно определянето на образователното портфолио. Други автори го определят като:

- метод за фиксиране, натрупване и оценка на индивидуални постижения на студентите в определен период от обучението им. Портфолиото поставя акцент не само върху процеса за оценяване на резултатите на учащите, но и на тяхното самочувствие и готовност за активно и съзнателно участие в процеса на обучението;
- колекция, набор, събрани и подредени материали на учащите, както и напредъка на постиженията им в различни области;
- алтернативен начин за оценяване, използван от преподаватели и учащи се за наблюдение на знанията, уменията и нагласите на обучаваните.
- работен файл папка, съдържаща разнообразна информация, документи, за натрупания опит и постижения на учащите[5].

Независимо от различните определения, единно е мнението на авторите, че портфолиото е **съвременна образователна технология**, личностно ориентирана, насочена към по-висока степен на самостоятелност в образованието и самообразованието на учащите се.

Основната цел на портфолиото е „да се покаже всичко на което сме способни“. То предлага:

- промени от това, което студентът не знае и не знае, че знае и е в състояние по тази тема, раздел, при определени условия;
- интегриране на количествени и качествени оценки на постиженията на учащи-

те се в различни области, по различни учебни дисциплини;

- трансфер на педагогическия акцент за оценяване на учащите, към самостоятелно оценяване (самооценяване)[5].

Тези характеристики дават на учащите по-голяма възможност за активност, за системно и самостоятелно използване на портфолиото, не само като отражение на техните постижения в различни области, но и да възприемат образованието като непрекъснат процес, през целия живот, за собственото си развитие и саморазвитие.

Съставът и самият дизайн на портфолиото зависи от конкретни учебни цели, които могат и следва да се уточнят от учащите, независимо от възрастта и наличието на социални и професионални компетенции. Ясно дефинирани цели, личностно значими за учащи и преподаватели са продукт на протичащия активен, умствен и интелектуален процес в личността.

Присъствието именно на личностно значими цели, е мерило за постигнат прогрес, както в процеса на обучението, така и в развитието на личността на учащите.

Всеки елемент на портфолиото трябва да „работи“ за предварително набелязаните цели, да стане показател за степента на постигане на тези цели, или да служи като сигнал към неизбежните промени за оптимизиране на усилията за постигане на предварително определени цели[4].

Основните критерии за качеството на портфолиото може да бъдат:

- развитие на мисленето (гъвкавост, аналитичност, рационалност, оригиналност);
- способност за решаване на проблемите в имитираща производствена учебна среда;
- умения за прилагане на способност за решаване на практически проблеми, прилагане на нови технологии за решаване на практически проблеми и др.;
- развитие на комуникативни умения умения за работа в малки групи, умения за презентации на доклади, активно участие в дискусии при решаване на проблеми, умения за изпълване на диаграми, таблици, графики и др.;
- формиране на самоконтрол и самооценка (самокритичност, способност за работа при допуснати грешки, реалистични

оценки при оценяване на техните способности).

Всички тези критерии, допринасят в известна степен за изграждане на умения у учащите, да реализират своите собствени образователни цели, да съдействат и подпомагат текущото използване на портфолиото, което ги обединява при постигането на действителните резултати.

Д. Павлов представя класификация на образователното портфолио, на базата на три основни критерия: субект, цели, носители на информация.

Въз основа на посочените критерии Д. Павлов[6] различава следните видове портфолио:

1. Според субекта, който го изработва:

- разработвано от студента за себе си;
- разработвано от преподавателя за: собственото кариерно развитие; формиране и развитие на учащите обучавани от него; работа по конкретен проект (тема).

2. Според целите на портфолиото:

- процесуално, обхващащо определен период от време и отчитащо измененията, настъпили през този период;
- ресурсно-специфичен анализ на ресурсите (интелектуални, финансови, материални, кадрови) в определена област;
- демонстрационно-съдържа целенасочено подбрана информация, годна да убеди, да спечели, другите да вземат положително решение за нещо (назначение, за подписване на договор, спонсориране на проект и др.).

3. Според използваните носители на информация портфолиото може да бъде:

- изградено на хартиено-печатни носители на информация;
- разработено с електронен вид информация (на електронни носители).

Редица публикации и автори разграничават два основни типа портфолио:

1. „Папка” или „портфейл, отразяващ учебните постижения” – съдържа всички материали, които отразяват достигнатото равнище в дадена област, по конкретен предмет или избрана тема. Специфичното за този тип портфолио е, че показва крайния резултат на завършен продукт за даден период от време. Основен недостатък е, че ограничава възможността да се проследи процеса на учене и

предстоящите цели т.е. създава по-малко условия за саморефлексия.

2. Процесуално портфолио-включва материали относно работата върху дадена тема или област, преценката на автора, анализ, както и интерпретацията за тях. Основното предназначение е да се оцени участието на автора в процесите на собственото учене, развитие и позитивна промяна. Създава условия за задълбочен рефлексивен анализ, на базата на изразената позиция на автора не само по конкретната тема или област, но и преосмислянето и анализирането на различните етапи от създаване на портфолиото.

Сполучливата комбинация на двата типа води до по-пълно оползотворяване на предимствата, неутрализира ограничените възможности на отделните на типове[2].

За теорията и практиката особено значение има възгледите на П. Петров и М. Атанасова.

1. Според П. Петров и М. Атанасова[7] то е съвременна образователна технология, която отразява връзката между теорията, научното познание и педагогическата практика. Изразява се в преработване, модифициране, моделиране, конструиране на теории, принципи, подходи, методи, интегририра знания от различни области на науката и практиката, за оптимизиране ефективното решаване на образователните цели.

- характеризира процесуално-дейността, организационно-функционалната страна на педагогическата дейност, включваща както целите, мотивите учебното съдържание, методите и средствата, така и оценката на получените резултати.

2. Образователното портфолио е авторски продукт на индивидуално или групово изработване с подчертано творческо участие. Изразява се в свободния избор на материалите, тяхната интерпретация, анализ и оценка. Индивидуалният стил, различните степени на активност и мотивираност при изработването на портфолиото го правят уникален и автентичен продукт.

3. Създаването на портфолио е достатъчно значима цел, която осмисля и проследява всяка стъпка в процеса на обучение. Това спомага за изграждане на друга култура на учене, която предполага и друг тип взаимоотношения-преподавател-студент проявяващи се както в съвместното обсъждане на критериите за подбор на материалите, така и до презентацията на крайния продукт.

4. Основен акцент е в развитието и позитивните промени на учащите в конкретна предметна област. Чрез него се демонстрират, представят и доказват подобрените постижения на автора.

5. В него се създават условия за нов начин на оценяване и самооценяване. Поради това, то се разглежда като надежден начин за формиране на адекватна и позитивна самооценка, за анализ на своето развитие чрез рефлексия и саморефлексия. В процеса на създаването му, самооценката става все по независима от външния оценител, като се регулира предимно от вътрешно приетите и осмислени критерии.

6. Авторът (ученик, студент, професионалист) се превръща в действителен участник в процесите на собственото си учене, развитие, изграждане-при формулирането на целите, при планирането и организацията на учебната дейност, при дискусия на използваните материали. Това предполага друго равнище на отговорност за успехите от постигнатото и друга мотивираност за предстоящото участие.

Вариант

на Студентско портфолио-създадено от автора по учебната дисциплина „Технология на кулинарната продукция”

1. Титулна страница: наименование на портфолиото, име на студента, учебен предмет, срок-начало и край на събиране на материалите;

2. Съдържание на портфолиото:

Знанията и постиженията на студентите по дисциплината се оценяват чрез комбинация от:

- Писмен изпит в рамките на 120 мин.
- Текуща оценка от лабораторни упражнения;
- Презентация на курсов проект по предварително избрана по желание от студента тема.

Писмен изпит – критерии: познания, разбиране и развитие на темите – основни теоретични постановки и връзките между тях, логично развитие и последователност на изложение на темата, сравнение и анализ, идеи за приложение на теорията в практиката, новости в съвременните кулинарни технологии.

Лабораторни упражнения – критерии:

- ниво на самоподготовка;
- организация на работа в учебната лаборатория;

- спазване на хигиената на работното място;
- самостоятелна работа при производството на кулинарното изделие, адаптиране към производствената среда и към членовете на учебния екип;
- технологични умения и техника при протичането на технологичния процес;
- оригинални идеи и творчески решения в оформянето и аранжирането на готовите кулинарни изделия;
- овладяване на професионална техника на обслужване;
- професионален стил и форма при представяне на кулинарните изделия, аргументирана защита на предприетите решения; качество и органолептична оценка на произведените изделия;
- комуникативност и отговорност.

Курсов проект

Курсовият проект се представя на преподавателя, като преди това се провежда презентация в учебната студентска група.

Критерии за оценяване на курсовият проект:

- Увод за въвеждане в темата;
- Систематизирана структура и спазване на логиката на възловите опорни точки по темата;
- Прецизност и яснота на изложението;
- Обобщение и анализ на използваните материали и източници на информация;
- Резюме на аргументирани изводи и заключение;
- Изразяване на личностната позиция и професионално отношение на студента по избраната тема;
- Умение за работа с литературни източници и
- интерпретационен стил на използваната информация.

Портфолиото служи за самооценка (под формата на разсъждение, аргументация, обобщение) на собствения познавателен и творчески труд, на основата на самонаблюдение (рефлексия) на собствената дейност. То позволява да се вземат под влияние резултатите, постигнати от студентите в различни дейности-научна, художествена, социална, комуникативна и други – и е основен иновационен елемент от практиката – ориентиран подход

за образование и самообразование. Портфолиото е не само модерна и ефективна форма на оценяване, но и способства за решаването на важна образователна задача, а именно: да формира способността за учене; да се определят целите; да се планират и организират всички дейности свързани с обучението.

Добрите практики на учени и преподаватели показват, че една от причините за недостатъчното стимулиране и мотивиране учащите се в процеса на обучението, е липсата на умения и критерии за критична оценка на резултатите от своите дейности за обучение, за анализиране и систематизиране на резултатите постигнати до момента, за постигането им и в бъдеще. Именно оценката на постиженията на студентите в обучението, чрез образователното портфолио ще допринесе за преодоляване и решаване на този и много други проблеми свързани с образованието във висшето училище.

При използването на портфолиото са възможни и проблеми от различен характер: технически, социално-психологически и др. Това е основание да се търси непрекъснато сътрудничество между преподаватели и учени, да се експериментират и моделират повече алтернативни варианти на портфолио, да се използва опита на различните образователни институции.

Теорията за обучение и реалната практика на използване на портфолиото като технологичен инструментариум за повишаване на собствените си цели във висшето училище ще подпомогне да се елиминират потенциалните рискове, както и рисковете за несигурността, а и често пъти резервите към функциите на портфолиото при съвременното обучение.

Използването на портфолиото има много предимства за обективно и комплексно оценяване на студентите, но тази форма не изключва и други средства, които сигурно ще се родят в образователната практика.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Василева 2009:** Василева, Д., Д. Николова. Учителското портфолио-инструмент за кариерно развитие, 2009.
2. **Делибалтова 2005:** Делибалтова, В. Учителското портфолио. Една конкретизация и условията на университетската практика. В: *Международна научна конференция „Предизвикателствата пред продължаващото образование на педагогическите кадри”*. С., 2005.
3. **Загвоздкин 2004:** Загвоздкин, В. К. Портфейль индивидуальных учебных достижений-нечто большее, чем просто альтернативный способ оценки. – *Школьные технологии*, 2004., №3
4. **Захариева 2005:** Захариева, Р. Портфолио-образователна технология за професионално-педагогическо развитие на преподавателя. В: *Международна научна конференция „Предизвикателствата пред продължаващото образование на педагогическите кадри”*. С., 2005.
5. **Новикова 2005:** Новикова, Т. Г. Папка индивидуальных учебных достижений „портфолио”: Федеральные рекомендации и местный опыт.-*Имидж, Гуманитарное образование в школе: теория и практика*, 2005.
6. **Павлов 2003:** Павлов, Д. Образователни информационни технологии. Модул 3. *Университетски курс*, С., 2003.
7. **Петров 2001:** Петров, П. и М. Атанасова. Образователни технологии и стратегии на учене-издателство „ВЕДА СЛОВЕНА-ЖГ”, С., 2001., с. 299
8. **Федотов 2005:** Федотов, Е. Е. Чуждия опит на портфейла. *Методист №5*, 2005., с. 27-33
9. **Федотова 2005:** Федотова, Д. Чуждия опит от портфейла. *Образование и технологии №5*, 2005., с. 113-119

ПЕДАГОГИЧЕСКОТО ТВОРЧЕСТВО – ФАКТОР ЗА РЕАЛИЗИРАНЕ
НА ИНТЕГРАТИВНИЯ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО МУЗИКА

Радка Джендова

PEDAGOGICAL WORKS – AGENT FOR APPLYING THE INTERCONSTRUCTIVE
APPROACH IN MUSIC TEACHING

Radka Djendova

ABSTRACT

This essay specifies teachers' possible approaches to creative decisions and settings of objective links and variety of practical decisions as well, grounded on the curriculum in Music. The aim, tasks, subject, preparation, realization, results and conclusions are described due to recent research work with the assumption, if creative innovation is provoked in the teachers-to-be in order for them to realize and adapt training games of the same type (the same subject) to another, in our case in Music class, this will create real conditions for applying the interconstructive approach.

Key words: music, pedagogical position, integration, creative innovation, training game..

В образователния процес по музика участват три взаимосвързаните и взаимовлияещите се важни компоненти, които са деца-ученици, музика и учител. В този процес всеки от посочените компоненти има своя позиция.

Позицията на учителя може да се разглежда условно в тесен и в широк смисъл. Позицията на учителя в тесен смисъл обхваща конкретната педагогическа дейност с конкретния клас/класове и в конкретното училище. Позицията на учителя по музика, съотнесена към качеството на конкретния образователен процес, може да е положително значима или нестойностна.

Позицията на учителя е положително значима, когато:

- той съчетава интелект, базисни знания и способности, широта на специалните и общите комуникативни умения, творчески импулс и импровизаторски качества. За учители, които съчетават базисни знания и способности, широта на специалните и общите комуникативни умения, творчески импулс и импровизаторски качества са подходящи много добри характеристики, които най-често се обединяват в обобщението, че притежават педагогическо майсторство.

Позицията на учителя в широк смисъл включва по-мощната му дейност, която може да се изразява като споделяне на опит в методическото обединение, но и още като ак-

тивно присъствие в работата на тематичен или изследователски колектив, както и като обществена ангажираност по конкретни проблеми на обучението. Позицията на учителя в този втори – широк смисъл - също може да е положително значима. Тя е такава когато учителят притежава необходимите и изброените по-горе качества, но и още в изявена степен творческа нагласа и умения. Най-често тези учители се определят като творци или още новатори. Тяхната роля е да работят заедно с научните работници и да апробират техни и свои новаторски идеи, т.е. да дават практически израз и окраска на теоретико-методическите търсения. Също така и не на последно място от значимостта е да запознаят колегите си с добрите резултати или със съпътстващите трудности.

- Положително значима в тесен и в определени условия в широк смисъл е дейността и на следващата позиция учител, която много точно е наречена от Дмитрий Кабалевски „учители-приложници”. Тези учители са избрали позицията да следят педагогическата литература и да подбират тези педагогически иновации, които могат да приложат и които в тяхната лична практика дават положителни резултати.

Тези две позиции учители („творци” и „практици”), както и музикалните психолози и научните работници-методисти, заедно с

ученици, родители и общественост, са поели задачата да откриват и разрешават конфликтите-проблеми, с което непрекъснато да обновяват, актуализират, осъвременяват и развиват образователно-възпитателния процес, в случая по музика.

Ясно е, че тези учители са можещи музикални педагози. От друга страна творческата инвенция е нужна, както за музикалните занимания, но така също и за всички останали занимания, защото импровизационния педагогически стил е фактор за привлекателно, логично, компетентно, обвързано със социалния опит на детето, с внимание към въпросите и споделените ученически мисли, образование.

И тъй като светът на детето-ученик не е (а и кой ли свят?) е разделен и структуриран по области на знание-учебни предмети то все по-актуално и за в бъдеще ще е приложението на интегралния подход, т.е. на обединяването, съединяването, сливането, интеграцията в едно цяло на определени елементи.

Интегралността може да се прояви като вертикална и хоризонтална.

При вертикалната интеграция на основата на вече придобитите знания, умения и способности учениците се приобщават към близки и на по-високо ниво такива нови и още при определени случаи се поставят основите на усвояването на последващите в процеса на обучение способности и информация. Вертикалната интеграция е особено присъща на музикално-образователния процес, защото в нея се отразява спецификата на музиката, на процеса на формиране на музикалния слух и на неговите компоненти, както и на музикалната интелигентност и емоционалност.

От своя страна хоризонталната интеграция се изразява в обединяване на отделни страни на изучаваните предмети, явления и процеси по тяхната хоризонтала, т.е. на конкретния етап на обучение.

За ефективното обучение по музика от съществено значение са и двата вида интегралност. При това в настоящите учебни програми за първи – четвърти клас интегралността е един от съществените акценти още при общото представяне на програмата: „Спецификата на музиката като изкуство дава възможност за обучение с балансирано развитие на емоционалния и интелектуалния потенциал на подрастващите, както и на интегриране с учебното съдържание по други предмети. Възможно е осъществяване на връзки по отношение на:

развитие на логичното мислене и аналитичните умения (математика), развитие и обогатяване на речта (родна реч), запознаване с различни изразни средства на изкуствата (родна реч и изобразително изкуство), обогатяване на знанията за традициите на народа ни (роден край), развитие на двигателната култура (физическа култура и спорт), възпитаване на толерантност като елемент на гражданското образование.” (1, с.48.)

И още: „... развитие на умения за работа с графични символи (математика);

- българските народни традиции и тези на етносите, населяващи нашите земи (физическа култура и околна свят). (2, с.144.; 3, с.264; 4, с.384)

С акцент в общото представяне принципа за интеграция преминава през формулировката на: I. Цели на обучението по музика, II. Очаквани резултати, III. Учебно съдържание (теми понятия, контекст и дейности, междупредметни връзки) за да получи реален израз в одобрените от МОН алтернативни Учебници и Книги за учителя по музика. Като цяло и общо тези учебници са красиви, интересни, съдържателни, изобилстващи от съобразени с музикалния език и конкретната музика дидактически илюстрации. Тези поместени илюстрации са обяснени в, съпровождащите учебниците, Книги за учителя. Различните авторски колективи повече или по-малко, но достатъчно за компетентния учител, са обяснили, т.е. разшифровани залегналата в илюстрациите интегралност между нагледност и звучаща музика. Отново предвид спецификата на музикалния език в учебниците са поместени **задачи и илюстрации, които са типови, т.е. могат да се прилагат вариантено към последващите за усвояване музикални произведения.** По тази причина същите можем да ги разглеждаме като **модел за онагледяване и усвояване, както и като модел за осъществяване на интеграция.** И отново предвид спецификата на музикалното изкуство модела не може да се приложи точно, а е необходимо той да бъде интерпретиран в съответствие с конкретното усвоявано музикално произведение, но и още с нивото на развитие на музикалния слух на конкретния клас, с присъщата на учениците от класа емоционалност и нагласа. Затова съвсем естествено авторските колективи разчитат на творческата инвенция на учителите. И ако ролята на всеки учител е определяща за успешното обучение, то учителя по музика е поел многократно оп-

ределяща роля, защото, освен знания и интелект, музиката е и емоция. Едновременно с това прави впечатление, че в основните пособия за учителите и учениците интегралността присъства във вида ѝ отразяване на единството на изучаваните предмети и явления. Този факт има своето обяснение, а именно визирането на личността на учениците. Личността на учителя и така необходимата творческа инвенция като правило се разглеждат от Педагогиката и Методиките на преподаване, в случая по музика. Те обаче, и по-конкретно Методиката на преподаване на музика, най-често формулират какви качества трябва да има добрият учител. Този факт също има свое обяснение, а именно така както всяко музикално произведение има индивидуална специфика, която предопределя технологията му на освяване и всеки учител има базисни индивидуални качества, които не се прекриват с груповите такива и поради това изискват специфично въздействие за формирането на комплекса, необходими за педагогическото майсторство, качества. Паралелно с отчитането на спецификата на всяко музикално произведение в Методиката на обучението по музика на основата на музикалната и възрастовата психологии са изведени основни принципи и общовалидни последователности, които визират етапите и технологията на усвяване на произведенията с учениците. Насочвайки вниманието към учителя е необходимо да отбележим, че важни за него са както избраните по-напред качества, но така и уменията му да прилага, търси и по-глобално да съединява елементите, качествата на предметите, явленията и процесите, които присъстват в учебното съдържание на възпитателно-образователния процес.

Специфично за възприемането, възпроизвеждането и съпреживяването на музиката е, че са необходими в известна степен развити музикални способности, които изискват понякога многократни и системни повторения-упражнения. Предвид психологическата характеристика на малките ученици тези повторения-упражнения най-често се организират в атрактивни и занимателни форми, а също и в присъщата за възрастта игра, но във вида ѝ обучаваща (дидактична) игра.

Отчитайки разглежданите акценти на учебните програми и свързаните с музиката организационни особености, **може да се предположи, че ако у бъдещите учители се провокира творческата инвенция за осмисля-**

не и адаптиране на учебни игри от един вид (учебен предмет) към друг вид, в случая за часа по музика, то биха се създали реални условия за приложение на интегративния подход.

Цел на наблюдението е да се констатира уменията на учителите да интегрират, т.е. да съединят технологичният процес на учебна игра от една област на образователното познание (учебен предмет) към музикално-възпитателния процес.

Целта предопредели формулирането на следните **задачи**:

1. Да се провери доколко предварителната информация, примери и анализи осигуряват необходимите за целта умения.;

2. Да се провери в конкретната ситуация и с конкретните наблюдавани влиянието на отношението им към музиката и още на евентуалния им, в т.ч. и по музика, педагогически стаж.;

3. Да се наблюдава реакцията им към приемане/неприемане на задачата предизвикателство, по време на процеса на осмислянето ѝ и при представяне на крайния резултат.

4. Да се опишат получените резултати по критериите, залежали в условието на заданието;

5. Да се направят обобщени изводи.

Обект на наблюдение са група от 12 студенти от магистърска програма от специалността ПНУП. Те са завършили степен бакалавър със същата специалност и са преминали базисното си обучение по Теория на музиката и солфеж и по Методика на музикалното възпитание. Групата е различна по възрастов състав. От всички по специалността, т.е. като начални учители, работят 10, а 2 са в процес на търсене на работа. От работещите 4 са се ангажирали и с музикалното възпитание на учениците си. В предизвикана дискусия всички подкрепят становището, че музикалното възпитание е важно, при което най-честият довод е, че децата обичат и чакат часа по музика, че тези часове са не само по изкуствата, но и за радостни и щастливи преживявания. В следващия момент вниманието им се насочва към самите тях, към собствените им затруднения и словото им става напрегнато, при което се оформя следния колективен извод: „колко много трябва да знаеш и можеш, за да реализираш такъв час.”

Преди поставянето на задачата се извърши подготовка от три стъпки:

1. Надграждане и обобщаване на базисните знания за структурата на музикалния слух и за формите на работа за развитието на музикалните способности.

2. Технологичен анализ на учебната игра в разновидностите ѝ автодидактична, игрова задача и задача с игров компонент. Към всяка от разновидностите бяха демонстрирани съществуващи и битуващи в музикално-педагогическата практика такива. Примерите бяха анализирани спрямо дидактична насоченост, т.е. към формирането или развитието на какво знание, умение, навик или музикална способност са насочени, както и как може да се променят и повече да се доближат до истинската детска игра.;

3. Преглед на учебниците за I, II, III и IV клас с акцент на залегналите в тях междупредметни връзки и забавни и игрови типови задачи. Същите бяха анализирани спрямо конкретната музика и вариантно преосмислени и формулирани за друга песен или музикално произведение.

След тази подготовка се премина към съобщаване на задачата, която най-общо бе представена като: да се избере самостоятелно и индивидуално по една от съществуващите учебни игри от останалите учебни предмети като например математика или родна реч, или изобразително изкуство, или роден край, или физическа култура или чужд език. Препоръча се това да е:

- учебна игра, която те (студентите-магистри) са реализирали или са наблюдавали реализирането ѝ с ученици.

- или да е оригинална игра, която учениците изпълняват в извънучебна дейност.

Подчерта се, че качествени учебни игри са тези, които учениците харесват, изпълняват с желание и дори сами предлагат да ги „играят“ не само в часа, но и в самостоятелните си занимания. Препоръча се също наблюдаваните да осмислят за себе си още и като стъпки технологията на провеждане на избраната игра, както и като имат предвид структурата на музикалния слух да изберат само една от формите на работа за развитието на конкретна музикална способност и да адаптират към тази форма учебната игра, т.е. да създадат музикално-дидактична игра. След като осмислят новата игра да я опишат като посочат цел (по отношение на музикалното развитие), междупредметни връзки, технология на провеждане и евентуален музикален репертоар.

Съобщиха се критерии за работа и оценяване на изпълнението, които са следните:

1. запазване на междупредметните връзки, единство (интегралност) на процеса (технологията) на играта и заменяемост на дидактическите елементи;

2. дидактическа пълноценност, т.е. сполучлив по отношение на музиката вариант като за предпочитане е вариантът музикално дидактична игра да се изпълнява със звучаща музика;

3. оригиналност, т.е. вариантът – музикална игра да не дублира или да не е много близък до известна и използвана в практиката на музикално-възпитателния процес дидактична игра.

След съобщаването и записването на тази творческа за студентите-магистри задача настъпи двупосочна и многоспектърна реакция. Едни от наблюдаваните с особено приповдигнато настроение споделиха, че задачата е лесна и ясна, други започнаха да обсъждат възникнали в момента варианти-решения. Трети се замислиха и плахо предупредиха колегите си да оставят настрана еуфорията, защото вече се е случвало „елементарните“ задания за самостоятелна разработка да се окажат трудни за осъществяване. Възникна спонтанна дискусия за съпровождащите самостоятелните разработки трудности, за необходимостта от много размисъл и вземане на самостоятелни решения. Оформи се общо мнение, че значително по-лесно е да се усвои готова теория, отколкото да се адаптират теоретичните знания към практически варианти, при това „особено по музика“. В резултат на оформилия се извод се наложи допълнителна мотивация, включваща черти от педагогическото майсторство на учителя по музика и отговорностите, които съпътстват придобиваната от тях магистърска степен. Едва след тази непланирана мотивация групата студенти спокойно прие задачата-предизвикателство. Въпреки това в предварително уточненото време за осмисляне и разработване голяма част от наблюдаваните студенти, някои повече от един път, поискаха консултация, по времето на която едни искаха поредни обяснения, втори доуточняваха елементи от заданието, трети споделиха свои мисли за възможни решения с идеята да бъдат подпомогнати за избора на крайния вариант, а четвърти искаха предварително да получат потвърждение за правилността и стойността на собствения си разработка.

След изтичане на договорения срок групата се събра, за да може всеки един от наблюдаваните студенти-магистри да представи избрания източник и своя вариант на музикално учебна игра. Представянето премина в спокойна обстановка, при което за всеки вариант отначало наблюдаващия и много бързо след това и всички присъстващи се включиха в анализа и в предложенията за корекции. В края на това обсъждане наблюдаваните споделиха, че са мислили много, но определено имат полза и че дори при представянето са обогатили своите знания. Така работейки за конкретна задача студентите-магистри апробираха за някои, а за други уп-

ражниха положително значими педагогически позиции.

Представените адаптирани учебни игри за часа по музика, съотнесени към посочените по-горе критерии могат да бъдат съотнесени към три нива – високо, средно и ниско.

В първо - високо ниво попадат разработки, които говорят за задълбочени познания, оригинални творчески решения и висока степен на изпълнение на критериите. Такива са:

- разработена игра-състезание с явни творчески хрумвания – Решение.

Ето само една от предложените творчески задачи:

Ако дадем на нотите следните цифрови изражения,

то последованието „13564321” може да се запише с ноты като:

А какво ще е нотното изражение на номера на вашия домашен или персонален телефон? Ако в него има цифра „0” или „9” бихте могли да я изразите и по друг начин като например тропане, пляскане, щракане с пръсти и т.н.

- разработка на игра-състезание по идея на телевизионното Мюзик айдъл – 1 решение.
- добре описан оригинал и сполучлив вариант за музикално-учебна игра – 3 решения.

Пример:

Оригинал

Учебна игра по физическо възпитание „Диви (домашни) животни и ловци”

модифициран вариант

учебна игра по музика „Диви (домашни) животни и телевизионен оператор”

Междупредметни връзки:

Оригинал: Физическо и околен свят.

Вариант: Музика и околен свят.

Цел оригинал: да се подпомогне формирането на важни за личността качества като: самостоятелност, избор на действия, организираност, волево усилие.

Цел вариант: стимулиране на творческата инвенция, активизиране на музикално-творческите способности на малките ученици, мелодична и двигателна импровизация, активизиране на музикално-слуховите представи и слухова наблюдателност, развитие на усет за завършеност на музикалната фраза.

Осигуряващ целта сюжет:

Оригинал: Животните се движат спокойно в гората. При поява на опасност се крият.

Вариант: Животните се движат през дения в гората, а през нощта (т.е. когато музиката спре) заспиват. И деном и нощем те са наблюдавани от телевизионния оператор, който избира най-оригиналните за герои на филм.

Заменяемост на дидактическите елементи:

- пособия от физическото възпитание – музика;
- сигнал „Ловци” – тишина (отсъствие на музика).

Технология на играта:

Подготовка: подредба на пейки, кубчета, въже, летва.

Прослушване на подходящо и предварително подбрано от учителя музикално произведение като например пиеси или откъси от пиесите от „Карнавал на животните“ от Сен Санс.

Избират се 2-3 деца за ловци.

Избира се 1 дете за телевизионен оператор.

Децата самостоятелно и съобразно познанията си избират какви диви животни ще имитират.

Децата самостоятелно, съобразно познанията си, но и още в зависимост от възникналите от предварително прослушаната музика, асоциации избират какви животни ще имитират.

В зависимост от избраното животно всяко дете може да лази от свита стояща опора, от колянна опора, от лакетно-колянна опора. Дивите животни се движат из гората, преминават през паднали дървета (прекатерват пейки), минават между храсти (лазят между кубчета), провират се под въже и летва.

В темпо със звучащата музика и в зависимост от избраното животно всяко дете изпълнява двигателна импровизация, при което на фона на музиката художествено пресъздава с изразителни движения избрания образ.

При сигнал „Ловци“ дивите животни се прибират вътре в гората (едната страна на помещението).

При спиране на музиката дивите животни застават неподвижно като заемат характерна за животното поза.

Задават се ловците, които хващат за зоологическата градина онези животни, които са изостанали.

Телевизионният оператор наблюдава едно след друго (т.е. отива до всяко) животно. Наблюдаваното животно представя себе си с мелодична импровизация от характерни за образа звукоподражания.

Хванатите животни изгарят.

Животното, което най-много е харесало на оператора, т.е. е показало най-оригинални движения и мелодия тръгва с оператора.

Играта продължава докато ловците хванат всички животни.

Играта продължава като избраното дете става оператор.

Във второ - средно ниво попадат разработки, в които в голяма степен са изпълнени

критериите, но оригиналността им е по-скоро вариативност или не е спазено предпочитанието за изпълнение със звучаща музика. Такива са:

- Вариант на подвижна игра със знания на музиката – 2 разработки.

- Вариант, който е близък до известна и използвана в практиката на музикално-възпитателния процес дидактична игра – 3 разработки.

В трето – ниско ниво попадат разработки, които говорят за отсъствие на творческо мислене и още за незнание на съществуващите и използваните в музикалнообразователния процес дидактични игри. Такива са:

- Вариант с по-различно описание на битувачи в практиката дидактични игри – 2 разработки.

Във второ и трето ниво във вариант или с несъществуваща промяна са посочени битувачите от десетилетия (описани още от Борис Тричков) дидактични игри и техни варианти като: „Славейче“ („Пей като мен“, „Папагал“), „Музикално ехо“, „Пей без глас“ („Загуби и намери гласа си“, „Внимание повреда“, „Беззвучен телевизор“), „Силно и тихо“, „Познай инструмента“ („Въображаем инструмент“, „И аз мога“), „Парола“ („Повтори паролата“), „Кълвач“, „Музикална томбола“. Важно за анализа е, че част от тях, както и други авторски, се използваха като модели в етапа на подготовка. При представянето и анализирането им студентите-магистри сами или като колектив стигнаха до извода, че промените са несъществени. Едновременно с това се аргументираха с „обаче са хубави и децата ги изпълняват с удоволствие“.

В резултат на посочените резултати и на съпровождащите дейността наблюдения могат да се направят следните **изводи**:

Първи извод: Базисните знания и направената предварителна подготовка, включваща допълнителна информация, примери и анализи се оказаха както следва:

- недостатъчна за 2-ма (16,67%) от наблюдаваните. Това бе констатирано, както и от крайния резултат, но така също и от липсата на активност в моментите за анализи, обсъждане и предложения-корекции. Евен-туална причина за това е отсъствието на педагогически стаж;

- достатъчна, но нуждаеща се от допълнително, въпреки базисните знания, запознаване с битувачите учебни игри по музика. За съществена част от наблюдаваните студенти

– 5-тима (41,66%) се чувства необходимост от по-обстойна подготовка, включваща най-вече запознаване, апробиране и анализиране на съществуващите учебни игри.

- достатъчна като база за осмисляне и резултатност на поставената задача – за 5 –ма, които са 41,67% от наблюдаваните.

Втори извод: 100% от наблюдаваните убедено защитават тезата, че музиката трябва в по-голяма степен да присъства в училище и че тя има неограничени възможности за възпитанието на учениците. Тези с педагогически стаж обосновават с конкретни примери горната теза. В текущите занимания всички участват в предлаганите им музикални дейности с желание и емоционален ентузиазъм, независимо че част от тях споделят притеснение за качеството на собственото си изпълнение. Част от наблюдаваните по свое желание, доброволно, с желание и усещане за предизвикателство, с мотивация за предварителна подготовка и саморазвитие са се ангажирали и с музикалното възпитание на своите ученици. Независимо ангажираността, а може би именно поради това, студентите-магистри посочват характерни за образователната система като цяло и локално за тяхната месторабота, проблеми.

Трети извод: Въпреки, че педагогическата дейност изисква импровизаторски стил на ръководене на часа по музика то работата по коментирания творческа задача ни насочва към извода, че в началото на наблюдението на сравнително малка част от наблюдаваните бе присъща такава нагласа, докато в заключи-

телния етап техният дял значително се увеличи.

В заключение се налага обобщението, че ако у бъдещите учители се провокира творческата инвенция за осмисляне и адаптиране на учебни игри от един вид (учебен предмет) към друг вид, в случая за часа по музика, то биха се създали реални условия за приложение на интегративния подход.

И ако това потвърждение е факт то възникват основателни въпроси за вида и достатъчността на педагогическата подготовка и в частност за практическото многовариантно апробиране и осмисляне на базисните теоретични постановки. И в съзвучие с началото на изложението се налага да подчертаем, че качествено образование и в частност музикално възпитание са в зависимост от позицията на учителя. Педагогическата позиция, както и педагогическото в майсторство, в т.ч. и творчество, се нуждае от насочване, формиране и изява до вида ѝ положителна значимост.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Учебна програма по музика.* В: Учебни програми за задължителна подготовка I, II, III, IV клас. МОН, С., 2004.
2. *Учебна програма по музика за втори клас;*
3. *Учебна програма по музика за трети клас;*
4. *Учебна програма по музика за четвърти клас;*

ИНТЕРКУЛТУРНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕТО ПО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО В НАЧАЛНОТО УЧИЛИЩЕ

Даниела Заберска

INTERCULTURAL EDUCATION AND FINE ARTS AT THE PRIMARY SCHOOL

Daniela Zaberska

E-mail: d_zaberska@abv.bg

ABSTRACT

The article treats some examples of intercultural education in drawing lessons using unconventional methods.

Key words: *intercultural education, fine arts.*

В последното десетилетие темата за интеркултурно образование придобива все по-голяма актуалност. На преден план излиза необходимостта от диалог между различни етноси и култури. За взаимното разбирателство е необходимо общуване, което на свой ред се нуждае от информация и обмен на мнения. Едно от условията за осъществяване на интеркултурното образование изискват търсенето на нови форми и широк спектър от възможности.

Не може да се пренебрегне факта, че за голяма част от педагозите мултикултурната среда продължава да бъде неблагоприятен фактор, а не естествен ресурс за социалното и познавателно развитие на подрастващите. Потребността от ясно осъзнаване на собствената среда като източник на пълноценен интеркултурен диалог интуитивно се разбира от учители с известен опит в областта на гражданското образование. В по-голямата си част преподавателите изпитват липса на познания и умения в методологията на интеркултурното образование. Като следствие на това при изпълнението на образователните програми, апелиращи за междуетническа толерантност, всичко се свежда до разбирането, а разбирането - единствено до опити за запознаване със скритото, неудобно и сакрално познание за другия етнос.

Един от принципите на обучението в мултикултурна среда е интегрирано учебно съ-

държание – в преподаването учителят си служи с примери, данни, информация от най-различни култури, за да помогне за опознаването и приноса им в местната и национална култура, включва в учебната програма трудове и приноси на представители на малцинствени групи и др.

Всичко това може успешно да бъде постигнато в обучението по изобразително изкуство.

В нашето съвремие изкуството, повече от всякога, наред с естетическите си измерения има и обществен характер и точно в неговата област се открива възможност за възпитание в интеркултурен контекст. То може да бъде естествен начин за осъществяване на основната идея - събуждане на интереса към “чуждото” и същевременно за разкриване на многообразието му. Изкуството и културата стимулират креативността и активността на личността, допринасят за преодоляване на застоя и благоприятстват трайната промяна в съзнанието. Те лесно преодоляват границите и правят възможна комуникацията между хората – интернационална, национална и регионална. Контактът с изкуството на други народи, чрез интеркултурно коопериране и срещата с образци на чужди култури поражда интерес и готовност за възприемане за техния начин на живот и неговите особености.

Според Б. Брок: “В изкуството запазването на културната идентичност не е устойчиво,

тъй като точно то представлява своеобразна форма за преодоляване на регионални, религиозни, етнически, расистки или езиково обособени действия. От самото си възникване изкуството е универсален език.” (7, с. 333.)

По своята същност обучението по изобразително изкуство представлява естетическо възпитание във визуалната област. Целите му са придобиване на определени умения и сръчности, както и запознаване на учениците с произведения на изкуството и културата на различни народи от древността до наши дни. В процес на самостоятелно създаване и възприемане на произведения на изкуството се изграждат и оценъчни умения. Със средствата на изкуството се постига развиване на творческия потенциал и цялостна хармонизация на личността на децата и подрастващите. В основата си целите на обучението по изобразително изкуство съдържат предпоставки за изграждане на интеркултурно мислене, учене и действане, без това да бъде подчертано.

Един от резултатите на творческата дейност е изразяването на собствена идея и замишъл по характерен за отделната личност начин, но също така и търсенето на допирни точки с другите, в този процес на обмяна откриваме интегриране, а не приспособяване. При съвместното съществуване на различни култури, както и в творческия процес, е необходимо търсенето на динамично равновесие. То може да се постигне с общите усилия на всички участници - коопериране, като всеки даде своя принос, постави се в ролята на “другия” и максимално вникне в неговата душевност.

Кооперирането предполага изграждане на взаимоотношения, преодоляване на границите и различията между индивидите и намирането на общ език в процеса на създаване.

При анализ на учебници по изобразително изкуство I-IV клас и книги за учителя на два авторски колектива открихме една тематична област с конкретна интеркултурна насока: в учебниците за III и IV клас - „Живеем заедно“. В книга за учителя за III клас към темата „В музея на изкуството“ като последна основна дейност е посочена: „Обсъждане на изображенията и дискусия за съжителството между отделните етноси. Акцентиране върху темата за различните традиции и обичаи и различните културни паметници.“ (3., с.35)

В книга за учителя за IV има дадени насоки, препоръчителния брой часове – 2. Част от посочените цели на урока са:

1 Възпитаване на расова и етническа търпимост, както и на религиозна толерантност.

2. Възпитаване чувство на уважение към хората, които са със специални потребности. (4., с. 43, 44)

Допълнителната информация в помощ на учителя е доста ограничена, което е напълно разбираемо с оглед времето, предвидено за изпълнение.

От друга страна трябва да се вземе под внимание факта, че деца от различни националности, етноси и религии, както и такива със специални потребности, започват обучението си заедно поне от първи клас. Следователно е необходимо работата в интеркултурен дух в обучението по изобразително изкуство да започне от по-ранна възраст.

За успешното провеждане на интеркултурно обучение е необходимо преподавателят да има съответната подготовка, вътрешна нагласа и най-вече готовност да излезе от стереотипа на организация и провеждане на урока в неговия класически вид. Особено важен е внимателният подбор на тематични единици от съществуващата учебна програма с участие на интеркултурни компоненти. По своя преценка, с оглед спецификата, интересите и личния житейски опит на учениците, учителят може да добави и нови. Възможно е и интегриране с други учебни предмети, като български език, околна среда, музика, физическа култура.

Желателно е конкретната задача да не се свежда само до изобразяване по дадена тема, което би довело до едно чисто формално изпълнение, а самите етапи от изпълнението ѝ да съдържат компоненти, изискващи комуникация и сътрудничество между децата. Много възможности в този смисъл предлагат нетрадиционните форми на обучение в комбинация с известните методи и похвати. Добро общуване (вербално и невербално) при децата може да се очаква при изпълняване на екипни задачи от областта на приложните изкуства, при реализиране на групови творчески проекти, тогава, когато изобразителната дейност изисква кооперативна форма на работа – анимация, пространствени инсталации, стенопис, създаване на фигури за театър на сенките, карнавални костюми и др. Трябва да се има предвид, че при такъв вид изобразяване акцентът е върху самия процес, а не толкова върху крайния резултат.

В учебниците по изобразително изкуство има заложили достатъчно теми, предоставящи

благодатни възможности и за интеркултурно обучение. Такива са: Маски, При хората – I клас, В музея, Театърът и сенките, На карнавал – II клас, Народни тържества, При народните майстори, Орнаментите около нас - III клас, Митове и легенди, При творците на красота, Народни тържества – I клас.

Необходимо е преподавателят да подбере и разшири информацията и учебните материали, които показват етническите групи в еднакво положителна светлина, в нестереотипни и високостатусни роли. Препоръчително е използване на автентични материали от различните култури, взети от издания, вестници, списания и медии.

Възможно е конкретната изобразителна задача да бъде индивидуално изпълнена, а после всички рисунки да бъдат аранжирани в едно цяло. Например темата на урока да бъде: Да си представим, че живеем в общ дом – всяко дете да нарисова на отделен лист своя стая, така, както си я представя в мечтите си. Готовите рисунки се закрепват върху достатъчно голям картон, на който предварително е очертан силует на жилищна сграда и всяка стая представлява „тухла“ от общата къща. Като следващ етап на работа може да се използва методът на т. нар. последователно рисуване. Тук мотивацията ще е: След като направихме къщата, да украсим и двора! Всички ученици (един след друг) рисуват цветя или дървета в свободното пространство.

Друга примерна тема извън учебната програма би могло да бъде разработка на творчески проект “Кой съм аз, откъде идвам или следите на моето семейството”. Конкретната задача в случая ще е подбирането, оформлението и експонирането пред класа на малка колекция от дребни предмети, характеризиращи отделните членове на семейството. Изпълнението ѝ може да включва следните етапи: подбор, обозначаване, скица или рисунка, заснемане, копиране, оцветяване, опаковане, комбиниране и представяне. Форми на презентацията: дневник, лексикон с фотоси, рисунки и колажи, поставяне в рамка или подреждане в малка кутия. Представените експонати се подреждат в изложба и всеки от участниците с по-няколко думи разяснява своя замисъл. По този начин децата ще имат равностойна възможност да се представят като отделни индивиди, всеки със своя история и ценности, а също и да получат представа за съучениците си извън рамките на класната стая и училищната атмосфера.

Времето за реализиране на проекта се определя от учителя, който след съответните разяснения поставя срок – примерно 1 месец. В този период учениците ще имат възможност да съберат и подберат необходимите им предмети.

Като част от предварителната подготовка се препоръчва посещение на музей или изложба, където да се запознаят с различни експонати и тяхното подреждане в залите.

Както вече беше споменато формата на представяне на ученическите сбирки може да е различна, но все пак е добре да се определят някакви граници в използването на материалите, за да се избегне фрустриране от страна на деца от семейства с ограничени възможности. Удачна насока в този случай би било използването на отпадъчни материали, така ще се постигне и възпитателен ефект в екологично отношение. В някой от часовете по изобразително изкуство учениците могат да изработят това, в което ще подредят своите предмети – примерно кутия от обувки с изрязани отвори, облепена или тапицирана с разноцветни хартии (опаковки от букети, парчета плат, тапети и др.), импровизиран постер с прозрачни джобове и т.н. Творческият елемент ще бъде както в подреждането на експонатите за всеки ученик, така и в организирането на цялата изложба – от различните кутии може да се направи пространствена инсталация. По този начин отделният ученик получава възможност да представи себе си и своята идентичност пред другите и същевременно да се почувства част от едно цяло.

Като резултати от проекта в интеркултурен аспект могат да се очакват:

- по-добро взаимно опознаване на децата и създаване на нови между-личностни контакти;
- придобиване на нова и различна информация за съучениците;
- събуждане на интерес към непознатото;
- възможност за изследване и сравнение на собствените си ценности.

В заключение може да се каже, че за успешното обучение в интеркултурен дух е необходимо преди всичко педагогът да притежава добра мотивация, солидна подготовка и готовност за прилагане на нестандартни методи и излизане от стереотипа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелова, Л., Легкоступ, П. Учебник по изобразително изкуство за трети клас, С., Просвета, 2004
2. Ангелова, Л., Легкоступ, П. Учебник по изобразително изкуство за четвърти клас, С., Просвета, 2005
3. Ангелова, Л., Легкоступ, П., Книга за учителя по изобразително изкуство 3.клас, С., Просвета, 2004
4. Ангелова, Л., Легкоступ, П., Книга за учителя по изобразително изкуство 4. клас, С., Просвета, 2005
5. Славин, Р., Педагогическа психология, С., Наука и изкуство, 2004
6. Eickhorst, A. Interkulturelles Lernen in der Grundschule: Ziele - Konzepte - Materialien, Verlag Klinkhardt 2007
7. Brock, B. (2002): Der Barbar als Kulturheld. Ästhetik des Unterlassens – Kritik der Wahrheit. Gesammelte Schriften, DuMont-Literatur-und-Kunst, Köln 1991-2002. S.333-334.

ПРОУЧВАНЕ ВЪЗРАСТОВА ДИНАМИКА НА ФИЗИЧЕСКИТЕ КАЧЕСТВА
НА ДЕЦАТА ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Дечко Игнатов

STUDY AGE DYNAMICS OF THE PHYSICAL QUALITIES
OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN AGED

Dechko Ignatov

E- mail-de4komitevignatov@abv.bg

ABSTRACT

In modern civilized countries is observed disturbed equilibrium between organism and environment, which is expressed primarily by reducing motor activity of the people. Daily use the benefits of technology development for deteriorating conditions of the human body and its functions. This is findings raise the need for more training process in physical education from the best early ages. Effectively of teaching physical education largely depends on the observance of the necessary laws in biological development of building the bodies. Vive connection with that we set ourselves up for the purpose of detecting the role of the motive of the sensitivity of effectively teaching physical education and determination sensitivity ontogenesis periods in the individual components of mobility for students from primary school age.

Key words: motor sensitivity, sensitivity periods, age dynamics of the physical qualities.

Един от основните проблеми на теорията на физическото възпитание е изучаването на двигателните функции на човека. Доброто познаване на възрастовите закономерности в развитието на физическите качества на детския организъм предполага провеждане на ефективен учебен процес.

Развитието на човешкия организъм преминава последователно през редица закономерности морфологични, функционални, двигателни и други изменения. Двигателната активност при подрастващите непрекъснато се повишава, макар и с различни темпове на прираст на двигателните способности. Всеки етап от растежа на детето се отличава със специфични характеристики. През различните възрастови периоди един от органите и системите нарастват и се развиват бързо, а други по – бавно. В резултат на ускорения и забавен растеж в определени етапи едни системи изпреварват други в степента на развитие. Тези физиологични закономерности обуславят неравномерността на възрастовата динамика на развитие на физическите качества.

Възрастовата динамика представя темповете на развитие на физическите качества на подрастващите през отделните възрастови периоди. Двигателната сензитивност се характеризира с етапи на ускорено и етапи на забавено развитие на двигателните способности.

Ретроспективния анализ по проблема показва, че особеностите на онтогенетичното развитие на физическите качества на учениците от начална училищна възраст не са достатъчно проучени. Данните от изследванията от различните автори показват различни резултати, дори с отчитане влиянието на аксерационните процеси, настъпващи в развитието на детския организъм през последните години. Във връзка с горе посоченото проведохме редица изследвания по проблема за установяване на възрастовата динамика на физическите качества на учениците от началната училищна възраст, като в предходен материал представихме и изяснихме възрастовата динамика на бързината и на мускулната сила. В настоящия материал като продължение на предходния предстои да изясним

възрастовата динамика на останалите физически качества.

ВЪЗРАСТОВА ДИНАМИКА НА СКОРОСТНО-СИЛОВИТЕ КАЧЕСТВА

Скоростно–силовите качества се определят от способността на човека да развива максимална мощност за минимален период от време. Те се проявяват при развиване на близка до пределната или пределна бързина и сила.

Според някои автори скоростно – силовите качества трябва да се разглеждат не като производни на бързината и мускулната сила, а като специално качество, нуждаещо се от специфични средства и методи за развиване. Разбира се, че без наличието на бързина и мускулна сила не биха могли да се извършват и взривни упражнения.

Възрастовата динамика на скоростно-силовите качества на подрастващите, измерена чрез резултата на теста вертикална отскокливост, показва, че пред периода от 6 до 11 години тази двигателна способност е с тенденция към повишаване. Наблюдава се въз-

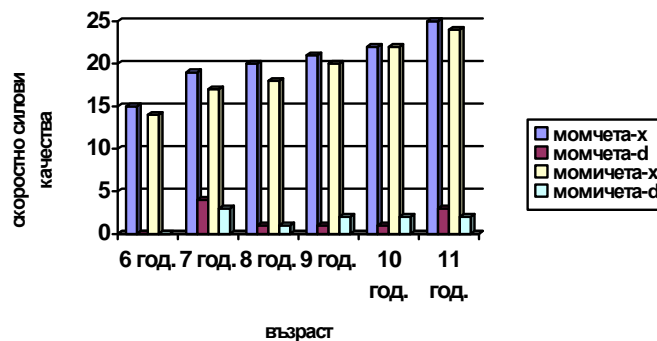
ходяща отскокливост през целият изследван период (табл. 1) на фиг. 1 и 2 графично е изобразено непрекъснатото и постепенно повишаване на скоростно-силовите качества. Най-ускорени темпове на експлозивните движения при учениците се откриват шестата-седмата (от 15 до 19 см) и десетата-единадесетата година(14-17 см) и осмата- деветата година (18-20 см).

Проучването върху възрастовата динамика на скоростно силовите качества показва, че учениците от началната училищна възраст разполагат с благоприятни функционално-двигателни възможности за възходящото им развитие. Биологичната предразположеност за интензивно развитие на изследваните двигателни способности, съвместно с целенасочено организиран учебен процес предразполага оптимално развитие на скоростно – силовите качества през период от 6 до 11 години.

Възрастова динамика на скоростно – силовите качества на учениците от начална училищна възраст

Таблица 1

Скоростно-силови качества(см)				
пол	М		Ж	
възраст	x	d	x	d
6	15	-	14	-
7	19	4	17	3
8	20	1	18	1
9	21	1	20	2
10	22	1	22	2
11	25	3	24	2

Фигура 1

ВЪЗРАСТОВА ДИНАМИКА НА ИЗДРЪЖЛИВОСТТА

Издръжливостта е способност на организма на човека да извършва непрекъсната работа с определена интензивност за определен период от време. Като мярка за издръжливост служи времето, през което организма на човека проявява работоспособност. Издръжливостта позволява да се изпълняват физически упражнения с относително висока интензивност по-продължително време и предполага по-бързо възстановяване. В спортната практика тя се разглежда като обща и специална.

Редица спортни педагози определят общата издръжливост като способност на човека да извършва непрекъсната, продължителна работа с умерена мощност, в която участват почти всички органи и системи на човека. Според характера на спортната дейност специалната издръжливост може да бъде силова, скоростна или издръжливост към статични

усилия. В зависимост от характера на натоварване на анаеробната и аеробната част на енергетичния обмен на веществата, както и от проявата на волеви качества, издръжливостта бива: силова, спринтова, кратковременна, средновременна и дълговременна.

Възрастовата динамика на издръжливостта на учениците през начална училищна възраст показва, че до деветата година не се забелязват съществени различия в темпа на прираста на тези функционално-двигателни способности при момчетата и момчетата (табл.2)

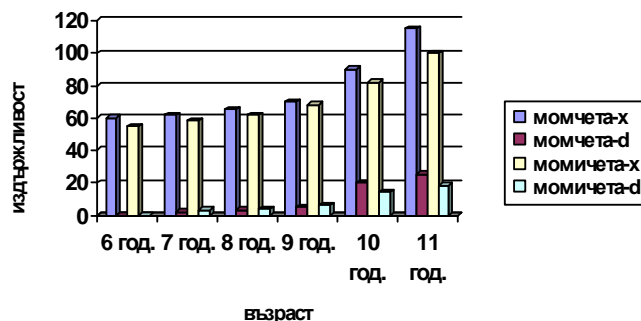
От фиг.3 се вижда, че естествените възможности за изпълнение на определена работа за определено време и при двата пола до деветата година са ниски, след което непрекъснато се повишават.

Най-висок е темпът на прираст на изследваното физическо качество през периода 9 -11 години както при момчетата от 70 до 115 сек., така и при момичетата от 68 до 110 сек.

Възрастова динамика на статичната издръжливост на учениците от начална училищна възраст

Таблица 2

Издръжливост (с)				
пол	М		Ж	
възраст	х	d	х	d
6	60	-	55	-
7	62	2	58	3
8	65	3	62	4
9	70	5	68	6
10	90	20	82	14
11	115	25	100	18

Фигура 2

ВЪЗРАСТОВА ДИНАМИКА НА ГЪВКАВОСТТА

Гъвкавостта е способност да се изпълняват движения с голяма амплитуда. Тя е признак за подвижност и ефективност на движенията. Гъвкавостта съдейства за по-рационалното проявление на бързината, ловкостта и за по – бързо усвояване на техниката на движенията. При активната гъвкавост максималната амплитуда на движенията се постига за сметка на собствените мускулни усилия. При пасивна гъвкавост максималната амплитуда може да се постигне чрез въздействие на външни сили. Проследяването на възрастовата динамика на подвижността в ставите показва, че ежегодните темпове на прираст при момчетата и момичетата съществено се различават (табл. 3). През шестата-седмата година темпът на развитие на гъвкавостта при момчетата значително се понижава (от 0,7 до 0,4 см.), дока-

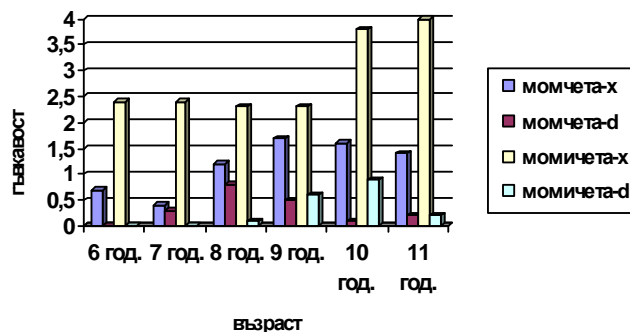
то при момичетата остава непроменен-2,4 см в началото и в края на възрастта. В кривата за гъвкавостта фиг.3 при момчетата се открива най-интензивен прираст през седмата – осмата година (от 0,4-1,2). При момичетата през тази възраст темпът на развитие чувствително намалява от 2,4 до 2,3 см. През 8-9 годишна възраст изследваната двигателна способност нараства с високи темпове и при двата пола. Най-интензивен прираст на гъвкавост при момчетата се наблюдава през 9-10 годишна възраст - от 2,9-3,8 см., за разлика от момчетата, когато темпът на развитие се понижава от 1,7 до 1,6 см., а при момичетата нараства значително от 3,8 до 4,0.

Очевидно през възрастовите периоди 7-9 години при момчетата и 8-11 години при момичетата подрастващите разполагат с благоприятни естествени възможности за ускорено развитие на гъвкавостта.

Възrastова динамика на гъвкавостта на учениците от начална училищна възраст.

Таблица 3

Гъвкавост				
пол	<i>м</i>		<i>жс</i>	
възраст	х	d	х	d
6	0,70	-	2,40	-
7	0,40	-0,30	2,40	-
8	1,20	0,80	2,30	-0,10
9	1,70	0,50	2,30	0,60
10	1,60	-0,10	3,80	0,90
11	1,40	-0,20	4,00	0,20

Фигура 3

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Резултатите от настоящото изследване разкриват редица закономерности във възрастовото развитие на физическите качества на подрастващите през периода от 6 - 11 години.

Установена е възрастовата динамика, сензитивността и особеностите в развитието на физическите качества. Отделните качества имат непрекъсната тенденция към повишаване и достигат най – високи стойности през различни възрасти и възрастови периоди.

❖ Проучването върху възрастовото развитие на бързината показва, че темпът на развитие на това физическо качество достига своя максимум и при двата пола към десетата година, след което е с тенденция към понижаване.

❖ Неравномерно, но възходящо протича развитието на мускулната сила и скоростно-силовите качества през изследвания период.

❖ Прирастът на физическите качества издръжливост до деветата година е незначителен. След тази възраст способността на организма на детето да извършва непрекъсната работа ш определена интензивност чувствително се повишава.

❖ Кривата на възрастовата динамика на гъвкавостта не е ярко изявена. Все пак тя показва, че подвижността на ставите и при двата пола в трети и четвърти клас е на добро функционално ниво.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Матеев, Д.** Физическо развитие на човека, *Физкултура*, С., 1953.
2. **Момчилова, Ан.**, Теория и методика на физическото възпитание, Русе, 1999.
3. **Попов, Ив., А. Ангелов, Св. Димитрова,** Теория на физическото възпитание, *Народна просвета*, С., 1979.
4. **Рачев, Кр.**, Оптимизиране подготовката на младите спортисти. *Медицина и физкултура*, С., 1983.
5. **Янев, Б., Щерев, П.**, Таблици от научно-проучване на физическата дееспособност и психическата реактивност на населението в НРБ/, *БАН и ЕЦНПКФКС*, С., 1960, 1970, 1975.
6. **Танер, Дж. М., Tanner, J. M.**, Grown at adolescence, Bleckwell Oxford, 2-edition 1962.

**КАЧЕСТВО НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ И ГОТОВНОСТ ЗА
ПРОФЕСИОНАЛНА РЕАЛИЗАЦИЯ НА СТАЖАНТ-РЕХАБИЛИТАТОРИ ОТ
МЕДИЦИНСКИ КОЛЕЖ ПРИ УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ” –
БУРГАС, В УСЛОВИЯТА НА ЕВРОПЕЙСКАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА ИНТЕГРАЦИЯ**

Мими Стойчева, Светла Шопова

**QUALITY OF PROFESSIONAL TRAINING AND READINESS FOR PROFESSIONAL
REALIZATION IN THE EYES OF THE REHABILITATORS ON PLACEMENT FROM THE
MEDICAL COLLEGE AT “PROF. DR ASSEN ZLATAROV” UNIVERSITY - BURGAS**

Mimy Stoycheva, Svetla Shopova
E-mail:stmimi@abv.bg

ABSTRACT

The discussion in the present paper, based on questionnaire research, is about actual problems concerning quality aspects of professional training and readiness for professional realizations of the graduating rehabilitators in the course of qualification degree “professional bachelor” in the medical college – Burgas. The emphasis is on the professional and personal orientation, motivation, educational and professional incentives, satisfaction, readiness and preferences for professional realization, taking into consideration the challenges of the eurointegration processes and the extended opportunities of international and national labour market.

Key words: professional education, quality, professional motivation, professional commensurability, competitiveness.

ВЪВЕДЕНИЕ

Определящо условие и предпоставка за пълноценна професионална реализация на професионалистите от специалностите по здравни грижи е осигуряването на перманентна система за високо качество на базисното обучение и подготовка. Това безспорно е свързано с влиянието на редица фактори и ценностни аспекти на професионално-личностното формиране: професионално-личностна ориентация, мотивация, образователно-професионални стимули и удовлетвореност. Евроинтеграционните процеси, разширяващи възможностите за образование и професионална реализация извън страната, поставят на дневен ред осигуряването на такова качество на професионалното обучение и подготовка, гарантиращо съизмеримост, престижност и конкурентноспособност в европейското образователно и професионално пространство.

Въвеждането в родното медицинско образование на образователно-квалификационна степен „професионален бакалавър по...” в специалностите от професионално направление „Здравни грижи”, включително и за специалност „рехабилитатор”, безспорно акцентира върху тези качествени характеристики на базисното професионално обучение и подготовка.

Изхождайки от актуалността и значимостта на тази проблематика, в настоящото изследване си поставяме следните.

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ

Цел: да се проучат мненията, оценките, самооценките, предложенията, удовлетвореността на стажант-рехабилитатори от качеството на професионалното обучение и готовността им за професионална реализация.

Задачи:

- Да се проучат професионално-личностната ориентация, мотивация, убежденост, както и образователнопрофесионалните

стимули и удовлетвореност от полученото качество на обучение;

- Да се проучат личностнопрофесионалната сигурност, готовност и предпочитанията им за професионалната им реализация;

- Да се проучат мненията и самооценките им за образователно-професионална съизмеримост и конкурентноспособност.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

За постигане на поставените цели и задачи през месец май 2009 г. бе проведено проучване на 15 студенти- стажанти от III курс от специалност “рехабилитатор” от професионално направление “Здравни грижи” на образователно-квалификационна степен “професионален бакалавър”, обучаващи се в Медицински колеж на Университет “Проф. д-р Асен Златаров”- Бургас.

Приложена бе анкетна карта с 18 отворени и затворени въпроса, които бихме обобщили в следните по-значими признаци:

1. Мотивация на професионален избор.
2. Качество на обучение.
3. Удовлетвореност от професионалната подготовка.
4. Готовност за професионална реализация.
5. Професионална конкурентноспособност.

РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗИ

По изследван признак - Мотивация за професионален избор

На въпроса: „С какво най- много Ви привлича избраната от Вас професия?“:

- „възможността да помагат на другите” - отговарят 8 от анкетираните стажанти-72.7%;

- „работата е интересна и вълнуваща”- смятат 7 студенти- 63.6% от анкетираните стажанти;

- „разнообразието на работата” - смятат 5 - 45.5% от анкетираните стажанти;

На въпроса: „Запази ли се Вашата мотивация към професионалния избор в края на обучението“?:

- положителен отговор дават 9 - 81.8% от анкетираните стажанти;

- отрицателен отговор - само 1 стажант - 9 % от анкетираните стажанти;

- не мога да преценя - само 1 от анкетираните стажанти -9%;

На въпроса: Какъв е характера на промяната в мотивацията?:

- „повишена” е мотивацията при 6 - 54.5% от анкетираните стажанти;

- “не мога да преценя”- отговарят 2- 18.1% от анкетираните стажанти;

- “липсва” – при 1 студент- 9% от анкетираните стажанти;

- “неотговорили”отговарят 2 -18.1% от анкетираните стажанти;

По изследван признак - Качество на обучение,

На въпроса: „Считате ли, че теоретичното обучение е достатъчно застъпено в курса на обучение?“:

- “Достатъчно застъпено”- отговарят 9 - 81.8% от анкетираните стажанти;

- “Не е достатъчно” - отговарят 2 - 18.1% от анкетираните стажанти;

На въпроса: Считате ли, че специализираното обучение е достатъчно застъпено в курса на обучение?:

- “Достатъчно”- отговарят 11 - 100%от анкетираните стажанти;

На въпроса: „Считате ли,че практическото обучение е достатъчно застъпено в курса на обучение?“:

- “Достатъчно” - 9 - 81.8 % от анкетираните стажанти;

- “Недостатъчно”- 1 стажант - 9 % от анкетираните стажанти;

На въпроса: „Удовлетворени ли сте от организацията на клиничното обучение в учебно- практическите бази“?:

- “напълно” и “достатъчно” 11 –100% от анкетираните стажанти;

По същият признак - Качество на обучение,

На въпроса „Удовлетворени ли сте от организацията на учебния процес през курса на обучение?“:

- “напълно и достатъчно удовлетворени” са 8 с - 72.7% от анкетираните стажанти;

- „задоволително удовлетворени” са 3 - 27.2% от анкетираните стажанти;

На въпроса: „Удовлетворени ли сте от професионалната подготовка в края на обучението си“?:

- „напълно удовлетворени” –2- 18.1 % от анкетираните стажанти;

- „удовлетворени” са 9 –81.8% от анкетираните стажанти;

- „неудовлетворени” няма;

На въпроса: „Кой от долупосочените лица са допринесли най-много за професионалната Ви подготовка“:

- „преподавателите по клинично-практическо обучение” - 10 - 90.9% от анкетираните стажанти;

- “преподавателите по специализирано обучение” –9 -81.8% от анкетираните стажанти “преподавателите по теоретическо- клинично обучение” и „наставниците от учебно-практическите бази”- си делят трето място с по 6 -54.5% от анкетираните стажанти;

На въпроса: „Чувствате ли се професионално сигурни в края на обучението си“:

- “Да, достатъчно”отговарят 6- 54.5% от анкетираните стажанти;

- “Да, напълно”- считат 2 - 18.1% от анкетираните стажанти;

- “Не, съвсем”, считат 3- 27.2 % от анкетираните стажанти;

По изследван признак - Удовлетвореност от професионалната подготовка

На въпроса: „Чувствате ли се професионално подготвени за започване на професионална реализация“:

Таблица 1

Изследване степени на самооценка	Брой	%
„Да, напълно”	2	18,1%
„Достатъчно”	6	54,5%
“Недостатъчно“	3	27,2%

Относителен дял на “напълно” и “достатъчно” подготвени е 8 -72.7% от анкетираните стажанти.

По същият признак - Удовлетвореност от професионалната подготовка

На въпроса: „Какво считате, че Ви липсва в професионалната Ви подготовка“:

- „недостатъчна е чуждоезиковата подготовка” според 4 - 36.3% от анкетираните стажанти;

- „недостатъчни практически умения” според 3 - 27.2% от анкетираните стажанти;

По изследван признак - Готовност за професионална реализация

На въпроса: „Желаете ли да се реализирате в избраната професия след дипломиране“:

- С „Категорично, да” са отговорили 9 - 81.8 % от анкетираните стажанти;

- „колебаят се” 1 – 9.1 % от анкетираните стажанти;

На въпроса: „Къде бихте желали да се реализирате в избраната от Вас професия“:

- „Да се реализират в страната” желаят -10 - 90.9 % от анкетираните стажанти;

- „Да се реализират в чужбина “ желаят само 1 - 9.1%” от анкетираните стажанти;

На въпроса:“Ако не желаете да се реализирате в избраната от Вас професия, какви са причините“:

- “Ниското заплащане” сочат 5 - 45.5% от анкетираните стажанти;

- “Лошата система на здравеопазване в страната”- според 4 стажанти - 36% от анкетираните;

По изследван признак - Професионална конкурентоспособност,

На въпроса: „Чувствате ли се конкурентноспособни“:

Резултатите са следните:

Таблица 2

Изследване степени на самооценка	Брой	%
„Да, напълно”	2	18,1%
„Достатъчно”	5	54,5%
“Недостатъчно“	3	27,2%

Относителен дял - 7 - 63.6% от анкетираните стажанти се чувстват “напълно” и “достатъчно” конкурентно-способни в професионалната си подготовка.

На въпроса: „Имате ли препоръки ? Какви“:

Направените предложения са насочени предимно към:

- “Да се увеличат часовете по практическо обучение” - предлагат 2 -18.1% от анкетираните стажанти;

- „По-добро заплащане в сферата на медицината” - предлагат 2 - 18.1% от анкетираните стажанти;

- ”Да имат достъп до повече оперативни интервенции-желаят 1 - 9.1% от анкетираните стажанти;

- не са отговорили на този въпрос 8 - 72.7 % от анкетираните стажанти;

Обобщени резултати по изследваните признаци:

- У студентите – стажанти е запазена висока мотивация към професионалния избор в края на обучението - 9 - 81,8 % от анкетираните стажанти;

- Преобладава висока удовлетвореност от качеството на организацията на учебния процес – 8 – 72.7 % от анкетираните стажанти;

- Преобладава мнението, че теоретичното обучение е достатъчно застъпено в курса на обучението - 9 - 81.8% от анкетираните стажанти.

- Преобладава мнението, че практическото обучение е достатъчно застъпено в курса на обучение - 9 - 81.8% от анкетираните стажанти;

- Преобладава удовлетвореността от организацията на клиничното обучение в учебно-практическите бази- 11 - 100% от анкетираните стажанти;

- Преобладават високите оценки за професионалната подготовка от 9–81.8% от анкетираните стажанти;

- Професионално- личностната мотивация корелира с високата готовност за професионална реализация на завършващите студенти - 9 - 81.8%, като преобладаващо е желанието за реализация в страната - 10 - 90.9% от анкетираните стажанти;

- Преобладава висока самооценка за професионална конкурентноспособност- относителен дял 8 - 72.7% от анкетираните се чувстват “напълно” и “достатъчно” конкурентноспособни за бъдещата си реализация;

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, направените анализи и оценки на резултатите от проведеното анкетно изследване на студенти стажанти от специалност “Рехабилитатор” от професионално направление “Здравни грижи” на образователно-квалификационна степен “бакалавър” в Университет “Проф. д-р Асен Златаров”-

Бургас, ни дават основание да генерализираме изводите:

- Създадена е осигуреност на добро качество на професионалното обучение и подготовка, които поддържат високо ниво на професионално- личностна мотивираност у студентите от “входа” до “изхода” на обучението и готовност за професионална реализация на завършващите, приоритетно насочена в здравната мрежа в страната;

- Формирано е високо ниво на удовлетвореност от теоретико - практическа подготовка по време на целия курс на професионалното обучение, въз основа на което съществуват високи самооценки за професионална пълноценност и конкурентноспособност в предстоящата професионална реализация на завършващите студенти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воденичаров Ц. *Професионализация на здравните кадри – концепционна постановка, Хигиена и здравеопазване*, С, 1988, 6.
2. Илиева Е., *Българската физикална и рехабилитационна медицина като част от европейското пространство, Физикална медицина рехабилитация здраве*, 2007, 2 с. 6-12.
3. Маринкев М., *Съвременни проблеми пред физикалната и рехабилитационна медицина, Национална конференция по ФРМ, Плевен, 3-5.05. 2007 г.*, 4.
4. *Работна програма за 2005 г. по Комуникационната стратегия за присъединяването на България към ЕС, Бюлетин на МЗ*, 2005 г.